AZ IZR. MAGYAR

IRODALMI TÁRSULAT

KIADVÁNYAI.

XIV.

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE BUDAPESTEN

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL 1867-IG.

BUDAPEST.

1901.

Jud.
3969

UB | Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

1499/3

A ZSIDÓK TÖRTÉNETE

BUDAPESTEN

A LEGRÉGIBB IDŐKTŐL 1867-IG.

AZ IZR. MAGYAR IROD. TÁRSULAT ÁLTAL

A TENCER-DIJJAL JUTALMAZOTT PÁLYAMŰ.

IRTA

DR BÜCHLER SÁNDOR.

BUDAPEST.

1901.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

STADTBIBLIOTHEK
FRANKFURT A. M.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
DFG

ELŐSZÓ.

A főváros területén fekvő zsidó hitközségek multját szándékozom feltárni. Tolmácsa akarok lenni irott, nyomtatott és kőbe vésett emlékeknek, viselt dolgok megörökítőinek. Ezek vezetése nyomán beszélem el a népes és nevezetes budai, ó-budai, pesti gyülekezetek eseményeit, viszontagságait és szerencséjét. Hol szűkszavú, csonka, majd bőbeszédű, terjedelmes kutfőktől értesülve előadom régmult korok nyomorúságban is csodálatos történetét, melynek állandó jelleget Epictetus, a stoikus bölcsész morálja ad: a tűrés és nélkülözés. Ha becsülésre érdemesnek tartják azt, ki bár rövid ideig követte ez erényeket, mekkora tiszteletre tarthatnak számot oly gyülekezetek, melyek századokon keresztül gyakorolták csüggedés nélkül, Istenbe vetett bizalommal, erős meggyőződéssel, hogy az osztályrészükké vált jogtalanságból és sulyos küzdelmeikből, ezek puszta hirén kívül egyéb nem marad utódaikra. A hosszú időkön áthúzódó örömtelen tengődés is-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

mertetése után megemlékezem néhány nemzedék boldog életéről, melyekre eleikről nem szállott a szomorú sors, de rájuk jutott örökségkép a szent hevület valaha üldözött vallásukért, az emberséges érzés és rajongó szeretete a földnek, melynek göröngyét az elnyomott ősök könyhullatása és a felszabadult erővel munkálkodó utódok verejtéke áztatta.

A budai zsidók története képezi a dolgozat első részét, középre jutott az ó-budaiaké, utoljára maradt a pesti hitközség multjának leirása. E felosztást az események egymást követő sora, a fejlődés rendje határozta meg. A három gyülekezet közt legrégibb a budai, hiteles források legalább ennek létezéséről adnak legelőször számot és mig a másik kettőről hallgatnak, vagy csak elvétve szólnak felőlük, azalatt betekintést nyerhetünk a budai hitközség mozgalmas életébe. A gondviselés keze irányozta, hogy a három egyszerre ne tudjon kiváló szerephez jutni, hanem külön felváltva, egyik a másikat elhomályosítva. Midőn a budai hitközség hirnévre vergődik, az ó-budaiban és a pestiben szünetel vagy lomhán kering az életerő, ahogy az 1746. esztendei száműzés megdönti a budai hitközséget, megkezdődik az ó-budai felvirágzása és amint II. József megnyitja Pest kapuját a zsidóknak és megengedi nekik az állandó letelepedést, ez idő óta beáll az ó-budai hanyatlása, a budai pedig szük keretéből nem tud kiemelkedni.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

A magyar zsidók történetének tanulmányozásánál azon ténynyel állunk szemben, hogy népes, virágzó zsidó gyülekezetek régente leginkább királyi székvárosokban, a kormányszékek helyén vagy ezek közvetlen szomszédságában alakultak. A kereskedelem élénkségén kívül még az a vágy vonzotta ide a zsidó telepeseket, hogy közel legyenek az uralkodóhoz, az ország ügyeinek intézőihez, ha pártfogásra szorulnak. Az ily fontos helyeken képződött hitközségeknek nemcsak a maguk gondjaival, hanem az országban lakó hitsorsosaik dolgaival is kellett törődni. Többször rájuk bizták érdekeik képviseletét, panaszaik előadását, sérelmük orvoslásának kieszközlését a hatalmasoknál, az előkelőknél; máskor pedig jószántukból vagy meghatalmazásból messzire kiható mozgalmakat, alkotásokat kezdeményeztek, hajtottak végre. Tevékenységük belenyult az ország zsidóságának életébe, történetük ekkép a helyi fontosság határaiból kilépve szorosan bekapcsolódott valamennyi hitközség történetébe. Ez a jelenség, mely a budai, ó-budai és pesti hitközségek multjában is fellelhető, indított arra, hogy e három gyülekezet eseményeinek elbeszélésénél ne hagyjam figyelmen kivül a magyar zsidók általános történetét, a melyre befolyást gyakoroltak. Azt tartottam, hogy amint valamely közpályán működő férfiú életrajza hiányos volna, ha csupán magánéletét jellemezné irója, úgy szinte mulasztást

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

követnék el, ha ezen három gyülekezetnek csupán belügyeit festeném és nem emlékezném meg azon faradhatatlan buzgóságuk és sikereikről is, miket a köz érdekében kifejtettek, elértek. E végből a főváros hitközségeinek története köré az egész magyar zsidóság történetét csoportosítottam kezdettől a szabadságharcz kitöréseig. A forradalmat követő korszakot mellőztem, mert nem akartam oly szerepvivő személyekről ítéletet mondani, kik még ma is élnek, vagy olyas események s új intézményekről, melyeknek helyes tárgyilagos megitélése manapság még lehetetlen.

Ezen szempont vezérelt dolgozatom elkészitésénél és ennek megfelelő formában nyujtottam azt be darabonkint 1896 végén és a rákövetkező év tavaszán az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatnak, mint pályamunkát a Tencer Pál, ez érdemes férfiu által kitüzött és gyüjtött jutalom elnyerése végett. A birálat azonban úgy találta, hogy a keret, a magyar zsidók általános történetének aránytalanul nagy mérete, elnyomja a budapesti zsidók történetének bennfoglalt képét, ez okból mellőzendőnek tartotta mindazt, mi a három hitközség történetével nem függ össze szorosan, egyszersmind ajánlotta, hogy az anyag feldolgozása ne a szabadságharczczal, hanem az 1867. esztendővel végződjék. A biráló urak véleménye következtében munkámat teljesen átdolgoztam oly alakban és terjedelemben,

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

mint ahogy az most a közönség kezébe kerül. De még a kiigazításnál is szükségesnek mutatkozott néha-néha, hogy egyes események kidomborítása vagy megértése miatt eltérjek a tárgytól és a magyar zsidók általános történetét is, különösen ennek kevéssé ismert részeit belevonjam az előadásba.

Végül még egyet akarok megjegyezni nem a magam mentségére, hanem az olvasó tájékoztatására. Az öröm beszédessé, a bánat szűkszavuvá, vagy hallgataggá teszi az embert. E tapasztalat és nemcsak az idő viharas pusztítása okozta, hogy abból az időből, midőn a zsidóság megalázva járt gyötrelmeinek terhe alatt, oly kevés vagy az eseményeket fukaron közlő kútfő maradt ránk, míg később, hogy jóra fordult állapota, szerencsés helyzetében kedvvel s részletesen jegyezte fel életének minden mozzanatát. Innen van, hogy a XVIII. század közepéig megbecsülve a legapróbb és a csekély jelentőségünek látszó adatokat is — amennyire éppen hozzájuk férhettem — tárgyalásukba bocsájtkoztam, holott azontul az anyag rendkivüli bősége miatt csak a legfontosabbak ismertetésére szorítkoztam. Több évi kutatás eredménye e munka, ennélfogva ne a felületes kötelességteljesítésnek tulajdonítsa az olvasó, ha nem találná meg benne egyes ujabbkori események, személyek, intézmények méltatását, hanem egyedül annak, hogy a magam felfogása szerint nem tartottam azokat

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

oly lényegeseknek, hogy felvegyem és ezáltal megnöveljem a munka nagyságát. Bármint alakuljon az itélet e monographia értékéről, meg vagyok győződve, hogy azt az egy elismerést senki se fogja a szerzőtől megtagadni, hogy szorgalommal dolgozott oly téren, melynek csak szélein járt előtte csekély számú úttörő.

Kötelességemnek tartom, hogy köszönetemet fejezzem ki dr. Acsády Ignácz urnak, a jeles történettudósnak, a birálatában közölt szakavatott tanácsai s megjegyzéseiért. Fájdalommal gondolok arra, hogy akinek soha el nem muló hálával tartozom, amiért oly meleg érdeklődéssel kisérte dolgozatom elkészültét és széleskörű tudásával szeretettel adott sokszor utbaigazitást, dr. Kaufmann Dávid tanár, mielőtt munkám a nyilvánosság elé került, elköltözött az élők sorából. Multis ille bonis flebilis occidit, nulli flebilior, quam mihi.

Keszthely, 1900 deczember hó elsején.

A szerző.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

BUDA.

UB | Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
DFG

ELSŐ RÉSZ.

A budai hitközség története.

I. FEJEZET.

A budai hitközség a XII. században már fennállott. Budán 1712-ben öt-hatszáz éves zsidó sírkövek voltak. A zsidók letelepedése Budán legkorábban a X., legkésőbb a XI. század második felében történhetett. A hitközség alapítói nem voltak zsidó hitű magyarok vagy kabarok. Zsidó hitűek nem voltak a honfoglaló magyarok sorában. Budának első zsidó telepesei valószínűleg Németország és a nyugoti szláv tartományokból érkeztek.

Toll vagy véső nem őrizte meg, szájhagyomány nem maradt ránk, hogy mely időre esik a budai zsidó hitközség megalakulása. Ismeretünk elől rejtőzik még kezdete, mint ahogy szem elől a föld mélyében heverő alap, melyen az épület magasba tör.

A XVI. század óta a sors haragja két izben hordta széjjel a főváros Duna jobbparti részén meghuzódott zsidó gyülekezetet: a mohácsi vereség esztendejében és hogy lebukott a félhold Buda ormáról. Mohammedán, keresztény győzedelmét zsidó síratta meg. A mikor III. Károlyt uralta az ország, veszedelem készült megint elsöpörni a budai Viziváros maroknyi zsidó lakosságát, alighogy fészkében ujra megmelegedett. A jövőjükért aggódóknak multjukra fordult tekintete. Ősök eldugott kincseinek szükség a legjobb felkutatója, inség multak maradványát se hagyja értékesítés nélkül. Az elkeseredett nemzedék felhányta a hajdankort, hogy megmen-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

tésére használja, mi belőle csonkán fenmaradt. A pusztulástól megkímélt csekély lelet a gyötrötteknek szerencsétlenségük elhárítására s az utókornak hírmondóul szolgált, hogy Buda zsidó hitközsége a XII. században már fennállott.

Egy évvel azután, hogy a felkelő kurucz hadak lerakták fegyvereiket a majténvi síkon, a budai zsidók a trón elé járultak, panaszkodva nyomorgatóik, a polgári kereskedők ellen. Ez írásba foglalt kesergésük képezi hitközségük messzire visszanyuló történetének becses kutfejét. Hogy minél kiáltóbb, a királynak minél szembeötlőbb legyen sanyaruságuk, helyzetük komorságát világos, verőfényes háttérrel látják el. Német folyamodásuknak mindjárt legelején kiemelik, hogy sorsuk valaha nem volt oly mostoha, mint a jelenben. Most, midőn a szatmári béke meghozta a földult, ezer sebből vérző ország számára a nyugalmat, csak hozzájuk nem tért be a béke. A megaláztatásból nem fogynak ki, imaházukat lerombolták, bérelt lakásaikból kiveretnek, holott elődeik *a fenséges és a legdicsőségesebb magyar királyoktól egy egész zsidó utczát és zsinagógát birtak; a házakkal együtt a még meglevő öt-hatszáz éves kőbe vésett sírfeliratok mindezeknek tanujelei.**

* Országos Levéltár, Benig. res. 1713 jan. 14. Es hatt aus angebohrner allerhöchster Clemenz dieses durchlauchtes Ertzhaus von Österreich bey glorwürdigster Eroberung der aus Ottomanischen Porthen Joch vorhin darunter gewesten Königl. haubt und Residenz Statt Ofen vor die arme Judenschafft, als derer Vorfahren von denenen durchleichtigsten und glohrwürdigsten Königen in Hungaren eine ganze Judengassen

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A fájdalom felidézte a multat, a történet fegyverül szolgált a kétségbeesett lelkeknek. Az apák emlékezete az utódok segitsége lett. Tüntek az évek, a kegyelet nem kereste, a hála nem ápolta többé az ősök nyughelyét. A halál birodalmán az élők osztozkodtak, a szomorúság, a könyek völgye mellett a komédia Múzsája ütötte fel hajlékát. A sirok gondozatlan emlékei levonultak a mélységbe, hogy közelebb jussanak azokhoz, kiknek enyészetét jelölték. A föld, melyben rejtőzködtek, csak újabban árulta el őket a csákányok, ásók, kapák zaklatására. A faggatásra megnyilt a hely belseje, belőle Árpádkori sírfeliratok kerültek napfényre.

A nemrég kiásott síremlékek, melyeknek feliratát dr. Kaufmann Dávid tanár fejtette meg és tette közzé, nem azok, melyekre a budaiak hivatkoztak. A legrégiebbek köztük nem a XII. század elejéről, hanem a XIII. század második feléből származnak. A budaiak állításának valóságát igazoló sírkövek tehát még feltámadásukat várják a föld alól, vagy a házak falaiból, melyekbe talán beépittettek; lehetséges az is, hogy tönkre mentek, örökre elvesztek. De addig, mig valami meg nem czáfolja a budaiaktól közlött kerekszám hitelességét, vagy amig be nem bizonyitható, hogy tévesen olvasták az éveket jelölő héber betüket, a mi kizártnak látszik, el kell fogadnunk a panaszosok vallomását, hogy hitközségük a XII. században már

und Synagog inngehabt, wessen wahrzeichen nebst denen Heüsern die Grabschriften in Stein gehauen von 500 bis 600 Jahren vorhanden seyndt; die allerhöchste gnade gehabt.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

fennállott, mely e szerint Magyarország legrégibb hitközségei közé tartozik.

Temető feltételez községet, mert ott, hol nem volt népesebb gyülekezet, a zsidó nem tartott temetőt, hanem a hullákat — a mint IV. Béla zsidó kiváltságleveléből és a még ma is létező szokásból nyilvánvaló — elvitte azon hazai vagy közeleső külföldi városba, hol a zsidóságnak sírkertje volt. Község pedig nem alakul máról-holnapra, hanem mindenesetre néhány évtized szükséges, hogy létrejöjjön, intézményeket teremtsen. Az a tény tehát, hogy a budai zsidóknak a XII. század elején már temetője volt, feltételezi, hogy hitközségük már előbb keletkezett.

A budaiak folyamodványukban nem tájékoztatnak bennünket, hogy merre feküdtek a sírkövek, melyek a XVIII. század elején mintegy hatszáz évesek voltak. Helyük megjelölése nem lett volna közömbös a történetíró számára. Ha ugyanott látták azokat, hol néhány év előtt házépítés alkalmával több zsidó sírkő került napfényre, úgy e körülmény azt derítené ki, hogy a XII. században, vagyis jóval azelőtt, hogy IV. Béla korában Buda megerősítését megkezdték, a zsidók temetője már a mai várhegy tövében terült el. E temető pedig századokon át a legádázabb dulásnak volt színhelye. Innen, hol régente II. Lajos tábori sátrai állottak s őriztettek,[1] töreti Roggendorf 1541-ben Buda falait.[2] A vár visszavívásakor 1686-ban a falakhoz való közel-

[1] Engel, Monumenta Ungrica 217.

[2] Istvánfy, Historia Regni Hungariæ 145., Verancsics Antal összes munkái II, 45.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

sége miatt az irtás megint nem kimélte meg. De akár itt a «pesti Ujhegy» aljában, akár ettől távolabb Ó-Buda környékén tüntek föl a XVIII. század szerencsétlen zsidói előtt a mohos síremlékek, annyi viszontagság és romboló harcz után, mely Buda területén gázolt, nem képzelhető, hogy a hitközségnek épen legelső és legvénebb sírkövei, azok, melyekre a budaiak 1712. hivatkoztak, kerülték el a megsemmisülést. Valószinű, hogy voltak ezeknél is idősebbek, csakhogy áldozatul estek a pusztításnak.

Ez a feltevés is a mellett szól, hogy a budai hitközség alapját a XII. századnál mélyebben kell keresnünk.

A magyar zsidók történetével kapcsolatban csak hozzávetőleg lehet megállapitani, hogy mikor kezdődhetett a zsidók bevándorlása Budára.

A kutfők nem értesítenek bennünket, hogy Pannoniában vagy Dácziában voltak-e megtelepedett zsidó lakók?

Néhány év előtt a külföldi zsidó folyóiratokat bejárta ugyan a hir, hogy Szombathelyen, az egykori Colonia Claudia Sabariában, római időből való zsidó emlékekre bukkantak, de kitünt, hogy ezek másutt, mint a tudosító képzeletében, nem léteznek. Pannonia területén csupán két római feliratot sikerült eddig felfedezni, melyek közül az egyik, Septima Maria síremléke, világosan zsidó vonatkozású, ellenben a másik, Cosmus fogadalmi köve, bizonytalan. Ez kétségtelenné teszi, hogy hazánk földjén már akkor is megfordultak zsidók, kik «szórványosan követték a légiókat, mint markotányosok, kereskedők és más hasonló minőségben,

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

de hitközségeket alapítani nem volt módjuk».[1] Valjon rászánták-e magukat az állandó letelepedésre is — mert ez a lényeges — és nemcsak futólag érintették-e Magyarországot, erről még nem tud az archæológia és hallgatnak a hitelt érdemlő források. Mindenesetre feltünő, hogy a hagyományos zsidóirodalomban, mely annyi provinciának tartotta fenn nevét, Pannonia s Dáczia nem foglal helyet.[2]

A mint a rómaiak, úgy a népvándorlás és szlávok korszakából is hiányoznak az adatok, melyek a zsidók megtelepedését Magyarországon bizonyítanák. A magyar a szlávtól vette át a «zsidó» szót, valjon maga a zsidó felekezet is a szláv uralomból jutott rá örökségül? A kutfők adósak maradnak a felelettel. A szlávok magyarországi hatalmának megtörése után szerkesztett raffelstätteni vámszerződés[3] e szavaiból: zsidók és egyéb kereskedők bárhonnan jőjjenek azon (Morva) országból, vagy más országokból, igazságos vámot fizessenek rabszolgák és más árúk után, a mint az előbbi királyok idejében mindig szokásos volt[4] — lehetetlen kiolvasni, hogy a zsidók a honfoglalás előtt Magyarország azon részén laktak, mely a szlávokat uralta. A bolgárokról csak azt tudjuk, hogy szokásaik zsidó, keresztény, mohammedán és pogány jellegüek

[1] Dr. Krausz Sámuel, Római emlékek a pannon zsidókról. Évkönyv (1901), kiadja az Izraelita magyar irodalmi társulat.

[2] Dr. Krausz Sámuel, Magyarországi régiségek a talmudban.

[3] Huber Alfonz, Ausztria története I, 115.

[4] Boczek; Codex diplomatikus et epistolaris Moraviæ I, 73., Dr. Kohn Sámuel, A zsidók története Magyarországon I, 7—8.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

voltak,[1] a miből még nem következtethető, hogy a Duna és a Tisza tövében, hol egy töredékük lakott, a zsidók is megszállottak. Egy szóval hiteles adatokból nem vagyunk képesek azt a meggyőződést meríteni, hogy a honszerző magyarok már hazánkban találták a zsidókat.

Egy zsidó hitközség régi nyilatkozata, valamint a magyar zsidóknak a mult század utolsó évtizedében készült emlékirata is gyöngíti azt a felfogást, mintha a zsidók letelepedése Magyarországon megelőzte volna a magyarok honfoglalását. A mohácsi vész évében a soproni zsidók büszkén hivatkoztak arra, hogy körülbelül hatszáz esztendő óta tartózkodnak Sopronban, ily idős temetőjük is és kiváltságuk ötszáz éves.[2] Az 1790. országgyüléshez benyujtott folyamodványukban pedig önérzetesen hangoztatják a zsidók, hogy mintegy kezdet óta lakják a magyar királyságot.[3] Mindkét esetben, ha történeti adat, akár a legcsekélyebb tradicziő áll vala rendelkezésükre, vagy pedig ha valótlanságot akartak volna előadni, úgy bizonyára el nem mulasztották volna, hogy letelepedésüket a honfoglalás előtti időre tegyék.

A történet csak a honfoglalás után ismeri a zsidókat Magyarországon, de előbb nem. A legelső hírt Sáprut

[1] Kohn i. m.

[2] Dr. Pollák Miksa, A zsidók története Sopronban, 14.

[3] Országos levéltár, Cancelláriai fogalmazványok 1790, 15525. sz.: Gens Israelitica inde quasi ab exordio Hungariæ Regnum hoc incolit. Id vetusti rerum gestarum Annales, id ipsæ Leges Hungariæ, jam in favorem Judæorum, jam in restrictionem eorum, prout nempe quovis fere sæculo varia hominum cogitandi ratio fuit, latæ affatim testantur.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Chászdáj levele tartalmazza róluk, mely az ágostai csata évében, vagy 990-ben iratott. Ez a Kordovában élt zsidó államférfiú említi a szláv követek azon igéretét, hogy a kazár királyhoz írt sorait átadják a szláv királynak, a ki a levelet el fogja küldeni a «Hungarin országban lakó zsidókhoz», ezek pedig majd tovább közvetítik azt.[1] Ez időtájban ugyancsak egy kordovai beszéli, hogy zsidó árusok Magyarországból Prágába járnak.[2]

Kiindulva abból, hogy a források a X. század előtt mit se tudnak Magyarország zsidóiról, a zsidók letelepedését Budán, hol már a XII. században létezett hitközség — vagyis még mielőtt IV. Béla a város fejlesztését megkezdte — legkorábban a honfoglalást követő századba, legkésőbb a XI. század második felébe helyezhetjük.

Honnan származtak Budának első zsidó gyarmatosai?

Ujabb vélekedés, hogy ásatások a budai régi zsidó temető helyén talán zsidó hitű kazárok sírköveit is felszínre hozzák;[3] vagyis lehetséges, hogy a budai hitközség alapítói közé zsidó hitű kazárok is tartoztak.

Elfogadható-e feltevés?

Zsidó, mohammedán és keresztény tudosítások egybehangzóan állítják, hogy a kazár nép királya, valamint

[1] Dr. Kohn Sámuel, Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez 10—26.

[2] Gróf Kuun Géza, Relationum Hungarorum historia antiquissima, II. köt. 36.

[3] Évkönyv (II. évf. 1896), kiadja az Izraelita magyar irodalmi társulat 62—62.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

udvara, főtisztviselői a zsidó hitre tértek.* Maga a koronatanú, a kazár király levélben izeni meg spanyolországi magasrangú hitsorsosának, hogy ősei vallásában, a zsidóban nevelkedett, mely Bulán király óta gyökeredzett meg a Kaspi tenger menti kazár birodalomban. A levél azonban rászolgált a bizalmatlanságra már a kétes hirű társaság miatt is, melyben legelőször a nagy világban feltünt: mesék, elbeszélésekkel karöltve jelent meg a kazár király levelezése. De nemcsak a környezeten, hanem magán a levélen is van kivetni való. Egyes részein erősen megérezhető a legendai zamat. De a mint Nagy Konstantin római császár keresztény hitre való térésének kiszinezése miatt maga a megtérés nem vonható kétségbe, akként Bulán vallásváltoztatásának meseszerű elbeszélése sem másítja meg a tényt, hogy a kazár király és alattvalóinak egy része felvette a zsidó hitet.

A zsidó hitnek hódoló kazárok szomszédságában telepedtek meg rövid időre a magyarok, mielőtt honfoglaló utjukra vonultak. A kazárok egyik törzse pedig, a kabar — mely fekete kazár névvel is jelöltetik — testvérharczban megveretve Lebediába futott a magyarokhoz, kikkel jó és balsorsban osztozkodva Magyarország meghóditására indult. A két nemzetnek ezen érintkezése szolgál alapjául amaz állitásnak, hogy a magyarok vagy kabarok közé is beszivárgott a zsidó hit, melynek követői, mivel a honfoglalás nehéz munkájából vitéz bátorsággal vették ki részüket, az új ha-

* Dr. Harkavy A., Russische Revue, X, 310—324, XI, 143—167. Kohn i. m. 24—43.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

zában Magyarország legrégibb zsidó lakosságának zömét képezve pogány módon élő magyar testvéreikkel egyenlő jogokban részesültek.[1]

A mi a kabarokat illeti, ez állításnak mindenekelőtt ama még mindig nyilt kérdéssel kell megütköznie, hogy tulajdonképpen mikor tért át a kazár király a zsidó hitre. A nyolczadik század közepére, végére, sőt a kilenczedik század második felére teszik ez eseményt.[2] Az utóbbit elfogadva, szó sem lehet arról, hogy a kabarok közt a zsidó hit elterjedt, mert ekkor a magyarokkal együtt legalább is a honfoglaló úton voltak. Ha ellenben a nyolczadik századot veszszük időhatárul, úgy tekintetbe kell jönni, hogy minő függés létezett a kabarok és kazárok közt. Mindeddig még nincs tisztázva, valjon a kazároknak politikai vagy nemzeti alkatrészét képezték-e a kabarok. Politikai kapcsolat még nem magyarázná, hogy a kabar törzsfők is követték a kazár király példáját, mig ha a nemzet szerves tagjai voltak, áttérésüket már valamivel könnyebben lehetne elképzelni.

Három hitfelekezet: a zsidó, keresztény s mohammedánnal érintkezett a magyar a kazárok szomszédságában. Ez szolgáltatott okot azon feltevésre, hogy a magyarokra ősi székükben nemcsak a keresztény hit gyakorolt hatást, de a zsidó is, ekkép a zsidó vallást és szokásait nemcsak a kabarok hozták Magyarországba, hanem részben a magyarok is.[3] Azonban, ha a magyar már keleti hazájában barátkozik meg némileg a keresz-

[1] Kohn i. m. 12—46.
[2] Kohn i. m. 26, Kuun i. m. I, 78—86, Századok 1884. 884—94.
[3] Kohn i. m. 12—46.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tény hittel, úgy akaratos fejét többszöri véres zendülések nélkül is meghajtotta volna a keresztelő medencze előtt. A nép pártütése, nyilt ellenszegülése a kereszténységet terjesztő árpádházi királyok ellen megérteti, hogy a nemzet teljesen ismeretlen, előtte egészen új vallással állott szemben, mely kihívta elégületlenségét, mivel hasznos voltáról nem volt alkalma előbb meggyőződni. Harczias, szállását egyre változtató, a szabad természetben élő nép nem cseréli oly gyorsan szokását, gondolkodásmódját, mint a városi, melyet az ipar és kereskedelem útján érkező idegen behatások gyurnak, formálnak. Nomád nép érzelemvilága, észjárása csaknem oly állandó, mint környezete, a természet. Sulyos eseményeknek, rendkivüli tapasztalatoknak hozzájárulása szükséges, hogy fogalmai új irányba tereltessenek. Még elképzelni is nehéz tehát, hogy a pusztán lakó, nomád, harczias magyaroknak akár csak egy része is ama néhány évtized alatt, midőn a kazárokkal érintkezett, elfogadta volna a zsidó hitet, noha nem volt ok, mely rákényszerítse. A kereszténység felvételének a kiábrándító ágostai csata utánig tudtak a magyarok ellentállani, nincs okunk tehát feltételezni, hogy a zsidó hit előtt már régebben és rövidesen megadták volna magukat.

A zsidó valláson levők jogegyenlősége és a népélettel való bensőségük az Árpádok alatt állitólag természetes következménye annak, hogy a zsidó hit a hóditó magyarok és kabarok sorában s szivében érkezett hazánkba,* ennélfogva Budára is.

* Kohn i. m. 33.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

De hasztalan minden keresés, vizsgálódás, e jogegyenlőségre és bensőségre nem akadhatunk, ha áttekintjük az Árpád családbeli vajdák s királyok történetét.

A vajdák korából mindössze az ismeretes, hogy a zsidók itt laktak és kereskedtek. Milyen volt sorsuk? Jó vagy rossz? A kérdést felelet nélkül kell hagynunk, mert oly mélységes homály borítja ez időtájt, hogy maga a sejtés is, a tudás merész előörse, visszafordulni kénytelen.

Bánásmódjukról a legelső hír kétszáz évvel Magyarország megvétele után Szent László idejéből érkezik hozzánk. A kezdet nem biztató. Alatta 1092 május 20-án a szabolcsi zsinat elvégzi: ha a zsidók keresztény asszonyokkal élnének, vagy valamely keresztény személyt szolgaságban tartanának maguknál, tőlük elvétetve bocsájtassanak szabadon; az eladóktól vétessék el az ár és adassék a püspököknek.*

Méltán lehetne Magyarországba költözködött és így Budán is megtelepedett zsidó hitű magyarok s kabarokra gondolni, ha a nyomok, melyek e felfogást legcsekélyebb módon igazolják, oly természetűek volnának, hogy Magyarországon kívül sehol sem akadunk párjukra. Az emlékek helyhez kötött sajátságából különleges eredményeket szabadna levonni. De úgy áll a dolog, hogy mindazon jelek, melyek a honfoglaló magyarok s kabarok zsidó hitének bizonyítására felhozatnak, nem szorítkoznak Magyarországra, hanem a külföldön már előbb és jóval nagyobb mértékben vol-

* Pauler Gyula, A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I, 218, 578.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tak meg, mint hazánkban. Ha a szabolcsi zsinatnak a zsidókra vonatkozó tilalmával másutt, mint Magyarországon nem találkoznánk, úgy elszigeteltségéből bátran következtetnők, hogy a zsidó hitű magyarok s kabarok ellen fordul, kiknek a keresztény hitre tért testvéreikkel való bizalmas, családi együttélését akarja a zsinati határozat felbontani. Azonban köztudomású, hogy ily tilalmakat Európa keresztény államaiban már az V. század óta hirdettek ki;[1] az egyházi fegyelem ábécéjét képezte ugyanis mindenhol, hogy a zsidó férfit a keresztény nőtől távol tartsák. Szent László tehát nem tett mást, mint hogy hazánkban is kötelezővé tette e rendszabályt, mely a külföldön általános és régi volt.

Ugyancsak több nemzet van Európában, mely miként a magyar, várat, várost, falut, hegyet a maga nyelvén «zsidó» szóval jelöl. Az elnevezés eredete és vonatkozása még nincs mindenütt felderítve. A német Judendorf és Judenburgokat a Gothendorf és Gothenburg elváltozásának tekintik; Cornwall félszigeten, mivel az olvasztóhutákat Jews' houses névvel illetik és mivel ugyanott Market Jew (Zsidóvásár) városka létezik, azt hitték, hogy a zsidók bányamüvelésével és régi letelepedésével függnek össze e nevek, de bebizonyult, hogy csupán a népetimologia alkotásai.[2] Kálmán király ideje óta[3] nálunk is előfordulnak «zsidó» gyökű vagy össze-

[1] Hefele, Conciliengeschichte, Julius Aronius. Regesten zur Geschichte der Juden, 9, 10.

[2] Müller Miksa, Essays (Lipcse, 1872) 253. Giebt es Juden in Cornwall?

[3] Hazai okmánytár VIII, 6.: de fonte usque ad montem qui dicitur mons Judæorum.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tételű hely- és személynevek. De a mint az illető nemzetek a maguk zsidóvárát és zsidófaluját nem származtatják zsidó hitű várispán vagy törzsfőtől, úgy nálunk sincs ok, hogy zsidó hitű magyarok s kabarokkal népesítsük be e helyeket, melyeket jutalmul kaptak volna a honfoglalás alkalmával tanusított hősi cselekedeteikért. A középkorban Magyarországon, épúgy mint a külföldön, a zsidók tulajdonjogilag vagy zálogkép birtak földeket.[1] Teka és Henul, ámbár vendégzsidók voltak Magyarországon, mégis kiterjedt jószágok uraiként szerepelnek. Ily módon a «zsidó» összetételű helyneveket inkább a X. század óta bevándorolt zsidókkal lehetne összefüggésbe hozni, mint a zsidó hitű magyar s kabar törzsfőkkel, kiknek létezéséről a kútfők mit se tudnak.

A középkori magyar zsidók vezetéknevei szintén nem tanuskodnak a magyarországi zsidó hitű magyarok s kabarok mellett.[2] Annak a «gazdag embernek Hagar országból», kinek Joszkonti Izsák volt a neve, semmi köze sincs Magyarországhoz, legkevésbé a Jász-Kunsághoz, mely a XI. században még nem is létezett. A Techa pedig külföldi név, mint maga a viselője.[3]

Az se tarthatja magát, hogy a Magyarországon állítólag megtelepedett zsidó honfoglalók még a X. században is érintkeztek Kazárországgal,[4] honnan elszakadtak. Sáprut Chászdáj levelét ugyanis nem zsidó hitű magyarországi kabarok vitték Kazárországba, ha-

[1] Kohn i. m. 92, 101.
[2] Kohn i. m. 39, 377.
[3] Aronius, i. m. 189, 206.
[4] Kohn i. m. 28—30.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

nem egy német zsidó által jutott az érdekes levél József kazár király kezébe.[1]

Nincs továbbá tudomásunk, hogy a magyar zsidók közönyesek voltak hitükkel szemben, miből kabar származásukra akarnak következtetni. Földhöz ragadt szegények voltak, misera plebs contribuens a szó szoros értelmében, oly annyira, hogy a legtöbb községben sanyaruságuk miatt hittudósok nem voltak, hanem — a mint a zsidó kutfő beszéli[2] — ha valahol értelmes emberre akadtak, azt megfogadták, hogy kántoruk, rabbijuk és gyermekeik tanítója legyen. Azt azonban nem találjuk, hogy nyomorúságuk miatt hitüket könnyedén vették. Nem az egykedvűség, hanem nagy fokú vallásosság jellemzi a magyar zsidókat a középkorban. Regensburgi zsidók egy ízben árúkkal jöttek Oroszországból Magyarországba.[3] Buda vagy Esztergom táján pénteken eltörik szekerük kereke. Mire megcsináltatják és beérnek a hitközségbe, a zsidók ép akkor jönnek ki a zsinagógából. Ama szigorú büntetésből, mely készakaratlan mulasztásukat követte, a regensburgiak meggyőződhettek, hogy magyarországi hitsorsosaik a vallás szabályainak megtartása s felügyeletében nem állottak a bajor zsidók mögött.

Minden országban a tömegesen letelepülő zsidók származásának hű tükre ritusuk. A kazárokat a byzanczi császárságból elmenekült zsidók vagy déloroszországi hitsorsosaik oktatták a zsidó egyházi szokásokra.

[1] Pauler i. m. I, 579.
[2] Rothenburgi Méir dvt. 112.
[3] Kohn i. m. 42, 364—67.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Ha Magyarország egykori zsidó lakosságának zömét tényleg zsidó hitű honfoglalók képezték volna, úgy különleges byzanczi, vagy dél-orosz szokásaik némi színezetét fel kellene lelnünk a magyar zsidók ritusában. Mert a zsidó hitű magyarok s kabarok bizonyára nem igazodtak a Magyarországba bevándorolt német zsidók után, hanem megfordítva a csekély számú német ritusuak követték volna az állásban és tekintélyben előkelők byzanczi, dél-orosz hagyományát. A magyar zsidók régi szertartásainak maradványai azonban, melyek főkép Buda történetében lelhetők fel, tőzsgyökeres német eredetűek, a mi szintén kizárja, hogy byzanczi, dél-orosz hagyományokkal teljes zsidó hitű honfoglalók képezték volna Buda vagy Magyarország többi hitközségének alapját.

A német zsidók már a XI. században keresték fel Magyarországot, a hol kereskedtek, pénzt verettek. Viszont magyarországi zsidók Cseh- és Németországban kalmárkodtak, a mainzi zsidó törvényszék előtt perlekedtek.* A kereskedelemnek ezen útiránya és a régi magyar zsidók vallási ügyeinek Németország felé való gravitálásából következtethető, hogy Magyarország és Buda első zsidó gyarmatosai nem zsidó hitű magyarok s kabarok, hanem Németország és a nyugoti szláv tartományokból bevándorolt zsidók voltak.

* Kohn i. m. 45—48; 9, 405, 408.; gróf Kuun Géza i. m. II, 36.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

II. FEJEZET.

A keresztes hadjárat. A zsidók vágyakozása a messiás után. A tatárok betörése. IV. Béla kiváltságlevele. Izsák ben Mózes bécsi tudós meglátogatja a budai hitközséget. A fekete halál. A zsidók kiüzetése Magyarországból. Buda város törvénykönyve. Zsidó gyülölet Budán. A budai zsidók ruházkodása, üzletei. Zsidó uteza, zsinagóga és temető.

A budai zsidó hitközség csak a XIII. század óta engedi eseményeinek folyását megpillantani. A viszontagságok, a mostoha sors csapásai, melyek a magyar zsidóságon áthaladtak, elárulják, hogy nem a fejlődésnek kedvező béke kisérte a hitközséget azon időben, mialatt történetéről nem kaptunk hírt.

A XII. század nyugvóra hajolt. A kereszt hadat izent az iszlámnak, táborba szállott a nyugot, hogy megmérkőzzék a kelettel. Vallásosság toborozta, rajongás fegyverezte fel a szent háború vitézeit. A szent sir felszabaditóit hidegen fogadta a magyar nép. Bizony igaz, ez a nép s hite semmit se ér, még a mohammedánnál is hitetlenebb, megérdemli, hogy követ hajítsanak rá, mert miként mutatja, nem törődik, hogy élünk-e vagy sem — állítólag ily szavakra fakasztotta Amiensi Pétert a magyarok közömbössége.[1] Az elkeseredett keresztes had megrohanta a magyar városokat, a zsidókat se kimélte, kik hasonló embertelen bánásmódban részesültek, mint hitsorsosaik Franczia, Német s Csebországban.[2]

[1] Neubauer-Stern, Hebräische Berichte über die Judenverfolgungen während der Kreuzzüge 29, 138.

[2] Jáchjá Gedáljó, Sálselesz hákábóló 90.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Minden felekezet régente álmokat s reményeket fűzött a lezajló ezredévhez. A zsidók képzelete az új évezred felé vezető úton iszonyú istenitélet jöttét látta, mely megjavítja a bünt, tiszta eszményi alapra fekteti a világot, melynek eleme gyönyör, boldogság, szabadság lesz. Az 1240-ik esztendővel fejeződött be a zsidók négy ezredik éve, melyet a világ teremtése óta számítottak. Ez időre várták messiásuk megérkezését,[1] ki meghozza nekik az örömet, mely addig elkerülte őket és elmossa a szenvedést, melyből oly bőven jutott ki részük. Belehelyezték bizalmukat, hogy megtöri igájukat s új irányt ad vallásuknak. Gerzson rabbi «a számüzetés világossága» a bigamia tilalmát csak 1240-ig terjeszté ki, nyilván az okból, mert úgy hitte, hogy ekkor már a messiás király fogja meghatározni, hogy mi szabad a zsidónak, mi nem.

A nagy időt Gog és Magog népének, a tatárok betörése nyitotta meg. A bevezetés megfelelt a várakozásnak, mert a néphit a boldog időt vérontással, háborukkal kezdeti meg. A megváltás azonban, mely után annyira epedtek, elmaradt; a zsidók reményét Magyarországon egy kiváltságlevél elégité ki, miután a tatár az ország pusztitását, a zsidók mészárlását abbanhagyta.[2] IV. Béla 1251-ben adta ki nekik irásban szabadalmaikat.[3] E privilégiummal, mely osztrák eredetü, más országok is megajándékozták zsidóikat, igy a cseh, morva, lengyel, sziléziai.

[1] Kobak, Jeschurun VI, 206, Kohn i. m. 98.

[2] Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland I, 101, II, 382.

[3] Kohn i. m. 101—116., Pauler i. m. II, 246—250.

Körülbelül ez időben értesülünk a budai hitközségről. Izsák ben Mózes bécsi tudós utazásaiban elvetődött Budára és Esztergomba, a hol hitsorsosai megkérdezték, vajjon a két város melegforrásaiban megfürödhetnek-e a nők menstruatio után. Kételkedtek, hogy a melegforrások épúgy megfelelnek-e a ritualis szabályoknak, mint a hidegek. A rabbi megengedte, hogy «Budn» zsidó asszonyai a thermákat is használhassák.[1]

A fekete halál, a külföldi zsidók üldöző réme, a magyarokat is felingerelte a zsidók ellen: 1348 nyarának végén vagy telén[2] a zsidók kiüzettek a magyar királyságból. Kohén József zsidó krónikás közli ez adatot,[3] melyet megerősít a metzi Memor-könyv, hol az ugyanakkor legyilkolt vagy felégetett német, osztrák, cseh, lengyel hitközségek sorában a budai is előfordul.[4] Az üldözötteket nemsokára visszafogadják, de a hazatérteket újra zaklatások gyötrik, mire valószinűleg a szomszédos Osztrákország adta meg a jelt. 1359-ben Villach városa Babenbergi Lipót püspök kívánságára nyilt levélben[5] igéri meg, hogy a zsidókat, «kik nálunk tartózkodtak Villach városában, vagy a kik még itt lennének nevezett urunk fenhatósága alatt, megoltalmazzuk és megvédjük». A zsidók eme pártfogását üldöztetésük tette szükségessé. Egy év mulva, 1360-ban, ismét a magyar

[1] Kohn i. m. 56.

[2] Émek hábóchó, 68 קי"ח, Revue des Etudes Juives IV, 28 גזרת קי"ט.

[3] Émek hábóchó, 68.

[4] Revue des Études Juives IV, 28, hol אופל kijavítandó אופן-re; a helyreigazítást l. Revue XXII, 236.

[5] A klagenfurti Rudolphinum levéltárában, 1359 ápr.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

zsidók számüzetésére került a sor. Igy tehát rövid időközben kétszer kellett a budai s velük együtt a többi magyar zsidóknak a kiüzés keserüségeit elszenvedni.[1]

A budai krónika beszéli,[2] hogy Nagy Lajos «mint az üdv buzgólkodója a zsidókat a katholikus hitre téríteni és Krisztusnak megnyerni óhajtván, mivel a zsidók hajthatatlan keményfejüsége miatt tervét kivinni nem tudta, az egész Magyarországon levő zsidókat hatalma alól kibocsájtotta és kiüzetésüket megparancsolta».

A kiüzés évében 1360-ban nagy járvány kevesbitette Magyarország lakóit, Budán egymagában tizenhatezer embert ragadott el.[3] Nem lehetetlen, hogy a térités sikertelenségén kivül ezen kiüzetéshez is hozzájárult az a külföldön általános ráfogás, hogy a ragadós betegségeket a zsidók kútmérgezése okozta.

A számüzött zsidók rövid idő mulva megint visszaköltözködtek. A Budára visszatértek kiváltságlevelet nyertek, mely megadta nekik a jogot, hogy zsidó törvényeiket gyakorolhatják, elfogadhatnak, visszatarthatnak, eladhatnak ingóságokat s ingatlanokat, melyek kölcsöneik útján jutottak birtokukba.[4]

Zsigmond király uralkodása alatt ismét rosszra fordult a budai zsidók sorsa. Elnyomatásuknak szomorú emléke Buda város német nyelven irt törvénykönyve,[5]

[1] Revue XXII, 236 döntő bizonyiték az Émek hábóchó megbizhatósága mellett.

[2] Chronicon Budense (Buda, 1838) 332, Kohn i. m. 132.

[3] Történelmi tár 1888, 457.

[4] Pollák i. m. 60—61.

[5] Michnay és Lichner, Buda városának törvénykönyve.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

mely Zsigmond uralkodási idejének jellegét viseli magán. Ha nem tudnók, hogy a budai polgárság főelemét a német képezte, úgy ezt az itt rendszerbe foglalt zsidó-megaláztatásból is sejteni lehetne. Mert oly elkeseredetten s e mellett oly módszeresen senki se gyülölte a zsidót, mint a német.

Maga a sorrend is, melyben a törvénykönyv a zsidók állását s foglalkozását feltünteti, mutatja, hogy a német bevándoroltak mily méltatlan módon, lelketlenül bántak Buda sz. kir. város zsidóival.

A ledér leányok, sirásó, hóhér, játékosok sora után következnek a zsidókat megbélyegző szabályok.[1] Mint az életben, úgy a papiron is a zsidó volt az utolsó a gyülöletükben mértéktelen polgárok szemében. A kéjhölgyeket egy vonalba állitották a zsidóval, mindkettejüknek sárga foltot kellett viselni, hogy felismertessenek. De míg a város az elvetemedett nőket a közönség védelmébe ajánlja,[2] «szegény, szomorú, elcsüggedt népség, ennélfogva óvják meg a jogtalanság ellenében», addig a zsidóság oltalmazását egy árva szóval sem említi; kirekeszti a társadalomból, ember számba csak akkor veszi, ha gyilkos kéz oltotta ki zsidó életét. Fejvesztésre itéli a gyilkost, ki eretnek, pogány, zsidónak életét veszi.[3]

A budai polgárok fölötte nagy körültekintésükben nem feledkeztek meg arról gondoskodni, hogy a járókelők már messziről észrevegyék a zsidó közeledtét. Mint az igézőknek s boszorkányoknak[4] nekik is rút

[1] 191—97. czikk.
[2] 186. czikk.
[3] 258. czikk.
[4] 331. czikk.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

hegyes kalapot kellett fejükön hordani. A bohóczok süvegéhez volt ez hasonló. A boszorkányok fövegét a szent angyalok komoly alakjai tarkították.

A budai törvénykönyv elrendeli, hogy a város zsidói ruhájuk fölé vörös köpenyt akaszszanak, mely különben a hóhérok kiváltságos öltözékéhez tartozott.[1] A budai zsinat egykoron elvégezte, hogy a zsidók megkülönböztető jelül vörös foltot varrjanak ruhájukra.[2] Azóta, hogy a hatóság vörös felöltőt parancsolt a zsidókra, a választójel színe is megváltozott, sárgára. E sárga folt vörös mezőben méltán beillett volna a budai németek lelkületének czimeréül. A két szín híven kifejezte a polgárok érzelmeit a zsidókkal szemben: a haragot, az irigységet.

A törvénykönyv a zsidókat mindjárt bevezetésképdurva szavakkal illetvén megparancsolja, hogy a keresztényektől vásárolt vagy zálog útján birtokukba esett borok után fizessenek adót a városnak. Meginti a zsidókat, hogy dolgozzanak, miként a keresztények és ne uzsoráskodjanak, de elfelejti megjelölni a helyet, hol a zsidó tisztességes munkával megkereshetné kenyerét.

A ki segédkezet nyújt a zsidóknak, hogy kamatokat vegyenek, az az itélet napján fog tettéért felelni, — hangzik a törvénykönyv fenyegetése. A keresztények közt semmivel se házalhassanak, elévült, kezükben maradt zálogaikat egyszer hetenkint árulhassák a zsidó utczában. Ha rajta érik őket, hogy másutt is kinálgatják holmijukat, a bíróság elveszi árujukat.

[1] 193. czikk.

[2] Kohn i. m. 124.

A külföldi keresztény, ki zsidóval kereskedik, megfosztatik portékájától.[1] Zálogleveleiket évenkint egyszer hirdessék ki a városházán a bíróság előtt, a biró az érdekelt adósokat értesítse a zsidók követeléseiről; az eltitkolt, be nem jelentett adóslevelek értéküket vesztik. Ez intézkedést a törvénykönyv azzal okolja meg, «hogy a gonosz zsidók ne üssék el alattomosan a vagyont a keresztények kezéről».

Miseruhát, szentegyházak serlegeit, könyveit, vagy egyéb szent tárgyakat ne fogadjanak el zálogul, mert a ki ezeket elzálogosítja: az lopta vagy rabolta. Egyébiránt lopott és rabolt holmikra ne hitelezzenek.

A törvénykönyv 195. szakaszának címe: a zsidók esküje, ha kereszténynyel perlekedik. A hozzávaló szöveg hiányzik, de bizonyára a Budán szokásos eskü nem igen tért el attól a formától, melyet Werbőczi István törvénykönyvében örökített meg.[2]

A budaiakra erőszakolt fent említett ruházat II. Lajos alatt már teljesen divatját multa. A budai zsidók királyi szabadalmát, hogy megkülönböztető köpeny, folt és süveg nélkül jelenhetnek meg az utczán, utóbb az egész ország zsidósága is megkapta. A pozsonyi polgárok 1521-ben fölötte igen zavarják zsidóikat, mert úgy öltözködnek, mint budai hitsorsosaik, vagyis rendes viseletben járnak csuklya (zsidó süveg) nélkül. A király meginti a zaklatókat, kik jogtalanul avatkoztak fejedelmi dolgába; egyedül minket illet meg — irja a király — azok számára, kik kincstárunkhoz tartoznak,

[1] 194 és 425. czikk.
[2] Kohn i. m. 327.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

a ruházatot és a viselet módját előírni.[1] Egy 1529-iki röpirat czimlapja öt magyar zsidó képét ábrázolja.[2] Mindnyájan bő ujjú kaftánt viselnek, némelyik fején turbán, némelyikén korabeli német sipka van, de nem hegyes süveg. A Habsburg-házból származó királyok Magyarországon nem elevenítették fel a zsidó jelt. I. Ferdinánd 1551-ben elrendelte ugyan, hogy örökös tartományainak zsidói felső ruhájukon, a mell bal oldalán sárga posztóból készült gyűrűt viseljenek, ez intézkedés azonban nem szólt a magyar zsidóknak.[3]

Buda városának, miként törvénykönyve tanusítja, az volt igyekezete, hogy a zsidókat a kereskedelemtől eltiltsa és tisztán a pénzüzletre utalja őket. De a mint ruházkodási intézkedése idővel érvényét veszitette királyi beavatkozás folytán, úgy a zsidók keresetének megszorítására vonatkozó törekvése is meghiúsult később. A mohácsi vész előtt már úgy látjuk, hogy a budai zsidók nemcsak pénzüzlettel szerzik kenyerüket, hanem a kereskedéssel is élénken foglalkoznak. Üzleti összeköttetésük kiterjed ekkor a Balkán félszigetre, a magyarok csodálatára török portékákat árulnak. Zsidó kereskedőnél, a budai Dávidnál vásárolt maga II. Lajos is, természetesen hitelbe.[4]

A pénzüzletet, melyre a budai törvénykönyv a zsidókat rászorította, törvény, kiváltság, szokásjog szabá-

[1] Kohn i. m. 468.

[2] Ain erschrockenlich Geschicht etc.; lenyomata Vasárnapi Ujság XXIX. évf. (1882) 40 sz.

[3] Buchholtz, Geschichte der Regierung Ferdinand I, I. 489. IMIT évkönyve II. évf. (1896) 40. IV. évf. (1898) 117—124.

[4] Kohn i. m. 342.

lyozta az országban. Erre nézve Kálmán király úgy intézkedett, hogy három pensáig terjedő kölcsönnél az adós kezest állítson, keresztény és zsidó tanúkat hívjon, a kik elismerik, hogy a kölcsönösszeget felvette. Ez eljárás mindkét fél érdekének biztosítására történt; a zsidó nem követelhetett többet, az adós pedig nem tagadhatta le a kölcsönt. A három pensánál nagyobb hitelezés szintén kezes előtt s tanúk előtt történt, de már irásba foglalták az összeg nagyságát, a visszafizetési kötelezettséget; az adóslevelet mindkét fél pecsétjével látta el.[1]

Budán az adósleveleket a városi irnok szokta megszerkeszteni, kinek a zsidó a rendes illeték kétszeresét fizette.[2]

IV. Béla privilégiuma szerint a zsidó zálogul bármit is elfogadhatott, nemesi jószágot, nemesi levelet, kivéve lopott, rablott, bűnjeles, nedves és véres ruhát vagy egyházi szereket. De legutóbbiakra is kölcsönözhetett, ha maguk az egyházi előljárók zálogosították el. A budái törvénykönyvből kitetszik, hogy Budán a zsidók még az esetben sem kölcsönözhettek egyházi tárgyakra, ha maguk az egyházi személyek akarták elzálogosítani. Az elzálogosított nemesi jószágokon a zsidó csakis a jövedelmet húzhatta, a földet tulajdonjogilag nem birhatta, ennélfogva nem gyakorolhatott földesuri jogokat az ott lakó keresztények fölött.[3]

A kamat Nagy Lajos alatt egy forint után heti két

[1] Kohn i. m. 72.

[2] Budai törvénykönyv 50. czikk.

[3] Kohn i. m. 103, 108, Pauler i. m. II. 247—249.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

denár volt, vagyis évi száz perczent, mely Zsigmond alatt jogszerű kamatlábul fogadtatott el.[1]

A kiváltásnál a kölcsönt az egész kamatösszeggel kellett lefizetni; a hátralékos kamatok, bár a tőke megfizettetett, kamatozó tőkének tekintettek.

Ha a kölcsön kamatjaival annyira felszaporodott, hogy az adós nem volt képes lefizetni, ez esetben a megnövekedett tőke részletfizetésére határidőt tüztek ki.

A budai zsidók évenkint egyszer bejelentették a törvényszéknél, hogy kik tartoznak nekik; a bíróság pedig értesitette az adósokat, hogy a zsidóknak követelésük van ellenük. A be nem jelentett adóslevelek, szintúgy az elveszettek, érvénytelenekké váltak.[2]

Ha a zsidó perbe fogta adósát, úgy a per az adós lakhelyének birója előtt folyt. A zsidó elvesztette perelt tőkéjét s kamatját, ha háromszori idézésre nem jelent meg a törvényszék előtt, vagy nem küldött maga helyett képviselőt.[3]

A záloglevelet utóbb csakis a kölcsönvevő látta el pecsétjével, mivel a zsidókat megfosztották a pecséthasználás jogától.[4]

Néhol a zsidó-kölcsönök nyilvántartására az úgynevezett «zsidó könyvet» használták, melybe a városi hatóság a zsidók követelését bejegyezte. Pozsony és Sopronban megvolt ez intézmény, de Budán nem találjuk nyomát.

A budai zsidók szerződéseiket nemes emberekkel a

[1] Kohn 191, 409.
[2] Anjoukori okmánytár V, 291; Kohn, 438.
[3] Anjoukori okmánytár, 410.
[4] Kohn i. m. 431.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nádor vagy a tárnokmester előtt kötötték, ki a nádor előtt előforduló zsidó perekben a királytól bíróúak küldetett ki.[1]

Ha a nemes nem fizette meg kölcsönét a záloglevélben kitüzött időben, a zsidó hitelező vagy megbizottai királyi felhatalmazással ellátva a nemes jobbágyait a városokban és vásárokon elfoghatták, vagyonukat elkobozhatták vagyis rajtuk vehették meg uruk tartozását.[2]

Ha több izben kölcsönzött összegeket utóbb egy adóslevélen központosítottak, a hitelező irásban adta, hogy ezen kivül minden más adóslevél érvénytelen. Néha kikötik, hogy az adós a kétszerest fizeti, ha nem tartja be a határidőt. A kölcsön visszafizetésénél pedig a zsidó hitelező kijelentette, hogy nagy összeget fizet büntetésül, ha a pénzt újra követelné.[3]

Megtérült a zsidónak lopott, rablott holmira kölcsönzött összege, ha esküvel bizonyította, hogy nem volt tudomása, hogy a nála elzálogosított dolog bűnös kézből került hozzá. Ugyancsak esküvel tisztázhatta magát ha a keresztény úgy állította, hogy zálogot adott, de a zsidó tagadta ezt, továbbá ha a keresztény kisebb összeget kivánt fizetni, mint a mekkorát a zsidó állitólag kölcsönzött, végre ha elégett a keresztény záloga vagy ellopták, elrabolták azt.

A zsidó ünnepnapon nem tartozott kiadni a keresztény zálogát, ha pedig erőszakkal vitte el, a hatalmaskodót, mint a királyi kincstár megkárosítóját büntették meg.

[1] Kohn i. m. 438—439. [2] Kohn i. m. 431.
[3] Kohn i. m. 450, Magyar történelmi tár XII (1863) 143.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Ha egy év elteltével a kölcsön kamatostul felülmulta a zálog értékét, a zsidó eladhatta a zálogot, de az eladás előtt be kellett azt mutatni a birónak. Elévült zálog a zsidó jogos tulajdonába ment át, az ingatlanokat pedig, házakat, szőlőket — mielőtt Mátyás megtiltotta, hogy a zsidók ezekre kölcsönözzenek — tovább adták a keresztényeknek. Egy kezükön maradt kőházat a hozzátartozó telekkel együtt a budai zsidók tizennégy arany forintért, egy szőlőt negyvenöt arany forintért adtak el.[1]

A budai zsidók mindenre és mindenkinek kölcsönöztek. Adósaik közt megtaláljuk a szegény jobbágyot, a nemes embert, Pozsony városát 1410-ben,[2] de még a király se hiányzik a kölcsönvevők közt. Ha II. Lajos megszorult pénzben — kincstárnokai pedig kellőleg gondoskodtak, hogy pénzzavarral küzdjön — ezüst edényeit a zsidóknál zálogosította el.[3]

A zsidó utcza, melyről a budai törvénykönyv megemlékezik, két izben változtatta helyét.

Nem állapítható meg, hogy a népes Buda mely részén laktak a zsidók a tatárok betörése előtt.[4] Azóta, hogy IV. Béla megerősíttette a «pesti Uj hegy»-et, a várban, a mai Szent-György-utczában helyeztetett el a zsidók negyede; róluk nevezték el Zsidó-utczának, latinul:

[1] Anjoukori okmánytár V, 291, 410, Magyar történelmi tár XII, 29, Kohn i. m. 173, 224.

[2] Fejérpataky László, Magyarországi városok régi számadáskönyvei 49, 50, 68, 72.

[3] Kohn i. m. 267.

[4] A budai várhegyen már IV. Béla uralkodása előtt népes helység volt, Némethy Lajos, Nagyboldogasszonyról nevezett budapestvári főtemplom történelme, 9.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main UB DFG

platea Judæorum.[1] Szomszédos környezete a Franczia-, a Szent-György- és a Hátsó-utcza volt. Egyik részével a Szent-György térre, a másikkal a Szombathelyre torkolt. A mellette levő kapu, a fehérvári, a szomszédságában elterülő zsidó utczától nyerte a zsidó kapu nevet.

A zsidó kapu mellett állott 1307-ben a zsinagóga.[2] A zsidók halottaikat e kapun át vitték temetőjükbe, mely a mai krisztinavárosi templom környékén, a szinkörrel szemben körülbelül a Roham-, Pauler-utczában és az Attila-utczának ezekhez közeleső részén terjedt.[3] Ide temették Werbőczi Istvánt, a Hármas törvénykönyv szerzőjét, ki a temető mellett fekvő ház s kertnek tulajdonosa volt. 1526-ban János király jóvoltából jutalmul kapta e birtokot, mely előbb Szalkai László esztergomi érseké volt.[4] Budának egyik XVII. századbeli látképén

[1] Rupp Jakab, Buda-Pest és környékének helyrajzi története 142, Magyar történelmi tár IV, (1857) 126, Veranesics Antal összes munkái, II. 61.

[2] Budai krónika (1838) 230, Fejér, Cod. dipl. hung. VIII, 1, 331. Magyar történelmi tár I (1855) 114. A krónika szavaihoz Podhradczky amúgy találomból hozzáfűzi: Illa urbis Porta hodie Viennensis audit, olim etiam Sabbatina dicebatur. Dr. Kohn (i. m. 399) e zsinagógát szintén a bécsi kapu mellé helyezte. A zsidók ekkor tudomásunk szerint még nem laktak a mai Werbőczi-utcza területén, a Bécsi kapu környékén, tehát zsinagógájuk se lehetett máshol, mint lakásuk mellett a mai Szent-György-utczában.

[3] Pester Lloyd 1894, 224. sz., 1895, 223. sz., 1898 márczius 20., Brann-Kaufmann Monatsschrift (ujabb) III. évf. 305—309, IV. évf. 84—90., Archæologiai értesítő XVI, 219—223.

[4] Engel, Geschichte des ungr. Reichs und seiner Nebenländer, I, 194, 197, Kohn i. m. 329, Fraknói Vilmos, Werbőczi István életrajza, 360.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

a pontos rajzoló még e zsidó temető halottas kápolnáját is feltünteti, mely magánosan, a temető nélkül, Münster Sebestyén Cosmographiájában is észrevehető.[1] A hódoltság idején közvetlenül mellette terült el a törökök egyik temetője.

Podhradczky József még 1833-ban látta[2] a Krisztinavárosban levő régi zsidó temető egyes sírköveit, melyek néhány maradványát az utóbbi időben ásták ki.[3] Közöttük a legrégibb sírkő, melyet egykoron Peszách ben Péter sirja fölé helyeztek, az 1278., a többi az 1280., 1393., 1405., az 1430. vagy 1431 és az 1482-iki évszámot viseli magán. Az 1405-iki egy Izsák nevűnek jelölte hamvait. Az emlékkövek némelyike másfél méter magas lehetett, vastagságuk néha negyedméter. A héber feliratot rendesen előrehajló foglalat védte. A betűk magassága a tíz czentimétert is eléri. Az emlékek arra vallanak, hogy a zsidók ügyes vésőkre bizták a munkát, de a hitközség irástudóinak, kik a feliratot szövegezték, ízlés és héber nyelvérzékről fogalmuk se volt.

Nem lehet pontosan megállapítani, hogy a zsidók meddig laktak a mai Szent-György-utczában, melyet még 1536-ban is «zsidó» névvel jelöltek.[4] A budai törvénykönyv tartalomjegyzéke már «régi zsidó utczá»-ról beszél, II. Ulászló pedig 1514-ben egy régi utczáról emlékezik meg, melyet egykoron a zsidók laktak.[5] Annyi bizonyos, hogy 1394-ben már Ákos bánnak, a zágrábi

[1] Károlyi Árpád, Buda-Pest, 212.
[2] Podhradczky József, Eredeti két magyar krónika, 79.
[3] L. fent 37. ol., 3. jegyzet.
[4] Rupp i. m. 143.
[5] Kohn i. m. 398.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

püspökségnek és az esztergomi káptalannak házai vannak a Zsidó-utczában, mely 1424 óta, midőn Zsigmond király szent Zsigmond tiszteletére kápolnát építtetett benne, a Szent-Zsigmond-utcza nevet viselte.[1] Valószinűnek látszik, hogy a zsidó száműzési rendelet visszavonása, 1365 után telepítették ki a zsidókat a mai Szent-György-utczából.

Külföldön, ha a zsidók valamely helységből kiüzettek, templomukat szentegyházzá, kápolnává alakították át. Ez eljárás hazánkban se volt ismeretlen. Még a mult században is szent Rochus kápolnává avatták a lajtaújfalusi zsinagógát, midőn az 1739-iki járvány idején a helységből kitiltották a zsidókat.[2] A pozsonyi zsidó templomot a zsidók kiüzetésekor Nagy-Lajos kereszténynek, Ferencz mesternek ajándékozta.[3] Ily körülmények közt nem lehetetlen, hogy Zsigmond király a Szent-Zsigmond-kápolna számára a budaiak egykori zsinagógáját használta fel, mely a Zsidó-kapu mellett feküdt.

A zsidók kiköltözködvén a Szent-György-utczából, lejebb, a vár északi oldalára huzódtak, a mai Werbőczi-utczába, mely ugyancsak róluk neveztetett Zsidó-utczának. A kapu, a bécsi, mely utczájukra nézett Szombati-kapu névvel jelöltetett, mivel itt tartották a szombati hetivásárokat.[4] Ezért nevezi a budai törvénykönyv e

[1] Fejér i. m. X, 2, 207. Salamon Ferencz, Budapest története III, 234, 266, Schier, Buda sacra 58.

[2] Országos Levéltár, Canczellária fogalmazványok, 1739 szept. 28.

[3] Dr. Király János, Pozsony város joga a középkorban, 91.

[4] Rupp i. m. 160, Salamon i. m. II. 238, Dr. Kohn i. m.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

kaput «sambstager margk»-i kapunak. Kivonulásuk után Zsigmond újra megtelepít néhány zsidót a Szent-György-utczában, de Erzsébet királyné 1440-ben kiutasítja őket innen, mivel atyja jogtalanul foglalta le Kapy Jánosnak két házát, hol a zsidók Zsigmond engedelmével lakást kaptak.[1]

Werbőczi-utczai negyedükben egy curiában több zsidó birtokos háza állott.[2] Némelyiknek lakása a város falára támaszkodott és a Dunára nézett.[3] Minthogy utczájukat részben a város erős fala környezte, némely iró azt hitte, hogy a ghettót külön erődítvények védik. Régi temetőjüket, habár távol esett utczájuktól, új lakóhelyükön is használták, a mint ezt az újabban kiásott sirkövek tanusítják, melyek az 1430/1. és az 1482. évből származnak.

A szó szoros értelmében vett ghettó, melyben kizárólag zsidók laktak, Budán épúgy, mint Magyarország egyéb városaiban a XIII. század végén alakulhatott. A budai zsinat 1279-ben még afölött panaszkodik, hogy a zsidók együtt laknak a keresztényekkel.[4] Az elkülönödést, melyet az egyház az okból létesített, hogy

401, a szombati kapu nevét a zsidóknál használatos szombati zsinortól származtatja.

[1] Kohn i. m.

[2] Magyar Nemzeti Muzeum, Jászay Pál kéziratgyüjteménye 50. ol. és Országos Levéltár, Liber Regius I, 71, super domibus aliorum Judæorum in eadem curia commorantium; et domibus aliorumque Judæorum in eadem Curia existentium.

[3] Orsz. Levélt. Liber Regius I. 120, que videlicet usque ad murum Civitatis præfatæ Danubium versusque sunt.

[4] Kohn i. m. 124.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

«a keresztény nép a vele együtt lakó zsidóság babonái s aljas szokásaitól esetleg egykönnyen meg ne szeplősittessék»,[1] maguk a zsidók is szivesen látták. Jónak találták, ha egymás közt élhetnek, idegen nem csúfolja szokásaikat, szertartásaikat. Hogy a zsidók nem láttak megalázót a ghettó intézményben, bizonyítja egy XVII. századbeli bécsi rabbi, ki érdemei közé sorolja, hogy híveit arra birta, hogy a keresztényektől elkülönítve lakjanak.[2]

III. FEJEZET.

A hitközség tekintélyének növekedése. A budai zsidók üldöztetése Zsigmond alatt. Budai Nátán tudós a csehországi Egerben. Zsidók elköltöznek Budáról. Zsidóégetés Budán. Az üldözés okát vérvád nem képezhette. Franczia zsidók megtelepedése A magyarországi zsidók budai zsidókat biznak meg képviseltetésükkel a király előtt. Budai zsidók részt vesznek országos ünnepélyeken. A hitközség szervezete. A budai hitközség elnöke a magyar zsidók præfectusa. A Mendel-család. A præfectus jogköre. Buda neve a zsidó irodalomban.

A budai hitközség a XV. század első fele óta kilép a szerény visszavonultságból, melyben eddig életét töltötte. Lázas sietséggel fogott hozzá, hogy a magyarországi hitközségek vezérszerepét megszerezze magának. Zsigmond uralkodása kezdetén még sorscsapásokkal kell megküzdenie, melyek fejlődését hátráltatják. E viszontagságokat, melyekből a magyar zsidókkal együtt vette ki részét, csak elmosódott, homályos nyomok jelzik. «Jajgatás» volt magyar Izraelben 1391-ben és a budai

[1] Király i. m. 92.
[2] Wolf G., Die Juden in der Leopoldstadt. 11.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Izsák nemrég kiásott sírkövének felirata «átok» évének nevezi az 1405. esztendőt.[1]

Ez időtájban a tudós budai Nátánt Eger[2] cseh határvárosban találjuk, a hova üldözés kergethette, valószínüleg ekkor kerültek a német hitközségek emlékkönyveibe a Buda, Pozsony s Magyarország vértanúiról való feljegyzések.[3] A budai zsidók üldöztetésére utal az a körülmény is, hogy 1406—43-ig budai és pesti zsidókat Magyarország hitközségeiben találunk elszéledve. Jákel és Jakab Pozsonyban telepedtek meg,[4] a budai Saul és hasonnevü pesti hitrokona Székesfehérvárott laktak.[5] Úgy látszik, hogy a zsidóság gyászos eseményei elbeszelőjének hitelt érdemelnek — talán e korra vonat-

[1] Kohn i. m. 173, Brann-Kaufmann, Monatsschrift III (ujabb) évf. 305—309, IV. évf. 84—90. שנת קללה.

[2] Bruna Izrael dvt. (Stettin) 247. sz.: מהר"ר נתן גיר"א מאוב"ן. — Minthogy több Eger Nátánt ismer a zsidó irodalom, ennélfogva lehetetlen a budai Eger Nátánról vázlatot készíteni. A Stadtbuch von Brüx, 57. old. 1394. évről említi: und czu getrewer hant Nassan Juden von Egra und Isaac juden Elberleyns eydem. Kolon József dvt. 193. sz. שהרי מהרר"ן ז"ל היה ראש ישיבה באייגרא ונדול ומוסכם בדורו לפי נשמע. — Valjon az az Eger Nátán, ki egy סדר הנט t írt, azonos a budai Eger Nátánnal? Minz Juda סדר הנט.

[3] Monatsschrift 1873, 515.

[4] Kohn i. m. 417, 418, 419.

[5] Kaprinai István, Hungaria Diplomatica temporibus Mathiæ de Hunyad 465. Sawl de Buda et alter Sawl de Pest, Judei, nunc inhabitatores Civitatis Albensis.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

kozó — szavai,[1] hogy «egy Budun nevezetű városban» a piaczon viaszfáklyát gyújtottak és kihirdették, hogy a ki kikeresztelkedik, mielőtt a fáklya végig ég, azt befogadják a keresztény hit kebelébe, de a ki csak azután venné fel a keresztséget, elégettetik; de mivel senki se tért ki, mindnyájan gyermekestül máglyára kerültek. Feltünő az is, hogy a budai és velük együtt a magyar zsidók, közvetlenül az «átok» év után tartották szükségesnek, hogy IV. Béla kiváltságlevelét hiteles másolatban megszerezzék maguknak.[2]

Mi nyujtott Zsigmond alatt okot a zsidók nyomorgatására, nem tudjuk. Semmi esetre sem a vérvád, melyet ez időben annyiszor használtak fel a külföldön ártatlan zsidók kinzására, fosztogatására. Hogy Magyarországon ekkor még nem kisértett a vérvád rémképe, IV. Bélának e korban Zsigmond király által megerősített és megtoldott privilégiuma is tanusítja. IV. Béla kiváltságleveléhez hasonló privilégiumot a cseh, morva, lengyel és sziléziai zsidók is kaptak. De a míg e négy ország zsidóinak privilégiuma függelékül tartalmazza IV. Incze pápa bullájának intelmét, hogy a zsidókat ne vádolják, mintha keresztények vérét vennék s vallásos szertartásokra fordítanák azt, azalatt a magyar kiváltságlevélnek Zsigmondtól hozzáfüzött toldalékában hiányzik e pont. Hogy a szomszédos országok urai szükségesnek tartották e pontot a zsidó kiváltságlevélbe beszúrni, arra mutat, hogy alattvalóik nem voltak men-

[1] Verga Salamon, Sévet Jehudó (Varsó, 1882) 46, Revue des Etudes Juives (1888) 218.

[2] Kohn, 185.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tek a vérvád babonájától. Ha a körülmények megkívánták volna, úgy a pápa jóakaró rendeletét, miként a külföldi uralkodók tették, a zsidók kérelmére Zsigmond is felvette volna a toldalékba. A magyar zsidókat azonban a magyar nép józan gondolkodása, lelkének romlatlansága felmentette az alól, hogy ily óvintézkedéssel biztosítsák magukat.

A XV. század óta a magyar zsidók érdekeik képviseletét a budai zsidóságra bizzák, mely tekintélye és számánál fogva a legelőkelőbb volt az országban. A gyülekezet Franciaországból kizavart zsidókkal is gyarapodott, kik közül 1433-ban sokan laktak Budán és a franczia nyelvet beszélték.[1]

A budai zsidók eleinte, ha magyarországi hitsorsosaik képviseletében eljártak, a felelősséges munkát megosztották más hitközségekkel; utóbb azonban egy maguk végezték a rájuk rótt feladatot.

1406-ban a budai Saul a pesti Saullal együtt követi meg a székesfehérvári káptalant, hogy másolja le IV-ik Béla kiváltságlevelét.[2] Harmincz évvel később Niwl budai és Jakab pozsonyi zsidó eszközli ki Zsigmond királynál, hogy ez oklevelet megerősítse és ujabb czikkelyekkel kibővítse,[3] 1438-ban pedig Kis Jakab budai és Jakab pozsonyi zsidó kéri Albert királyt, hogy hagyja helyben a Béla király privilégiumát.[4] 1453-ban azonban már kizárólag budai zsidók, Farkas és Mayer fordul-

[1] Podhraczky, Historia dipl. Urb. Bud. et Pesth. a M. N. Muzeum kézirattárában, Kohn i. m. 189.

[2] Kaprinai István, Hungaria diplomatica temporibus Mathiæ de Hunyad, 465.

[3] Kaprinai, 464. [4] Kaprinai, 463.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nak elő V. László megerősítő soraiban, mint olyanok, kik megkérték a királyt, hogy a köz- s magánjogi helyzetüket szabályzó kiváltságot jóváhagyja.[1]

A hitközség a királyok jóindulatának megnyerésére a koronázási s egyéb ünnepélyeket tartotta a legalkalmasabbaknak, melyeken költséget nem kímélve fejtett ki fényt, pompát, hogy ezzel magára vonja a figyelmet. Hódolata jutalmát, a királyi kegyet, hűségesen megosztotta más hitközségekkel.

Midőn 1458-ban Mátyás, mint az ország választott királya Budára vonult, a lelkes ünnepi bevonulásnál a zsidók se hiányoztak. Az általános öröm az ő szivüket is megdobogtatta. Kezükben a szent irással, elsőnek üdvözölték a nemzet reményét. Követeik: Farkas, Miwl (Niwl), Hozman-Mayor (Majer) az egész ország zsidóságának nevében könyörögtek, hogy erősítse meg kiváltságaikat.[2] A király megtette kívánságukat és hat év mulva, királylyá való koronáztatásakor megint megerősítette kiváltságlevelüket, Farkas, Niwl és Jakab budai zsidók kérelmére.[3]

Mikor Hollós Mátyás Székesfehérvárra indult, hogy a koronát fejére tegyék, a budai zsidók is elkisérték őt oda. A hires, vagyonos Mendel család egyik tagja tizenhat csatlóssal lovagolt a király előtt. A zsidók tisztelgő csapatját zászlóval diszített kürtös nyitotta meg, utána

[1] Kaprinai, 462.

[2] Kaprinai, 460, Kohn, 208, Schier, Buda sacra, 35, Bonfinius, Rerum Ungaricorum Decades III, IX, 401.

[3] Kaprinai, 461. A követek sorában említett Miwl alkalmasint a Mendel család őse, Even hoózer 129 fej. מנחם המכונה מול המכונה מענדעל.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

két apród haladt, kiknek ezüst kardját gazdag, remek öv füzte derekukhoz. Ezeket szintén kardosan Mendel követte nyomában lépkedő kisérőivel, kiknek kalapjára három strucztoll volt feltűzve.[1]

1476-ban Mátyás lakadalmi menetén a zsidók, mint a koronázáskor, a város kapuinál fogadták a királyt s olasz hitvesét. Kitünt közöttük nyeregben ülő öreg elöljárójuk, a ki előtt harminczkét lovas sorakozott ezüstös, barna mechelni posztóból készült ruhában. Kezében kivont kard villogott, melynek markolatján tiz font ezüsttel telt kosár csüngött. Mögötte foglalt helyet fia, ki ugyancsak lovon ült, kezében szintén kard volt s kosár ezüst tartalommal. Utánuk huszonnégy biborruhás lovag következett, kiknek fövegén három szál strucztoll hajlongott. A menetet kétszáz turbános zsidó zárta be, kik egy vörös héber feliratu zászló alatt csoportosultak, melyen az ötszögű «Dávid pajzsa», alatta három arany csillag, fölötte egy aranyos korona képe volt kihimezve. A vének menyezet alatt állottak, ifjaktól környezve. A baldachin alatt levők közül az egyik aranynyal felékesített tórát tartott kezében. És lőn nagy öröm s énekszó Izraelben, midőn a király feléjük közeledett.[2]

[1] Szabolcsi Miksa: Egyenlőség XIX. évf. (1900) 3. sz.

[2] Kohn, 218, 219, Schwandtner, Scriptores Rerum Hungaricarum II. köt. 207, Szamota, Régi utazások, 105, Egyenlőség XIX. évf. (1900) 3. sz. Magyar-Zsidó Szemle XVII. évf. (1900) 320 nyomán. Az Efod szót, mely Schwandtner gyüjteményében fordul elő, turbánnak fordítottam. Az Ain erschrockenlich Geschicht röpirat szintén turbánosan rajzol egyik-másik magyar zsidót.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

II. Ulászló bevonulásakor szintén tórával várták a királyt és jogaik megerősítését kérték.[1]

A budai hitközség a XV. századig szervezete tekintetében mit se különbözött az ország többi hitközségeitől. Önkormányzati, rendőri s büntető joggal birt, melyet az előljáróság a rabbival együtt gyakorolt. A bűnösök letartóztatására börtöne volt, a vallás és a zsidóság ellen vétőket halálra itélte és kivégeztette.[2]

A községi hivatalnokok közé a rabbi, a kántor [3] és a községi szolgák, az úgynevezett «kisbirók» tartoztak, kiket a budai, szintúgy a soproni zsidók német nyelven Meister-eknek neveztek.[4] Mint Sopronban, úgy Budán is a kisbirók erősítették meg a hitközség okmányait aláirásukkal. Ők irták alá ama latin szerződést, melyben a zsidók præfectusa és a magyar zsidóság előljárói évi

[1] Bonfinius, IV. IX.

[2] Kohn, 465.

[3] Áskenázi Izrael אהרן חזן. פסקים וכתבים 184. sz.

[4] Pollák i. m. 266, Kohn, 467. דוד ב"ר אברהם ו"ל שמש דק"ק אובן י"ץ. אהרן ב"ר נמליאל ז"ל הי"ד שמש דק"ק אובן י"ץ. — Az okmány a községi szolgákat Iudices ordinarii-nak nevezi, ezen vagy a subjudex néven fordulnak elő e hivatal viselői még a mult századbeli okmányokban is, így Stomfán: Subjudex Hebraicæ Communitatis, qui eosdem convocare solet ad Synagogam. Orsz. Lev. Acta Judaica, Lad. A. Budán még a XVI. század végén is a községi szolgák voltak a hivatalos tanúk okmányok szerkesztésénél, így közli Sason Áron dvt. תורת אמת (Velencze, 1626 54. sz. בשטר מתנה שבידו כתוב וחתום בעדים כשרים והם שני שמשי הק"ק [בודון] יצ"ו.

négyszáz forintot igérnek jutalmul Báthory István nádornak, amiért megvédelmezte és továbbra is pártfogolni fogja őket.

Mátyás alatt jelentős fordulat állt be a hitközség történetében. Szervezeti jogainak felügyelője, a hitközség elnöke [1] fontos politikai szerephez jut, hatásköre hitközségén túl, az ország zsidóságára terjed ki. A budai zsidók előljárója az összes magyarhoni «sydoknak elewthek yaroyok»,[2] præfectusa lesz.

A székváros zsidói érdemeikkel már régebben kivívták maguknak az országban élő hitsorsosaik becsülését. Elismerték a budai hitközség fölényét, befolyását, melyet az udvarnál s főméltóságoknál haszonnal érvényesített. Az ország zsidóságának súlypontja Budára helyeztetett. A magyarhoni zsidók képviseletét Mátyás a budai hitközség elnökére ruházta. A férfiú, kit a királyi kitüntetés ért, annyi buzgósággal töltötte be hivatalát, hogy tisztsége, melyet viselt, királyi elismeréssel utódjaira is átszállott.

Okmányainkban először 1482-ben jelentkezik.[3] Valószinüleg nem sokkal előbb keletkezett. Mi okból alakíttatott a budai Mendel családban örökössé vált præfectura hivatal, nem tudjuk.

Mátyás a magyar zsidók fölé oly nemzetséget emelt, melyet tekintély s vagyon támogatott. A Mendelék gazdag bankárok, a mint látszik a királyi udvar házi zsidói,

[1] Kitünik e jelzéseiből: Princeps Judæorum Bude commorancium. Supremus Judæorum Budensium. Kohn, 438, 467.

[2] Kohn, 216.

[3] Gróf Teleki József, Hunyadiak kora Magyarországon, XII. köt. 213.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ügynökei voltak. Pénzkölcsöneikre rászorultak a városok, nemesek, polgárok, de főleg a királyi udvar Ulászló óta aknázta ki hitelét.[1]

A Mendelék vagyona rangjuknak külső fényt kölcsönzött. Ünnepélyes alkalmakkor oly díszesen jelentek meg, hogy csodálatot keltettek a közönségben. A zsidóknak nem kellett aggódniok, hogy a főzsidó szégyent hoz rájuk a repræsentálással. A præfectus II. Ulászló székesfehérvári koronázására huszonnégy paripával s oly pompás, drága fegyverzetben érkezett «minőt ember még nem látott».[2] Ulászló lakadalmi menetében is úgy forgolódott, mint a «zsidók herczege».[3]

A præfectura hivatal, ha megteremtését Mátyás lakadalmának esztendejébe helyezzük,[4] mintegy hatvanhárom éven át állott fenn. Utolsó nyomára Nagyszombaton akadunk az 1539. kiüldözéskor. Ezen idő alatt mindössze négy, okmányokban előforduló, viselője akadt. A legelső Mendel[5] volt, utána ivadékai Jakab,[6] Izráel, Izsák következtek a hivatalban, kik mindnyájan

[1] Kohn, 222, 431, 435, 438. Engel, Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer I, 80, 90, 104.

[2] Schudt (Juedische Merkwürdigkeiten IV, 3. 163) közlése, mely — mint Dr. Kohn kimutatta — Ulászlóra vonatkozik.

[3] Szamota, Régi utazások Magyarországon, 137.

[4] Kohn, 212.

[5] Kitünik e szavakból (Kohn, 438): Isaak et Jacob, filii quondam Mendel, Principis Judæorum Budæ commorancium. E korban a budai hitközség elnöksége és a præfectura nem volt két különálló tisztség.

[6] Jakab atyja Mendel volt és nem Juda, mint Kohn állítja (220) e kifejezés alapján: Jacobus Mendl, filius quondam Judæi Mendel, præfectus Judæorum. Ugyancsak tévedés,

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

atyjuk, illetőleg ősük német családi nevét a Mendel-t használták családi jelzőül.

A præfectura nem volt üres czim, hanem működési köre is volt.* A zsidókra kivetett rendes és rendkivüli királyi adót a præfectus osztotta fel a hitközségek közt és emberei által behajtatta. Az adószedésnél a budai hitközség előljárósága és a városok hatósága állott rendelkezésére. A király városok és zsidók közti viszály lecsendesitésére küldi ki; a zsidók panaszait és sérelmeit a király elé viszi és orvoslását kéri. Kezében tartja a zsidók fegyelmét, külön börtöne van, melyben a kihágást elkövetett zsidót fogva tartja. Felügyel, hogy a zsidók országos privilégiumán csorba ne essék; a privilégiumot a királyok által megerősítteti és gondoskodik lemásoltatásukról. Az ország zsidóságát érdeklő szerződéseknél kikéri a hitközségek tanácsát, jóváhagyását. Elfoglaltsága esetén helyettesre bizza egyik-másik dolgát.

A præfectus «a zsidók érdekében elvállal mindent, mit tennie kell és lehet». Munkássága főleg a zsidók adózására és jogainak védelmére terjedt ki. Az utóbbi az okból ruháztatott rá, mivel a zaklatások, üldöztetések adózásukat kevesbitette volna meg.

Hatásköréhez a sz. kir. városok és a nemes urak zsidói egyformán tartoztak. A nemes emberek külön királyi engedelemmel feleégjogokat gyakorolhattak ugyan, me-

(Kohn, 221, Pollák i. m. 79), hogy Jakab után Jakab Juda és ez után megint egy Jakab következett.

* A præfectura jellemzése Kohn és Polláktól közölt okmányok nyomán.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

lyek szerint az uradalmukon lakó zsidókkal önállóan rendelkezhettek, bíráskodhattak fölöttük, megadóztathatták őket, vallásuk szabad gyakorlatáról intézkedhettek a nélkül, hogy dolgaikba a kincstartók, a zsidó bírók és bármely királyi hivatalnokok beavatkozhattak volna. De Zsigmond, ki a nemeseket legelőször részesíté e jogokban, kikötötte, hogy számot tart a nemes urak zsidóinak adójára. A zsidók ily módon a nemesek birtokán is királyi jobbágyok maradtak, vagy Herendi Miklós nyelvén szólva «király kincse»,* melyre később a præfectus is felvigyázott.

A præfectura hivatal nem szüntette meg a régi szokást, hogy a keresztény és zsidók közti perekben továbbra is a városi zsidó-bíró ítélt, a zsidók közt felmerült perekben pedig a király és főcanczellárja, főbenjáró bűnökben egyedül a király.

A præfectusi rang előkelőségét a királyok is kidomborították. A præfectusok külön védelmet, szabadalmat, kiváltságot nyertek; privilégiumukat II. Lajos, elődei példájára megerősítette.

Ha a præfectus vagy családja úton volt, a király gondoskodott bátorságos járásukról. Mendel præfectusnak és gyermekeinek megengedi, hogy præfectura hivatalának jeléül sem ő, sem gyermekei csuklya viselésére, mire a zsidók általában köteleztettek, senki által se kényszeríthetők. A király felkéri a velenczei doget, hogy a præfectusnak József nevű fia Velenczében se viselje a zsidó ruházatot.

A zsidó irodalom, mely századokon át mellőzte Budát,

* Kohn, 455.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a hitközség tekintélyének emelkedésével gyakran emlegeti. Egy XIII. századbeli zsidó iró Budn-nak nevezi,[1] a XV. században Ovn, Új-Ovn jelöléssel fordul elő a héber iratokban, szembeállítva Ó-Ovn-nel;[2] később pedig Ovnstadt nevet visel.[3] Az e korbeli zsidó válólevelekben hivatalos megnevezése: Budn, mely Ovn-nak neveztetik. A Budn szó — egy XV. századbeli iró véleménye szerint[4] — azért előzi meg a német Ovn-t, mivel ekkép akarták a zsidók kifejezésre juttatni, hogy Budán a magyar nyelv használatosabb, mint a német. A XVI-ik[5] században a budai zsidók Ovn szóval jelölik városuk nevét, — a Dunát is Donau-nak irták,[6] a mi arra mutat, hogy a német nyelv járta náluk, — ellenben a török zsidók Budm, Budn és egyetlen egyszer a «Higri királyságban levő» Budáh t használják Buda város jelölésére.[7]

[1] L. fent 27. ol.

[2] Áskenázi Izráel כתבים ופסקים 138, 197, 184 אובן חדש אובן ישן.

[3] Kohén Szimchó, Széfer sémosz 113 b.

[4] Bruna Izráel id. Lurja Salamon ים של שלמה (Prága, 1812) 30 b.

[5] L. alább.

[6] Iszerlsz Mózes dvt. 57. sz.

[7] Jáchjá Tám dvt. תמת ישרים (Velencze, 1622) 198, 204 sz. בודה אשר במלכות ההיגרי Chájim Sábátáj dvt. is II. köt. 7. sz. a בודום szót használja.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

IV. FEJEZET.

A zsidók zaklatása II. Ulászló alatt. A budai zsidók száma. Zavargás. A hitközség külön őrséget tart. A zsidók Miksa császár kegyét keresik. Kohén Ákiba. Budai rabbik: Ábrahám, József Zálmóni, Kohén Náftáli Hircz ben Izsák. Schwartz Niger Péter. Egy budai zsidó okozza a nürnbergi hitközség romlását. Szerencsés Imre.

Alighogy Mátyás örökre lehunyta szemeit, az uratlan országban legelőször a zsidók üzleti tevékenységgel szerzett vagyonának akadt gazdája: a fékevesztett gyűlölet s kincsvágy. A szabadjára eresztett szenvedélyt II. Ulászló nem tudta megállitani, gyöngébb volt, semhogy feltartóztathatta volna a zsidóüldözést. A király pedig a helyett, hogy jó példát mutatott volna a népnek, néha maga is alattvalói módjára bánt a zsidókkal. A pozsonyi zsidókat felhozatja Budára azon ürügy alatt, hogy az ország hasznára való dolgokat akar velük elintézni. Ez a bizonyos hasznos dolog a király üres kincstárának megtöltése lett volna. De a zsidók nem tudtak a kivánságnak megfelelni. A király tehát börtönbe veti őket, hogy hajlékonyabbá tegye kezöket.*

Ulászló alatt a budai zsidók ingerlése, utczájuk, házaik megtámadása nem tartozott a ritkaságok közé. A tömegben már régóta elterjedt a hit, hogy a zsidók mérhetetlen kincseket rejtegetnek. A budai söpredék, ha pénzre vágyott, a zsidók zsebében turkált, a mit annál is inkább megengedhetett magának, mert a gyönge kezü király alatt megtorolatlanul lehetett ilyesmit elkövetni. Az adóból is következtethető, hogy vagyonos

* Kohn 434—35.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

zsidók lakták Budát, de semmi esetre oly gazdagok, minőket a nép képzelt.

Buda város évenkint kétezer forintot fizetett a kincstárba, a zsidók ennek felét adták.[1] Kétségtelen, hogy az adó mennyiségét nem a számarány, hanem a vagyon határozta meg, mert különben azt kellene gondolnunk, hogy Buda lakosságának fele zsidó volt. Igaz ugyan, hogy egy olasz tudósító[2] «hihetetlen számú»-nak tünteti fel a hitközséget, egy bécsi iró is felemliti,[3] hogy ekkor sok zsidó lakott Budán, de alkalmasint az ezer lélekszámot nem haladta meg. Ebben az időben, a zsidógyűlölet virágkorában sok volt az egy zsidó is és hihetlenül nagynak tűnt fel az olyan hitközség, melyben néhány száz lélek élt együtt. Több mint valószinű, hogy a mohácsi vész előtt kevesebb zsidó lakott Budán, mint a török hódoltság alatt. Ekkor pedig, mint látni fogjuk, egy hivatalos összeirás csak nyolczvannyolcz zsidó családot talál Budán.

Komoly alakban 1495-ben tört ki Budán a zsidóbajsza.[4] A zendülést pajkos fiúk okozták, kik megdöngették a zsidók ajtait, beverték a zsidósor ablakait. A zsidók elkergették őket, de az elűzöttek visszatértek egy oly csapattal, melyet a zsákmány s fosztogatás reménye bármely gonoszságra könnyen elcsábitott.

[1] Történelmi tár 1880, 168. A tétel a számadáskönyvben át van húzva.

[2] Kohn, 394.

[3] Cuspinianus beszéde Podhradczky József kiadásában, 250.

[4] Bonfinius, Rerum Ungaricorum Decades, 732, Miller, Epitome vicissitudinum.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A tömeg, melyet szép szerével lecsillapítani s eloszlatni lehetett volna, vérszemet kapott, midőn meglátta, hogy az egri püspök csatlósai jönnek ellene. Urukat úgy gyülölte a nép, mint embereit, kik a mult esztendőben a háborgatott zsidók védelmére kiküldetve, három keresztény ifjúnak okozták halálát. A zendülésnek a bekövetkezett éji homály és egynémely uraknak közbenjárása vetett véget.

Az üres kézzel eltávozottakat a másnap megint munkánál találta. Még számosabban jöttek, hogy elvigyék, mit az előző nap nem tudtak elhordani. Megostromolták az eltorlaszolt zsidó házakat, feltörték az ajtókat, benyomultak a házakba, összezúzták a butorokat; a zálogtárgyakat, az arany-ezüst edényeket, az arany himzésű selyem ruhákat elhordták.

A garázda népnek nem volt elég a zsidó utcza, melyet felforgatott, kizsákmányolt, hanem elnézett a város más részébe is, hol szintén vagyont sejtett. A fosztogatókat megirigyelték a nemes urak szolgálattevői, kiket a megbomlott rend helyreállítására küldtek ki. Maguk is hozzáláttak a prédáláshoz.

A míg a zsidó házakat üritette ki a nép, a király nem küldött segítséget. Óvintézkedéshez csak akkor nyúlt, midőn a garázdálkodás a zsidó utczából a város többi részére is kiterjedt. Az udvari őrség egynehány zendülőt nyomban lekaszabolt, minek láttára a megfélemlített tömeg hamar eloszlott. A király nem engedé, hogy a katonaság tovább is üldözze a tömeget, mert aggódott, hogy ezáltal a nép dühe a papok ellen is fordul és az elégületlenség komoly lázadássá fajulhatna.

Valószinüleg e zendülés magyarázata annak, hogy

Juda, a Ruben fia és Hanna nevű felesége Budáról elköltözve, Német-Ujhelyen telepedett meg.[1]

A nép gyakori zavargásának elnyomására a budai zsidók külön őrséget fogadtak[2] és az ország zsidóságával jövőjük biztosításáról gondoskodtak.

Ulászló a sír szélén állott. Trónüresedés volt készülőben, a mi a zsidókra nézve mindig szerencsétlenséget jelentett. A nép rendesen felhasználta ez alkalmat, hogy a zsidók ellen szabadjára bocsássa indulatait. A veszedelmet meg kellett előzni, gondoskodniok kellett, hogy Ulászló halála után is «szabadon éljenek védelmük-, jogaik- s kiváltságaikkal, személyük, vagyonuk ne háborgattassék, mindenütt, hol laknak, bátorságosan tartózkodjanak.»

A magyar zsidók pártfogásért Miksa német császárhoz fordultak, a ki különben is jogot tarthatott a magyar zsidók fenhatóságára. Római császár igázta le Judæát, ennélfogva bárhol telepedtek meg ennek lakói s ezek utódai, alattvalóiknak, polgáraiknak tekintették azokat a Cæsarok utódai, a római-német birodalom uralkodói. Négy nappal azután, hogy II. Lajos és Mária főherczegnő között a bécsi szent-István templomban megkötteteti a házasság, Miksa császár Ulászló beleegyezésével védelmébe fogadta Mendel Jakab præfectust, családját és az összes magyarhoni zsidókat, megadván nekik mindazon jogokat, melyekben egyéb alattvalói részesültek.[3] .

[1] Revue des Etudes Juives (1895) 107; u. i. 194. említtetik Sluemlein von Ofen.

[2] Kohn 248.

[3] Kohn 459—460.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Tudomány, vagyon s származásra nézve a budai hitközség legelőkelőbbjei közé tartozott a XV. század vége felé Kohén Ákiba. A sors szeszélye a jövő számára gyakran azok nevét tartja fenn, kik méltatlanok az emlékezetre, míg a feledésnek szolgáltatja át a legjobbakat, eltitkolja erényeiket, melyeket bámultak a kortársak és a melyeken okulhatnának az utódok. Ez történt Kohén Ákibával is, a székváros zsidóságának kimagasló alakjával.[1] Zsidó kortársai a «budai herczeg» jelzővel illették, e czímet vésték Prágában eltemetett leányának sírkövére is.[2] Kis értékére leszállítva ezt — mert a zsidó túlpazar a czímek osztogatásában — viselője gazdag, hitsorsosainak érdekeiért buzgólkodó, befolyásos, udvarnál s országnagyoknál bejáratos férfi lehetett. Egy franczia hölgy, ki II. Ulászló lakadalmi menetének szemtanuja volt, «prince des juifz»-nek nevezi a zsidók præfectusát,[3] Zápolyai István nádor pedig a Budán lakó zsidók «princeps»-ének.[4] Alkalmasint van némi összefüggés a præfectura és Kohén Ákiba czime közt.

[1] Kohn, 227, Dr. Brüll N., Jahrbücher VII. évf. 34.

[2] Hock Simon, Die Familien Prags אובן alatt: יוכבד בת ר' עקיבא כץ ונשיא ז"ל. Meghalt 1551-ben. [שי"ב חשון] Jócheved nagyanyja volt Horovitz Sábátájnak, a «Két frigytábla» szerzőjének, felesége Sábátáj ben Jesájó prágai dájánnak (megh. 1555.). Hock i. m. הורוויץ alatt és Lieben גל עד 77.

[3] Szamota István, Régi utazások Magyarországon 137. l.

[4] Kohn, 438.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Akiba — egy budai rabbi állítása szerint — aranyos betükkel szokta nevét papirra vetni.[1] Egyik utóda pedig azt beszéli,[2] hogy a magyar nemesek irigységből veszedelmes rágalmat terjesztettek felőle, melynek következményei elől Kohén Ákiba Prágába menekült, hol Pollák Jakab híres rabbi idejében a tudomány- s jótékonyságnak élt. Ismereteinek és jámborságának hire szerezte meg neki «a számüzés feje»[3] czimet. A hatalmasok irigysége s rágalma Csehországban is ellene támadt.[4] Három izben, mindannyiszor ünnepnapokon, nehéz megpróbáltatáson ment keresztül, melyektől megszabadulva, kegyes adományokkal örökitette meg nevét. Viszontagságos életét Prágában fejezte be, 1496 körül. Utódai közül századokon át a zsidó irodalom s társadalom legjelesebbjei kerültek ki.

Budán Kohén Ákibán kívül a zsidó tudományt még a hitközség rabbijai is művelték.

Az első budai rabbi, kiről tudomásunk van, a XV. században élt, Ábrahám volt a neve. Kortársa Áskenázi

[1] Kohén Szimchó ספר שמות, alatt וכן העידו על עקיבא הנשיא בבודון ר' עקיבא ז"ל שהיה כתוב באותיות זהב באלי"ף.

[2] Perls Méir מגילת יוחסין 11.

[3] Hock i. m. הורוויץ alatt: וחתנא דנשיאה עקיבא שהיה ראש לכל הגלה.

[4] Horovitz Seftel végrendelete: בן גברא רבא ויקירא יחיד ברורו שנכתב ונחתם שמו שבתי בר ישיעה סנ"ל ווה היה חתן נשיא עקיבא מאובין ז"ל. — Gyanítom, hogy az alább 83. ol. említett Kohén Ábrahám ben Ákiba is utóda volt; Dr. Kaufmann Dávid, Die Erstürmung Ofens, 27.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Izráel marburgi s bécsujhelyi rabbinak, kivel levelezésben állott.[1] Ábrahámot egy Kohén követte a hivatalban, kinek nevéből csak az «M» kezdőbetűt ismerjük.[2] Utána József Zálmóni áll a hitközség élén, ki válólevél miatt folytatott vitában szerepel a zsidó iratokban. A válólevelek formaságára túlszigorúan ügyelt, érvénytelennek nyilvánított egy oly válólevelet, melyben a Duna szó végső két betűje egy kissé távol állott az első két betűtől, vagy mivel egy női név irásában ortografiai hibát fedezett fel. Levelezett Hircz pozsonyi és Latif Gerzson olaszországi rabbival.[3]

A XVI. század elején Kohén Náftáli Hircz ben Izsák viselte Budán a rabbi tisztséget. Lehetséges, hogy Pozsonyból jutott Budára.[4] E két város hitközségei közt sürű érintkezés folyt ez időben. A præfectus családja fel szokta keresni Pozsonyt; az 1523-iki járvány elől tömegesen menekülnek ide a budai zsidók, de a király

[1] Áskenázi Izráel, פסקים וכתבים 138, 184, 185. sz. Ábrahám nem volt kohén. Budai eseményről szól Áskenázi 'dveiben a 139 és 197. sz. is. A 138. sz.-ban Áskenázi már mint halottról szól Abrahámról: כבר כתבתי למוהרר"א ויל.

[2] Áskenázi i. m. 138. sz. מהר"ם כ"ץ באוב"ן. E dvténynyel összefügg Áskenázi id. munkájában a 197.: על דבר הגט הניתן באובן הלא ידעת בשכבר ודרשתי על כבה מהח"ר הירי"ץ.

[3] Iszerlsz Mózes dvtára (Hannau, 1710) 57 sz. A levél irója מנוח בכמר אשר ו"ל שי"ץ levelének kelte vasárnap Gedáljó böjt 5311. Monóách ben Áser fiatal korában Magyarországon tartózkodott.

[4] Kohn, 352.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

kiutasíttatja őket. Zácháriás pozsonyi zsidó orvos Budára jár gyógyítani. A præfectusnak állandó megbizottja volt Pozsonyban: Oroszlán volt a neve.[1]

Kohén Naftáli, ki több esztendőn át volt budai rabbi,[2] unokatestvére volt Katzenellenbogen Méir hires páduai rabbinak.[3] Vele és Jáchjá Tám konstantinápolyi rabbival irodalmilag érintkezett. Levélváltásukat megkönnyítette az, hogy a magyar zsidók élénken közlekedtek olasz s török hitsorsosaikkal. A magyar származású József ben Ábrahám 1518-ban tagja a római rabbitanácsnak s barátságot tart Egidio di Viterbo érsekkel, kivel héber-olasz nyelven levelezik s misztikus munkák másolatát gyűjti neki.[4] Olasz Bona budai zsidónak már neve is elárulja hazáját.[5] Földije és hitsorsosa Antonio di Zuane, ki 1525-ben szemtanuja volt a budai zsidónegyed ostromának és Szerencsés Imre kifosztatásának, olasz nyelvű levélben értesíti a velenczei Bartholomeo Zuanet a budai eseményekről.[6]

Törökországhoz kereskedelmi összeköttetés, rokonság fűzte a budai zsidókat. Budai zsidó Konstantinápolyból házasodik; budai zsidók gyakran Konstantinápolyba

[1] Kohn, 250, 451, 461, 472.

[2] Roest, Isr. Letterbode, VI, 142.

[3] שות מהרם מפדוא (Velencze, 1553) 8, 63, 87. sz.

[4] Dr. Berliner A., Geschichte der Juden in Rom. II, 86. József fia Semárjó 1544-ben említtetik.

[5] Országos Lev., Liber Regius, I. köt. 1. Jászay Pál kéziratgyüjteménye a Magyar Nemzeti Muzeumban.

[6] Firnhaber, Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst, 96.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

járnak;[1] de viszont stambuli hitsorsosaik is ellátogatnak a magyar székvárosba.[2]

Kohén Náftáli munkája, vallásügyi döntések, még a XVII. században is használtatott,[3] ránk azonban nem maradt. Értekezései közül néhányat külföldi rabbik műveiben találunk elszórva. Érdekes ezek közt ama kérdés megvitatása,[4] valjon a budai zsinagógában használható-e oly ajándékkép felajánlott oltári függöny, melyen hat sornyi szamaritánus betűkkel irt mondat volt kihímezve, miután a szamaritánusok bálványimádók. A függöny egy egyptomi szamaritánus templomból jutott Budára.

A páduai rabbitól kér tanácsot azon két zsidó ügyében, kiket halálra ítéltek, de egy szomszédos helységben lakó, a királyi udvarnál befolyásos hitsorsosuk nagy pénzáldozat árán kieszközölte a királynál szabadon bocsájtatásukat. Azonban a királyi megkegyelmezés előtt az egyik fogoly már elhagyta a börtönt. Perre került a dolog, valjon a közbenjáró költségeinek megtérítéséhez hozzájáruljon-e az is, ki a király megkegyelmezése előtt nyerte el szabadságát.[5]

[1] Jáchjá Tám id. dvt. 198. sz.

[2] Szerémi György emlékirata (Monum. Hung. Hist.) 49.

[3] Sason Áron ben József dvt. תורת אמת (Velencze, 1626) 54. sz.

[4] Jáchjá i. m. 204. sz. ראובן הקדיש פרוכת אח׳ לבית הכנסת של בודון ועל הפרוכת כרשבות ר״ל מרוקמות ששה שורות של כתיבת שומרונים, הורוני אם יכולים להשתמש פרוכת זה לפני ההיכל אם לאו.

[5] Katzenellenbogen Méir dvt. 63. sz.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

Tudakozódik továbbá, hogy mint kell itélni, ha a zsidók árukat kölcsönöznek a vidéki kereskedőknek, de ezek csakis közvetlenül a hitelező és nem annak megbizottja kezébe akarják tartozásukat letenni.[1]

A zsidó tudomány ismerete Budán nemcsak a zsidók közt volt honos, hanem a humanisták is foglalkoztak vele. A budai felső iskola tanára Schwartz-Niger Péter dominikánus barát[2] héber ismereteit külföldön a zsidók térítésére használta fel. A regensburgi s nürnbergi zsidók előtt 1473-ban hitvitákat rendezett a messiásról, melyeket a zsidók nagy érdeklődéssel kisértek. Hogy meggyőzze őket, állításainak igazolására a zsidó iratokból vette bizonyítékait.[3]

Schwartz-Niger Péter a héber nyelvet Spanyolországban sajátította el, tudományát később Franczia- s Németország legelőkelőbb egyetemein gyarapította; a theologia baccalaureusává Ingolstadtban avattatott. A regensburgi püspök fölszólítására irta meg «contra perfides Judæos de conditione veri Messiæ» munkáját, mely 1477-ben Esslingenben németül is megjelent «Stern des Meschiach» czímen. Würzburgból, hol mint hittanár és szónok szerzett hírnevet, hívta meg Mátyás Budára.

[1] Jáchja Tám id. dvt. 189. sz.

[2] Rövid életrajzát közli Jöcher, Gelehrten Lexicon Niger és Petrus alatt. Kobak, Jeschurun VI, 1—27, Dr. Güdemann M., Geschichte des Erziehungswesens, III. 157. Stern Moritz, Nürnberg im Mittelalter 301—302.

[3] Magyarországon e korban tartott hitvitáról nincs tudomásunk. A Dr. Krausztól (Izr. magyar irod. társulat évkönyve 1900) felkutatott Sámuel hitvitázó nem élt Magyarországon.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Kohén Akiba és Kohén Náftáli rabbi jótékonyság s tudomány által szereztek tiszteletet a budai zsidóknak, míg egy földijük szégyent hozott rájuk szereplésével.

A XV. század vége felé egy gazdag budai zsidó, talán Margalis Izsák, elköltözött Nürnbergbe, a hol az ottani hitközség beleegyezése nélkül akart megtelepedni s házat építeni. A zsidó községek nem voltak jobbak a városoknál, melyekben alakultak. A városok polgárai ellenszenvvel nézték, tiltakoztak, ha a zsidók tömegesen éltek köztük, a zsidók pedig hozzájuk vetődött hitsorsosaiknak nehezitették meg a letelepedést. Mindkettőjük türelmetlenségének a kereskedelmi versenytől való félelem volt a rugója. A budai zsidó a helyett hogy elhagyta volna a nürnbergi hitközséget, mely kiüzni akarta köréből, viszályt kezdett vele, áskálódott ellene. A budai zsidó eljárásának az volt az eredménye, hogy Miksa császár 1499-ben kiűzte Nürnbergből az összes zsidókat. A krónikás megjegyzi, hogy a végzet a budai zsidó vagyonán s gyermekein bosszulta meg magát. Az első megsemmisült, az utóbbiak elzüllöttek.[1]

A hitközség történetét a mohácsi vész előtt Szerencsés Imre zárja le.

Fiatal koráról mit se tudunk. Meglett korában vette fel a keresztséget, a hitehagyásra rákényszeritették. Szenior Etel ben Efrájim, másként Salamon — ez volt Szerencsés zsidó neve[2] — házas ember létére tiltott

[1] Roest, Israelitische Letterbode, VI, 138, Kobak Jeschurun, VI, 1—27., Stern Moritz, Nürnberg im Mittelalter, 90.

[2] Lévi Élijó dvt. זכו אהרן 95. sz., Katzenellenbogen id.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

viszonyban élt egy keresztény asszonynyal. Súlyos büntetés várt ebben az időben a zsidóra, ha ilyesmin érték. Megcsonkitás és hithagyás közt kellett választani, midőn viszonya kitudódott. Szenior Etel ősei vallását hagyta el, hogy a kemény itélet végrehajtását elkerülje.[1] Szalkai László esztergomi érsek végezte a keresztelési szertartást, a keresztapa Perényi Imre nádor volt. Szenior Etel a keresztségben keresztapja nevét, az Imrét kapta. Ezentúl mint Szerencsés Imre szerepelt.

Okát nem tudjuk, csak sejteni lehet, hogy miért viselte a Szerencsés nevet. A zsidók vezetéknevét régente külsejük, származásuk, foglalkozásuk, viszonyaik határozták meg.

Ezért nyerte Budán a középkorban a magas növésü Salamon[2] a «longus», az alacsony Jakab[3] a «parvus» nevet. Ezen a réven jutott Budán Fekete Mendel és Fekete József,[4] Olasz Bona s Olasz Dávid,[5] Váczy

dvt. 87. sz. Thurnschwamb Engelnél (Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer, I. k. 199.) Szerencsésre vonatkozó adatok Kohn, 271—285, Héber kútforrások, 75—81.

[1] Lévi Élijó id. dvt.

[2] Anjoukori okmánytár, V. 410.

[3] Kohn, 196, az ugyanitt 463. előforduló Salamon parvus alkalmasint szintén budai zsidó.

[4] Kohn, 173, 450. Magyar történelmi tár XII (1863) 143, Jászay kéziratgyüjteménye a Magyar Nemzeti Muzeumban (1524—1535 évi kötet, 1. l.), Orsz. Lev., Liber Regius I. 1.

[5] Jászay id. kéziratgyüjt. 1. és 50. l., Orsz. Lev. i. h., Nagyszombat város levéltára az 1539. esztendőre vonatkozólag.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Jakab,[1] Gazdag Jakab,[2] Nagy Izrael,[3] és Nagyszombaton Fokhagymás József, Fodor Oroszlán, Olasz Izsák[4] zsidó a XVI. században a magyar nevéhez. Ezt tartva szem előtt, a «Szerencsés» név ama előkelő rangra, fényes helyzetre utal, melybe Szenior Etel kikeresztelkedése után jutott.

De előfordul, hogy a magyar nép a zsidónak bibliai nevét megmagyarosította. Innen van az, hogy Budán a Mendel, Heccul, Mossul, Krumphalsaten, Hozman németesített[5] zsidó neveken kívül magyar hangzásúakra is akadunk, minők: Márton, Farkas, Major.[6] Igy azután a legvalószinűbb, hogy a Szerencsés név nem egyéb, mint a Selig vagy az ezzel egy gyökű Seligmann, Seligkind magyar fordítása. A zsidóknál a bibliai férfi és női nevekhez vendégneveket csatolnak. A szokás pedig a mellett szól, hogy a Salamon bibliai névhez — Szerencsés is ezt viselte zsidóságában — a Selig összetételű szavak járulnak.[7] Nincs ennélfogva kizárva, hogy Szerencsést is Selignek hívták, mely magyarul szerencsést jelent. Visnoviecki Mihály lengyel

[1] Jászay kgy. és Lib. Reg. i. h.

[2] Jászay kgy. 30, Liber Regius I, 120.

[3] Jászay kgy. 50, Lib. Reg. I, 71.

[4] E három utóbbi név Nagyszombat város levéltárában. A Fokhagymás név valószinűleg onnan eredt, mert viselője fokhagymával kereskedett, Tráni Mózes dvt. I. 327. sz.

[5] E nevek előfordulnak: Anjoukori okmánytár V, 291, Kohn, 408, Fejérpataki László, Magyarországi városok régi számadáskönyvei 48, Hozman és Mendel neveket l. fent.

[6] L. e neveket fent.

[7] Sulchon óruch, Even hoózer 129. fej.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

király udvari zsidó orvosát Vitalis Felixnek nevezték,[1] a mi nem más, mint a bibliai Chájim (élet) és a német Selig latin fordítása. Pozsony vármegye 1762-iki jegyzőkönyvében[2] említés történik egy Salamon zsidóról, ki hitehagyása után a Szerencsés Ferencz nevet kapta. Ugy látszik, hogy a «Szerencsés» szó ez esetben is a Salamont kisérő német Selig magyarosítása.

A mohácsi vész előtt Szerencsésen kívül mindössze négy magyar zsidó hitehagyásáról értesülünk. Élijó ben Dán Neszánél Enzelein és egy Salamon zsidó fiát követte Thuz János és Ernest-Hampó János.[3] A két utóbbi magas társadalmi állásba emelkedett. Harmadiknak Szerencsés jutott sorukba; ügyességgel, értelmével az alkincstárnokságig vergődött fel.

Szerencsés vallásának változtatásával nem szakadt el előbbi hitsorsosaitól. Nem haladt ama áttértek nyomdokain, kik a renegát dühével szoktak elhagyott felekezetükre rontani. Hitsorsosai iránt jobb lelkületűnek bizonyult, mint az ezen időben élt Briccius és Pelcz, kik ámbár zsidók voltak, a hitükön levők nyugalmát zaklatásaik, ráfogásaikkal dulták fel.[4]

Szerencsés, mint keresztény is a zsidókkal érzett, ha a szükség követelte; titkos jegyű héber levelek-

[1] Dr. Kaufmann Dávid czikke a Monatschrift f. Geschichte und Wissenschaft des Judenthums 43. (7. új) évfolyamában 422—425.

[2] Prothocollum Decretorum 1762, 500. l.: De baptisato Judæo Francisco Szerencses, antehac Salamon dicto.

[3] Kohn, 229—230, 448. Áskenázi Izrael, פסקים וכתבים 138—184. sz.

[4] Kohn, 465—469.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

ben küldött nekik tudósítást,[1] ha veszedelem készült ellenük.

Egy konstantinápolyi rabbi levele őrizte meg az utókor számára Szerencsés jótéteményeit a zsidók iránt.[2]

Mint keresztény — beszéli a rabbi «a hatalmas és nagyméltóságú»[3] Szerencsésről — testével, vagyonával végtelen sok jót gyakorolt Izraellel. Megmentett több izraelitát s hitközséget. E miatt rátámadtak, elfogták a keresztények, el akarták égetni,[4] azt állítván, hogy még zsidó. Nagy pénzáldozat és Istennek rajta való irgalmassága szabadította meg a haláltól. Midőn kibocsájtották a börtönből, mindhalálig testével s pénzével ép úgy javára szolgált a zsidóknak, mint régente, sőt fokozottabban. A budai hitközség ellen egy ízben vérvádat emeltek. Szerencsés megtudván a dolgot, keresztül vitte a király- s főméltóságoknál, hogy kiadták neki a rágalmazót; Szerencsés a hazug ajkút kiszolgáltatta a budai zsidók haragjának. Ezek megfojtották a vesztükre törő embert. Ez esemény után az összes tudósok s gyülekezetek kihirdették a zsinagógákban, hogy az előljárók fenyíték- s pénzbüntetéssel sujtják azt, a ki Szerencsést hitehagyottnak meri nevezni. Majd ismét nagy segítséget hozott Izraelnek. A cseh királyságban, mely szintén

[1] Ez adatot Szerencsés egyik utódának, a hires Sachs Szenior leveléből vettem, melyet másolatban a bold. Dr. Kaufmann volt szives rendelkezésemre bocsájtani.

[2] Lévi Élijó i. döntv.

[3] Katzenellenbogen Méir id. dvt. 87. sz.

[4] A köznemesség küldöttsége 1525. követelte II. Lajostól, hogy Szerencsést máglyán égessék el. Fraknói, Werbőczi István 193.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a magyar királyt uralta, Prága hitközségre, hol több volt a zsidó, mint Budán, kiadták a számüzési rendeletet. Szerencsés testi fáradtságot s költséget nem kimélve, Isten segitségével kivitte, hogy a kitiltó határozat visszavonatott. Zsidó férfiút és asszonyt tüzhalál- s akasztófától mentett meg. Haláláig minden áldott pénteken alamizsnát osztatott ki a zsidó szegények közt. Egy zsidó Ausztriában felvette a keresztséget kis fiával s leánygyermekével. Az apa halála után Szerencsés elhozatta a gyermekeket és zsidóknak neveltette őket.

Igen sok ilyet tett még, minek elbeszélésére szük a papirlap — irja Lévi Élijó konstantinápolyi rabbi.

Szerencsés eme cselekedeteivel rászolgált, hogy a zsidó felekezet hozzátartozói megbecsüljék. Jóindulatáért elismeréssel adóznak neki; hálájukat Ábrahám és Efrájim nevü fiaival éreztetik, kik anyjukkal együtt a zsidó hiten maradtak.

Szokás, hogy a zsinagógában három, hat, vagy kilencz férfiszemélyt hivnak a szentirás pergament tekercse elé, aszerint, amint hétköznap, ünnepen vagy szombaton olvasnak belőle a közönségnek. A kit a kántor megidéz a tórához, annak nevét az apjáéval együtt emliti. A kitért zsidó fiát azonban nem apja, hanem nagyatyja nevével szólitják a tóra elé. Igy történt volna Szerencsés Imre fiaival is. De ezek inkább nem járultak a tóra elé, semmint atyjuk nevétől megfosztassanak. Idővel Kohén Náftáli Hircz budai rabbi, tekintettel Szerencsés érdemeire, kivételesen megengedte a fiúknak, hogy a tórához továbbra is atyjuk nevével hivassanak fel.

Kohén Náftáli Hircz végzését Katzenellenbogen Méir páduai rabbi is helybenhagyta. A zsinagógában — vé-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

lekedik az olasz pap[1] — a kántor kezében a tórával áldást szokott mondani a királyra, az ország fejedelmére és főrendeire. Ha ezek nevét ki szabad ejteni, úgy semmi se állja útját, hogy a budai templomban megemlítsék a kereszténynyé vált Szeniort, a ki — mint cselekedetei elárulják gondolatát — megtért, istenfélővé lett, ezenkívül népe jólétét keresi, testével s pénzével egyaránt jóakarója rokonnak s távolállónak s azoknak, kik egyenesek szivükben.

Szerencsés halála után Konstantinápoly rabbija Lévi Élijó is megerősítette a páduai s budai rabbi határozatát.[2]

Míg egykori hitsorsosai magukénak vallják Szerencsést, tisztelettel viseltetnek iránta, azalatt az ország rendei, élükön Werbőczi Istvánnal, átkot mondanak fejére, mert őt tekintették az ország zilált pénzügyi helyzete egyik főokozójának.

Szerencsés súlyos mulasztásokat, menthetetlen hűtlenséget követett el a rábízott hivatalban, de bizonyos, hogy nem egyedül őt terheli a felelősség, hogy az ország kincstára üresen állott. Az állam pénze nemcsak

[1] Id. dvt.

[2] Lévi Élijó id. h.; Iszerlsz Mózeshez az ügy Katzenell. dvtára kinyomatása (Velencze, 1553) után jött és úgy látszik nem Budáról kérdezték, hanem valaki csak amolyan fogas kérdéssel terhelte anélkül, hogy érdekelve lett volna ez ügyben; ezt fejezik ki Iszerlsz szavai: ובאמת שמבין ריסי כתבים מעלתו ניכר שראה אותה תשובה אלא שמעלימה לפנינו לברקינו בהלכות. (Kata. 87 és nem 35, mint a kiadó írja) Iszerlsz dvt. 41. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

az ő zsebébe vándorolt, hanem számosan voltak, a legelőkelőbb főurak, kik az ország jövedelmét vele együtt pusztították; és tán valamennyi közt egyik se volt oly haszonleső, kapzsi, mint éppen a Szerencsést kárhoztató Werbőczi István.* De azt se lehet figyelmen kívül hagyni, hogy Szerencsésre a legválságosabb időben ruházták a kincstartói tisztet. Tagadhatatlan, hogy a parasztlázadás leveretése után, midőn az ország gazdasági élete megbénult, jövedelmi forrása leapadt, még a legbecsületesebb kezelés se tudott volna annyi pénzt előteremteni, mint a mennyit a fenyegető török veszedelem idején az ország szüksége megkivánt.

Az 1525. országgyülésen a nemzeti párt sürgetésére II. Lajos a Csonka-toronyba záratta Szerencsés alkincstárnokot, a hol tizennégy napon át maradt őrizetben. Kiszabadulván a fogságból, az udvari személyzet kisérte el a Szent György-téren levő lakására, a hol a viszontlátás örömére dőzsöléshez fogtak. A mulatók jó kedvét megrontotta a feldühödött nép.

Az országgyülés feloszlatása után a nemes urak szolgálattevő népe — hajduk, huszárok — nagy számban tartózkodott Budán. A szolgák junius 5-én összeverődve Szerencsés lakása előtt, betörték az ajtót, fosztogattak, a pinczében csapra verték a drága borokat. A megijedt vendégek széjjelfutottak, a házigazda kötélen ereszkedett le a várfalon.

II. Lajos nem üzette el a közelségében fosztogató tömeget, melynek még másnap se lankadt meg prédáló kedve. Kitördelték Szerencsés ablakainak vasrostélyait

* Jellemzése: Fraknói, Werbőczi István.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

és úgy látszott, hogy nagyobb pusztítást visznek végbe, mint a megelőző napon. A lármás, prédára váró hadat Bodó Ferencz oszlatta szét azzal a biztatással, hogy tud egy más helyet, hol több a kincs. A nép Szalkai László esztergomi érsek Mindszent-utczai háza felé tódult, de innen az őrség kergette el. Majd Böheimb Bernát és a Fuggerék házatájához sietett, de innen is eredménytelenül kellett visszavonulnia.

Harmadnap kora reggel Szerencsés házában ujra elkezdődött a zsákmányolás, melyet Zápolyai György szüntetett meg. E napon Szerencsés házának sorsában részesült a zsidó utcza is. Valóságos ostrom alá vették a ghettót, melynek lakói erőfeszítéssel védték magukat. Reggeltől éjfél utánig tartott a küzdelem, melyben végre az ostromlók árattak győzelmet. A zsidók értékes vagyonukkal biztonságba helyezték magukat, valószinűleg a szombati kapu mellett levő őrtoronyban. A fosztogatók, miután felhányták a zsidó lakásokat és elhordták mindazt, mit elvihettek, a zsidókat ki akarták szorítani buvóhelyükből, de tervüket megint Zápolyai György gátolta meg.

Mihelyt lecsillapult a nép haragja, Szerencsés megint talpra állott.

A nemesség hangulatában változás állott be. A rákosi gyülésen a rendek tűzhalálát kivánták, két hónap mulva pedig a hatvani gyűlésen ujra kegyükbe fogadják Szerencsést.*

A fosztogatók 1525 május havában kiüritették Szerencsés lakását, de azért maradt neki annyija, hogy

* Történelmi tár (1878) 456, Kohn i. h.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

1526 tavaszán és nyarán nagy összeget kölcsönözhetett a királynak a török elleni háborura.[1]

1526 julius 20-án köti vele II. Lajos az utolsó pénzüzletet. Néhány hét mulva, midőn Mohács mezején a balsors letördelé a nemzet lombját, koronáját, Budán ugyanakkor költözik el az élők sorából Szerencsés Imre, az áldatlan kormányrendszer egyik hőse.[2]

Haldokolva, számos zsidó előtt sirás és imák közt megbánta bűnét és vezekelve adta ki lelkét — beszéli róla a zsidó kutfő.[3] Végrendeletében meghagyta gyermekeinek, hogy óvakodjanak a pénzvágytól.[4] Ez intés fiúról-fiura szállt családjában a mai napig.

Gyermekei a mohácsi vész után elköltöztek Budáról.[5] «Abraham Jud des Emerichen sun», kit I. Ferdinánd 1532 junius 7. Prágából a boroszlói városkapitány s tanácsnak védelmébe és pártfogásába ajánl mint olyat, ki kereskedés és egyéb szükségletei miatt akar városukba utazni,[6] nem más, mint Szerencsés Imre fia. Lehetséges, hogy Ábrahám később Oels-ben telepedett meg.

Szerencsés utódai a Sachs családnevet vették fel,

[1] Brüsszeli okmánytár I. köt. 32, 36.

[2] Thurnschwamb.

[3] Lévi Élijó i. h.

[4] Sachs Szenior (ki a זקש szót ily módon oldja fel: זרע קדש שניאור és nem שמנדל) id. leveléből vettem ez adatokat.

[5] L. alább 95. ol.

[6] Eredetije a boroszlói városi levéltárban, másolatát bold. Dr. Kaufmann Dávid tanár juttatta hozzám.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

mely héber rövidítése e szavaknak: Szenior szent magzatja. Idővel Németországból Inovraclavba s Vilnába vándoroltak.*

V. FEJEZET.

A mohácsi vész hirére a budai zsidók részben elmenekülnek, akik megmaradnak átadják Ibrahim nagyvezérnek a vár kulcsát. Szulejmán császár a budai és esztergomi zsidókat hajókra rakatja és Törökországba hurczoltatja. Keresztény írók közlései a budai zsidók magatartásáról, midőn a török sereg Buda alá érkezett. A budai zsidók sorsa a Balkánfélszigeten. Lakóhelyeik: Szófia, Kavala, Viddin, Szaloniki, Konstantinápoly, Plevna. A szófiai hitközség a magyar zsidók szokásaiból egyet-mást elsajátít. Kohén Náftáli rabbi Szófiában. A magyar zsidók temploma Konstantinápolyban. A magyar zsidók viszálya Plevnában.

A mohácsi vész hire 1526 augusztus 30-án éjfélkor jutott el Budára. A félelem elnémította a főváros elszántságát, az ellenállást még megkisérleni se merte. A diadalittas törökkel szembeszállani őrült vállalat lett volna, mely biztos megsemmisülést igért. Felriasztott madársereghez hasonlított Buda, mely sietve menekül a vihar elől. Az udvar, a nemesi osztály, a papi rend bajóra rakván ingó drágaságát ijedten futott Pozsony felé. A menekülőkkel tartott néhány gazdag zsidó család, köztük Izsák præfectus, az Olasz család és egy Józsa nevű. Hitsorsosaik azonban megmaradtak Budán és velük együtt a kereskedők, iparosok és oly emberek, kiktől vagyont nem, csupán életüket lehetett elrabolni.

A nemesek és papok előnye volt, hogy menekülésük-

* Sachs Szenior id. leveléből.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

kor vagyonuk tulajdonképeni részével, a földdel törődniök nem kellett. Jövedelmük törzsét a földbirtok képezte, melyet a török megkárosíthatott, de nem volt képes teljesen elpusztítani. Ha a kincstárt ki is ürítette az ellenség, a gulyát elhajtotta vagy leölte, a gazdasági épületeket felégette, valamennyi ingó kincsüket elidegenítette, mindazáltal vagyonuk tőkéje, a föld, sértetlen maradt, melynek termése a következő békés időben lassankint kipótolta az elveszettet. Ellenben az iparost, a zsidó és más hitű kalmárt sorsa kötötte Budához. Műhelyben, nyitott üzletben, és lakásukon halmozódott fel vagyonuk, a sok zálogtárgy, melyet sietve elszállítani nem lehetett. A Buda felé tartó török gyors előnyomulása következtében a főváros zsidói nem lehettek oly helyzetben, mint soproni és pozsonyi hitsorsosaik, kiknek a mohácsi szerencsétlenség hirének elterjedése után még elégséges idejük volt, hogy holmijukat elcsomagolhassák s elszökjenek a hódító sereg elől. Ha a budai zsidók elfutnak, a városban visszamaradt gazdagságuk zsákmányul esik, nyomtalanul elvész és megfosztva vagyonuktól, a nyomor várakozott volna rájuk. Ez birta rá őket, hogy Budán maradjanak, meghódoljanak a töröknek.

A mint Ibrahim basa nagyvezér, ki Szulejmán szultán előtt járt, csapatával Budára érkezék, a védtelen *

* Farkas pozsonyi őrkanonok a gurki püspökhöz 1526 szept. 8. levelében (Gévay Antal Urkunden und Aktenstücke kézirata a Magyar Nemzeti Muzeumban) hallomás után közli, hogy Budán alig maradt száz ember, a többi a Dunántúlra szökött. Szerémi György szerint pedig (Emlékirata Magyarország romlásáról, Monum. Hung. Hist., Script. I, 124): Et

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

városban maradt zsidók előljárói halotti lepelbe burkolva jelentek meg előtte. Arczukat a föld porához dörzsölték, kegyelemért könyörögtek vagyonuk és személyük számára s alázatos hódolatuk jeléül átadták neki az üresen maradt vár kulcsait.[1]

A basa jóindulatával hitegetvén a küldöttséget, a vár kulcsait az utána jövő szultánnak Földvárra küldte.[2]

A veszélyt a basa igérete még nem hárította el fejükről. Pécs lakói is Ibrahim basa elé viszik a város kulcsait, kegyelmet nyernek, de az állhatatlan ember már két nap mulva borzasztó vérfürdőben mosta le nagylelkűségét.[3]

A budai zsidók remegve várták a szultánt, ki jövendő sorsuk fölött határozni fog. Buzgón imádkozva kérték Istent, fordítaná feléjük a szultán hajlandóságát.

Szeptember 11-én vonult be Szulejmán szultán a fővárosba. Egy nappal előbb ülték a zsidók Gedáljó böjtjét, a mikor hajnalban vezekelni gyülekezik a zsidóság a zsinagógába és az esti csillag feljöttéig étlen-szomjan marad. A szultán kegyelemmel volt a zsidók iránt. Izrael

in Buda erant pauperes, claudi, ceci, inbecilles, qui non habuerant repentem equum vel vectorem.

[1] Thúry József, Török történetirók, II. 71. (Ferdi leirása) és 168. (Dselalzáde Musztafa); Kohén József, Émek hábócho l. Kohn, 93, Neubauer, Anecdota Oxoniensa, 144, Dr. Berliner, Quellenschriften, I. 53. A zsidó források szerint a budai zsidók magának a szultánnak adták át a várost.

[2] Jászay Pál, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, 15. Horváth Mihály, Magyarország történelme, III. 420, Thúry II, 168.

[3] Hernach volget des Bluthundts der sich nennet eyn Türkischer Kayser gethaten (1526).

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

gyermekei ellen senki egy szót se szólt, vagyonukból egy czipőszalagra valót se vittek el — beszéli a héber krónika.[1]

A szultán a magyar királyok «páratlan szépségü» palotájában néhány napon át kipihenvén fáradalmait, visszaindult Törökországba.

Két nappal Szulejmán hazaindulása után a kegyelmet nyert keresztény árusok, iparosok és zsidók Isten hozzádot mondtak Budának. A szultán elhatározta, hogy őket is, mint Buda kincseit, emlékeit és fegyvertárát elszállíttatja, mivel nekik «hazájuk elhagyása a nyomoruságból való megszabadulás.»[2]

Szeptember 22-én szukosz vagyis a sátoros ünnep első napján hajóra rakták a budai és esztergomi és a másunnan összeszedett zsidókat, kétezernél többet, kiket Törökország városaiban elosztottak.[3] Az elhurczolt budai keresztények számára Konstantinápolyban a Héttorony környékén jelöltek ki állandó lakást. Szulejmán hasonlóan járt el néhány év előtt Belgrád elfoglalásakor. A kegyelmet kérő nándorfehérváriak egy részét családostul szintén a Héttorony közelében telepítteté meg, mely városrész róluk neveztetett Belgirádnak.[4]

[1] Émek hábóchó i. h.

[2] Thúry, I. 265.

[3] Verancsics Antal összes munkái II. 26, Jászay i. m. 25. és 33. Thúry II, 71, Kohn, 93. Egy kém jelentése, mely 1526 nov. 12. a velenczei senatusban felolvastatott (Gévai Antal, Urkunden kézirata a M. N. Muzeum kézirattárában) 2500-ra teszi az elvitt zsidó foglyok számát.

[4] Thúry, II, 143.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Mindeddig még nem sikerült felderíteni az okot, a miért a budai zsidók a meghódolt keresztényekkel együtt az ozman birodalomba vitettek. Szulejmán és elődei benépesíteni akarták hatalmas birodalmukat, ezért szabadalmakkal édesgették magukhoz az európai iparosokat és kereskedőket. A felajánlott tág körü kiváltságok, melyeknek egyik pontja a vallástürelem volt, idézték elő, hogy Európa minden részéből, különösen Spanyolországból egész zsidó rajok tódultak Törökországba.* Valószinüleg a budaiakat is ily igéretekkel vették rá, hogy telepedjenek le a Balkán félszigeten, a hol megoltalmazva, békében élhetnek.

Kizártnak látszik, hogy a budai és esztergomi zsidók nem jószántukból vándoroltak ki, hanem büntetésből küldettek el hazájukból. Azt csak nem tartotta bűnnek a török, hogy nem szöktek meg, mint a királyi udvar és az előkelők, hanem bevárták jövetelét.

Figyelemre méltó, hogy míg a közvetlenül érdekeltek, a zsidók s törökök történeti forrásai a zsidóknak tudják be az urak s katonák elmenekülése által üresen maradt vár kulcsainak átadását, addig a korabeli keresztény iróktól származó röpirat és ujság a budai zsidókat az elszánt bátorság, a hősi önfeláldozás mintaképeinek mutatja be.

Ily módon a zsidó és török kutfők arra vallanak, hogy a budai zsidók önként költözködtek a török birodalomba, a keresztény iratok ellenben Szulejmán szultán megtorló haragjának tulajdonítják elszállittatásukat.

* Chájim Sábátáj תורת חיים dvt. I. köt. 95.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Az 1526-ban megjelent «Hernach volget des Bluthundts der sich nennet eyn Türckischer Kayser gethaten» czimű röpirat következően festi a budai zsidók magatartását:

Szeptember 8-án Kisasszonynapon foglalta el a török Pestet, melyet egy óra leforgása alatt megvevén, felégetett és benne minden embert agyonvert. Ezután legott Buda ostromához fogott, melynek városkapuit befalazva találta. Noha a lakosság legnagyobb része elmenekült, a benmaradt nép mégis három órán át vitézül tartotta magát. A török a város falaira nyiló urasági lakások ajtain át benyomult és ifjat, véneket, asszonyt s férfinépet kiméletlenül lemészárolt. Erre a városban levő falak- s erődítvényekkel körített zsidó utcza ostromához fogott, melyet a zsidók oly elszántan védtek, hogy a török körülbelül harmadfélezer embert veszített vívásánál. A makacs ellenállásra a török a zsidó negyed kapujának irányozta ágyuit, melyet összerombolván vérszomjasan betört a ghettóba, a hol kard élére hányt minden élőt. Negyedfélezer zsidó közül csak husz menekült meg.

Az 1526-ban irt «Newe Zeyttung» pedig másként adja elő az eseményt.

Szerinte a török Buda elfoglalásánál csak a magyarral bánt irgalmatlanul, a német ajkuakat nem bántotta. Miután a várat kétszeri támadással nem sikerült bevenni, a harmadik ostrom előtt a bennlevőket életük biztosítása mellett a vár feladására szólította fel. Megizente nekik, ha nem állanak el a védelemtől, úgy később nem lesz oly hatalom, mely megmenthetné életüket. A megijedt várbeliek életük s vagyonuk biz-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tosítását kérték, melynek elnyerése után feladták a várat. A török ezután a zsidók választására bizta, Budán akarnak-e maradni, vagy vele távozni. Valamennyi zsidó a fővárosban akart maradni. A török három napi meggondolási időt adott nekik, de ennek eltelte után se változott meg a zsidók szándéka. Erre a hódító három csoportba osztotta a zsidókat. A harmincz-negyven évesek, a husz évesek, a gyermekek s asszonyok képezték a három csoportot. Ujólag megkérdeztetve, hajthatatlanul ragaszkodtak előbbi akaratukhoz, hogy Budáról nem mennek el. Mire a török a zsidó férfiak közül körülbelül negyedfélezret megfojtatott s leszuratott, az életben maradt husz éven aluliakat, az összes asszonyokat s gyermekeket pedig magával hurczolta.

A röpirat és ujság előadásában szembeszökő az eltérés. Az egyik úgy tünteti fel a zsidókat, mint a kik vitézül megállták helyüket, a másik ellenben nem tud bátorságukról, hanem annál élénkebben rajzolja megrázó sorsukat, melyet az otthonukhoz való ragaszkodás, a szülőföld szeretete idézett elő. Mindkettő körülbelül negyedfélezerre teszi a meggyilkoltak számát, de nagy különbség mutatkozik náluk az életbenmaradottak számában. Ott husz kerülte el a halált, itt sokkal több.

Van-e valami igazság a röpirat s ujság elbeszélésében? A hiteles zsidó és török kutfők mélységesen hallgatnak a budai zsidók ellenállása, valamint a töröknek velük szemben tanusított kegyetlenkedéseiről. A jól értesült Kohén József, ki ez időben élt, krónikájában és a zsidók gyászos eseményeit felsoroló «Siralom völgye» munkájában bizonyára megemlítette volna, ha

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

hitsorsosait valami csapás éri vala Budán. Kohén József azonban szenvedéseikről nem tud, nála a zsidók Konstantinápolyba költözése nem kényszer eredménye, hanem a szultán kegyelmének megnyilatkozása.

A röpirat és ujság valószinüleg az okból terjesztette a budai zsidókról szóló hirt, hogy kegyetlen vérebként mutassa be a közönségnek a törököt, ki embertelensége miatt a gyülöletet s bosszut megérdemli mindazoktól, kik nem esküdnek Mohammedre. A török magatartása túlzott leirásával a népet, a zsidót is gyülöletre akarták feltüzelni. E czélból vette át e hirt Cuspinianus János ama beszédében,[1] melylyel nemsokára a mohácsi vész után a német birodalom fejedelmeit s főméltóságait a török elleni hadjáratra akarta rábirni. Egy német iró 1530. azt hiszi, hogy a török kiverésére a zsidók is csatlakoznának a keresztényekhez.[2]

Érdekes, hogy a mily jóakarattal szóltak a röpiratok a zsidókról ez időben, ép oly epés indulattal, ellenszenvvel emlékeznek meg róluk, midőn Buda később egészen török kézre került. Rossz néven veszik, hogy a zsidók bejáratosak Szulejmán budai basánál. Egy esztergomi magyar azzal vádolja a budai zsidókat, hogy árulkodásaikkal sok kárt okoznak a kereszténynek; hamis török tanukat fogadnak és ezekkel bizonyittatják jogtalan követeléseiket a vagyonos keresztények ellen.

[1] Beszéde Podhradczky József kiadásában, 25: Judæi, quorum magnus numerus Budæ erat pro vita usque et libertate strenue se defenderunt.

[2] Haselberg Johann, Des Türkischen Kayser Heerung, Nürnberg, 1530.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Németországban elhiresztelik, hogy a mikor a török megszerezte Budát, a zsidók macskát tüztek egy keresztre, melyet az utczán nyilvánosan körülhordoztak. Gyanúsítják a zsidókat, hogy a törökkel egyetértenek, elárulják neki a császár haditerveit, bérenczeikkel gyujtogatnak a keresztény helységekben.*

Az elhurczolt zsidók új lakóhelyükön, Törökországban egy darabig életjelt adnak magukról, de azután nyomuk vész. Beolvadván a népes spanyol és német hitközségekbe, eltünik hirük.

Kezdetben még állhatatosan őrzik magyar jellegüket, hiven ragaszkodnak hazai szokásaikhoz, még a hozzájuk legközelebb álló német szertartásuakkal se forrnak össze.

A különböző országokból bevándorolt hitsorsosaik példájára független gyarmatot képeztek. A hány ország, sőt város zsidósága telepedett meg a török földön, annyi különböző község és zsinagóga létezett ott. Csupa különálló sziget a hitélet s hagyomány exotikus jelenségeivel.

Mindegyiknek sajátos ritusa, szokása, érdeke s nyelve lévén, eleinte nem tudtak tömörülni. Mindegyik megbecsülte a maga hazájának szertartási módját s életfelfogását és megvetette a másikét.

A budai zsidókra legelőször a német zsidók által

* Vier wahrhafftige Missiven 1541. Podhradczky, Eredeti két magyar krónika, 80. Schudt, Juedische Merkwürdigkeiten, 116, Michnay és Lichner, Buda városának törvénykönyve, 114, D'Elvert, Die Geschichte der Juden in Mähren, 25, 88. Friedensberg Walter, Nunciaturberichte, III, 315, 318.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

alapított[1] szófiai hitközségben akadunk. Hatvannál több magyar zsidó család érkezett ide, köztük előkelő emberek, rabbik, kik feltünést keltettek ismereteikkel s szokásaikkal.[2] A szófiaiak eleinte csodálkoztak a magyarok vallásgyakorlatán. Különös volt előttük, hogy a magyar zsidók sok olyat engedtek meg maguknak, mit a szófiaiak tilosnak tartottak, viszont voltak oly szigorú vallásszokásaik, miknek a zsidó törvénykönyvben nem volt alapja.[3] Utóbb azonban a törzsközség és a magyarokkal körülbelül egy időben jött szalonikii spanyolok elsajátítottak egyes magyar szokásokat. De másrészt a környezet és a megváltozott életmód hozzájárult, hogy a magyar zsidók is elhagyták némely hazai szokásukat.

A magyar zsidók nem sokáig maradtak Szófiában. A nagy kereskedő várost három-négy év mulva az Aegei-tenger mellett a Rhodope hegység alján fekvő Kavalával cserélték fel.[4] Szófiában élt még 1532 tavaszán Kohén Náftáli ben Izsák,[5] a budaiak rabbija, ki a

[1] Gaon Sámuel dvt. משפטים ישרים 14. sz. עיר המהוללה סופיאה יע"א דנתיסדה עפ"י מנהגי אשכנו וגם הספרדים נמשכ" אחר מנהג האונגרוש הגם דהלכו להם לעיר קאבאלי. Mikor Gerlach (Tagebuch, 520) Törökországban járt, az időben is jobbára német volt a szófiai hitközség.

[2] Medina Sámuel dvt. Even hoózer 15. sz.

[3] Medina Sámuel dvt. Jóre déó 40. sz.

[4] Medina Sámuel i. h.

[5] Sziván 26, csütörtök. Káró József dvt, Even hoózer (Mantua) 52. sz. Mint tanuvallomás aláíró vele együtt vett részt a rabbicollegiumban: Lévi Benjámin ben Méir (Medina Jóre déó 76, 105. sz., Chósen hámispot 305. Benjámin a szultánnál is megfordult. Fiai: Dávid és Menáchém [Élijó ben

Balkán-félszigeten is tiszteletet szerzett tudományával a magyar zsidóságnak, épugy mint földije Lévi Mózes Sámuel kiváló magyar rabbi.[1]

Kohén Náftáli későbbi sorsáról semmit se tudunk. Visszaköltözött-e Magyarországba, vagy török földön fejezte be életét? A wormsi emlékkönyv nevét azon tudós és vértanuságot szenvedett férfiak közt említi, kiknek lelkiüdvösségeért imát rebegtek e rajnamelléki városban.[2]

Chájim dvt. 40, 55. sz.]) és Sátán Áron ben József orvos. A következő napi tanuvallomást még ezek írták alá: Kohén Ábrahám ben Ákiba, Lévi József ben Jechiél. — Áskenázi Kohén Naftáli ben Izsák nevére még Tráni Mózes dvtnak (Lemberg, 1861) 327. sz. tanuvallomásában (hely és évszám nélkül) is akadunk, ahol vele együtt működnek: Mátiszjó ben Nátán, Áron ben Izrael, Saul Gámliel ben Ábrahám. A vallomást tevők: Ábrahám Mózes ben Perecz (utitársa József ben Jónatán) és Izsák ben Mózes Szádja, ki Mózes ben Beczálél és Kis [קמן] Hirs nevében mondja el tapasztalatát. A vallomás, hogy Jakab Hindelsz ben Mózes megöletett Kecskeméten. Mátiszjó ben Nátán (מתתיה בכ"ר נתן) nem azonos a vallomásokmány hasonnevű fordítójával מתתיה] בכר נתן ז"ל] A vallomás valószinüleg német nyelven történt: melyet Jakab Kopel [קופין sajtóhiba) ben Menáchém, Mátiszjó ben Nátán és Mózes ben Chájim ציליציל héberre fordítottak [ואנחנו העתקנום].

[1] Benjámin Zév ben Mátiszjóhu dvt. (Velencze, 1539) 36. sz., הרב הנכבר בתעודה האלוף מהר"ר משה שמואל סג"ל נר"ו מארץ הגר.

[2] Roest i. m. VI, 142.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

A magyar zsidók eltávozásával megfogyatkozott szófiai községben a magyarok emlékét egyes meggyökeredzett szokásuk őrizte ott meg.[1] Ezek közül néhány oly elviselhetetlenül terhessé vált Szófiára, hogy a hitközség idővel kérdést intézett Törökország rabbijaihoz, valjon a hívek a magyar szokásoktól visszatérhetnek-e a régiekhez. A török tudósok oly feltétel alatt engedték meg nekik, hogy szakítsanak a súlyos magyar hagyományokkal, ha három rabbitól feloldó határozatot nyernek.[2]

Ismeretlen az ok, mely a budaiakat Szófia elhagyására kényszerité. Úgy látszik, hogy nem önként vándoroltak ki a szép fekvésű, termékeny vidékű Boganamenti városból Kavalába, «melynek vize rossz, ihatatlan, az éghajlat egészségtelen, emberirtó, gyakorta szenved rablóbeütésektől, lakói a szultán számüzöttei, sem nekik, sem utódaiknak nem szabad a városból kimozdulni». Oly vidék ez — úgy jellemzi egy zsidó iró Kavalát — hova feleség nem követi férjét.[3]

A budaiak ez elhagyatott, kárhozatos földön is gon-

[1] Medina Sám. Orách chájim 28. sz.

[2] Medina Sám. Jóre déó 40 és 129. sz., Ádárbi Izsák dvt. דברי ריבות 52. sz. Kohén Salamon dvt. I. k. (Szaloniki, 1586) 178. sz.

[3] Alseich Mózes dvt. 55. sz.: ראובן מאנשי עיר קאבאליי שנשא את דינה מבנות אנדרינופולא ואחר שנה מבקש להוליכה לדור בעידו ואינה רוצה ללכת אחריו אל העיר ההיא... שהעיר ההיא מימ"ה רעים והארץ משכלת וגם שהיא עלול מניימות שבאו שם לפעמים לשלול שלל ולבוז בו ואינה חפצה לעמוד במקום סכנה ועוד שיושבי העיר ההיא הם סורנים פירש שהם מוכתבים למלכות שלא לצאת משם לגור במקום אחר הם וזרעם.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

dosan ápolták magyar szokásaikat.[1] A zsidó tudományt gondosan művelték, tudósok és rabbik nem szüntek meg köztük.[2] Rabbijuknak tekintették Mátiszjó ben Nátánt, Sidero-Kapsa híres rabbiját,[3] kihez a Budán ujra megalakult hitközség is felvilágositásért fordult vallási ügyekben.[4] Lehetséges, hogy Mózes ben Nátán és Elkónó ben Jakab, kik 1562-ben a kavalai rabbitanács tagjai, magyar eredetűek voltak.[5]

A budai zsidóság egy másik töredéke elvetődött a «hét kut» városába, a bolgárországi Viddinbe,[6] Szalonikibe,[7] szintúgy Konstantinápolyba,[8] melynek budai

[1] Medina, Even hoózer 14. sz.

[2] Medina, Even h. 17. sz. שת"ל יש ביניהם חכמים ורבנים

[3] Medina, Ev. h. 17. sz., ugyanitt egy Hendelin nevü kavalai magyar leány említtetik.

[4] Medina, Even hoózer 114. sz. Mátiszjó-ra vonatkozik Kohén Salamon dvt. II. 109 és Medina, Chósen hámispot 143. Medina Ev. h. 14 és 17. sz.-t v. ö. Tráni Mózes dvt. I. 338, 340 és Ádárbi Izsák dvt. דברי ריבות 2. sz.

[5] Medina, Even h. 17. sz.

[6] Boton Ábrahám dvt. לחם רב (Szmirna 1660), v. ö. Kohén Salamon dvt. II. k. 97.

[7] Thúry I, 265, Kohén Salamon dvt. II. k. 181.

[8] Áskenázi Beczálél dvt. (Velencze 1595) 14. sz. ואחר שנבנה היו משכירין הבית ההוא חברי חברת ת"ת עד זמן השריפה שהיה מושכר לק"ק בודון ע"י חברי הת"ת. E házat Jáis Salamon építteté fel. Hogy ez esemény Konstantinápolyban, Jáis Salamon tartózkodási helyén (Élijó ben Chájim dvt. מים עמוקים 43 és 64. sz.) történt, kitünik Askenázi Beczálél dvt. 14. sz.-nak Élijó ben Chájim dvt. 84. sz-val való egybevetésből, mely utóbbi a következő szavakkal kezdődik: עיר הזאת קונשטנדינא יש בה הקדשות.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

hitközsége Áser rabbinak erőszakoskodásáról vált ismertté,[1] de egyszersmind arról, hogy hívei még a XVI-ik század végén is keményen, magyarosan ejtették ki a szavakat.[2]

A konstantinápolyi «budaiak» zsinagógája 1554-ben tűzvésznek esett áldozatul.[3] Néhány száz zsidóház és több zsinagóga pusztult el ekkor, mivel a janicsárok a helyett, hogy oltani segitettek volna, szurkot, kóczot dobtak a lángok közé, hogy növeljék a veszedelmet. Zsi-

[1] Élijó ben Chájim dvt. 63. sz. Dr. Kohn i. m. 102—103 az itt előadott eseményt Budára teszi. A tévedésre a következő szavak adtak okot: ויהי בבקר והנה היא לאה שקם ק"ק בודון האיש החכם הי"ר אשר בתוך ק"ק בודון. Már a ק"ק בודון és a ק"ק אשכנזים szembeállítása is amellett szól, hogy itt oly városról van szó, hol német és budai község létezett. Köztudomású, hogy Konst.-ban volt német ritusu község; hogy magyar község sem hiányzott, bizonyítja az előbbi és alább 87. ol. 1. jegyzet. Élijó ben Chájim, ki az eseményt eleinte általánosan közli és helyet nem nevez meg, a 88. b. ol. 1. col. már világosan kiteszi, hogy a מעשה ב"ד עיר פלוני Konstantinápolyhoz fűződik. Élijó b. Chájimnak e dvénye teljesen megegyezik Áskenázi Beczálél dvt. 16. és Czáhálon Jómtov dvt. 40. sz.-val.

[2] Kohén Szimchó, Széfer sémosz 94 a. בלשון [פריידיל] הוה אשכנז אבל בלשון או"ענרוש צ"ל ווריידיל. Ez adatot Szimchó Élijó ben Chájim konstantinápolyi rabbi irnokának könyvéből vette.

[3] A nagy tűzvész évszámát Verancsics Antal (összes munkái III. köt. 392) említi; v. ö. a fenti ol. 8. jegyzettel.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

nagógájuk elhamvadása óta a magyarok a német szertartásu templomba jártak istentiszteletüket végezni.[1]

E templomot 1578 márczius 24-én a Miksa császár portai követségéhez tartozó Gerlach István tübingai ev. lelkész is felkereste, ki tapasztalatait igy beszéli el:[2]

Korán reggel a német zsinagógában voltam, hol fiatal és öreg együtt olvasott és énekelt. Néha egy[3] énekelt a többi előtt. Mindegyik fejét fehér kendő takarta, melynek négy sarkán barna vagy fekete darabokat lehetett látni.[4] Az ének alatt gyakran együttesen felugráltak. Az istentisztelet vége felé egy szekrény- vagy tartóból kiemelték a pergamentre irt, aranyos ruhába burkolt tizparancsolatot, mely két pálczán vala felgöngyölítve. A pálczák végén két ezüst gomb volt, melyeken ezüst lánczocskákon ezüst csengetyük függtek.[5] Felhivtak négyet-ötöt. A legtöbb aspert igérő azt a tisztséget kapta, hogy összecsavarta a tizparancsolatot s körülhordozván, megmutatta a közönségnek. Erre ismét aranyos ruhát huztak a tizparancsolatra és biztos helyre tették. A nők nem jártak ide, hanem fent a férfi-templom mögött volt egy termük, melynek rostélyain át nyilt részükre kilátás. A templom négyszögü,

[1] Gerlach, Tagebuch 174. Die Deutschen und Ungarische Juden haben eine Schule zu Hauff, die Welschen, Spanier, Griechen etc. jegliche auch ihre besondere Schulen. Vor der grossen Brunst waren 44, itzt sind ihrer noch etlich und dreissig.

[2] Gerlach, i. m. 471.

[3] A kántor.

[4] Tálisz és cziczisz.

[5] Kelé kódes.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

jókora magas volt, mintegy félig kipadlózva; felül párkány volt, melyre könyveiket rakták. Körösközül a falak mellett székek voltak, a középen csak annyi hely, hogy éppen járni lehetett. Mindenütt lámpák és szép sárgaréz gyertyatartók, ugyancsak sok könyv, melyekből olvastak. Ezen templomban mintegy háromszáz férfiú volt jelen.

Konstantinápoly, Szaloniki, Szófia, Viddin, és Kavalán kívül még Plevnába is eljutott a magyarok csoportja, mely a tulsúlyban levő spanyol és német telepesekkel szemben is megtartotta önállóságát. A plevnai hitközség német elemei ez időben a Lengyelországban élő Lurja Salamon, a krakói Iszerlsz Mózes és Kohén József rabbiktól nyerték a vallásügyi tanácsokat.[1]

Eleinte úgy látszott, hogy a két rokon szertartásu hitközség, a magyar és német közt, ha nem is történik meg az egybeolvadás, legalább meglesz a békés összetartás. A kapcsot megteremtette egy jótékony- s temetkezési egylet, melyet közösen alapitottak.[2] Egy darabig megférnek egymással, de csakhamar elválnak, mert a származás és szokáskülönbség, mely a Balkán-félszigeten a görög és spanyol zsidók közt annyi visszavonásra adott alkalmat, náluk sem tűrte meg az egyesülés fékét. A forróvérű budaiak nemcsak a németekkel tüztek össze, hanem az összes plevnai zsidókkal.

A viszály előljáróválasztásból eredt, melybe a bu-

[1] Lurja S. dvt. 14.; Iszerlsz M. dvt. 82—83. Gerzson ben Juda tudós irta a levelet Plevnából, melyet Lurjával is közölt. Kohén József dvt. שאריית יוסף 6. sz.

[2] Iszerlsz M. dvt. i. h.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

daiak nem akartak beleegyezni. Úgy látszik, hogy a spanyoloknak és németeknek az volt a terve, hogy a három zsidó gyarmat a szertartási szabadság megsértése nélkül közös elöljárókat válaszszon, kik az adminisztrativ ügyeket vezetnék. Ez pedig nem volt inyére a magyar kisebbségnek.

A budaiaknak keserűen kellett meglakolni makacságukért.*

A plevnai zsidók 15 hitközségi tag kivételével visszavonhatatlanul megfogadták, hogy a hozzájuk költözött magyarokért, bármi érje őket, három éven át nem fognak közbenjárni a vajda és városi hatóságnál. Átkukat csak az esetben szegik meg, ha a nem zsidók a budaiak ellen oly terveket kovácsolnának, melyekből kár származhatna az egész hitközségre. Hogy a szakadás teljes legyen, a kiközösítők nem elégesznek meg azzal, hogy a magyarokat kibocsájtják védelmük alól, hanem vallási téren is elutasitják maguktól. Örömükben, gyászukban senkinek se volt szabad résztvenni, a rabbiknak tilos volt a budaiak részére itéletet hozni. De kikötötték, hogy a biráskodási tilalmat az esetben lehet megszegni, ha az átkot aláirók többsége a tilalmat felfüggesztené.

A plevnai tudósok és tanítók engedve a hitközség kényszerének, kezüket és esküjöket adták, hogy a magyarok közt nem fognak tanítani s itéletet tenni.

A magukra hagyatott budaiak ügyét derekasan fel-

* Az ügyre vonatkozólag Kálái Sámuel dvt. משפטי שמואל 63. sz., Ádárbi Izsák ben Sámuel דברי ריבות 145. sz., Medina Sámuel dvt. Jóre déó 111. sz.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

karolta Lévi József és Lévi Izsák ben Jakab. Különösen az utóbbi, Plevnának öreg jámbor rabbija sietett segitségükre. Semmisnek nyilvánitotta a türelmetlen határozatot, noha maga is aláirta. Esküszegés nem terhelte, mivel az átok alá oly feltétellel irta nevét, hogy ez rá nézve csak akkor birjon érvénynyel, ha rabbitársa Lévi József is aláveti magát az eskünek. Mivel társa nem irta alá az átkot, ennélfogva ő maga is, Lévi Izsák, fel volt mentve a fogadalom kötelező ereje alól.

Az összeférhetetlen magyarok oly gyülöletesek voltak Plevnában, hogy haragot vont magára még az is, ki érettük szót mert emelni. Lévi Izsákot a kiméletlen támadások hosszú sora érte, midőn a megtámadott budaiak védelmére kelt. Legelkeseredettebb ellensége lőn Gerzson ben Juda plevnai tudós, kinek kifakadásai a megvenült rabbi ellen visszatetszést szültek azoknál, kik becsülni tudták az aggastyán tudományát s erényeit. Lévi Izsáknak meg kellett érni, hogy czadukeus, tudatlannak nevezzék őt, ki már serdülő korában a legkiválóbb volt Ábrahám Sálom iskolájában, a hol jámborságával meg tudta nyerni az öregek szeretetét.

Az elnyomott budaiak és a maga becsületének megvédelmezésére Lévi Izsák a plevnai határozatot a Balkán-félsziget legnagyobb tudósainak itélőszéke elé vitte. Felhivására Almosnino Mózes, Kálái Sámuel, Ádárbi Izsák, Medina Sámuel támadtak fel a budaiak segitségére. A rabbik érvénytelennek nyilvánitották a kemény határozatot, mert nem engedhették meg, hogy ismétlődjék Izrael történetében a régi bibliai eset, mikor egy egész törzset átkoztak ki, a Benjámin nemzetséget. A budai zsidókat bocsánatkérésre s javulásra intették

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a rabbik, a kik ekkép helyreállították a plevnai hitközség megzavart békéjét.

A törökországi magyar községek a zsidó irodalomban «hágár»,[1] «üngürüsz»,[2] leggyakrabban «buduniak gyülekezete»[3] jelöléssel fordulnak elő. Az utóbbi elnevezés tanuság a mellett, hogy többségük Budáról került a Balkán-félszigetre.

A törökországi budai zsidókról 1585-ben kapjuk az utolsó hírt.[4] Ezután már teljes homály fedi sorsukat. Valószínűleg ők maguk sem képeztek kivételt a természeti törvény alól, hogy a nagy tömegek magukhoz vonják a kicsinyeket: házasság által összeforrtak a németek és spanyolok hatalmas csoportjával. Eleinte, mikor még élénk volt összetartozási érzetük, csak egymás közt házasodtak. Plevnai legények Budáról vettek feleséget vagy Szalonikiből, hol szintén földijeik laktak. De utóbb már azt látjuk, hogy a németekkel és a drinápolyi spanyolokkal is rokonsági kötelék kapcsolta őket egybe.[5]

[1] Kálái Sámuel dvt. i. h., Iszerlsz dvt. i. h. A Hagar szó, mint Magyarország elnevezése Kohn i. m. 144—159.

[2] Medina Sámuel Even hoózer 14, 15. Jóre déó 40, Élijó ben Chájim dvt. מים עמוקים 95. sz.

[3] Iszerlsz i. h., Ádárbi i. h., Áskenázi Beczálél dvt. 14. sz., Élijó ben Chájim dvt. 63. sz.

[4] Élijó ben Chájim i. h. 63.

[5] Alseich Mózes dvt. 55, Kohén Salamon dvt. II. k. 36, 181, Medina Sámuel, Even hoózer 114.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

VI. FEJEZET.

Zsidó üldözések a mohácsi vész után. A székesfehérvári koronázó gyűlés, János király elajándékozza a budai zsidók házait, melyeket I. Ferdinánd új birtokosokra ruház. A præfectus utolsó szereplése. Mandel Kristóf. 1529-ben egy müncheni zsidó követségben jár Budán. 1534-ben zsidók még nem laktak Budán. János király mennyegzője alkalmával a budai ghettónak már voltak lakói. Egy zsidó is rábeszéli Izabellát, hogy adja át a várost Szulejmánnak. A zsidók sorsa és viszonyai a hódoltság alatt. Az 1580. conscriptió. Rabbik. Zsidó-utcza. A budai zsidók foglalkozása.

Mialatt a budai hitközség java része Törökországba hurczoltatik, a kis töredék, mely a török jövetelének hirére elbujdosott, külföldön vagy Magyarország nyugati sz. kir. városaiban keresett menedéket. A kik Magyarországon maradtak, csakhamar meggyőződtek, hogy türetésüknek vége szakad. Az országnak nem volt királya, ki védő kezét föléjük terjesztette volna. Lajos özvegye pedig, ki ideiglenesen vezette az ügyeket, a zsidók elleneinek kedvezett, kik a mohácsi vész után megragadtak minden alkalmat, hogy a zsidóktól megszabaduljanak.

A zsidók kiüzését a soproni polgárok kezdték meg.[1] A pozsonyiak 1526 október 9-én nyerik az engedelmet Mária királynétól, hogy a zsidókat kiutasítsák.[2] A pozsonyi zsidók számüzetésében Báthory István nádor «a zsidók protektora»-nak tanácsa is közreműködött.

[1] Dr. Pollák Miksa, A zsidók története Sopronban.

[2] Másolata a nagyszombati levéltárban. Tudományos gyüjtemény 1838, III, 44—51, Jászay, A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után, 90. Erre vonatkozik Pozsony város levéltára, Lad. 20., no. 30, Brüssel, 1533 okt. 30.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A rendeléstől számított egy hónap után, november 9., a zsidó naptár szerint kiszlév 4. vonult ki a zsidóság Pozsonyból. Néhány polgár kisérte a szomoru menetet Dévény felé. Zsinagógájukból 1539-ben szárazmalom lett, utóbb beépült az Orsolya kolostorba.[1]

Ugyanazon napon, melyen a pozsonyi zsidók kivándoroltak, nyilt meg Székesfehérvárott a Zápolyai párti koronázó országgyülés.[2] A megkoronázandó erdélyi vajda és hivei, különösen Werbőczi István már a két év előtti rákosi gyülésen is elkeseredetten keltek ki a zsidók ellen. Werbőczi a pápához irt levelében a lutheranismus legelkeseredettebb ellenségének nevezi magát,[3] de egy fokkal se volt más a zsidók iránt. Előre látható volt, hogy pártjából, melyre ékesszólásával s tehetségével hatalmas befolyást gyakorolt, a székesfehérvári összejövetelen ujra kifakad a kárhoztató szó. A hangulatot megvilágítja az országgyülésnek e szükszavu törvényczikke:

Elhatároztatott az is, hogy a zsidók ezen ország minden vidékéről, szabad királyi városaiból és helységeiből rögtön kiüzessenek.

A fegyver eldördült, de a zsidóknak nem esett baja. Az országgyülésen hozott törvényeket János király nem erősítette meg. Ezenkivül a deczemberi pozsonyi országgyülés, mely Ferdinándot választá királyának, érvénytelennek nyilvánította Zápolyai választását és a fehérvári országgyülés összes végzéseit.

[1] Pressburger Zeitung, 1877.
[2] Magyar országgyülési emlékek, I. 21.
[3] Fraknói, Werbőczi István, 334.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A budai zsidókon a fehérvári országgyűlés határozatát különben se lehetett volna végrehajtani. Ekkor ugyanis egyetlenegy zsidó se volt már ott. A Budára érkezett János király házaikat elajándékozta híveinek. Ezek közül néhány Kállay Jánosnak jutott, a Gazdag Jakab és a Nagy Izráel háza Csák Mihálynak.[1]

Noha János király legelső országgyűlése és budai cselekedete kiméletlen volt a zsidók irányában, ezek közt mégis akadt egy, névszerint Nagyszombati Izsák, ki 1527-ben, midőn a király trónja megingott, János pártjára állván, tőle telhetőleg támogatta ügyét. Ferdinánd azzal büntette meg Izsákot, hogy elvette tőle a nagyszombati zsidó-utczában levő házát és azt Helczel György, és Lerchenfelder Györgynek ajándékozta.[2]

I. Ferdinánd, habár érvényüktől megfosztotta a fehérvári határozatokat és a zsidókat megtürte Magyarországon, a budai zsidókkal szemben János álláspontjára helyezkedett. Még megkoronáztatása előtt jutalmul ígérte híveinek a budai zsidók házait.[3] Olasz Bona és Fekete Mendel vejének a Salamonnak házát, mely Váczy Jakab zsidónak elhagyatott háza mellett északra feküdt a zsidó negyedben, még a kelenföldi táborban

[1] Országos lev., Liber Regius I, 71, 120, Jászay kéziratgyüjt. a M. N. Muzeumban (1524—35. év) 30, 50.

[2] Orsz. Lev., Liber Regius. I, 72.

[3] Orsz. Lev., Liber Reg. I, 1. Nobili Antonio de Naghwath, Secretario Palatinali suisque heredibus et posteritatibus universis super totali domo providorum Bona Olaz, ac Salomonis generi Mendel Fekethe Judeorum Budensium, in platea Judeorum, penes domum desertam cuiusdam Jacobi Waczy, similiter Judei, a parte Septemtrionali adjacentem.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Nagyváthi Antal nádori titkárnak ajándékozta, a székesfehérvári koronázás után pedig örökre ráruházta. A János király által Kállay Jánosnak ajándékozott házakat 1527 deczember 5. Mihálevics Péter és András fivéreknek és a nevezett Péter fiának Andrásnak juttatta.[1] 1528 február 26. a Csák Mihályra ruházott budai zsidó házakat pándi Angyal Mátyás és Balázs fivéreknek, az Olasz Dávid és Szerencsés Ábrahám curiáját pedig Fychor Jánosnak, Thurzó Elek familiárisának adományozta.[2]

Magyarország legnagyobb hitközségei közül a budai, pozsonyi és soproni pusztult el a mohácsi vész évében, a negyedik tekintélyes gyülekezet egy ideig elkerülte a végzetet. Ennek falai mögé vonult Mandel Izsák præfectus,[3] az Olasz család és Jósza.[4]

[1] Orsz. Lev., Lib. Reg. I. 71.

[2] Jászay kéziratgy. 50. l., Liber Reg. I. 120., donationem illam quam ante felicem coronationem suam super domibus et Curia Judeorum ac super domibus aliorum Judeorum in eadem curia commorantium prout Jacobi Gazdag et Izraelis Nagh, in Civitate Budensi in platea Judeorum existentium sitis; super curia tota et domibus Budæ in platea Judeorum existentibus et fundatis, quæ Judæorum David Itali et Abraham filij Emerici Zerenches, condam ex Judeo baptisati, aliorumque Judeorum in eadem Curia existentium, que videlicet usque ad murum Civitatis præfatæ Danubium versusque sunt.

[3] Abból következtetem, mivel a nagyszombati levéltárban egy czédulán, mely az 1539. kiüzéskor készült, több zálogtartó zsidó neve közt előfordul Isaac præfectus Judæorum.

[4] 1539-ben a nagyszombati zsidók Peregi Albertnek ajándékozzák: templum seu Synagogam eorum hic in civitate (Nagyszombaton) in platea Judæorum vocata versus plagam meridionalem in vicinitatibus domorum ab una quidem Ju-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Három évvel a mohácsi vész után szerepel utoljára a præfectus a magyar zsidók történetében. Mióta Budáról elfutott, nehéz csapások érték hitsorsosait, a kik fölé rendeltetett. A rendkívüli viszonyok megkötötték munkásságát, tétlenül kellett szemlélnie, mint sodorja a balsors a magyar zsidókat a forgatagokba. De a midőn új tartózkodási helye Nagyszombat közelségében a veszedelem nemcsak a zsidók életére s vagyonára, hanem vallásuk hirnevére is ráfeküdni készült a bazini vérvád alakjában, újra latba veti állásának súlyát, 1529 tavaszán királyától védelmet, igazságot kér az ártatlanul üldözött bazini zsidók számára.*

A szomszédos városok példáján és sikerén felbuzdulva Nagyszombat város, hol néhány budai zsidó menhelyet talált, arra fordította igyekezetét, hogy a zsidókon ő is tuladjon. Mint Bazin, Nagyszombat

dæi Nyssel et alia vero partibus Judæi Isaac de Nitria fundatum et adjacentem in omnibus aliis structuris ædificiis et utilitätibus ad eandem Synagogam de Jure et ab antiquo pertinentibus; az adományozók voltak: providi Josa Budensis, Orozlan Fodor, Isaac Olaz, Jacobus gener relicti Orozlan, Volfgangus Farkas, Simon gener Simonis Kloser, Alter Simon de Galgocz, Abraham gener de Jacobi, Joseph Fokhagmas et Jacobus filius Moisis. Nagyszombati levéltár.

* Conquerentur nobis Mandel præfectus Judæorum et cæteri Judæi in hoc regno nostro Hungariæ existentes, qualiter diebus præteritis, fidelis noster Spectabilis et Magnificus Franciscus Comes de Sancto Georgio et de Bozyn, quendam Judæum in bonis suis commorantem captivari fecisset et non solum illum, sed etiam reliquos taxare et damnificare vellet. Ferdinand király ezen levele (Buda, 1529, pünkösd előtti szombaton) a nagyszombati levéltárban.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

szintén vérvád kieszelésével érte el czélját. A város kívánságára Ferdinánd király 1539 február 19-én örökre száműzte Nagyszombatból a zsidókat.[1]

Semmi sem árulja el, hogy merre, hova költöztek Nagyszombatból a budai zsidók, mi sorsa lett a præfectusnak? A præfectus családjának egyik tagja, Fekete Mendel, valószinűleg Lengyel- vagy Oroszországba vándorolt, ahol a hires Schwarz-Mendel családnak lőn megalapítója.[2]

A præfectus családjának hozzátartozója lehetett «Christoffel Mandel, Hunger genant, von Ofen», ki a zsidó hitet a kereszténynyel cserélte fel 1534-ben. György brandenburgi őrgróf volt az, «ki keresztény fejedelmi jóindulatból kegyesen és atyailag a keresztséghez segítette.» Mandel Kristóf 1536-ban neki ajánlotta «Das Jesus Christus sey das ewig Wort» dolgozatát, melyben Mózes könyvei, a próféták és a zsidó irodalomból bizonyítja Jézus isteni és megváltói voltát. Meg akarja értetni a kereszténynyel és zsidóval — úgy mondja munkájában — miért tért át a keresztény hitre és felvilágositani óhajtja a zsidókat a kereszténység tanairól, hogy követnék példáját. A kabbala módszerével a talmud- és bibliából vett idézetekkel deriti ki, hogy a szentirás legelső héber szavának, a «berésisz» tartalma: atya, fiu, szentlélek, Jézus neve örökké tart. Mandel Leutershausenből Feuchtwangenba került mint őrgrófsági ellenőr. 1552-ben jelent meg «Rechnung der 70 Wochen Danielis» dolgozata, melyben a világ végéről

[1] Országos Lev., Benignæ resolutiones 1539 feb. 19.
[2] Lurja Salamon dvt. 55. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
UB
DFG

elmélkedik; értekezését a hires Widmanstad János Albertnek ajánlotta. Öt évre rá megint kiadott egy munkát, melyben újolag bizonyitja, hogy Jézus a hirdetett messiás.[1]

A nagyszombati katasztrófa után két évvel a budai hitközség feltámadt halottaiból. Ereje lassanként visszatér, vele növekszik tekintélye és hirneve, csak a környezet, melyben mozog, lesz más, mint előbb volt. Régente a kereszt védte, most a félhold árnyéka nyujt neki oltalmat.

1528-ban még lakatlan volt a budai zsidó-utcza. A soproni polgárok ez időben kelt egyik beadványából tudjuk, hogy a budai, szintúgy a pozsonyi polgároknak «kegyelmesen megengedték, hogy zsidókat többé ne fogadjanak be.»[2]

A következő év novemberében fordul meg Budán újra zsidó.

A müncheni Lazarus volt az, ki, mint a bajor herczegek követe, János királylyal érintkezik, kinek izeneteit, levelezését hüségesen szállítja Bajorországba.[3] 1534 körül egy vagyonos zsidó megigéri a doge természetes fiának, Gritti Lajos Magyarország kormányzójának, hogy tiz éven át a saját költségén fogja ellátni, évenként tizezer márkát kézbesit neki, ha elvezeti Budára és ott a hires Mendel házát és a zsidók ghettóját

[1] Bevezetés «Das Jesus Christus» dolgozatához. Szabó és Hellebrant, Régi magyar könyvtár III. köt. 404, 440. Legutóbbi munkáját Ottó Henrik rajnai őrgrófnak ajánlotta.

[2] Pollák i. m. 154.

[3] Quellen und Erörterungen zur Bayerischen u. Deutschen Geschichte IV. köt. 70—71, 117, 127.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

átadja neki.[1] Mi okból és mikor kapták meg a zsidók a visszatérhetési engedelmet, nem tudjuk.

1538-ban már találunk Budán zsidó telepeseket. Midőn János király lakadalmát tartotta Izabella lengyel királykisasszonynyal, a király gondoskodott, hogy a nagy számmal egybegyülő vidéki nép ne támadja meg a zsidókat.[2] A következő évben a budai zsidók két izben kedveskedtek ajándékkal János királynak.[3]

A mohácsi gyásznap évfordulóján, 1541-ben Szulejmán szultán csellel foglalta el Budát. A legelső hely, melyet kézrekerített Budán, a Szombati-kapu volt a zsidó-utcza zsinagógája mellett.[4] A krónikás szavai szerint: és mert az kaput is, kit szombatinak mondnak, nyitva találának, és senki ellenük meg nem álla, mindjárton el-be mennének Szent-György piacza fele, mely Budán főpiacz vala.[5] Ha hinni lehet a budai Jakabnak, ki 1686-ban mint fogoly Bambergbe vitetvén, igazságokat valótlansággal vegyest beszélt el, úgy állitólag egyik őse is rábeszélte az özvegy Izabella királynét, adna át a várost Szulejmánnak. Buzgalmát a szultán azzal hálálta meg, hogy felmentette az adózás alól.[6]

Buda ezen elfoglalásával kezdődik a török világ Magyarországon.

[1] Szerémi György emlékirata Magyarország romlásáról, 339.

[2] Friedensburg Walter, Nunciaturberichte III. köt. 1. r. 315—318 és 326.

[3] Történelmi tár 1889, 190—91.

[4] Schier, Buda sacra 81.

[5] Podhradczky József, Eredeti két magyar krónika, 58.

[6] Bœthius Christophorus, Ruhm-Belorberter .... Kriegs Helm függelék (1687, Nürnberg) 25.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Első sorban az adózásnál vehették észre a zsidók, hogy a török uralom nem hozott számukra könnyebbülést. A magyar nyirta a zsidót, a török nyuzta. A tények homlokegyenest ellenkeznek egy 1686-ban elfogott budai zsidó azon állításával, hogy a török uralom alatt a zsidók csak egy aranyat fizettek védelmi díjkép, egyéb adót nem követeltek rajtuk.[1]

A kincstári hivatalnokok vagy a fejadóbérlők — a ráják fejadója Buda és környékén, Esztergomban, a fehérvári és mohácsi szandzsákban bérbe adatott[2] — évenként két részletben, tavaszkor és ősz idején szedték be a zsidók- és keresztényektől a fejadót, mely 50—215 akcse közt változott. A szegények az adó alól teljesen fel voltak mentve, az özvegyek és új telepesek csak részben.[3]

Előbb az adózásnak más, szerfölött terhes módja alatt nyögtek a török birodalomhoz tartozó zsidók. Az évi fejadó nagysága ugyanis három csoportba osztatott.[4] Az adó legalacsonyabb foka 12 ezüst drachma volt, melyet meg kellet fizetni még a legszegényebbnek is, kinek betevő falatja se volt. Ötezer aszpernyi vagyonra 24, 40000 és az ennél nagyobb gazdagságra 48 drachmát róttak. Utóbbi volt az adó maximuma. Az adózásnak e neme hátrányos volt a zsidókra, mivel az adószedők közt verseny támadt, hogy ki tud többet behajtani. Ha az egyik beszedő egy évben valamely hely-

[1] Bœthius i. h. 26.

[2] Dr. Velics és Kammerer, Magyarországi török kincstári defterek II, 43.

[3] Velics II. köt. Bevezetés.

[4] Elijó ben Chájim dvtára מים עמוקים (Berlin, 1778) 95. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ségben, kerületben bizonyos összeget hozott egybe, úgy jó díj fejében a jövő évben a másik behajtó arra törekedett, hogy ugyanott még többet kaparítson össze.

Az adózásnak e rendje a kincstártól járó díjazáson felül mellékkeresetet is hozott a behajtóknak. A behajtóknak ugyanis a hitközségi előljáróságot a tóra előtt kellett megesküdtetni, hogy igazságosan fogja bevallani a hitközség létszámát és az egyesek vagyonának nagyságát. A pontos, igazságos bevallás által az adószedő nagy összeget vitt volna el a hitközségtől, ezért az előljáróság évenként megvesztegeti, hogy ne kívánja az esküt, melyet a vallástörvények értelmében kerülni kellett.

A vagyonhoz mért három rendű fejadót idővel az általános fejadó váltotta fel.[1] A kincstár évenként kivetvén az adót meghatározta, hogy az összeghez egy-egy helység zsidósága mennyivel járuljon. Sokszor igazságtalan volt a kivetés, mivel gyakorta oly helységre, melyben csak egy zsidó lakott, akkora adót róttak, mint egy népes hitközségre. Mentegetődzés, szabadulás az egyszer kivetett adó alól nem használt. A török nem törődve, hogy tud-e a község kötelezettségének eleget tenni vagy sem, könyörtelenül fizetésre szoritotta.

Sokkal méltányosabb volt ennél a későbbi eljárás, midőn az udvari födefterdári hivatalban megállapították a zsidóktól beszedendő fejadó nagyságát és megengedték, hogy az adót a hitközségek egymás között felosztha ssák.[2]

[1] Élijó ben Chájim id. dvt. i. h.

[2] Gerlach, 49.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A török a kegyetlenséget tartotta a legjobb eszköznek, hogy elvegye a zsidók kedvét az adóelengedésért való folyamodástól és egyszersmind, hogy félelmet keltsen bennük, ha pontosan nem fizetik adójukat. Ez okból elfogatja tekintélyeseiket, kiket kezesekül tart, míg az adó meg nem téríttetik, sőt attól se riad vissza, hogy megöljön egy rabbit, mivel hitközsége nem tudta a felcsigázott adót megfizetni. Ha feladtak valakit,[1] hogy nem fizet vagyonához illő adót, úgy addig kinozták és verték, míg töredelmesen bevallotta vagyona nagyságát; a szerencsétlen sokszor még tulozta is vagyona állapotát, csakhogy megszabaduljon a gyötrelmektől. Ha a kínzott a tortura alatt meghalt, egész vagyona a kincstárra szállt.[2] A zsidó községek tehát jól felfogott érdekükben minden lehetőt elkövettek, hogy adójukat pontosan beszolgáltassák. A meghalt zsidó hátralékos adóját az örökös fizette meg. Mivel egyesek halála a község adózóképességét meggyöngítette, ezért a községek úgy segítettek magukon, hogy a meghalt községi tagok örökségéből, ha betáblázott vagy lefoglalt volt is az, oly összeget vettek el, melynek évi kamatja megfelelt a zsidó által életében fizetett kincstári adónak.[3]

A vagyonosság látszatát a zsidók minden áron elkerülni akarták. A hitközségek a zsinagógákban kihirdetik, hogy kicsiny, nagy, odavaló, idegen, egyszerű

[1] Chájim Sábátáj dvt. תורת חיים I. k. 63, 94, 95, II. k. 38.
[2] Chájim Sábátáj dvt. I. k. 44, 68. sz.
[3] Élijó ben Chájim id. dvt. 64, Medina dvt. Chósen hámispot 364.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ruhában járjon; ékszerekkel, selyem- és ezüsttel áttört ruhában tilos a közhelyeken megjelenni; nem szabad kártyázni, nagy lakomát rendezni, menyegzőn vagy egyéb családi ünnepen muzsikaszó mellett mulatni.[1] A pénzsóvár, árulkodó, irigy török, mely még azt is rossz szemmel nézte, ha a zsidó új házat épített, adóemelésre használta volna a zsidók czifrálkodását, melyet különben Szulejmán, Szelim és utódaiknak rendelete is megtiltott számukra. Egy zsidó asszony 1577-ben valami 40,000 frt értékű ékszert akasztott nyakába. Mihelyt a hivalkodás köztudomásu lett, a szultán három napon át kihirdetteti Konstantinápolyban, hogy zsidó és keresztény alattvalói ne járjanak selyemöltözetben vagy finom kendőkben, hanem durva gunyát, turbánt, rossz czipőt, gatyát és harisnyát viseljenek. Pénzbüntetésre ítéli a biró és talpát vereti meg annak, kit rajta ér, hogy selyem övet hord.[2]

A rendes adó nagyságát felülmúlta a különféle sok rendkivüli adó. Szalonikiben az úgynevezett ruha-adót honosította meg a török. A kincstár bizonyos mennyiségü ruha beszolgáltatására szorította a szalonikii zsidókat. Egyszer többet, másszor kevesebbet követelt tőlük, de sohasem törődött, hogy alacsony vagy magas-e a posztó ára, drága-e a munkabér. Egy ízben ezzel váltotta meg a hitközség a rá kivetett óriási adóösszeget, de azóta évenként megkövetelték tőle az ily nemü váltságot, mely idővel oly terhessé vált, hogy Szaloniki

[1] Kálái Sámuel dvt. 58, Almosnino József dvt. I. k. 4, Medina, Jóre déó 149, Élijó ben Chájim מים עמי 14. sz.

[2] Gerlach, 381. l.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

zsidóinak egy része a XVII. században megszökik, hogy ne kelljen e teherviselésben részt vennie.[1]

Valahányszor a török hadba indult, zsidónak és kereszténynek kellett a hajófelszerelési költségeket előteremteni. A szegény zsidótól ilyenkor 3—4 aranyat, a gazdagtól százat is zsaroltak.[2] Össze se hasonlítható ezzel Rudolf császár rendkívüli hadi adója, mely a zsidóra fejenként hat forintban állapíttatott meg.[3] Buda ostromakor 1686-ban a zsidóknak kellett a legtöbbel hozzájárulni a török katonaság ruhafelszereléséhez.[4] Azonban mint a keresztény államokban, úgy a török birodalomban is szokásos volt a zsidókat a katonai bekvártélyozás alól felmenteni. Így történt Budán is.[5]

A kereskedőket hidon és réven nagy árúvámok terhelték.[6] Török államtörvény szerint zsidó és keresztény árusok portékájuk öt százalékát fizették vámul, a mohammedántól csak 3%-ot kértek. A budai zsidók megegyeznek a törökkel, hogy csak két százalékot fizetnek, de menten minden csalástól lelkiismeretesen fogják áruikat bevallani.[7]

Az adó sorába tartozott a fogyasztási- és telekadó.[8] A feudális rendszeren nyugvó török birodalomban a földnek a szultán volt kizárólagos ura, ennélfogva, ha a zsidó házat épített vagy vásárolt, a telek sohasem

[1] Chájim Sábátáj dvt. I. k. 63, 94, 95, Bœthius, Kriegs Heim, függelék 26.
[2] Gerlach, 48, 52.
[3] Alább.
[4] Bœthius i. m. 26.
[5] Bœthius u. i.
[6] Velics II, bevezetés.
[7] Medina, Jóre déó 138. sz.
[8] Velics II, bevezetés.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

képezte tulajdonát, hanem csak haszonbérben birta évi adó mellett.[1]

Mindehhez hozzájárult a gabonatized, város- és várépitési illeték s a véradó. A vérdíj oka volt, hogy a meggyilkolt megtámadtatásakor bizonyára segítségért kiáltott, de mivel a szomszédok nem mentették meg, tehát bünrészesek, a büntetés alól azonban pénzzel, vérdíjjal válthatták meg magukat.[2]

A keresztény államokhoz hasonlóan Törökországban is előfordult, hogy a szultán és egyes országnagyok községeket, vagy nekik kedves, udvarukba bejáratos zsidókat fölmentettek az adózás alól. A kit a szultán kegyével megajándékozott, nem tartozott semmiféle adót fizetni.[3] Saul budai zsidó kiája, mivel érdemeket szerzett a kincstár körül, felmentetett a harács alól.[4]

Az előbbi és az új viszonyok összehasonlításánál előnyös változást abban tapasztaltak a zsidók, hogy letelepedésüket nem nézték többé rossz szemmel; foglalkozásukat nem akadályozták, hitükért nem üldözték őket. A zsidók pedig egyébre nem áhitoztak. Boldogságuk nem kivánt mást, mint kenyérkeresetük s vallásgyakorlatuk szabadságát. A mi e kettő körén kivül esett, még nem érdekelte őket akkor. A török türelmes volta okozta, hogy a XVI. század második felében már újra népes gyülekezetet találunk Budán.

[1] Káró József dvt. אבקת רוכל (Lipcse, 1859) 47. sz.

[2] Almosnino I, 9.

[3] Medina, Chósen hámispot 364, Kohén Salamon dvt. II. k 145, 147.

[4] Velics II, 532.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Az osztrák tartományok szolgáltatták főkép a telepeseket, de a kelettel való rokonság és élénk kereskedelmi összeköttetés is megnövelte a budai gyülekezet számát.

Gerlach István német munkájában e szavakkal emlékezik meg Budáról: most számtalan zsidó és török lakja, de kevés jó keresztény.[1]

Schweigger Salamon pedig ezt írja róla: igen sok zsidó is lakik benne.[2]

A hivatalos összeírás világánál a «számtalan» és «igen sok» zsidó számát roppant kicsinynek látjuk.

Az 1580-ik conscripczió ugyanis csak nyolczvannyolcz zsidó családot talál Budán hatvannégy házban.[3] Igaz ugyan, hogy épp két év előtt, midőn a lőportorony felrobbanása következtében a város fele leégett, állítólag hat ezer ember szörnyet halt,[4] sok zsidó is elpusztult, de hihető, hogy mindamellett előbb se volt sokkal nagyobb a zsidók száma.

A nyolczvannyolcz zsidó családban körülbelül nyolczszáz lélek lehetett.

Az összeírásban foglalt nevek mutatják, hogy «Budun» hitközség jellege német volt, de a török nevek viszont arra utalnak, hogy a hitközséget a Kelet is benépesítette zsidókkal. Nemcsak Morvaország-, Esztergomból és

[1] Tagebuch, 11.

[2] Ein newe Reyssbeschreibung aus Teutschland Nach Konstantinopel (Nürnberg, 1619 és 1665) 25, Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches III. k. 369.

[3] Velics II, 532.

[4] Schweigger i. m. 23, Kohn i. m. 11. Gyulafy Lestár följegyzései (Monum. Hung. Hist. XXXIII. k.) 14.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Kevéről költözködtek be zsidók, hanem Száfed,[1] Szemendria, Konstantinápoly[2] és azon hitközségekből, melyek összeköttetésben álltak Budával; ezek közt első sorban állott: Belgrád, Szaloniki, Szófia,[3] Plevna, Szerájevó.[4]

A határvárossá lett[5] Buda zsidó utczája ápoló helye volt a zsidó tudománynak.

A hitközség rabbija 1545-ben[6] a Morvaországban rabbihivatalt viselt Chájim Háczmán ben Izsák,[7] őse Kohén Szimchó ben Gerzson későbbi budai rabbinak.[8] Neve egy válólevél körül folyt vitában tünik föl legelőször. Egy Ákiba nevű zsidó el akarván válni feleségétől, a rabbik nem tudták, hogy e nevet mint kell helyesen a válólevélbe iktatni. Némelyikük «a»-val, mások «h»-val akarták a név végső betűjét írni. Buda rabbija, Chájim Háczmán csatlakozott Szaloniki, Szófia és Konstan-

[1] Almosnino József dvt. 11, Angel Bóruch dvt. 46, Mózes ben Chájim Sábátáj dvt. Jóre déo 3. sz.

[2] Velics II, 10.

[3] Széfer sémosz 58a, Perachjó Chászdái ben Sámuel dvt. תורת חסד 22, 23. sz., Kálái Sámuel dvt. 80. sz., Élijó ben Chájim dvt. 63. sz., Perachjó Áron dvt. I. k. 44. sz.

[4] Chájim Sábátáj dvt. II. k. 7.

[5] Így fordul elő Tráni József dvt.-ban II. k. 30. sz.

[6] Kohén Szimchó ספר שמות 58 a. שנת י"ר"צ"ה

[7] Medina Sámuel dvt. Even hoézer 114. sz. חיים ן' מהר"ר יצחק המכונה הצמן שהיה אב"ד במעהרין. Dr. Kohn, Literarische Berichte aus Ungarn IV. évf. 399—410 Chájim rabbit budai származásúnak tartja, ki innen 1526-ban Morvába menekült és onnan ismét visszakerült.

[8] Kohén Szimchó i. h.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tinápoly rabbijainak sorához, kik azt ajánlották, hogy két válólevél irassék. Az egyikben Ákiba «a»-val forduljon elő, így írta nevét Kohén Ákiba is a XV. században, a másodikban pedig a «h» betű használtassék.

Chájim Háczmán még 1569 körül is Budán működött. Rabbitanácsa Kohén Dávid ben Jakab és Freudemann Szimchó ben Chájim tagokból állott.[1] Utóbbi szorgalmas gyűjtő volt, kinek irodalmi hagyatékaként válólevelekre vonatkozó utasítások maradtak fenn kéziratban.[2]

Ha a budai hitközség nem is vetköződött ki német hagyományaiból, de valószinű, hogy a törökországi zsidókkal és hitbeli ügyekben a Balkán-félsziget rabbijaival való érintkezés nyomokat hagyott vallásos életén. Chájim rabbi Szaloniki és Sidero-Kapsa rabbijaihoz fordul útbaigazításért.[3] Chájim halála után a hitközség Medina Sámuel szalonikii rabbi egyik tanítványát Lévi Benjámint fogadja papnak.[4] Idejében két újabb tudós: Mózes ben Jonatán és Jedidjó vonják magukra a figyelmet,[5] utóbb pedig Szimchó Freudemann rabbitanácsos fia, Czevi.[6] Az 1580. budai török conscripczió Mózes, Ábrahám, Dávid rabbikat említi. Valjon török vagy

[1] Medina Sámuel dvt., Even hoózer 43, 114. sz.

[2] Széfer sémosz bev.

[3] Medina i. h., itt említtetik שבתי בר אפרים és יטל בת אברהם Budáról.

[4] Medina, Chósen hámispot 272, 273, Even hoózer 43.

[5] Medina, Even hoózer 43. sz.

[6] Sason Áron dvt. תורת אמת 54. sz. צבי בן הגאון כמוהר"ר שמחה זצ"ל.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

német származásuak voltak-e ezek, erre nézve nem adnak felvilágosítást a kutfők.

A budai zsidóknak méltán volt oraculuma a szalonikii rabbitanács, melynek tanácsát Chájim rabbi kikérte. Európa, Ázsia, Afrika ghettóiba szállt tova innen az itélet, melyet tisztelettel kötelezőnek ismert el mindenki. Talmud-tóra egyesületét, hol fáradhatatlanul művelték a tudományt, a török zsidóság legjelesebbjei a világ oszlopának, Palæstina szentségével felérő szent helynek nevezték, melynek megsemmisülése szerintük annyi volna, mint Jeruzsálem pusztulása.[1] A mily páratlan tiszteletben állott Szaloniki Talmud-tórája, melyet a budaiak is segélyeztek[2] és a hova később a budaiak is elmentek ismereteket szerezni,[3] oly magasztalásban részesült maga a hitközség. A mint urbs alatt a római az örök várost értette, úgy a török zsidó is, ha községet említett, alatta csakis a községek községét gondolta, Szalonikit.[4] Statutumai és szokásai irányadók voltak az egész Balkán-félszigeten, szerintük járt el Belgrád és környéke, Szófia, Szerájevó és Buda.[5] A legelőkelőbb tudósok ültek zsidó törvényszékében, melynek ítéletét budai kereskedők is kikérték.[6]

[1] Chájim Sábátáj dvt. I. köt. 45. sz., Medina, Jóre déó 74.

[2] Kohén Efr. 112, Almosnino dvt. I. k. 11.

[3] Almosnino II, 1.

[4] Kálái Sámuel dvt. 42. sz. כי כן מנהגנו כשאנו אומרים קהלות רוצה לומר קהלות סאלוניק.

[5] Gaon Sámuel dvt. 6. sz., Amarilio Salamon 84. sz.

[6] Almosnino II, 1, Amarilio Salamon Chósen hámispot 1. sz., Kohén Efr. 126.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Szalonikin kívül Konstantinápoly, Bécs és Krakó rabbiszékei és községi határozatai után igazodott Buda.[1]

A budai zsidók elkülönödése a török világban is fenmaradt.[2] A zsidó negyed csak új nevet kapott, különben a régi maradt. A mahalle i jehudián ott volt, hol régente a mohácsi vész előtt állott, a Werbőczi-utczában, melyet még a XVIII. században is Judengassenak neveztek.[3] Ugyanitt volt a zsinagóga. Az imaházat két-három rőfnyi vastag kőboltozat kötötte össze a szemben fekvő áttört kőfallal, mely átjáróul szolgált. A kőboltozaton át az utcza másik végéről el lehetett jutni a templom udvarába. Egy ideig zsindely borította a boltozat tetejét, de utóbb leszedték a zsidók, mivel rituális aggályokra adott okot.[4] Budának néhány XVII. századból származó látképe a «Juden Kirche»-t toronynyal ábrázolja. E tornyos épület azonban, melyet a zsinagógával cserélt fel a rajzoló, nem más, mint a mai helyőrségi templom.[5]

A várbeli területen kivül még a török kincstári

[1] Tráni József dvt. II. k. 30, Szirkesz Jóél dvt. בית חדש 93, Istrósa Dániel dvt. 58. sz.; Bécsre nézve l. alább.

[2] Medina Sámuel dvt. Chósen hámispot 272. sz. Istvánfi Miklós, Historia Regni Hungariæ (1758) 451.

[3] A zsidó utcza fekvésére utmutatóul szolgáltak a következő térképek: Gróf Rabatta (Dr. Károlyi Árpád, Buda és Pest visszavívása 1686-ban) a Fontana térkép (Bubics Zsigmond, Cornaro Frigyes), a M. Nemzeti Muzeumban egy térkép Gévai Antal keleti nyelven irott jegyzetei közt, Schmall Lajos, Adalékok Budapest székesfőváros történetéhez, 211.

[4] Kohén Efráijm dvt. 44. sz.

[5] Warhafftig und ausführlicher Bericht ... der Belagerung der Stadt Ofen (Augsburg év és lapszám nélkül) látképén; Dr. Károlyi Árpád id. munkájában, 200.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

fürdőkről nevezett városrészben, a mai Császár fürdő körül laktak,[1] de legsűrűbben a Vizivárosban, melyet a török világban róluk neveztek el Zsidóvárosnak. A mai Plébánia-utczát még 1714-ben is Zsidó-utczának nevezték.[2] A budai városrészek e legnagyobbikát a XVI. század vége óta 5 láb vastag fal körítette és három kapuja volt: a Kakas (Choros) a vizi rondellánál a mai Pálffy-tér közelében, a Temető (Mezárlik) és Ujkapu (Jeni). A zsidóvárost Pesttel hajóhíd kötötte össze. Temetőjük, a mint egykoru látképek s térképekből következtetni lehet, valószinüleg a mai Hunfalvy-utcza alatti lejtőn, volt, mely közel esett lakásukhoz.

Az 1580. conscripczió nem szól a budai zsidók foglalkozásáról, mindamellett a forrásmunkákban elszórt adatok elég világos képet nyujtanak felőle.

Keresetük a pénzkölcsön, kereskedelem, ipar, államhivatal és az orvosi tudomány gyakorlására terjedt ki.

A török hódoltság idején nemcsak a budai hidvámot, a budai és pesti kincstári korcsmát s váltóházat bérelték a zsidók, hanem mint kincstári hivatalnokok is szerepeltek. Zsidó bérletfelügyelő, számtartó, adó- és törvénykezési költség behajtója lehetett.[3] A török nem ismert vallási különbséget e tekintetben. A budai basa

[1] Velics II, 10.

[2] Bubics Zsigmond, Magyarországi várak- és városoknak ... fa- és rézmetszetei 20. sz. térkép, Bœthius, I. köt. 338, Dr. Zieglauer Zsigmond, Die Befreiung Ofens 72—73, Schmall i. m.. 215.

[3] Velics I, 108, II, 187, 271, 559, Medina, Jóre déó 138, אמין = emin.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

zsidó szolgát[1] és orvost tart, állítólag egy utóbbi mérgezte meg 1557. aug. 5. Hádzsi Mohammed budai basát.[2]

Keresztény író beszéli,[3] hogy a zsidók ipart is űztek. Mesterségük közül egyedül a paszománykészítés ismeretes.[4] Főfoglalkozásuk azonban a pénzkölcsön és kereskedelem volt, habár utóbbit a politikai viszonyok, a háborús idők, az utak veszélyes volta[5] nagyon megnehezítette. A szárazföldön rablók, utonállók környezték a zsidó kereskedőt,[6] a tengeren a kalózoktól kellett rettegniök.[7]

A kereskedés jobbára kelet felé irányult, mivel a királyi területtel való közlekedés akadályokba ütközött.[8] A török kémnek, árulónak tartotta azt, ki sokat érintkezett a keresztényekkel, a keresztény pedig azt, ki a muzulmánnal tartott jó viszonyt.[9] A budai zsidó tehát a

[1] Sálton Mózes dvt. פני משה 43. a. A szolga neve Chábib Ábrahám ben Jekutiél.

[2] Gévai Antal, A budai pasák 8.

[3] Christian v. Wallsdorf, Türkischer Landstürzer (1664) 3.

[4] Kohén Efr. 143.

[5] Sálton Mózes ben Jakab dvt. פני משה I. köt. 18. sz. 43. l. a., Sason Áron dvt. 144, Kohén Efrájim dvt. 109, 144, 122, Tráni Mózes dvt. 327 (לבידין amint az összefüggéstől kitünik, Budát jelent), Kálái Sámuel 80. sz., Láb József dvt. I. k. 2, Medina Sámuel, Even hoózer 44. sz., Zimrá Dávid összevetve Áskenázi Beczálél dvt. 21. sz.

[6] Orsz. Lev. Acta Publica fasc. 3, no. 17.

[7] Láb József dvt. 95, Medina, Jóre déó 74, Chósen hámispot 395, Verancsics Antal összes munkái IV, 35, 296.

[8] Kohén Ef. 118. ומדינת האשכנזים סגור ומסוגר אין יוצא ואין בא.

[9] Almosnino I, 26.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

királyi területen levő várkapitánytól kap hitlevelet, ha adósságát be akarja hajtani a be nem hódolt részen;[1] a prágai zsidó, ha Budára akar jönni, szintén nem utazhatik hitlevél nélkül.[2]

Az üzleti forgalom, mely nem tűr korlátokat, utóbb egészen megtörte a rideg zárkozottságot. A király zsidó és keresztény alattvalói hajókon szállítanak Törökországba hadi szerelvényeket, ónt, ércneműt, vagy — a mit a kormány szintúgy rosszalt, mint az előbbit — összeszedik a jó arany- és ezüstpénzt és elhordják a szultán birodalmába, a hol nagyobb volt az értékük;[3] a behódolt részek zsidói viszont a királyi területre járnak kereskedni.[4]

A budai ghettó élénk vásárhely volt, a hova áruk- és pénzkölcsönért járt a nép.

Ha a nagy-kőrösiek ajándékkal akartak kedveskedni a bégnek, a basának, felfáradtak Budára, a hol a zsidóutczában megtalálták azt, a mit kerestek. Perzsa szőnyeg, jancsár patyolat, karmazsin csizma, szattyán kapcza, papucs, gyöngyházas kés, bársony, aba, élelmi szer, házi czikkek feküdtek ott az üzletekben.

Ha a vásárlónak nem került ki a pénzből, hitelben adtak neki a Márton, Izsák és Kiss Jakab «zsidó deákok», Notha, meg a Fekete Jakab árus zsidó.

Pénz helyett a zsidók rezet is elfogadtak az árukért.

[1] Magyar tört. tár (1881) 693—94, 1589. évről.

[2] U. i. 701. l.

[3] Orsz. Lev. Benig. Res. 1654 május 20. 1657 (Prothocollum 95. l.), 1666 feb. 19, Canczellária fogalmazványok, 1675 november no. 495.

[4] Tört. tár (1881), 693—94, 697, 701.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Ha nem volt ellenérték, úgy megelégedtek a pecsétes adóslevéllel,[1] melyre a hitelező zsidó betűket írt.[2]

Ha az adós nem fizette ki tartozását, akkor a zsidó hitelező ügyét a budai basa vette kezébe. A basa megizeni a királyi területre, ha véletlenül ott volt az adós, hogy ha zsidójának nem szolgáltatnának igazságot, kénytelen lesz egy keresztény katonát elfogni, kit addig nem bocsát szabadon, míg a zsidó ki nem elégíttetik.[3]

A zsidók kereskedelmi czikkei voltak: ökör, bőr, liszt, só, bor, fenyőfa, butor.[4] Nehogy a mohammedánt kisértésbe vigye a bor, ez okból idővel a szultán nemcsak a borkereskedést tiltotta meg fejvesztés terhe alatt, hanem még a zsidó szertartásoknál való használatát is.[5]

A török törvény uzsoratilalma nem gátolta meg a pénzüzletet. Mindenesetre koczkázattal járt töröknek hitelezni. Mert ha a mohammedán adós akár hamis tanukkal bizonyította, hogy uzsorát vettek tőle, úgy a biró nemcsak a kamatok visszaszolgáltatására kényszerítette a zsidó kölcsönadót, hanem sokszor még a tőkéjétől is megfosztotta.[6] Kamattal járó pénzműveleteket a budai zsidók kijátszva a vallási törvényeket, hitsorsosaikkal is kötöttek olykép, hogy a hitelre szoruló zsidó vételre ajánlott társának egy nem létező

[1] Tört. tár (1881), 693—94.

[2] Török magyarkori emlékek I. köt. 159 (Mózes deák), 228, 231, 233, 239, 264, 276, 332, 402, II. k. 9.

[3] Tört. tár i. h.

[4] Velics nyomán és Kohén Efr. 121, 141.

[5] Benveniste Chájim dvt. II. k. 1, Kohén Efr. 4, 144.

[6] Kohén Efrájim, 133.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

értéktárgyat. A kölcsönző adott érte egy bizonyos összeget, természetesen kevesebbet, mint a mekkora kikötött összeget vagy ellenértéket később az eladónak vissza kellett fizetni.[1]

A keresethez tartozott még a pálinkafőzés, rabszolgakiváltás[2] és rabszolgakereskedés. A zsidó jó pénzért mindenütt megtette, hogy török rabságba esett keresztény urak kiszabadításán fáradozott.[3] A rabszolgavásár élénk volt Budán. A mint a zsidó feljegyzés beszéli, a császár és szultán, a míg béke volt köztük, hallgatagon tűrte, hogy katonáik portyázásukon embereket raboljanak. Az elrabolt embereket a budai piaczon árulgatták. A rabszolgaeladásnál a hatóság minden egyes rabszolga után egy aranyat kapott és elismerte az adás-vevést.[4]

A hódoltság idején a budai Pészáchjó Mózes ben József könyvcorrector volt Lublinban.[5]

A budai zsidók gazdagságáról mesés hirek kalandoztak. Egy zsidó író adata betekintenünk enged a vagyonos zsidó pénzesládájába. Szerinte Budán igen gazdag az, kinek 50,000 gurus a vagyona.[6] Ezen összeg mai értékben meghaladja a kétszázezer forintot.

[1] Kohén Efrájim, 7, 141.
[2] Magyar tört. tár i. h.
[3] Magyar-Zsidó Szemle I, 78.
[4] Almosnino dvt. II, 20.
[5] Steinschneider, Catalogus, 21591 (1591 év).
[6] Kohén Salamon dvt. II. k. 181.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

VII. FEJEZET.

A zsidók sorsa a be nem hódolt részeken. Buda ostroma 1598. és 1602-ben. A hitközség nyomora. Budáról a zsidók elmenekülnek; a kik Székesfehérvárra szöknek, szomorú sorsra jutnak. Az ostrom után viszály a hitközségben. Új letelepülések. A zsidók száma Budán. Spanyol szertartású zsidók. Zsinagógák. Hitközségi élet. Jótékonyság, Chevra-kadisa, vallásosság. Hitközségi szervezet. Budai szokások.

A tizenhatodik század második felében Magyarország régi nagy hitközségei közül csak a budai tudott talpra állani és jelentős szerepet játszani. A soproni és nagyszombati megszünt létezni, a pozsonyi pedig, mely a vár aljára húzódott, a folytonos megpróbáltatások következtében nem volt képes megizmosodni.

1572 november 26. Miksa király a pozsonyi zsidókat ki akarja üzni. A rendelet után négy napra Bécs és Alsó-Ausztria zsidóságát hasonló sorsban szándékozik részesiteni; kitiltó végzését csak akkor óhajtja visszavenni, ha a zsidók elhagyván vallásukat felveszik a keresztséget.[1] Jóllehet Miksa a következő évben és 1575-ben Salm Miklós pozsonyi grófhoz megint útnak inditja a kitiltó rendeletet,[2] a zsidók mindazonáltal megmaradnak Pozsonyban folytonosan torzsalkodva a polgárokkal. 1582 jun. 1-én a városi tanács elhatározza, hogy egyszer s mindenkorra senki se tarthasson zsidókat, a kikkel még kereskedni, üzérkedni is tilos; a városkapitány jól vigyázzon és a kapuk alatt hirdesse ki, hogy zsidó nem bocsájtatik be; a városkapitánynak

[1] Wolf G., Judentaufen 2.

[2] Pozsony város lev. Lad. 28, no. 25, 26 és 71.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

jogában áll a zsidók áruit az országos vásárok idején lefoglalni.[1]

A végzet mintha megirigyelte volna a budaiak sorsát, mely fölötte kedvezőbb volt a pozsonyiakénál. A szenvedést pazar kézzel szóró század nem tért nyugalomra, míg újabb keservvel nem tetézte a budai zsidóságot. A népes hitközségre, a bölcsek, vének és tekintélyek városára, így nevezték a gyülekezetet,[2] ismét rázúdult a bajok áradata.

Buda alá ostromlók gyülekeztek, hogy felszabadítsák a török uralom alól.[3] Európa messze vidékeiről az ősi vár alá torkollott a sereg, melyhez, mint folyamba a vizerek, mindenfelől sietett a segéderő. A háború költségeihez a királyi területen lakó zsidók is hozzájárultak. Már az 1578. országgyülés úgy kivánta, hogy a zsidók és anabaptisták, kik Magyarországon igen gyéren vannak, hogy minél előbb kivándoroljanak, kétszeresen viseljék az adó- és más közterheket. A kevés számú zsidóság a háború alatt fejenként hat forintot fizetett hadiadóul.[4]

Győr visszavétele lelkesedést öntött az ostromló seregbe, mely 1598 október 4. megszállta Budát, hol

[1] Pozsony város lev. Protocolla Actionalia 1578—89, 258. l.

[2] Chájim Sábátáj dvt. II. k. 40. רבתי עם חכמים וקנים פרנסים.

[3] Az ostrom alatt történt eseményekre: Illésházy István nádor följegyzései, Hadtörténelmi közlemények V (1892) 318 Kohén József, Émek hábóchó Dr. Wiener fordításában 140—141, Kohn, Héber kutforrások 94—101, 112—113. Chájim Sábátáj dvt. תורת חיים Chósen hámispot I. köt. 28, II. köt. 39, 40, Chászon Salamon dvt. 76. sz. משפטים ישרים

[4] Magyar országgyűlési emlékek VI, 217, VIII, az 1595. országgy. 10. tcz., IX, 1598, márcz. 17. országgy.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

hat nap múlva már a «Basa városát és a nagy várost» megvette. Az ostromló sereg nagy vérfürdőt készített a zsidó városban. A vár töretése heves, kárthozó ágyúzással hét nap mulva történt a szombati kapu felől a Madárhegyről.* A császári sereg fáradozása azonban sikertelen lévén, visszavonult.

Az ostrom megszüneséhez a zsidók is hozzájárultak némileg, mert a mint a héber krónika állítja: «a császár hadai ellen nagy hatalommal s erős kézzel harczoltak» életük s vagyonukért, mely a császáriak győzelme esetén nem számíthatott volna irgalomra.

A törökkel tartó budai zsidók ellenállása csaknem végzetes bajt hozott a királyi területen lakó zsidókra. Rudolf király előtt a zsidókat okozták, a miért az ostrom kudarczczal végződött és megtorlásul a királyi birtokokon tartózkodó zsidók kiüzését javasolták neki. A király azonban más véleményen volt, sőt elismeréssel adózott nekik, mivel hűek maradtak a törökökhöz. Nem kétkedem — úgy szólt — hogy a mi zsidó alattvalóink, ha ideje bekövetkeznék, értünk szintén hűségesen harczolnának.

A budaiak tudták, hogy a felszabadító sereg, mely üres kézzel hagyta oda a várat, nemsokára ismét megjelenik, hogy visszavívja azt.

A városba szorult zsidókra szomorú napok következtek. A rettegés az ellenségtől és az éhség egyformán gyötörte őket. Oly éhség uralkodott a városban, hogy a nép a döglött lovakat nyersen is megette és a csontokat megrágta. A kereskedelem élénksége megszünt, a zsi-

* Istváný, Regni Hung. Historia, 451.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

dókhoz beköltözködött a nyomor, mert a mitől táplálkozhattak volna, az üzletet megfojtotta a puskaporos levegő.

A hitközség, hogy valamiképpen segítsen magán, elküldte Budáról szegényeinek egy részét. Az izgatottság nemsokára a vagyonosokat is arra birta, hogy kezükbe vegyék a vándorbotot. A kinek háza, földje, üzlete volt, elhagyva szülővárosát Székesfehérvárra vitte ingó kincseit, vagy a külföldre menekült. A városban csak kevés nyomorult, keresetképtelen maradt, kiknek számát a mirigyhalál apasztotta. A Fehérvárra menekültekre nyugalom helyett testi-lelki kín várakozott.

A császáriak hadserege, melynek főparancsnoka Mercoeur Fülöp Emánuel lothringeni herczeg volt, 1601 szeptember 9-én Székesfehérvár alá szállt, mely tizenegy nap múlva a törökök minden erőlködése és védekezése daczára az ostromlók kezébe került.

A török, ha már nem tarthatta a várost, romot akart a győzőknek átadni. Az épületekbe löporos hordókat helyezett, melyek felrobbanván, iszonyú pusztítást okoztak. Az égő városba berohant császáriak felkonczolták a székesfehérvári törököket, a zsidók közül sokat agyonvertek. A zsidók vagyona zsákmányul esett. Huszonkét zsidót, kiket váltságdíj igérete mentett meg a haláltól, a győzők foglyul ejtve, mindenükből kifosztva Bécsig hurczoltak. A szerencsétlenek panasza bejárta Német-, Olasz- és Törökország ghettóit, a honnan bőségesen küldték nekik az adományokat a kiszabadulásra.*

* A fehérvári mészárlásról szól: Historischer und gründlicher Bericht, wie die Königliche Stadt und Festung Stuhl-

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

Fehérvár elestével, úgy állitá a török, Buda jobb keze veszett el. A diadaltól felbátorított császáriak 1602 október havában újra benépesitették Buda környékét; hatodikán betörvén a zsidó városba nagy prédálást vittek benne véghez.

De a török ellenállása és a beállott hideg arra kényszerítették az ostromlókat, hogy felhagyjanak a vívással.

A vár ostroma után változó szerencsével még négy évig tartott a küzdelem a török s császáriak közt. A kimerült harczoló felek megunván a hosszú háborút, melyet a halál és nyomor, e két falánk szörnyeteg látott szivesen, nyugalom után epedtek. III. Mohammed szultán nevében a békealkudozást már 1600-ban néhány szalonikii zsidó akarta a császárral megkezdeni, de Rudolf elfogatta őket és szégyenszemre Bécs utczáit hagyta velök tisztogatni.

Rosszabbul járt Nehemiás, a dúsgazdag Hósea budai vámbérlő veje, kit a török, mivel németül is jól beszélt, Váradra Ferdinand kir. herczeghez és Herbersteinhoz levelekkel küldött. Váradról el akarván szökni, az éjjeli őrök, abban a hitben, hogy kémmel van dolguk, annyira megsebezték, hogy néhány nap mulva meghalt.*

A béke létrejöttén 1605-ben a budai zsidók is fáradoztak. A békéért buzgólkodókat a török büntetésből

weissenburg . . . den 20. Septembris, Anno 1601 Erobert (Nürnberg év és lapszám nélkül): Des Bassa selbst bekendnuss nach, seind 1000 Türcken in Weissenburg gewest, ausser der Juden und Ratzsen, in 300 Türcken oder mehr möchten gefangen seyen, die andern aber alle nider gehawet worden.

*) Istvánfi, Historia, 474.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

arra szorította, hogy az Ulászló által épített fehérvári (zsidó) kaput előfallal lássák el. Ennek emlékét egy török nyelvű felirat tartotta fenn 1723-ig, midőn a kapu robbanás következtében megsérült.[1]

Izsmáel és veje Ézsau közt — így nevezi a zsidó följegyzés[2] a törököt és Rudolf császárt — Bocskay István teremtette meg a kiengesztelődést. Az általa egyengetett békekötéssel (1606 november 11.) véget ért az áldatlan mérkőzés.

Buda fellélegzett, az elmenekült zsidók visszaszállingóztak a városba. Az ostrom idején Budán maradt szegények szövetkezve azokkal, kik a békekötés után nyomban haza kerültek, azt a határozatot hozták, hogy a kivándorolt és még vissza nem tért zsidókat csak oly feltétellel fogadják be, ha a rájuk rótt nagy adót készségesen lefizetik, de még ez esetben is csak felvételüktől számított tíz év után nyerhetnek községi tisztséget.

A végzés a gazdagok kizsákmányolására és arra irányult, hogy a hitközségi ügyek vezetéséből kizárja azokat, kiket vagyonuk, koruk és képességük alkalmassá tett, úgyszólván feljogosított erre. A község egységét meghasonlás fenyegette. Mivel a hitközség élére jutott szegény sorsuak a visszaérkezőket még a templomba se akarták bebocsájtani, ezek tehát arra törekedtek, hogy új hitközséget alakítsanak.

Mielőtt a szakadás megtörtént és ezzel megszegték volna a községnek ősrégi, esküvel és átokkal megerősi-

[1] Miller, Epitome vicissitudinum 66., Schier, Buda sacra 91.

[2] Chájim Sábátáj dvt. II. k. 39. sz. A kifejezés alapja I. Mózes XXVIII, 9.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tett határozatát, hogy a hitközség soha sem darabolható fel, az ügyet Chájim Sábátáj, valamint Chászon Áron és fia Salamon törökországi rabbik elé terjesztették. A békebirák lecsendesitették az elmérgesedett viszályt. Megdöntvén a jogi alapot, melyre a szegény sorsuak határozatukat alapitották, kimondták, hogy a visszatelepült kivándorlók nem vesztették el előbbi községi jogaikat.

A kedélyek lecsendesültek, a tettvágy megélénkült, hogy a romhalmazzá vált hitközség újra felépüljön. A háború okozta károkat a hitközség csak évek multán tudta kiheverni, mivel lakosságát az elmult izgalmas idők igen megapasztották. Míg régente hatvannégy zsidó ház fizetett adót, 1627-ben csak tizenegy ház adózik a budai mahalle-i jehudiánban, a zsidó városrészben.[1] De az idő mindent rendbe hozott. 1633-ban már húsz ház adózik és 1660-ben körülbelül 80 választó férfitagja van a hitközségnek.[2]

A zsitvatoroki béke után, midőn a régi telepesek visszakerültek Budára, a hitközség szükségesnek találta a birtokviszonyok rendezését. Némely ingatlannak, mivel régi birtokosa nem jelentkezett, új gazdája akadt, egyik-másik zsidó házat vagy telket pedig a török foglalt le. Hogy mindenki ingatlanának igazságos birtokába jusson, a község elhatározta, hogy az ingatlanok urai bizonyítsák be tulajdonjogukat. Az okmányt, melylyel valaki jogát igazolta, a zsidó törvényszék újra

[1] Velics i. m. II. 710.

[2] Kohén Peráchjó Áron ben Chájim Ábrahám dvt. פרח ממה אהרי I. köt. 44. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

megerősíté, rájegyezvén, hogy bemutatták, a zsinagógában kihirdették, a tulajdonjog ellen nem emeltek kifogást. Ha valakinek nem volt irása birtokáról, a törvényszék közhirré tette a templomban, hogy az illető jogot tart a birtokra és az esetben, ha más tulajdonos nem jelentkezett, ráruházta az ingatlant.[1]

A zsidók számának növekedéséhez hozzájárult a Törökországból való zsidó letelepedés, de különösen a külföldi békétlenségek mozdították azt elő. 1648-ban a kozák-lázadás lángba borította Lengyelországot, melynek zsidói leirhatatlan félelemtől megszállva rohantak a szomszéd államokba. Néhányan közülük Budára is eljöttek.[2]

A lengyel menekülők után Alsó-Ausztria és Bécs zsidói érkeznek Magyarországba, kik «nem elkövetett gonoszság miatt, hanem a császár Ő felsége akaratából» kényszerülnek 1670-ben és a következő év húsvétján kivándorolni.[3] Lipót király nem elégedett meg, hogy Alsó-Ausztriából és az osztrák császárvárosból kitiltá a zsidókat, a kiüzést Magyarország be nem hódolt részeire is kiterjeszté. A kiüzöttek közül néhányan Budára is elvetődtek, hol földijeikre akadtak.[4]

[1] Tráni József dvt. II. k. (Fürth 1768) 30. sz.

[2] Kohén Efr. dvt. 72, 101, 114. Kohén Efr. és veje is lengyel menekülők voltak.

[3] Dr. Kaufmann, Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien.

[4] Kohén Efr. dvt. 101, 112. Gerzson ben József bécsi számüzöttet a rabbitanácsba is beválasztották ראש יוסף; Élijó ben Juda és Wiener Ábrahám ben Farkas is bécsi számüzött volt. Hock, Die Familien Prags, Ofner alatt.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

Budát és Bécs várost már régóta kereskedelmi és rokonsági kötelék füzte egymáshoz. Ezenkívül budai zsidó fiuk német szóra Bécsbe mennek, cserében pedig bécsi szülők adják gyermekeiket Budára, hogy a török nyelvet megtanulják.[1] A bécsi hitközség megerősít budai községi határozatokat, vallási kérdések megoldásánál Chájim Menáchém Mán és Áskenázi Gerzson bécsi rabbik döntenek véleményükkel.[2] A budai basa egyik-másik szükségletét Löb Hirschel bécsi udvari zsidó szerzi be, a ki személyesen szállítja árúját Budára.[3]

Lengyel s osztrák zsidókon kívül morvákat is találunk Budán,[4] kiket hazájukból valószinűleg a harmincz éves háború kergetett el.

A budai hitközség még a mohammedán és a keresztény hitüek áttérése által is növekedett.[5] A török zsidók közt általános volt a térítés, mitől a budaiak se idegenkedtek. Az áttérők többsége a rabszolganők közül került ki, mivel a férfi nép bizonyára nem vetette alá magát egykönnyen a körülmetélésnek. A rabszolganő áttérésénél nem követelhettek mást, mint a felszabadítás után következő fürdő vételt és a hitelvek megtanulását.

A budai zsidók lélekszáma a XVII. század második felében, mikor mindegy nyolczvan választóból állott a hitközség, körülbelül ezerre tehető. De ha még ennél is kisebb volt a lakosság, nem változik a tény, hogy a

[1] Die Juden in der Leopoldstadt, Kaufmann i. m. 25.

[2] L. alább.

[3] Orsz. lev. Benig. resol. 1669 május 24.

[4] Brann-Kaufmann, Monatsschrift IV. évf. 88.

[5] Istrósa Dániel dvt. מגן גבורים 61, Kohén Efr. 91, Almosnino József II, 20.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

XVII. században Buda volt Magyarország legnépesebb s leggazdagabb hitközsége.

E szerephez könnyű szerrel jutott Buda. A falvakban és mezővárosokban, hol a földesurak kellő védelmet nyújtottak ugyan, de elegendő keresetet nem tudtak adni, kevés zsidó lakott, a virágzó sz. kir. városoktól pedig a polgárok gyülöletében gyökerező szokásjog tartotta őket távol. Ebben rejlik magyarázata, hogy a török hódoltság idején a zsidóság oly kis mértékben volt Magyarországon képviselve. A XVI. század második felében Kecskemét környékén csak három zsidó lakott;[1] mivel Buda közelében nem lakott zsidó, ennélfogva a budai zsidók legnagyobb részt egymás közt házasodtak.[2] Nyitramegye 1593. adólajstroma százharminczegy zsidónál többet nem bir felmutatni.[3] Szucsány vidékén a XVII. században nem létezik zsidó hitközség, egy vízbe fúlt zsidót tehát az ungarisch-bródi temetőbe szállítanak innen.[4]

A gyülekezet nagyságával egyenlő lépést tartott a vallási intézmények fejlődése.

A hitközség jellege német volt, mivel a lakosság zömét Német-, Lengyelország s Ausztriából jött áskenáz ritusuak képezték.

A törökkel érkeztek Budára a szefárd szertartású

[1] Névleg Jakab, Hirsch, Juda. Tráni Mózes dvt. I. k. 372, קטש קמערין = Kecskemét, צינארין (צינאריין) = Csanád, קובין valószinűleg sajtóhiba אובין helyett. פעשט = Pest.

[2] Kohén Efr.

[3] Dr. Acsádi Ignácz, Közgazdasági állapotaink, 19.

[4] Krakói Józsua dvt. פני יהושע II. k. 60. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

spanyol zsidók, kik a hitközségnek mintegy harmadát tették. Buda visszafoglalásakor családjaik száma körülbelül harmincz volt.[1] A pyrenei félsziget e számüzöttei szivósan megtartották nyelvüket s szokásaikat, melyek élesen különböztek a német zsidókéitól. Valószínűleg Buda utczáin is lehetett fogadott sirató asszonyokat látni, kik a spanyol zsidó koporsóját követve jajveszékelve kiáltották: Miért haltál meg? Hisz volt elég pénzed, hisz szép voltál, hisz még fiatal voltál és még sokáig élhettél volna.[2]

A spanyol és német hitközségen kívül volt még Budán egy harmadik is a szyr zsidók gyülekezete.[3]

A hitközség három ritusu lévén, nem lehetetlen, hogy mindegyik szertartásnak külön zsinagógája volt. 1647-ben két német templom említtetik, egy régi és egy új,[4] 1674-ben a nép már három helyen végezte istentiszteletét.[5] Az úgynevezett nagy templomban a főrabbi predikált. Magánosok házában állandó istentiszteletet nem tartottak, mert elkerülni akarták a törökök gyanúját, hogy titkos összejövetelekre gyülekeznek.[6]

[1] Kobak, Jeschurun VI. 142.

[2] Gerlach, 411.

[3] Neubauer, Catalogue, no. 2270, 11: לזכרון שמו של אהובי הדר אצל קהל דבודון שמו ר' יעקב כהן פעייאן חכם ר' אברהם אצל קהל סיראטיקה.

[4] Istrósa Dániel dvt. 61. sz. . . . בבית הכנסת הישנה ועוד יש לי מקום אחר מושב בב"ה החדשה.

[5] Kohén Ef. 63, Kobak VI, 138.

[6] Kohén Ef. 94.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A templom belsejében minden egyes pad, az istánder, melyre imakönyveiket helyezték, helyéből kimozdítható volt.[1] A zsinagógai ülések eladása képezte a hitközség egyik jövedelemforrását; a vevő a vásárlásnál áldomást csapott.[2]

A frigyládától nyugatra szószékemelvény állott. A pap tehát nem predikált az oltár lépcsőjén, a mint ez sok helyen még manapság is szokásos. A budaiak nem türték, hogy a pap beszéde alkalmával hátat fordítson annak a helynek, hol a szent írás őríztetett.[3]

A templom közepén álló almemoron hirdették ki a községi jegyzőkönyvbe foglalt határozatokat.

A templom épülete mellett volt az úgynevezett geniza hely, a hol a használatlan, szétrongyolt héber iratokat elföldelték.[4]

A zsinagóga ujjáépitéséhez való költségeket csakis a templomi üléssel biró tagokra és nem az egész hitközségre rótták ki; a költségekhez a helyek minősége szerint járultak.[5]

Buda ez időben rászolgált a díszes czimekre, melyekkel illették. A «bölcsek és irástudók nagy városában»[6] társulatok, úgynevezett klastromok[7] voltak, a hol egyre

[1] Istrósa Dániel id. dvt. 61. sz. הנקרא בלשון אשכנז אישטאנדי"ד.

[2] Chájim Sábátáj I. k. 28. sz.

[3] Kaufmann, מגלת אובין 18. ol.

[4] U. i. 51.

[5] Zipser, Die Juden in Ungarn czikksorozata, Orient Literaturblatt VII—VIII. évf. (1846—47).

[6] Amarílio Salamon dvt. 112.

[7] המגר = Klaus. Almosnino I, 11.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

folyt az imádság és tanulás. Zsidó felfogás, hogy az ember lelkiüdvösséget biztosít magának, ha az áhitatot és tanulási hajlamot másokban ébren tartja, ezért asszonyok és férfiak versenyezve hagyományoztak pénzt és ékszert ez egyletek számára.[1] Buda visszafoglalásakor három ily társulat, mindegyik 10—30 tagból álló, működött. A tagok minden hétfőn, szerdán, csütörtökön egy tudós vezetése mellett átvirrasztották az éjszakát, olvasták a bibliát, a misnát és a midrás könyveket. Hajnalhasadáskor a titkos tanba, a zóhárba mélyedtek. Mikor lelkük betellett miszticizmussal zsolozsmákat énekeltek.[2]

A zsidó tudomány ápolására szolgált még a talmud iskola.[3]

Vajjon szerzett-e az ifjúság talmud és biblián kívül más ismereteket is, kétséges. A zsidó e korban türelmetlen volt a nem zsidó tudománnyal szemben. Budán se lehetett másként, hogy a gyermekek megtanulták a héber betüvetést, olvasást, de a «szerzetes» vagyis a nem zsidó irás és olvasásra ügyet se vetettek.

A jámborsággal együtt járt Budán a jótékonyság. Voltak különféle jótékony egyletek: betegápolási, temetkezési, szegényruházó.[4]

A temetkezési egyletben — ma Chevra-kadisának neveznék — a tisztviselők választása évenként történt. Az egylet pénztárát, felszerelését és a temetési díjak

[1] Istrósa i. d. 9, 61, Kohén Efr. 149.
[2] Kobak, Jeschurun VI.
[3] Istrósa, 61.
[4] Kohén Efr. 63.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

fejében letett zálogokat két hites kezelte; az egyiknél a bezárt pénztár volt, a másik a hozzá való kulcsot birta. Az egylet élén álló gondnokokat törökösen kábri básinak nevezték.[1]

A ruhakiosztás télen a makkabeusok ünnepén Chánukákor történt, a mikor az egyleti tagok egyszersmind mulatságot rendeztek. A társulati tagok jótékonysági érzelmét predikációkkal tartották ébren. Az egylet rabbija — nem a főrabbi — a vigasztalás (Náchámu) és a makkabeus ünnep szombatján lelkesítő beszédet tartott az emberszeretetről, ugyanekkor a község kicsinye és nagyja az egylet czéljaira adományokat ajánlott.[2]

A község vagyonosai végrendeletükben megemlékeznek a jótékony egyletek támogatásáról és pénzt hagyományoznak szegény leányok számára férjhezmenetelük idejére.[3]

A jótékony szív nemcsak a város falai közt hintette szét a nemes szív áldását, hanem magához vonta a távollevőket is, jótékonyságát a külföld szegényeivel is éreztette. Buda «a szétszóródás egyik legelőkelőbb községe, melynek tagjai a külföldön is tiszteltek és becsültek»[4] megjelenik mindenütt, hol a nyomor felüti fejét.

A mint a középkorban a keresztény nagy érdemnek tartotta, ha rabszolga hitsorsosát kiválthatta, akként a budai zsidóknál is a legnemesebb kötelességek közé tartozott a zsidó foglyok kiszabaditása. Midőn a török

[1] Függelék.
[2] Függelék.
[3] Függelék.
[4] Kohén Efr. 67.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Bécset ostromolja, Buda zsidósága egyszerre két ezer tallért küld a tatár fogságban sínylő zsidó rabok kiszabadítására.[1]

A szentföldi küldöttek gyakran meglátogatták a várost, hogy szegényeik részére gyűjtsenek. De Buda jószántából is elküldött évenkint néhány száz rénes forintot Palæstinába Száfed, Jeruzsálem és Hebron szegényei s irástudói segélyezésére, iskolái fentartására.[2]

Szent tisztelet töltötte el a budaiakat, mint a német szertartású zsidókat egyáltalában Száfed iránt, hol a zsidóság csodatevő hírben állott férfiai, ó-kori írói, a miszticizismus két főhőse: Simon ben Jócháj és Lurja Izsák, a zsidó törvények kodifikátora Káró József nyugoszszák örök álmukat. Szafedet, hol német község is volt, többre becsülték Jeruzsálemnél, miért is bővebben juttattak oda adományokat.[3]

Megható az a vonzódás, mely az e korbeli zsidóban a szent föld iránt nyilvánult. A ki életében nem láthatta, legalább holta után akart a szent földdel érintkezni, a hol a rege szerint a tetemet nem rágja meg a rovar. Csontjaikat budaiak is leszállítatják Szafedbe, hogy a szentek s rokonaik közelében porladjanak.[4]

A hitközség ügyeit az előljáróság vezette, mely ráruházott jogánál fogva felügyelet alatt tartotta s kezelte a község jövedelmét, fentartotta a fegyelmet, pénzbüntetést szabott ki, átkot mondott. Határozatait leveles-

[1] Kobak i. h.
[2] Kobak IV, Kohén Ef. 79, 112, Almosnino I. 11.
[3] Lévi Ábrahám dvt. נגת ורדים I. köt. III, 9. sz.
[4] Almosnino I, 11; Zimrá Dávid dvt. II. k. 611.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ládában őrizte. A vétkesek letartóztatására külön börtönnel rendelkezett.[1]

A fegyelmet az előljáróság mérséklettel gyakorolta, mert nem volt ritka eset a zsidók közt, hogy a bünös elkeseredvén a szigorú fenyíték miatt, hitét elhagyta s gonosz vádakkal bosszulta meg magát hitsorsosain. Lengyelországban a hitközségi előljáróság kivágatja egy zsidónak nyelvét, kiszúratja szemeit; a megcsonkított áttért a keresztény hitre és gyermekeivel a zsidók legnagyobb ellensége lőn.[2] Budán is megrémült a hitközség, midőn Jakab ben Mordecháj felvette a turbánt, mert a kitért ismerte mindenkinek titkát. Féltek tehát, hogy bosszút állhat valakin.[3]

Az előljáróság újévkor és engesztelő napon egyes községi tagokat jelölt ki, kiket megbizott az ünnepi előimádkozással. Az előljáróság — nem a hitközségi tagok összessége — választotta a rabbit, kit bizonyos idő eltelte után véglegesített.

Az előljáróság volt őre a szokásoknak és hitközségi határozatoknak, melyek közül néhány még ránk maradt.[4] Érdekesebbek közöttük:

Az előljáróság csak két gurus büntetést róhat ki, ennél nagyobb összeget három vén ember hozzájárulásával szabhat a kihágóra. Az előljáróság csakis a választmány beleegyezésével iktathatja be a bűnös nevét

[1] Kohén Efr. 72, 83. A budai szokásokra l. Zipser, Orient Literaturblatt i. h.

[2] Lublini Méir dvt. 138.

[3] Kohén Efr. 122, 129.

[4] Függelék.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a jegyzőkönyvbe, átkot önkényesen nem mondhat valakire. Az átok érvénytelen, ha kibocsájtását a rabbi irásbelileg nem helyesli.

A zsidó adóbecslők megesküsznek a tóránál, hogy pártatlanul járnak el tisztségükben, nem árulják el a tagok esküvel bevallott vagyonállapotát.

Kiközösíttetik, Budáról nem házasodhatik, vagy ha máshonnan hoz feleséget Budán nem lakhatik és nem kereskedhetik, nem részesülhet templomi tisztségben és szentségben, a ki nem hallgat a zsidó törvényszék döntésére, vagy a ki megsérti a nőt azzal, hogy felbontja az eljegyzést.

Az eljegyzési szerződés irásbelileg történik. A leány, főleg ha árva, tizenegyedik évének betöltése előtt nem adható férjhez. Eljegyezni csak tíz ember jelenlétében szabad. Nem szabad tiz embert fogni, hogy tanuk legyenek az eljegyzésnél.

Kiskorú leánynak vonakodás nélkül kell ahhoz a férfiúhoz nőül menni, kit a szülők vagy gyámok számára kijelöltek.

Jegyesének a férfi nem küldhet ajándékot, mert ez olybá vétetik, mintha az esküvés megtörtént volna.

Az esketés előtt büntetéspénzt kötnek ki az esetre, ha bármelyik fél felbontaná az eljegyzést, de az esküvés elhalasztása miatt az ipa nem tartozik büntetést fizetni. A kiszabott büntetéspénzről az ipa és vőlegény váltót állít ki.

Speier, Worms és Mainz községek határozatai az esketést megelőző kölcsönös örökösödésre vonatkozólag nem kötelezők. E német községek intézkedése: ha a férj a házasság első évében gyermektelenül hal meg, a

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

feleség férje egész vagyonát a férj örököseinek tartozik átadni, ha a másodikban hal meg, a vagyonnak csak felét köteles férje örököseinek átszolgáltatni. Ugyanez az eljárás, ha a nő halna meg gyermektelenül a házasság első vagy második évében. Ha a nő a harmadik évben száll a sírba, egész vagyonát a férj örökli. Budán csak egyesek követték e német határozatokat. Némelyek azonban kikötötték a férjjel, hogy ha a nő bármikor hal meg gyermektelenül, hozományát mindig a nő örökösei kapják. Sokan még úgy szerződtek, hogy a férj a nő vagyonát nem a harmadik évben örökli, hanem később.

A férj nem tarthat igényt felesége vagyonára, ha az esküvő előtt nem kötött erre vonatkozólag szerződést.

A férj halála után a nő a vagyonból semmit se örököl, még hozományát se nyeri vissza, hanem csak annyit kap, a mennyit neki a férj az eredeti esetleg ja pótházassági levélben kikötött. A pótlevél néha oly természetű volt, hogy benne a férj egész vagyonát átírta feleségére.

A nőnek esküdni kell, mielőtt kifizetik neki a házassági levelet.

A nő senkit se hatalmazhat fel, hogy számára a válólevelet átvegye férjétől. A férfi csak magának a nőnek kézbesitheti a válólevelet. A válólevelek formája: A számítás szerint, melyet mi számítunk Budn-ban, mely neveztetik Ovn-nak, mely a Duna folyam és források, meleg vizek mellett fekszik. A válólevélbe beírták a férj összes neveit.

Két hiteles tanú által aláírt okmány hitelét senki se vonhatja kétségbe. Semmis az oly váltó, melyen — bár

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

hiteles tanuk írták alá — hiányzik a kölcsönvevő aláírása.

A rabbi vallási kérdések megoldásánál Jakab ben Áser és Káró József törvénykönyvein és ezek magyarázóin kívül semmiféle más tekintélyt nem köteles számba venni, még akkor se, ha újabb könyvek megczáfolnák ezek állításait.

A hitközség hivatalos nyelve a német volt. E nyelven szerkesztették a közhitelü okmányokat.[1] A jegyzőkönyvek, határozatok nyelve a héber volt. A németen kívül török,[2] spanyol, portugál [3] és magyar nyelven beszéltek a budai zsidók. A budai Áskenázi Czevi nevű tudós, mint fia állítja, spanyol, olasz, török, magyar, német és héber nyelven beszélt.[4]

VIII. FEJEZET.

Szellemi élet. Rabbik. Uri bécsi rabbi községi határozatokat hoz Budán. Kohén Szimchó budai rabbinak választatik, rövid ideig viseli hivatalát. Kohén Efrájim élete s jellemzése. A sabatheus mozgalom. Askenázi Jakab és Czevi. A nyugot-magyarországi zsidók számüzetése. Buda ostroma 1684-ben. Budai purim Páduában, Buda visszavívása 1686-ban. A budai zsidók sorsa.

Minél inkább közeledett az ozman uralom bomlása felé, annál élénkebben s izmosabban dolgozott a budai zsidó gyülekezetben a szellemi erő, mely új intézményeket teremtett és az irodalomnak is munkásául szegődött. Népesség, vagyon és értelmiség a kevés számu magyar hitközségek fölé emelte Buda zsidóságát, mig

[1] Kohén Efr. 129.
[2] Almosnino II. 20.
[3] Almosnino I, 53.
[4] Emden מגילת ספר 25 a.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

vallásosságának irányzói erényeik s tudományuk által a külföld előtt is nagyrabecsülést vivtak ki maguknak.

A XVII. század legelején Gedáljó rabbi töltötte be a rabbihivatalt, ki az ostromot követő egyenetlenség orvoslása végett Chájim Sábátáj szalonikii rabbihoz fordult.[1]

Utóda volt Lévi Ázriél, 1626 körül,[2] ki Tráni József konstantinápolyi rabbit kereste fel néhány ízben vallásos kérdésekkel.[3]

Utána, 1655 előtt, Chizkijó Hesz[4] és Izáchár Bärmann[5] rabbik működtek. Bärmann rabbi családjából származott Lévi József Saul előkelő férfiu, a budai hitközség elöljárója;[6] rokonságához tartozott a bőkezűségéről is-

[1] Chájim Sábátáj תורת חיים dvt. Chósen hámisp. I. köt. 28. sz.

[2] Tráni József dvt. II. köt. 30. sz., ahol שלי"ו (1576)—נ(=50) = 1626.

[3] Tráni József dvt. II. k. 23, 30, 31; lehet, hogy Ázriél azonos a תורת חיים II. köt. 10 előforduló Lévi Ázriél ben Méirrel, ki Chájim Sábátáj és Chászon Áron tanítványa; a legutóbb említett dvény tartalma az 1612-ben Belgrádban végrendelkező Chájim Vitál öröksége; Ázriél rabbi előfordul még תורת חיים I. köt. 56, 60.

[4] Kohén Szimchó, ספר שמות 30 a.: ובעיר בודון נקרא מהר"ר חזקיה המכונה העם ואף Kohén Efr. dvt. 63. sz.: שהיה תמיד הרב ואב"ד קבוע פה בקהלה יצ"ו כנון הגאונים מוהר"ר חת ואחריו מוהר"ר ישעכר בערמן ז"ל.

[5] L. előbbi jegyzet és Kohén Szimchó ספר שמות 46.: ובעיר בודון מהר"ר ישעכר המכונה פערמון

[6] Kohén Efrájim dvt. 112, 113, talán ugyanaz a József, kiről Jstrósa Dániel 89. száma így szól: הן אמת שה"ר יוסף א' מפרנסי הומו (Budán)

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

mertté vált budai Nóé a «tökéletes jámbor»,[1] kinek hulláját Szafedben rokonai sírjában temették el. Spanyol és német tudósok számára alapítványt tett Szafedben, ezenkivül Buda, Szaloniki és Jeruzsálem hitközségeiben előmozdítá a zsidó tudomány mívelését.[2] Ugyancsak Bärmann rokonságához tartozott Áskenázi Kohén Mordecháj ben Izsák budai rabbi, ki 1652 tavaszán approbálja Tuchführer Czevi ben Sámson héber munkáját.[3]

Áskenázi Mordecháj[4] valószinüleg Damaszkusban született, a honnan atyja halála után Aleppoba került Laniado Sámuel rabbi iskolájába. A fiatal embert, ki ismereteinek alapját még Jeruzsálemben vetette meg, Laniado, e híres szónok vejévé tette. Áskenázi házasságának tizedik évében a halál elragadta apósát, kinek eladdig házában élt. Elhagyván Aleppot, szónoklatával kereste meg kenyerét. Predikációiból egy kötetre valót «Ros mor deror» czimen adott ki Velenczében. Kinyomatott beszédei a pentateuch hetiszakaszaihoz fűződnek. Szép választékos nyelvezet, szónoki lendület, izlés és tárgyilagosság jellemzi beszédeit. Hiányzik bennük az erőszakolt szellemi gymnastika, mely az e korbeli német,

[1] Istrósa id. dv. 89. sz., Kohén Efrájim dvt., 112, 113; egy budai Nóé Almosnino II. 9.

[2] Kohén Efr. 112, 113, Almosnino József עדות ביהוסף I, 11, Angel Bóruch dvt. 46. sz., Mózes ben Chájim Sábátáj dvt. תורת משה Jóra deá 3. sz.

[3] נחלת צבי (Velencze 1660), Kohén Szimchó approbátiójában Mordechájról már mint halottról beszél.

[4] Életrajza a ראש מר דרור-ban közölt adatok nyomán.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

lengyel és magyarországi zsinagógai prédikációk alkatrészét képezte.[1]

Az ezerhatszázötvenötöt követő öt esztendőben két rabbi működött Budán. Nevük M és J kezdőbetűjén kivül egyebet nem tudunk felőlük.

A XVII. század közepén ujra viszály háborgatta Buda békéjét. Az egyenetlenkedést a rabbik rokonsága a községi tagokkal idézte elő. A rabbi nem lehetett pártatlan, ha rokonának perében kellett biráskodnia. E baj megszüntetésére a hitközség Uri Srágó Feis bécsi rabbit szólította fel, ki a szent földre való zarándoklásában egy darabig Budán állapodott meg. Ot a részrehajlatlan, szent életű tudóst kérték fel, hogy szedje rendbe a község zilált ügyét és itélkezzék a meggyülemlett perekben.

1655 junius 27-én vasárnap (sziván 22) kis és nagy átokba helyezte a bécsi rabbi azt a budait, ki a jótékony egylet régi szokásait megváltoztatná és elhatározta, hogy a szent egyletben a társulati rabbin kivül más ne tarthasson predikációkat. Ki szavunknak ellenszegül — hirdeté a rabbi — legyen mindkét világban, a földön és a menyekben kiközösítve, Korách és táborának büntetése szálljon reá, ne bocsásson meg neki az Ur.[2]

Ugyancsak a mindkét világon való kirekesztést, a szentirás iszonyatos átkait, minőkkel Józsua vezér Jericho várost, Bárák biró Meróz lakóit, a talmud Ezekielje szolgáját megfenyegette, zuditotta a bécsi rabbi annak

[1] Érdekes mutatványokat XVII. századbeli magyar rabbik predikációiból közöl Wagenseil Tela ignea Satanæ (1681) 257.

[2] Függelék.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a községi tagnak fejére, ki eszébe venné, hogy oly rabbi kerüljön Budán hivatalba, kit valami rokonság fűz a hitközségi tagokhoz.[1] A bécsi zarándok azt kívánta, hogy a hitközség külföldről, Morvából vegyen rabbit, kinek térítse meg utiköltségeit. A rabbiválasztás megerősítését a konstantinápolyi hitközség jóváhagyásától tette függővé. Az átkot nem foglalták a hitközségi jegyzőkönyvbe, nem is hirdették ki a zsinagógában, hanem egy okmányba iktatták, melyet később találták meg egy hitközségi tagnál.[2]

Uri Srágó Feis határozatát helyben hagyta a belgrádi, szófiai és bécsi hitközség, a következő budai rabbik is elfogadták és eskü, büntetés terhe alatt kötelezték magukat ennek megtartására.[3]

Uri intézkedése világot vet a magyarországi zsidók tudományos viszonyaira a XVII. században. Rabbit külföldről akart Budára hozatni, mi arra mutat, hogy a zsidó ismeretek nem akadtak Magyarországon oly ápolókra, kik megérdemelték volna, hogy Buda rabbihivatalát elfoglalják. Valóban az ujjakon lehet elszámlálni az e korbeli magyar zsidó tudósokat. Számuk kevés, de még jelentéktelenebb irodalmi működésük. A kiválóbbak közöttük a Lakompakon és Ebenfurthon alkalmazott krakói Bochner Chájim,[4] ki a talmudon kivül a hébernyelvet és a kabbalát gondozta. Pozsonyban Heller József és fia Peszáchjó Zácháriás vonják magukra Wa-

[1] Függelék.
[2] Kohén Efr. 67.
[3] Függelék.
[4] Kaufmann, Vertreibung 192.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

genseil Kristóf figyelmét,[1] ki korában a keresztény tudósok közt a legalaposabban ismeré a zsidó irodalmat s viszonyokat. A legnépesebb tudós gyarmat Kis- és Nagy-Mártonban létezett, a hol különös kedvvel kutatták a misztikus tanokat.[2]

A képzettebb rabbik hiánya Magyarországon arra birta a budaikat, hogy a rabbiszék üresedésekor a papi teendőket egy-két éven át a szent földre zarándokló németországi jámbor hirneves tudósokra bizzák, kik utjuk fáradalmait Budán pihenték ki.[3] Vallási ügyek tárgyalásánál még a jeruzsálemi szegények számára alamizsnát gyűjtő tudósokat is igénybe vették, kik gyakran fordultak meg Budán.[4]

1660-ban a bitközségnek német és spanyol tagjaira való tekintettel a választás oly férfiura esett, ki származását magyarországi ősökre vezette vissza, neveltetését pedig tisztán spanyol környezetben nyerte. A budai előljáróság Kohén Szimchó Freudemann Efrájim ben Gerzson ben Simon ben Izsák belgrádi rabbit[5] hívta

[1] Kaufmann, Vertreibung; talán azonos a kismártoni Peráchjóval, Neubauer, Catalogue, no. 954.

[2] Kaufmann, Die letzte Vertreibung 219, 222. l., Dr. Friedländer Kore Hadoroth 22. Frankl, Inschriften 261 sz., Neubauer Catalogue, 1495, 1544, 1744, 2445. sz.

[3] Peráchjó Kohén Áron dvt. I. k. 44. sz. מנהג ק"ק בודון שעוברים עליהם תמיד מרבנים של מדינות אשכנז שרוצים ללכת לארץ ישראל ומתאחרי" שם שנה או שנתים.

[4] Jonatán ben Jakab קסת יהונתן 11. l.

[5] Családfája a ספר שמות-ban; Lerma Juda פליטת בית יהודה 16. és 21. szám החו"ר שמחה המכונה אפרים הכהן נר"ו

meg, kinek megérkeztét megelőzte a tudós hir és irodalmi siker.

Kohén Szimchó 1622 táján született.[1] Anyja, kinek gondos neveléséről hálásan emlékezik meg, magyar eredetű volt. Nevével együtt anyai ősétől Szimchó Freudemann ben Chájim budai tudóstól[2] örökölte a tudományszeretet, mely kibővíteni és bevégezni segíté a válólevelekre vonatkozó munkát, melyet őse megkezdett. A budai tudós kéziratgyűjtő kezdve az utódra is átöröklődött.[3]

Kohén Szimchó neves férfiak iskolájában sajátította el a zsidó ismereteket. Tanítói voltak Istrósa Dávid szalonikii rabbi a «Hősök pajzsa» döntvénytár szerzője[4] és Lerma Juda belgrádi rabbi,[5] kinek utóda lőn a rabbihivatalban. Lerma, valamint Szaloniki, Konstantinápoly rabbijai avatták pappá és magasztalással halmozták el a tehetséges ifjut,[6] kit már huszonkilencz éves korában

Peráchjó id. dvt. 44. sz. הדיין המצויין אפרים ע"ה מבילוגראד Dr. Brüll N., Jahrbücher I, 118, helytelenül nevezi Portorapának.

[1] Istrósa id. dvt. 73. sz.: שכבר יש לו יותר מכ"ב שנים 1645 (ez évben iratott a resp.) — 23 = 1622.

[2] Széfer sémosz 58 a. és 114 a.; hogy nem atyai részről volt őse a budai rabbi, bizonyítja a Széfer sémosz bevezetésében közölt három nemzedékre (legalább is 90 év) visszamenő családfája.

[3] Széfer sémosz 876.

[4] Istrósa dvt. מגן גבורים 89. sz.

[5] פליטת בית יהודה-ban több helyen.

[6] Széfer sémosz II. bevezetése.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

«tekintélyes és ünnepelt tudós» címmel tisztelt meg egy nagy kortársa.[1] Lerma még mint egészen fiatal embert hívta meg Kohén Szimchót, hogy vallási kérdések megoldásánál mint hivatott döntő szerepeljen.[2] Belgrádi mestere iránt azzal fejezte ki hálaját Kohén Szimchó, hogy 1647-ben, Lerma halála után Velenczében kiadta «Juda házának maradványa» czimen tanítója müveinek tűzvésztől megkimélt töredékét. A széles körü munkásság csonka emlékét[3] Kohén Szimchó előszóval ékesitette, hozzáfűzvén egyszersmind néhány talmudi szerzeményét.[4]

Husz éves korában, 1642. augusztus 20. (áb 24.)-án eljegyezte Budán a gazdag és tekintélyes Ábrahám ben Chizkijó leányát. Apja tisztességes hozományt biztositott neki és megigérte, hogy az esküvő után, melyet 1645. őszére tűztek ki, öt éven át budai házában fogja eltartani, hogy gondatlanul élhessen a tudománynak. A közbejött események azonban elhalasztották az egybekelés idejét. Az 1643—44. évek nyarán járvány pusztított Budán, a honnan mindenki, kit mestersége vagy a szegénység nem kötött a városhoz, egészséges vidékre, falura menekült. Amenyasszonyi kelengye nem készülhetett el, miért is az esküvő, bármennyire sürgette Kohén Szimchó, egy időre elmaradt. A vőlegény kikosaraztatásnak vette a halogatást és arra akarta birni ipját, hogy fizesse meg a büntetéspénzt, melyet az el-

[1] Istrósa dvt. 73. sz.
[2] פליטת בית יהי 15. sz.
[3] Bevezetés פליטת בית יהודי-hoz.
[4] פליטת 15, 21, 30. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

jegyzéskor arra az esetre kötöttek ki, ha az egyik fél a házasságot felbontaná vagy késleltetné.[1]

Budai apósa házában Kohén Szimchó éles megfigyelője volt a budai zsidók szokásainak. Itt gyüjtött tapasztalatait utóbb munkájában értékesitette.[2] Budáról rövid idő mulva Belgrádba költözött, a hol 1650. elején már mint rabbit találjuk.[3]

Hivatását érdemesen töltötte be. Tisztségét nem tekintette keresetforrásnak, mely a kényelemnek támasza, hanem a tisztelet legmagasabb fokának, hova csak erényekkel s tudással küzdheti fel magát az ember. Azon elvet hangoztatta, hogy a rabbinak, ki régente a zsidó törvényszék elnöke volt, birói működéseért fizetést nem szabad elfogadni, mert a rabbihivatallal járó teendőkön kivül, melyekért fizetést huz a községtől, egyéb munkája nincs és igy a birói munkássággal nem mulaszt el oly foglalkozást, melyért kárpótolni kellene. Felette sajnálja, hogy a spanyolok utánozni kezdik a német rituson levő rabbik szokását, hogy itéletükért pénzt fogadnak el. Ez eljárást egy XVI. századbeli tudós véleményére hivatkozva élesen elitéli.[4]

Lesujtólag nyilatkozik némely kartársáról, kiket a kapzsiság és feltünési vágy arra visz, hogy képzettség hiján rabbiteendőket végezzenek.

Nagyrabecsülte a rabbi tisztséget és e tisztelet megóvása vezérelte őt, midőn Belgrádban eltörölte

[1] Istrósa מגן גבורים 73. sz.
[2] Széfer sémosz 27 b., 30 a., 46 b., 50 a., 50 b., 79 b.
[3] Széfer sémosz 8 b.
[4] Széfer sémosz bevezetésében.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a határozatot, hogy a rabbi csakis a hét előljárósági tag beleegyezésével átkozhatja ki azt, ki tekintélyét megsértette.[1] Ez intézkedésével azonban, mely a rabbi függetlenségét és előkelőségét akarta megvédeni, előidézte, hogy önhitt, elbizakodott rabbik a rajtuk esett legkisebb sértést is átokkal viszonozták.

Kohén Szimchó tudományosságán kívül még erényei s jámborsága által is ismertté vált az egész török birodalomban.[2] A délutáni istentiszteletet (minchá) hétköznapokon imaszijban és lepellel végezte a templomban néhány jámbor zsidó környezetében. Ekkor, szintugy a reggeli istentiszteleten, a tizennyolcz benedictio után vezeklő imát rebegett. Az asztali ájtatoskodás előtt «Az Éneklőmesternek engedtetett éneki Dicséret, a Neginóthra» kezdetü zsoltárt, a hatvanhetediket, szokta elmondani.[3]

1657-ben két gazdag zsidó, Lévi Jakab és Sámuel Bóruch támogatásával kiadta Velenczében a «Nevek könyve» czímü munkáját, mely a benne rejlő ismereteknél fogva kartársai nagyrabecsülését szerezte meg, gyakorlati haszna által pedig máig se veszitett értékéből.

E munka, mely a zsidó férfi- és nőnevek, ázsiai és európai helységek és folyók helyes irásának megállapitásával, valamint a válásoknál előforduló szabályokkal foglalkozik, nélkülözhetetlenné vált a zsidó válások, a get-ek végzésénél. A zsidó törvényszékek által készitett

[1] Almosnino József dvt. II, 30.

[2] Kohén Efr. 67. sz.

[3] Jónatán ben Jakab קסת יהונתן.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

válólevelek formasága ugyanis igen gyakran nagy bonyodalmakat okozott. A rabbik régente nem is mulasztották el a bőjtölést a válásoknál, mert aggódtak, hogy lelkükön szárad, ha hiba csuszik a válólevélbe. A pergamentre vagy közönséges papirra tizenkét sornyi káldeus betükkel irt válóleveleken a férfi s nő nevének, valamint a válás szinhelyének tulpontos megjelölése oly feltétel volt, melynek legkisebb mulasztása megsemmisitette a válás érvényességét. De a zsidónak ez időben fogalma se volt a geográfiáról és a nem-zsidó helyesirásról. Közönséges volt, hogy a zsidó nem tudta helyesen héberre átirni a város nevét, hol megtelepedett, annál kevésbé valamely más, külföldi helységét. Ehhez járult, hogy a zsidók héber nevük mellé mindenféle idegen nyelvű jelöléseket csatoltak. Igy Budán József a Zundel, Azriél a Zuszmann, Chájim a Meinsterl, Izáchár a Bärmann, Chizkijó a Hesz, Monóách a Handl német melléknevet viselte. A vendégszavakat pedig hibátlanul kellett a válóokmányba iktatni, hogy érvényessége legyen. Ez természetesen kemény nagy feladat volt. A német zsidók törvényszéke nyelvismeret híján hogy tudhatta pontosan, szabályszerüen leírni a spanyol, olasz, franczia neveket, a keleti zsidóké pedig a barbárul hangzó német nyelvüeket. A bajon segithetett volna ugyan a grammatika forgatása, de a rabbik mellőzték ezt s inkább hosszas, szőrszálhasogatásokba bocsájtkoztak. A budai rabbi vitája a belgrádival amiatt, hogy mint kell egy spanyol zsidóné nevét helyesen a válólevélbe irni parányi részét képezi annak a rengeteg irodalomnak, mely a getekben előforduló hely- és személynevek körül kifejlődött.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

Kohén Szimchó számos rabbi példájára könnyíteni akart munkájával a válásoknál előforduló bonyodalmak megoldásán.

Szimchó művének főérdeme, hogy a nevek helyes írásának megállapításánál tudományos módszerrel járt el és nem támaszkodott a puszta dialektikára, melyet a tudósok e térre is átvittek. Valóságos önmegtagadás volt ez számára, ki fenmaradt egyéb irataiban a dialektika mesterének bizonyult. Munkájában, mely tárháza a zsidó irodalmi és művelődéstörténeti adatoknak, állításainak igazolására, a bibliát és maszórat, a Concordantiát, spanyol és német nyelvismeretét, megfigyeléseit és ritka kéziratait használta fel; művében a Budát és Magyarországot érdeklő vonatkozások se hiányzanak.

Belgrád és Buda zsidóságát rokonság, kereskedelem és érdek fűzte egymáshoz.[1] Budaiak a belgrádi zsidó törvényszéket keresték fel peres ügyeikkel,[2] a belgrádi József orvos Budára járt gyógyítani,[3] Lerma Juda már a XVII. század első felében gyakorolt befolyást a budaiak vallásos életére.[4] A két város érintkezése családi összeköttetés és a «Nevek könyve» Kohén Szimchó hirét elvitte Budára,[5] melynek hitközsége amint megüresedett a rabbiszék, megajándékozta bizalmával s ráruházta a rabbi méltóságot.

[1] Kohén Efr. 67. פליטת בית יהודה 21. sz.
[2] Istrósa id. dvt. 58. sz.
[3] Kohén Efr. 112.
[4] פליטת בית יהודה 6, 7, 13, 21, 24. sz.
[5] Kohén Efr. 109. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A meghívást 1660 őszén kapta meg.[1] A rabbi szerződtetését nyolczvannál több választó írta alá, csaknem az egész hitközség.[2] Rokonai és még néhányan nem jegyezték alá nevüket.

Kohén Szimchónak budai működése rövid ideig, mindössze két hónapig tartott.[3] Midőn meghallotta, hogy kilencz községi tag Uri Srágó Feis bécsi rabbi átka alapján kifogásolja választását, mivel a község legelőkelőbbjeihez közeli rokonság fűzte,[4] az átkot nem akarván megszegni, önként lemondott s visszatért Belgrádba, a hol fiatalon fejezte be rövid, érdemekben gazdag életét.[5] A nagy rabbi még életében gondoskodott, hogy családjában ne haljon ki vele a tudomány. Iskolájában éleseszűségével feltünt Almosnino József ben Izsák, kinek feleségül adta leányát. Almosnino József, híres elődök méltó utóda nemcsak a belgrádi rabbihivatalt vette át ipjától, hanem folytatója lett a tudománynak, melynek Szimchó letéteményese volt. Almos-

[1] Kohén Efr. 67. sz. בתשרי שנת תכ"א

[2] Kohén Efr. 67., Peráchjó פרח מטה אהרן I. k. 44. sz.

[3] Kohén Efr. 67. sz.

[4] Kohén Efr. 67. והיה לו משפחה גדולה ראשון בשני ושני בשני ושאר קרובים מעיקורי הק"ק. Ez időben Simon ben József és Kohén Sámuel (Kohén Efr. 112) voltak a budai elöljárók.

[5] Kohén Efr. 67, 118, Peráchjó I. k. 44. E responsumok, melyek 1669 táján irattak, mint halottról szólnak felőle. Konforte Dávid קורא הדורות (Lemberg, 1845) 61: ווה הרב רבי שמחה הכהן . . . ולא האריך ימים ולא בא לכלל זכנה ונפטר שם בבילוגראדו.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nino összegyűjtötte Kohén Szimchó döntéseit, de kiadásuk abban maradt.[1]

Kohén Szimchó után Elázár rabbi állt a hitközség élén.[2] Ő se maradt sokáig Budán, valószinüleg a szent földre vándorolt.[3] Utat nyitott a leghiresebb budai rabbinak, Kohén Efrájimnak.

Kohén Efrájim 1616-ban született Vilnában, a hol rokona, Mózes ben Izsák Juda a «Chelkász Mechókék» szerzője volt egyik tanítója.[4] Kohén Efrájim neje Ráchel a chelmi csodatevő Éliás családjából származott.[5] Környezete, kiváló férfiakkal való érintkezése[6] jó hatást gyakorolt eleven elméjére. Szülővárosában a rabbitanács elnökének választották és itt nagy hirre vergődött épügy mint rokonai Kohén Sábátáj és Kaidenover

[1] Almosnino II, 13, 41; Döntvényeket közölnek Szimchótól Amarilio Salamon כרם שלמה 32. sz., Gaon Sámuel משפטים ישרים 6, 14, 50, 68, Istrósa Dániel מנן נבורים 31, 73, 82, 89, Almosnino József עדות ביהוסף I, 11, 33, II, 13, 14, 20, 25, 36, 38, 41, 43, 44. sz.; Széfer sémosz 104. a bevezetésben pedig ובתשובותי הארכתי. Szimchó írt még margináliákat Kohén Efr. 65, Almosnino II. 32, Széfer sémosz 26.

[2] Peráchjó Áron I. k. 44. קבלו להרב המופלא כמהר״ר אלעזר ז״ל Kohén Efr. 67, 129.

[3] Kohén Efr. 67. בהיותו חד כרעא אערעא וחד כרעא אספינתא ואו כבר נסתלק מרבנות שלו.

[4] Kohén Efr. dvt. 24. sz.

[5] Emden, מגילת ספר (Kolomea, 1886), Dr. Kaufmann, Die Erstürmung Ofens 22.

[6] Kohén Efr. 26, 29, 37, 59, 10 sz. Heschel lublini rabbi, Chájesz Menáchém vilnai, Spira Simon prágai.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Áron Sámuel.[1] Egyik leányát nőül adta Askenázi Jakab ben Benjámin vilnai tudósnak, ki régi, sok vértanut szolgáltatott német családnak volt utóda.[2]

A vilnai hitközségre 1648-ban szomoru napok virradtak. A véres kozáklázadás feldulta a tudomány és jámborság e fészkét. Az üldöztetés alatt Kohén Efrájim is elmenekült családjával. Vejének azonban nyoma veszett. A menekvők szájról-szájra adták, hogy látták amint egy kozák rásujtott bárdjával, tehát nem lehetett kétség, hogy elvérzett. De feleségében élt a sejtés, hogy férje, kinek holt hirét költötték, még az élők közt van. A holtnak vélt férj egy év mulva felkereste családját Morvában, a hol Efrájim megtelepedett. A kozák csak kardja markolatával sujtotta, ennek köszönhette, hogy a haláltól megszabadult. Elkábultságából feléledve, míg a kozákok nem takarodtak el a tájról a holtak közt rejtőzött, csak este lopódzott a nádasba, a hol füvel, sással csillapitotta éhségét.

Efrájim Morvában hat évig tartózkodott. Trebitschben Reich Kaufmann házában tanitóskodott, innen Meseritschbe költözött, a hol 1661-ben találjuk.[3] Három

[1] Kohén Efr. 10, 51 sz.

[2] Életéről Emden Jakab מגילת ספר (Kölomea, 1886) és Lissai Jakab נחלת יעקב (Boroszló, 1849 függelékében), Bevezetés a שער אפרים-hoz, Dr. Kaufmann, Die Erstürmung Ofens, Wagenaar, תולדות יעבץ 1., ugyanezen munkák a שער אפרים-al együtt Kohén Efrájim életrajzára vonatkozólag. Téves adatokat közöl utóbbiról Schwarz Miksa, Kohén Efrájim ó-budai rabbi élete és responsumai.

[3] Kohén Efr. 58. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

év mulva Prágába vándorolt,[1] majd Bécsbe, hol rokonát Fränkel Izraelt oktatta, ki Ungarisch-Bród és Würzburg rabbija lett később.[2] Tisztelet környezte mindenütt, merre fordult.[3]

Hire eljutott Budára is, mely felajánlotta neki a rabbihivatalt. A rabbiszéket 1666 május havában foglalta el.[4]

Vele ment Budára veje, a prágai Schulhof Izsák is, kit egy budai egylet választott rabbijának.[5]

Megtelepedése után egy hónappal Kohén Efrájim fia, Juda feleségül vette Budán az előkelő Éliás ben Jedidjó leányát.[6] A fiunak házassága az apát csaknem elmozdította a rabbihivataltól.[7]

[1] U. i. 93. sz. — [2] Kaufmann, Die letzte Vertreibung, 88.
[3] Kohén Efr. 67. — [4] Kohén Efr. 67, Peráchjá i. h.
[5] Kaufmann, Die Erstürmung Ofens 28.
[6] Koh. Efr. 128. sz.

[7] Hogy a Kohén Efr. 67, 68. sz., Peráchjó פרח מטה אהרן I. köt. 44. sz., Mózes ben Chájim Sábátáj תורת משה Chósen hámispot 14, Áskenázi Gerzson עבודת הגרשוני 2. sz. említett per Kohén Efrájim személyét illeti, kitünik különösen Áskenázi Gerzson dvt.-ből. Efrájim említi, hogy 2 év eltelte után tört ki az elégületlenség vagyis 1669-ben, a mikor Bécsben már értesültek Lipótnak kiüzési szándékáról. Efrájim 1666-ban jött Budára, a két évet, melyet Efrájim említ, a megerősítését követő első év (l. Peráchjó i. h.) vagyis 1667-től kell számítani. Egy évig ugyanis próbakép volt. Lipót rendeletére vonatkozik Gerzson rabbinak e mondása (2. sz.): מאז ועד עתה לא שקטנו וצרות רבות סבבונו בעו"ה וכל המאוחר קשה מהראשונים ואחרון הכביד שיצא הגזירה מן השמים ואנו טרודים מאד מאד ולבי וראשי בל עמי לכוין דעתי בכתב

Egy év elteltével ugyanis az ideiglenesen alkalmazott Kohén Efrájimot megerősítették tisztségében. Néhányan nemsokára érvénytelennek akarták nyilvánítani ez újabb választást, mivel Uri bécsi rabbi átka megtiltotta az oly rabbi felvételét, kinek rokonsága volt a hitközségben. Az elégületlenek még azt is követelték, hogy az előljáróság fizessen büntetést, mivel áthágta az átkot.

A hitközség kellemetlen helyzetbe jutott. Nem tudott volna szégyenében hova lenni — úgy állitá — és Isten se bocsájtotta volna meg neki, ha e nagy férfiut, ki annyi dicsőséget árasztott rá, megfosztja hivatalától.

A község azzal mentegeté magát, hogy az átokról, mely nem lőn kihirdetve, tudomása nem volt, továbbá a rabbi szabályszerűen választatott, mivel felvételénél még nem volt rokonsága és az átok is csak a felvételre vonatkozott, de nem a későbbi időre, mert a bécsi rabbi csak nem kivánhatta, hogy a hitközség valami vén embert vagy olyat válaszszon, kinek nem lesz gyermeke.

Kohén Efrájim a maga és községe védelmét külföldi rabbik eléterjesztette. Áskenázi Jakab vejét Szalonikibe küldte, hogy az ottani rabbit személyesen informálja az esetről.

Áskenázi Gerzson bécsi, Mózes ben Chájim Sábátáj szalonikii rabbi Kohén Efrájim pártjára állottak, ellenben Peráchjó Áron rabbi elmozdítását követelte.

A viszály ugy csillapodott le, hogy maga a határozathozó Uri Srágó Feis a budai rabbi javára döntött, megírván a szent földről, hogy nem is gondolt arra, hogy az átkot oly papra terjeszsze ki, kit szabályszerűen választottak és csak később került rokonságba hitközsége tagjaival.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

A budai hitközség Kohén Efrájimnak köszönhette, hogy ismertté vált az egész világon, hol a talmud fejtegetésével foglalkoztak. Sem előtte, sem utána nem volt Budán rabbi, ki ez érdemét tulszárnyalta volna. Török-, Olasz-, Német- és Morvaországból kérték döntéseit, tanácsait, miket összegyűjtve halála után Juda fia adott ki 1689-ben «Efrájim kapuja» czimen.[1] A talmudhoz irt novelláris jegyzetei csak részben maradtak fenn,[2]

[1] שער אפרים Kohén Efrájim levelezői:
Almosnino József belgrádi rabbi, 64, 65, 108, 109, 118, 125; Almosnino dvt. עדות ביהוסף I, 44, 52, 53, 54, II. k. 1, 2, 9, 15, 32.
Amarilio Salamon szalonikii, 126; Amarilio dvt. כרם שלמה Chósen hámispot 1. sz. (1677).
Áskenázi Gerzson bécsi rabbi 38, 52 (1662) 85, Áskenázi dvt. עבודת הגרשוני 2, 30.
Benveniste Mózes konstantinápolyi rabbi 112.
Chábib Mózes jeruzsálemi rabbi 174.
Chánoch, Lévi 8, 110.
Eljokim Götz, Lévi ung.-bródi rabbi 73, 103.
Gallipapa Chájim Mevóroch ben Éliá 112. sz.
Galante Mózes ben Jónatán jeruzsálemi rabbi 71 (1675), 101, 102.
Horovitz Isák Semája Velenczéből 10. sz.
Juda rabbi 12. sz.
Juda Frankfurtból 53.
Krochmal Mendel nikolsburgi rabbi 60, 61, 111; Krochmal dvt. צמח צדק 115, 121.
Lipmann rabbi 76. sz.
Menáchém frankfurti 104. sz.
Mózes ben Chájim Sábátáj szalonikii rabbi 68. sz.
Salamon Lévi, szmirnai rabbi 46. sz.
Nikolsburg 79. sz. — Prága 93. sz. — Trebitsch 62. sz.
[2] Novelláira utal döntvényeiben 5. sz.; אסיפת זקנים 20.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a szentíráson alapuló predikációgyüjteménye pedig, melynek «Efrájim tábora» nevet adott, elveszett.[1]

Kohén Efrájim askesisre hajló ember volt. Megtette, hogy a szombatot kivéve egy teljes héten át böjtölt. A miszticizismusnak nem volt barátja. Tiltakozik, hogy a prédikációkban az istenség mivoltát misztikusan magyarázzák vagy elferdítsék.[2] De azért, ha rákerült a sor, a kabbalában is megállta helyét.[3] Éles eszü, józan gondolkodásu férfiu volt, de itt-ott még se tud kibontakozni a babona és elfogultság alól.[4]

Tudományával erényei vetekedtek. Békeszerető, türelmes mindenkivel szemben, de erélyesen visszautasít minden támadást, mely csorbát ejthetne hivatalán.[5] Nagy tiszteletet parancsol a tanító személye iránt,[6] sokat tart az emberi méltóságra. Védelmére kel az olyan leánynak, ki nem akar annak felesége lenni, kivel gyermekkorában beleegyezése nélkül jegyezték el. Megengedi a feleségnek az ujólagos házasságot, ha eléggé bebizonyítottnak látja, hogy a férj megöletett vagy szerencsétlenül járt. Egyszerűségét híven visszaadja munkájának minden fölöslegest, sallangot kerülő nyelvezete.

A század első felében a budai tudósok közül csak Áskenázi Juda ben Dávid,[7] Lelover Lévi Menáchém ben Jakab és Mózes ismeretes.[8] A hitközség fénykorában Kohén Efrájim ideje alatt már sűrűbben jelentkeznek az irástudók. A rabbitanácsot képezik: Mordecháj ben

[1] מחנה אפרים Bevezetés dv.-eihez. — [2] 65. sz.
[3] U. i. — [4] 13—90. sz. — [5] 113. sz. — [6] 78. sz.
[7] Steinschneider, Catalog 469. l., no. 3098, 1324 l. no. 5704.
[8] Steinschneider i. m. 2803 l. no. 7586, Menáchém írta a ליקוטי מנחם-t.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Dávid, lublini Kohén Salamon, Lévi Mózes ben Mózes, majd Alexander ben Simon, Kohén Mordecháj ben Dávid, Gerzson ben József bécsi száműzött, Kohén Dávid, Lévi Mordecháj ben Mózes.[1]

A rabbi tudománya a község előljárói és tagjaiban is felkelté az ismeretszerzési hajlamot; az előkelőbb hívek tehetségükhöz képest karolták fel a zsidó irodalmat.

Kohén Efrájimot Jeruzsálem szerette volna rabbijának megnyerni.[2] Felajánlotta neki a hivatalt, hol ősei működtek egykoron. Efrájim előbb munkáját akarta kinyomatni és csak azután óhajtotta elhagyni Budát. Szándéka megvalósítását a halál gátolta meg.

1670-ben járvány kereste fel Budát. A betegség sirba vitte a rabbi fiát Chizkijóhut, két hét mulva pedig junius 3 (sziván 13) pénteken Kohén Efrájim költözött el az élők sorából 62 éves korában.[3]

A tisztelet, mely életében környezte, halála után sem fogyott meg iránta. Az ó-budai rabbi juristáival még a mult században is felkereste sirját évenként áb. 9-én.[4]

Dicséretét és viselt dolgait Juda fia örökítette meg az «Efrájim kapuja»-hoz irt előszóban. E munka approbatióiban pedig Hebron, Száfed, Mantua és Prága rabbitanácsa magasztalta az elhunyt főpapot, kinek ajkai megőrizték a zsidó tudományt és oktatást nyujtottak azoknak, kik keresték.

[1] S. Ef. 101, 112.

[2] Bevezetés a S. Efr.-hoz.

[3] Bevezetés S. Efr. hoz és Dr. Kaufmann, Die Erstürmung Ofens 26. l.

[4] Orient 1847, Literaturblatt 35.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Kohén Efrájim budai működésének idejébe esett a sabatheus mozgalom, mely Budán is nagy hullámokat vert fel.

1666-ot irtak, midőn a Balkán-félszigetről elterjedt a hir Európa és Ázsia hitközségeibe, hogy megérkezett a messiás. Századokon át ábrándoztak róla a zsidók, megjelenéséhez szabadságot, nyugalmat s örömet fűzött képzeletük. A ghettók meggyötört és hiszékeny lakóinak ezernyi próféták és jósnők, fehérbe öltözött papok lázasan hirdették a szerencsés eseményt, hogy a ki után epedtek, kinyilatkoztatta magát, a szentirás jövendölése beteljesedett. Dávid király egyenes utóda eljött, hogy igazságot mérjen a megalázott népnek, mely eddig csak jogtalanságban részesült, hatalmas karjával egy csapással leverje a gyűlöletet, letörölje a szemekből a fájdalom könyeit, megalapítsa a béke és gyönyör örökké tartó birodalmát. A messiás pedig nem más, mint a szmirnai származású Sábátáj Czevi. Feje fölött égig érő tüzes korona csillog, szeme úgy ragyog a túlvilági szemkápráztató fénytől, hogy megvakul, ki belé néz.*

A rajongás Budára is utat tört magának. Áskenázi Jakab, a rabbi veje, messiáskáromlónak, a Dávid királyi ház megsértőjének nyilvánított egy budait, ki Sábátáj Czevire vonakodott áldást mondatni, midőn a tóra elé járult.

Ha hinni lehet Chájun Nehemiás Chijának, ki Sábátáj prófétái közé tartozott, úgy Áskenázi Jakab megengedte, hogy megöljék azt az ép elméjű embert,

* Sasportas קיצור ציצת נובל צבי 30.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ki a szmirnai messiást nem akarta áldásban részesiteni.[1]

Budán annyira lelkesedtek az álmessiásért, hogy megfogadták rendeletét, Jeruzsálem romlásának évfordulóját, az áv kilenczediki bőjtnapot ünnepnappá tették, melyet lakomával, nagy mulatozással ültek meg.[2]

Kohén Efrájim halála után a megüresedett rabbiszéket Áskenázi Jakab, az álmessiás buzgó hivője foglalta el. Az ő fia volt Áskenázi Czevi, kit a zsidó irodalom Cháchám Czevi néven ismer.[3]

Áskenázi Czevi Morvaországban született 1660-ban.[4] Atyja és nagyatyja volt első tanitója, ezeknél szerzett ismereteit Szalonikiben gyarapította Kubó Éliás rabbi vezetése mellett. Nagyatyja, ki felismerte tehetségét, lángeszét, jóakarólag buzdította, hogy sajátitsa el a török zsidók körében a talmudtanulás spanyol módszerét. A fiu élénk felfogása és korához képest nagy tudománya a konstantinápolyiakat is bámulatra ragadta. A gyermek szefárd irásu terjedelmes értekezésekben számolt be Törökországban öregbitett ismereteiről.

[1] Chájun Nehemiás Chijá מר צבי בר יעקב הצר צבי בן המאמין הגדול בשבתי צבי אשר היה בעיר בודין (הנקרא בלשון אשכנזי אובין) והוא אשר מסר נפש מישראל על שלא עשה מי שבירך לחיי שבתי צבי ופסק דין שמורד במלכות בית דוד היה והתיר דמו של אותו יהודי

[2] Dr. Kaufmann, Die letzte Vertreibung 91, Sasportas i. m. 26a.

[3] Döntvényei nyomán.

[4] Wagenaar תולדות יעבץ

Szalonikiből visszatért Budára, hol 1679-ben nőül vette egy gazdag budai zsidó leányát. Ipja gondtalan életet biztosítván neki, egész idejét a tudománynak szentelte.[1]

Megváltó béke után áhítozott a zsidóság, sanyarúságot kapott helyette. Felszabadító messiást, örömet várt, eljött a gyász, a halál, mely sokak földi kinjának vetett véget. A be nem hódolt részek zsidói felett borult be először az ég, a vihar a török vidékekre terjedt innen, kárral, pusztítással jelölvén útját.

Ezen 1671. esztendőben, április 24-én — írja a soproni német krónikás[2] — az összes zsidóknak Bécs városából és a magyar királyságból távozniok kellett. Még nincs felderítve, hogy mi okból kerültek az alsó-ausztriaiak sorsára a nyugati határvárosokban lakó magyar zsidók, mert valószínüleg csakis ezek űzettek ki. Az Ausztriával szomszédos hitközségek régente Bécsnek képezték fiókhitközségeit. Bécsi zsidó szedi be a határhelységek zsidóitól a kincstári adót, 1619-ben Kis- és Nagy-Márton hitközsége az alsó-ausztriai zsidókkal együtt fizeti a rendkivüli hadi adót.[3] Lakompak rabbija a bécsi rabbi hatósága alá tartozott.[4] A közelség és

[1] Török rabbikkal való érintkezése: Almosnino József dvt. I. 67, II. 29, 30, Amarilio Salamon dvt. כרם שלמה Chósen hámispot 1. sz. (1677). החכם השלם אב בחכמה ורך בשנים כריע כאח לי עטרת צבי נר"ו.

[2] Magyar tört. tár. V (1858) 18, Dr. Kaufmann Dávid, Die Erstürmung Ofens 30.

[3] Wolf G., Die Juden in der Leopoldstadt 5, 34.

[4] Áskenázi Gerzson approbátiója Bochner אור חדש-ához:

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

érdekközösség még nem fejti meg, hogy Lipót császár miért sujtotta egyformán az osztrák és magyar zsidókat. A zsidókkal való elégületlenség, mely a kiüzés oka lehetett, ez időben csak Kis-Mártonban tapasztalható. A sz. kir. város polgárai 1665-ben panaszt emeltek Eszterházy gróf ellen, hogy a zsidókat pártfogolván, a polgárság megnehezítésére ad okot. A zsidók a gróf támogatásával a sz. kir. város területén üzletet nyitottak és sóval kereskedtek.[1]

A száműzött lakompaki és kis-mártoni zsidók Prága, Berlin, Odera-Frankfurt, Zolkievben leltek új hazát.[2]

Kitiltásuk csak néhány hónapon át tartott. Augusztus 20-án Lipót visszavonta rendeletét és a zsidók letelepedése újra megkezdődött.[3]

Bécs ostromakor 1683-ban a visszatért zsidóknak ismét kijutott a sorscsapásból. Nagy-Márton környékén a török felprédálta a hitközségeket, zsidó családokat foglyul ejtve Törökországba hurczolt. A foglyok közül a legtöbbet a belgrádi zsidók váltották ki.[4]

A Bécs felszabadulását követő évben, 1684-ben a császári hadsereg Buda ostromához fogott. A szerencse,

היה פמה שנים תחת רשותי וידי בשתי קהלות מפוארות ק"ק איבנפורט ולק"ן ב"ך.

[1] Országos Lev., Benign. resol. 1671 jul. 24.

[2] Hock, Die Familien Prags, 14., Geiger Ludwig, Geschichte der Juden in Berlin II. k. 5, Dr. Kaufmann, Die letzte Vertreibung 217, 212.; חלק שמעון

[3] Magyar tört. tár V (1858) 19.

[4] Revue des Etudes Juifs XXI, 139, Kaufmann מגלת אובן 8., Cantarini Izsák פחד יצחק 8.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main UB DFG

mely útjában Visegrád és Váczig kisérte, Budánál cserben hagyta. A török ellenállását vitézség, véráldozat nem tudta megtörni. Az ostrom alatt a zsidók is kitettek magukért. A kik a császáriakkal rokonszenveztek, megszöktek Budáról,[1] a kik pedig nem hagyták el a várost, arra kényszerittettek, hogy a vár védelmi munkálataiban részt vegyenek, a résbetöméseknél, a legveszedelmesebb helyeken, dolgozzanak.[2] A zsidók és törökök buzgalmát fokozta egy keresztény fogoly vallomása, hogy a császáriak, ha birtokukba kerül a vár, mindnyájukat kard élére hányják. Vagyonuk és életük megóvása miatt elhatározták, hogy a végsőig fognak küzdeni.[3] A várőrséget pedig pénzzel, igéretekkel bátoritották. Elszántságukat ellankasztotta egy izben a vakhir, hogy a császáriak segédcsapatokkal megerősödnek, a mire a budai töröknek nem volt kilátása. A gondolat, hogy a biztos romlás szélén állanak, elvette kedvüket az ellentállástól. Az éhségtől elcsigázott törökök és a jövőjükért aggódó zsidók örömmel látták, hogy a császáriak százkilencz napig tartó ostrom után (jul. 14—okt. 30.) eltávoztak Buda alól.[4]

Buda vívásának sikertelensége elkeseredést szült a zsidók ellen. A keresztények rajtuk éreztették bosszujukat, a miért a császáriak üres kézzel vonultak vissza.

[1] Ausführliche und eigentliche Beschreibung ... der Stadt Ofen (Nürnberg, 1684) 19., Happelius, Der ungarische Kriegs-Roman II. k. 529.

[2] Ausführliche, 7, 12.

[3] U. i. 13, 21.

[4] Dr. Kaufmann, Die Erstürmung Ofens, Dr. Zieglauer, Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft 10.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

Elégületlenségük igazolására a legképtelenebb híreket terjesztették levelekben és ujságokban a zsidók felől. Budán — úgy mondogatták — harminczezer, többnyire gazdag zsidó lakik, a kik a török fogságba esett keresztényeket kegyetlenül legyilkolták. Buda már csaknem a császáriak kezében volt, a budai haditanács is, melyben három basa vett részt, a vár feladására tökélte el magát, de a tervet meghiusította az egyik basa, mivel a zsidók tömérdek kincset bocsájtottak rendelkezésére, a további védelem mellett kardoskodott. A lothringeni herczeg értesülvén erről, megizente a budai zsidóknak, hogy ha makacs ellentállásukat folytatnák, legyilkoltatja a királyi területen lakó zsidókat.[1]

Az ingerült keresztények felháborodása a zsidók ellen Olaszországban mutatkozott leginkább. Rómában pápai őr nélkül nem mertek végig menni az utczán, mert a nép agyonverte volna őket, ha egymaguk járnak.[2] Moncellis, Montaniana, Castellofranco, Citadella városok Róma példáját követték. A zsidóellenes hangulat Páduában öltötte a legveszedelmesebb alakot. E városban, hol régente zsidó és keresztény közt a legszebb egyetértés uralkodott, 1670-ben lépett fel a zsidógyülölet. A hangulatváltozást czéhirigység és egy gonosz ráfogásokkal teljes szennyirat okozta, melyet a nép mohón olvasott. Terjesztését csak akkor tiltották be, midőn a tömeg már felszivta belőle a haragot a zsidók ellen. A lakosság indulatát a budai zsidók magatartásá-

[1] Cantarini Izsák Chájim פחד יצחק Dr. Kohn, Héber kutforrások 123—13 a.

[2] Schudt, Juedische Merkwurdigkeiten 117, Cantarini i. m.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ról keringő tulzott hirek élesztették, melyek a páduaiaknál hitelre találtak. Bartolomeo da Castelfranco páduai gvárdián kérdésére, hogy mi igaz a dologban, Marco d'Aviano kapuczinus, ki két hónapon át időzött a Budát ostromló keresztény táborban, az igazságnak megfelelően úgy válaszolt neki, hogy a budai zsidókról nem tud semmi rosszat. De a népet nem lehetett megnyugtatni. Felizgatását tartotta szem előtt Budának az a látképe, melyet széltében árultak, melyen a ghetto volt leginkább kiemelve. Ily állapotban bármit cselekedtek a zsidók, félremagyarázták. Áv 9-én, mint rendesen minden évben, bőjttel ülték meg Jeruzsálem elpusztulásának évfordulóját, a nép azonban azzal gyanusitotta őket, mi ellen a zsidók hasztalan igazolták magukat, hogy zokogás és gyász közt azért imádkoztak, hogy a budai törökök és keresztények ne essenek a császáriak kezébe. A hatóság, bár a zsidók felhivták figyelmét, egy ideig ügyet se vetett a dologra.

1684 augusztus 20. vasárnap szájról-szájra járt Páduában, hogy Buda végre elesett. A hír onnan eredt, hogy a megelőző nap Velenczébe Budáról futár érkezett, a kit a nép tévedésből a diadal hirvivőjének tartott. A páduaiak örömükben a zsidókon akarták bosszujukat kitölteni, kiknek budai vérei a császáriak győzelmét késleltették. A csőcselék, melyhez fegyveres nép is csatlakozott, a zsidó utcza tájára sereglett, kövekkel dobálván a zsidó házakat, majd pedig a ghettó bezárt kapuit kezdte döngetni. A biráknak, kik eloszlatni akarták a tömeget, vissza kellett vonulniok, hogy meg ne követtessenek; az előkelők közbevetése is kárba veszett; a nép szemükre vetette, hogy a zsidók bérenczei.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

A megrémült zsidóság pénzzel és étellel akarta a tömeget lefegyverezni, de nem használt, a nép tovább ment, szidalmazta a zsidókat, állhatatosan ostromolta utczájukat. A hatóság attól tartott, hogy a zsidók vagyonának felaprítása után a keresztények gazdagságára kerül a sor, kihirdette, hogy szigorú büntetés vár arra, ki kezét a zsidók ellen emeli. A nép kissé meghökkent, egy időre visszavonult, de csakhamar újra megjelent, hogy még dühösebb támadásokat intézzen a zsidók ellen. A komoly pillanatban a zsidók futárt indítottak Velenczébe, hogy a doge segélyt küldjön számukra. Mikor megnyílt a ghettó egyik kapuja, az ezernyi főből álló tömeg benyomult rajta, baltákkal feltörte a boltokat, összezúzta a zsinagóga ablakait. A zsidók eltorlaszolták házaik ajtait, remegve várták a halált. A támadókat egy csapat német és olasz vértes sebeket osztogatva verte ki a zsidó utczából. A sebesülések láttára megnövekedett a nép haragja, elkeseredett, hogy a katonaság a helyett, hogy a törökre menne, rájuk ront. A kézművesek és kovácsok felindulásukban meg is öltek két vasast. Fenyegetőbbé vált a zendülés, midőn egy ledér nő kuszált hajjal keserves jajkiáltások közt a zsidókat vádolta, hogy egyetlen gyermekét ellopták és vérét vették. A forrongó tömeg a városházához kisérte, a hol a zsidók súlyos büntetését követelte. A város előkelői megint megpróbálták, hogy a népet szép szóval lecsillapítsák. Intésük süket fülekre talált. Ekkor megcsendült a pénz, melynek hangja mellett elnémult a tömeg. A pénz, a legjelesebb szónok, mely mindenkit magával ragad, megfelelt küldetésének. A polgármester osztotta ki. Midőn a zsidók utóbb visszafizetni akarták neki az

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

elosztott összeget, visszautasította ajánlatukat. A világtörténelemben valószinüleg az egyetlen férfiú, ki a zsidóktól pénzt nem fogadott el. A népnek csakhogy eloszoljon teljesítették azt a kivánságát is, hogy a katonaságot kibocsájtották a ghettóból. A katonák távozása után a csőcselék lecsendesitett haragja ismét fellobbant. Fejszékkel, kövekkel akart rést ütni a zsidó utcza kapuin és tűzzel gyengítette zárait. A nap leszállta még együtt találta a lármás páduai ostromlókat. Az árnyék nőttével a zsidók aggodalma is nagyobbodott. A város őrségében, mely házaik védelmére kirendeltetett, nem biztak eléggé, ennélfogva létrákon a szomszédos keresztény barátaik lakásába másztak, a hol izgatottságban virrasztották át az éjszakát. Az éjjeli támadás abban maradt, mivel a hatóság kidoboltatta, hogy halál vár arra, ki a zsidókat bántalmazza. Másnap megérkezett Velenczéből a várva-várt szigorú rendelet, mely megtiltotta a zsidók zavarását. A kihirdetés után a nép mit sem mert többé a zsidók ellen elkövetni, de megtette, hogy a zsidókat, mivel elevenen egy se esett kezükbe, in effigie máglyán égette el. Az izgalmas nap emlékét a páduai zsidók még ma is őrzik. Annak örömére, hogy eleik a veszedelemből megmenekültek évenkint az esemény évfordulóján, elul 10-én örömünnepet ülnek, melyet budai purimnak neveznek, mivel Buda ostroma idézte elő őseik megpróbáltatását.*

Budának eleste, melyet Páduában 1684-ben szivszorongva vártak, csak két év mulva következett be.

* Cantarini Izsák Cháji̇m פחד יצחק (Amsterdam, 1685), Dr. Kohn, Héber kútforrások 124—130.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Az egész keresztény világ szeme 1686 nyári hónapjaiban Budára szegződött, melynek csekély őrsége hősiesen verte vissza a császáriak támadását.[1] Elsőnek a Zsidóvagy Viziváros jutott a keresztények kezébe; könnyű szerrel foglalták el, mert a két év előtt teljesen összeroncsolt falait Abdi basa Buda parancsnoka védelem nélkül hagyta. A felsővárosba szorult zsidók szomjtól, éhség és rettegéstől gyötörve nézték a heves küzdelmet.

A kutra, mely a városon kivül volt nem járhattak vizért, mert leterítették volna őket a császári lövegek. A bombák összezúzták házaikat és soknak életét vették. Romba dőlt Áskenázi Czevi lakása is, melynek törmeléke feleségét és harmadféléves leányát temeté el.[2] Családjaikkal lehúzódtak a pinczékbe, a hova nem hallatszott el az ágyuk bömbölése, mely a zsidó asszonyokat nagy zsivajra szokta késztetni. Sokan odahagyták a ve-

[1] Források: Dr. Zieglauer Ferdinánd, Die Befreiung Ofens von der Türkenherrschaft; Kurd Wolffgang von Schöning, Des General-Feldmarschalls Hans Adam von Schöning auf Tamsel Leben und Kriegsthaten, Dr. Kaufmann Dávid, Die Erstürmung Ofens (מגלת אובין), Happelius, Der ungarische Kriegs-Roman, Bubics Zsigmond, Cornaro Frigyes velenczei követ jelentései, Károlyi Árpád, Buda-Pest, Kobak, Jeschurun VI, Dr. Kohn, Héber kutforások 130—139, Philipp Röder v. Diersburg, Des Markgrafen Ludwig Wilhelm von Baden Feldzüge wider die Türken I. k., Bœthius, Ruhm-Belorberter ... Kriegs-Helm, Dr. Kohn czikke a Századokban 1887, 827—835. Wahrhafftig und aussführlicher Bericht, alles dessen was Bey der Anno 1686 vorgenommenen Belagerung der Stadt Ofen ... passiret (Augsburg, év és lapszám nélkül).

[2] Áskenázi Czevi dvt. חכם צבי 61. sz., Kohn i. m. 129—30.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

szedelmes helyet's Székesfehérvárra szöktek.[1] A rabbi fia is, Askenázi Czevi szerencsésen kijutott a városból, a hol vagyonát két-három ember a sziklák közé rejtette el. Szerájevóba menekült, melynek zsidó gyülekezete papjának választotta.

Eleinte a zsidók nem vehettek részt a védelmi munkában, a török megelégedett, ha a zsidó pénzt adott. De midőn elmaradt a szultán segédhada, melytől az ostromlottak felmentésüket remélték, a zsidók maguk is hozzáláttak a támadás visszaveréséhez. A Szent János apostol és evangelista templom tornyáról ágyuval lövöldöztek a császáriakra, kikben nagy kárt tettek.[2] A jul. 27-iki nagy ostromkor égő szurok koszorukat hajigáltak a támadókra, a törökkel vállvetve nyomták vissza a császáriakat, pénzajándékkal tüzelték kitartásra a törököt. Naponkint, a szombatot kivéve, husz zsidó, kikre a sor jutott, lőport és ágyugolyót, fát, vizet, követ hordogatott a várkatonák kezéhez.[3] Török szökevények beszélték a császári táborban, hogy a polgárok mellett a zsidók tanusítják a legmakacsabb ellentállást.

És bár el vannak szánva, hogy előbb mindannyian meghalnak, a bátorság még nem elegendő a lehetetlenségek legyőzésére — irta a budai ostrom egyik olasz tudósítója. A törökök vitéz magatartása gyöngének bizonyult a császáriak túlnyomó, rendezett hadserege ellenében. Az elkeseredett mérkőzést szeptember 2. fejezte

[1] Grætz, Monatschrift 1881, 543., Löw Lipót, Ben Chananja VII, 425.

[2] Schier, Buda sacra.

[3] Revue des Études Juives XXI, 138.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

be. Délután három órakor a Kis-Svábhegyen hat ágyulövés adott jelt a végső támadásra. Rövid véres ostrom után a brandenburgiak a felsőváros zsidó utczájában teremnek, a hol az utolsó budai basa Abdurrahman kitartásra buzditja katonáit. A vén parancsnok hófehér szakállát csakhamar pirosra festi a saját vére. A zsidók eszeveszett futásnak erednek. A falakról leugrálnak, de a mélységben meggyilkoltatnak. Sokan vagyonuk s családjaikkal a hajókra akarnak menekülni, a Vizi rondella mellett azonban a talpasok utolérik, megfojtják őket s vagyonukat elszedik; * sokan a vérszomjas katonák elől a Duna habjai közé vetik magukat. Mintegy százan a zsinagógába tódultak, a hol németül kértek kegyelmet Schöning János Ádám, a brandenburgiak tábornokától. Az egyik ezer, más tizezer, buszonötezer tallért igért életéért, némelyik a város falainak felépittetésére ajánlkozott, ha családja szabadságot kap Egy spanyol tudósitás szerint a budai zsidók német emlékiratot nyujtottak át Schöningnek, melyben hivatkozva a zsidóknak elismert alattvalói hűségére, kérik, hogy Budán maradhassanak s vallásukat szabadon gyakorolhassák. A tábornok megigérte, hogy nem esik életüknek bántódása, ha hetvenezer forint váltságdijat fizetnek, melynek felét magának akarta megtartani, a többit pedig a lothringeni herczeg és a vezérkar tagjai közt felosztani.

A váltságösszegért, míg a török birodalom és más országok zsidóitól egybegyülne, a prágai és más vá-

* Igy beszéli a legtöbb tudósító és nem mint Schulhof, Kobak VI, 137.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

rosokból való zsidók kezeskedtek.[1] A megkegyelmezett zsidók közül a leggazdagabbakat a tábornok egy pinczébe csukatta, néhányat pedig magához vett, hogy mutatnák meg neki az elrejtett kincseket. Egy pincze romjai közt, hova a zsidók vezették, tényleg kincset talált, melyet Schöning Lipót király számára foglalt le. Néhányat a császáriak tolmácsul küldtek a várkastélyba, hogy az itt még egyre harczoló törököket, kik közt a napos husz zsidó is jelen volt, a fegyverletételre rábeszéljék.[2]

A Budán tartózkodó ezer zsidó közül[3] mintegy ötszázan nyertek kegyelmet,[4] a többiek a Dunában lelték halálukat vagy a dühös katonák kardcsapásai alatt adták ki lelkűket. A császáriak fényes diadalát a legkegyetlenebb embertelenség szennyezte be. A vérükben fetrengő zsidóknak s törököknek hasát felmetszették. A fenkölt lelkű Grimani Ferencz utálattal s borzalommal látta, hogy mire viszi az embert dühe, becsvágya. A fogoly zsidók szanaszét heverő hitsorsosaik hulláit összeszedték és a templom közelében levő genizában, a hová a kapott héber iratokat szokták elrejteni, helyezték el. Az eldugott holtak az égő város zsarátnokai alatt hamvadtak el. Emlékkő nem jelzi közös sirjukat, de a kegyelet gondoskodott, hogy nevük ne menjen feledésbe.

[1] Bœthius, függelék 27. l.: hätten die Prager, Drewitzer und Michelsperger Juden dafür gut gesprochen, biss die sämtliche Judenschaft in Türkey und hiesigen Landen, das Gehörige aufbringen.

[2] Revue i. h.

[3] Londoni okmánytár 249, 254, Zieglauer 76—77.

[4] Zieglauer 171.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A wormsi hitközség emlékkönyvében, melyben feljegyeztettek minden századnak zsidó vértanui — kik agyonverettek, lemészároltattak, megfojtattak, akasztófán, kerékbe töretve, megkövezve adták ki lelküket, kik élve kerültek a föld alá, tűz és vízhalált szenvedtek, lófarkhoz kötve, kemény büntetéssel megfenyítve haltak meg Isten egységének vallása miatt — ezen martyrok közt helyet nyert hetvenkét budai meggyilkolt is, többnyire asszonyok, leányok, fiuk, ifjak.*

Hat órakor délután két lovas vágtatott Budáról a Bécs felé vezető úton, hogy megvigyék a császárnak az örömhirt, hogy Buda elesett; egy óra lefolyta alatt már kitűzhették a császári lobogót a félhold helyébe. Ezalatt Budán megkezdődött a fosztogatás. A leggazdagabb zsákmány a brandenburgiak kezébe került, kik a basa házát és a ghettót keritették hatalmukba, honnan mindent elraboltak. A mit nem hordhattak el, számos tórát, százakra rugó héber könyveket, a lángoknak hagyták martalékul. Gróf Marsigli érdeme, hogy egyes héber kódexek, miket a tűzben álló zsidó utczából ragadott ki, máig fennmaradtak. Még harmadnap is égett a város, hova szeptember 4-én török és zsidó foglyokat küldtek, kik a tüzet eloltották, a megmaradt hullákat a Dunába dobták, kitisztították a várost és a sánczokat az approchokat befödték.

Buda visszavívása leirhatatlan örömet keltett Európában. Istentisztelet, ünnepély egymást érte, emlékérmek verettek; az ostrom leirását, Buda történetét, a hadvezérek és a császár magasztalását tartalmazó

* Rœst, Jüdische Letterbode VI, 144.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

lapoknak, füzeteknek, könyveknek szeri-száma nem volt. Az ünnepi hangulatban a zsidókról sem feledkeztek meg. Gúny, becsmérlés, szidalom érte őket, hogy török alattvaló létükre erejükhöz mérten a törököt segítették, hogy vagyonuk és életük megóvása miatt a küzdelemtől sem riadtak vissza. Egy olasz lantos gunyverset irt róluk,[1] honfitársai pedig Rómában úgy mulattak, hogy zsidókat a Tiberbe vetettek, néhányat összevertek, egyszerűen az okból, hogy véreik Budát védték.[2]

A budai zsidó foglyok, kik elárasztották Cseh-Morva-Németországot, jókora dolgot adtak hitsorsosaiknak. A zsidó törvényszékeket a bolttá nyilvánítás foglalkoztatta, megvitatták, házasodhatik-e a férj, kinek nejét állítólag megölték,[3] a hitközségi tagok pedig a foglyok kiváltásával fáradoztak. A sors próbára tette a zsidók könyörületességét, mely méltó maradt régi hírnevéhez. Egész Európában megindult a gyűjtési mozgalom, Velencze, Ferrara, Verona zsidói jártak elől a jó példával.[4] Különös érdemeket szereztek maguknak a váltságdij megszerzésében a Kis-Mártonban megtelepedett Spitz Ábrahám ben Mózes,[5] Hirsch ben Lázár Stomfáról,[6] Oppenheim Sámuel[7] bécsi nagykereskedő, de

[1] Relatione del Pianto, E Lamento che Fanno Tutti Gli Hebrei Per la Pressa della Real Citta di Buda. 1686.

[2] Bœthius II. k., 401.

[3] Revue XXI, 137.

[4] Revue XXI, 139, Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenth., 1881, 544.

[5] Frankl, Inschriften 376. sz.

[6] Kobak, Jeschurun VI, 136.

[7] Kaufmann, Die Erstürmung Ofens 48.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

főleg a fiatal prágai Taussig Alexander Süsskind, kinek bátorságát, melylyel a budai zsidókat megmentette, egy 1688-ban megjelent német-héber dal magasztalja.* Taussig állítólag a budai zsidók számára életüket és vagyonukat védő levelet eszközölt ki Lipót császártól, melyet a lothringeni herczegnek kézbesített, a kit pénzigérettel arra birt, hogy járjon el a leirat értelmében. Az utolsó ostrom napján háromszor hirdetteté ki az approchokban, hogy a császáriak ne tegyenek kárt a zsidók életében. A lothringeni herczeg útlevelét magához vevén a császáriakkal benyomult Budára, a hol a zsidókat a templomba gyűjtötte, az épület elé őrséget állittatott, mely jó pénzen megvédte a benszorultakat. Megkegyelmeztetésükért váltságdijat ajánlott, melynek megfizetéseért kezeseket állított. A foglyokat, számszerint 270 zsidót és a hitközség harminczöt tóráját Nikolsburgba szállíttatta, a hol megkezdé a váltságpénz gyűjtését. Reménye, hogy az összeg egyhamar kezében lesz, meghiusult. Nikolsburg azt hajtogatta, hogy nem tudja a pénzt előteremteni, mert jótékonyságát más rabok vették igénybe. Törökország szintén kivonja magát azt állítván, hogy a lengyel zsidó foglyok kiváltása képezi gondját. A váltságdijat sürgetik, a határidő lejárt, Taussigot tehát a kezesekkel 39 héten át fogva tartják nehéz rabságban. Taussig bebörtönöztetésének egyik okát az a vád is képezte, hogy a budai zsidó foglyok vagyonával hűtlenül sáfárkodott; a ráfogás alól esküvel tisztázta magát. Közbenjárás és pénzáldozat meg-

* Monatsschrift i. h., Gräber אוצר הספרות I. évf. (1887) 30, Dr. Kaufmann, die letzte Vertreibung 174.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

szerezte neki a szabadságot. Túszul állitván maga helyett anyját és fivérét, rabbik és a nikolsburgi hitközség ajánlólevelével bevándorolta a ghettókat, hogy apránként összekaparitsa a váltságösszegnek még hiányzó részét.

A szerencsésen megmenekült budai zsidók Cseh-, Morva Német- és Törökország ghettóiban pihenték ki fáradalmaikat és a megpróbáltatásokat, melyek rájuk szakadtak. Származási helyüket az Ofner névben tartották fenn;[1] némelyek a Budáról származott, a Budáról elkergetett, a Buda tüzéből megmenekült gerenda jelöléseket függesztették nevük mellé.[2]

Jeruzsálembe költözött Dávid ben Ózér,[3] ki 1705-ben a sabatheus felekezet elleni átkot aláirta. Ábrahám ben Czevi visszatért Magyarországba, a hol tanitónak szegődött el.[4] Prágába költözött József ben Gerzson, a rabbitanácsos fia, ki utóbb Szmirnába vándorolt. Neve a «Ros Józséf» kiadása által lőn ismertté. Ugyancsak Prágában, szülővárosában telepedett meg, a hol a rabbiszék tagja lett, Schulhof Izsák ben Mózes, kinek családjában évenként az elul 14.-ét purim vigsággal ünnepelték annak emlékére, hogy Schulhof sok viszontagság után 1686 szept. 3-án megszabadult a biztos haláltól. Gyászdalokban és egy becses történeti vissza-

[1] Hock, Die Familien Prags אובן és אובנר alatt.

[2] Igy irja magát מאובן Áskenázi Czevi, מנורש אובן, Kaufmann אוד מוצל מאש אובן, 32., Emden Jakab מגלת אובין תורת הקנאות 79.

[3] Emden דוד בכר עזר הי"ד זצ"ל 59. תורת הקנאות זמאובי.

[4] Revue XXI, 139.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

pillantásban örökítette meg Buda visszavívásának eseményeit.[1] Feleségét Kohén Efrájim rabbi leányát a visszafoglalás napján gyilkolták le, hét éves Sámson fiát pedig három hónapig tartották fogságban, melynek keservei a fiut életétől fosztották meg Győrben. Prágában találjuk még Kohén Chájimot,[2] Ofner Ábrahámot,[3] Áskenázi Farkast Jakab rabbi fiát, ki a nagy hitközség szolgálatában foglalkozott a tudománynyal.[4]

Nikolsburgban talált menedéket Jónatán ben Jakab előljáró, a ki öreg napjaiban a tóra tanulmányozásában találta kedvét. Öröme telt a rabbik társaságában, kiknek vallási szokásairól, mondásairól egyet-mást feljegyzett. Mély vallásosságának és misztikus hajlamának kifejezője a Dyherenfurthban megjelent «Jonatán tolla» című dolgozata,[5] mely élet- és vallási szabályok gyűjteményét képezi; ugyanitt adta ki 1693-ban Menáchém Ázárjónak kabbalisztikus munkáját, a Máámár hóitim-t,[6] négy évvel később meg a «Neu Máásze Buch» német-zsidó nyelven irt könyvet, mely legendákat és elbeszéléseket tartalmaz.[7]

[1] Dr. Kaufmann Dávid, Die Erstürmung Ofens (מגלת אובין), Kobak, Jeschurun VI, Dr. Kohn, Héber kutforrások 131—36.

[2] Kaufmann, מגלת אובין 32., Almosnino II. 1 (1677. év) idézi nevét.

[3] Hock i. h.

[4] Hock i. h., Kaufmann מגלת אובין 29—30.

[5] קסת יהונתן; Brann-Kaufmann, Monatsschr. (1896), 563.

[6] Brann-Kaufmann, Monatsschrift i. h.

[7] Brann-Kaufmann, Monatsschrift i. h.; Jonatán ben Jakabról, kinek leánya Jócheved és veje Juda ben Ábrahám, szól Kohén Efr. dvt. 108. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Németországba vándorolt József ben Sámuel, kinek imái és énekei Wandsbeckben 1733-ban hagyták el a sajtót.[1] Bambergbe vitték foglyul Jakab zsidót, kinek őse állitólag rábirta Izabella királynét, hogy adja át Budát Szulejmán szultánnak.[2]

Keserves állapotban sinylődött fogsága alatt a vén József ben Mózes,[3] ki visszatért Magyarországba. Közel négy éven át ette a szolgaság kenyerét, gazdái úgy cserélgették, mint a barmot. Lábán és nyakán megvasalva vitték országról-országra. Meztelen bocsájtották el a rabságból. A pozsonyi kamarához irt folyamodványában, melyben kéri, hogy adják vissza Belgrádban ajándékba kapott ezüst kardját, melyet a pozsonyi harminczados elkobzott, Istent hivja tanuságra, hogy a budai zsidó foglyok közt egyik se szenvedett annyit, mint ő.

A hitközség rabbiját Áskenázi Jakabot családjával együtt Berlinbe hurczolták a brandenburgi katonák. Kiszabadulva a fogságból Altonába vonult, a hol szemtanuja lehetett a tiszteletnek, mely Czevi fiát körülvette. Nem tudván leküzdeni a vágyat, hogy hánytatott életének hátralevő napjait a szent földön fejezze be,

[1] Gräber אוצר הספרות 52., Landshut עמודי העבודה 96., Zunz, Literaturgeschichte 450.

[2] Bœthius, i. m. függeléke 25.

[3] Országos Lev., Pozsonyi kamarához intézett levelek: vor vngefehr 5 Jahren bey der gleichselbige Eroberung der Statt Offen von dennen Hussaren gefangen worden, So khan Ich wohl sagen, undt mit gott bezeigen, dass undter allen gefangenen Juden wirdt schwerlich Einer so viel alss Ich In der gefänkhnuss auss gestanden Haben. József b. Mózes előfordul Kohén Efr. dvt. 112.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Lengyelországon át Palaestinába vándorolt, a hol 73 éves korában követte hitvesét a sirba.[1] Jeruzsálemben töltötte napjait sógora is Juda, ki a visszafoglalást megelőző évben hagyta el Budát. 1687-ben újra felkeresi Európát, hogy beváltsa atyjának Kohén Efrájim rabbinak adott igéretét, hogy közzé fogja tenni irodalmi hagyatékát. Sulzbachban nyomatta ki (1689-ben) atyja munkáját «Efráim kapuját», melyet jegyzetekkel, a maga döntvényeivel és az atyja életrajzát s Buda visszafoglalásának rövid történetét tartalmazó előszóval látott el.

Áskenázi Jakab rabbi fia Czevi, midőn meghallotta budai hitsorsosainak és szüleinek gyászos sorsát, 1689-ben elhagyta Törökországot,[2] hogy felkeresse hozzátartozóit, kiket Altonában talált meg. E helyen, miután hitközségét Szerájevót a császáriak feldulták, körülbelül husz éven át tengődött mint egyleti rabbi és kereskedő. Tudománya és jámborsága csodálatot és népszerűséget szerzett neki.[3] Komoly, kevésszavú, méltóságos, szerény, tréfától tartózkodó, páratlan tiszta jellemű ember volt. A pénzt, noha tiztagu családja és csekély fizetése volt, valósággal megvetette, soha senkinek jóindulatára nem szorult, ajándékot senkitől se fogadott el, hogy megőrizhesse részrehajlatlanságát az ítéletében. Tanácsát nagyra becsülték, hivei ragaszkodással, keresztény urak szeretettel viseltettek iránta. Európa és Ázsia zsidósága egyre ostromolta vallásügyi

[1] Emden מגילת ספר 23 b, 24 a.
[2] חכם צבי 42 és 111. sz.
[3] Jellemzését Emden מגילת ספר alapján.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

kérdésekkel. Czevi cháchám (rabbi) feleletei, döntései egy részét 1712-ben adta ki Amsterdamban.[1] Dialektikai gyakorlottságban nagyatyján is túltett, a korabeli német rabbik közt pedig nem volt senki, ki a spanyol zsidók irodalmát annyira ismerte és oly mértékben felhasználta volna, mint ő.

Altonában nőül vette Neumark-Mirlsz Mesulom ottani rabbinak leányát; házasságukból származott 1696-ban Emden Jakab, ki Jábecz néven ismeretes a zsidó irodalomban. Apósa halála után ráruházták Hamburg, Wandsbeck rabbi tisztségét, melynek teendőit már ipja betegsége alatt végezte, e hitközségek alkotó része Altona azonban, hol ellenei laktak, vonakodott választásába beleegyezni. A viszályt végre ugy igazították el, hogy Altonában félévenkint Czevi, a másik félesztendőben az ellenpárt rabbija viselte a hivatalt. A két versenytárs azonban nem tudott összeférni, a viszálynak Czevi azzal vetett véget, hogy megvált tisztségétől és visszavonult altonai társulatához, hol előbb működött. Szegénységét és a leverő gondolatot, hogy gyermekei éheznek, a tudomány mellett felejté el, melynek ápolására a megtört, gyönge testalkatú férfiú álmait is feláldozta. Szerencse volt rá nézve, midőn Amsterdam 1710 telén papjának választotta.[2] De itt sem volt maradása. Czevi a nagy kabbalista[3] és egy sabatheus rajongónak fia, a sabatheus

[1] Címe: חכם צבי Irodalmi működésének eredményei: responsumok a Sulchon óruch 4 részéhez, novellák, tószefosz magyarázatok (Bevezetés חכם צבי-hez).

[2] Felvételi okmánya a מגילת ספר végén.

[3] Emden יציב פתגם (Kolomea, 1886) 186.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

felekezet üldözőjeként lépett fel; mit zokon vettek hivei. Haragját különösen a szerajevói származású Chájun Chija prófétával éreztette, kinek ámításait, családjának elvetemedettségét még boszniai működése idejéből ismerte. Az amsterdami sabatheus felekezet keresztény törvényszék elé akarta Czevit állítani, a ki el akarván kerülni, hogy más felekezetbeliek zsidó ügyekbe avatkozzanak, gazdag jövedelmű hivatalát 1714-ben felcserélte a lembergivel. Pályafutását 1718 máj. 2. Lembergben fejezte be. Halála gyászba borította az egész zsidóságot, melynek tudományával szolgált és keresztény tisztelőit, kiknek az önzetlen jellem mintaképe volt. Vele tünt el a budai zsidóság fénykorának utolsó sugara.

IX. FEJEZET.

A török hatalom megtörésén a zsidók is fáradoznak. A zsidók közállapota Buda visszafoglalása után. Kollonics javaslata, hogy a zsidók lassanként üzessenek ki az országból. A budai zsidók ujabb letelepedésének méltatása. A sz. kir. városok gyülölete a zsidók ellen. Bazin, Pozsony, Nagyszombat városok bánásmódja a zsidókkal. Az első zsidó gyarmatosok. A kurucz felkelés. I. Lipót privilégiuma Buda város részére, ennek következményei.

A Budáról kivert törököt nyomon követte a győzelmes, üldöző császári hadsereg. A mi hihetetlennek látszott megtörtént, «a sanyargató és az ellenség betört Törökországba, mire nem volt példa, mióta nagygyá, hatalmassá vált.»* Belgrad és zsidósága, a mint régente

* Amarilio Salamon dvt. כרם שלמה Even hoózer 12. sz.
כי לא האמינו מלכי ארץ ויושבי תבל כי יבא צר ואויב
במלכות תוגרמה כי זה לא היה ולא נמצא מאז היתה לגוי

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

a jóban, úgy most a balszerencsében Buda sorsának osztályosa lett. Lakossága rabszíjra kerül, Kohén Szimchó budai rabbi veje is. Almosnino József a fogság keserű kenyerét volt kénytelen megízlelni. Nikolsburgba hurczolták,[1] talán azon városon keresztül, a hol ipja rövid ideig viselte a rabbihivatalt, midőn még a félhold ült a minaretteken, melyek immár romokban gyászolták a török világ letűnt dicsőségét. A török hatalom megtörésén fáradozó ármádiának a zsidóság is segítséget nyújtott. A katonákat nagy buzgósággal látta el élelemmel, a miért egyik-másik a császár elismerését nyerte el; készpénz helyett fizetésül zsákmányt is elfogadott a katonáktól, a kiknél jobban és hasznosabban tudta értékesíteni az elprédált érczeket. A török elleni hadjáratban Belgrád és Zalánkemén ostrománál, mint a hadsereg szállítói vettek részt a Pozsonyban és Kis-Mártonban lakó Wertheimer Méir és Mózes, valamint Oppenheimer Farkas rokonuk,[2] Jakab Simon és fivére Jakab Hirsch Sasvárról,[3] Frankel Jakab és Dávid Lázár,[4] Pollák Izsák és fia Jakab.[5]

גדול ועצום. A Törökországban pusztító császári hadakról megemlékezik Peráchjó Áron is פרח מטה אהרן II. k. 54, 66

[1] Belgrád ostroma és Almosnino viszontagságaira vonatkozólag עדות ביהוסף dvt. I. és II. k. bevezetése. Almosninot 1689-ben, 46 éves korában temették el, Dr. Kaufmann, Die letzte Vertreibung 170.

[2] Országos Lev., Canczelláriai fogalmazványok 1699. okt. 3., Izraelita magyar irodalmi társulat Évkönyve II. 275.

[3] Orsz. Lev., Benig. res. 1689. márcz. 6, 1690 máj. 13. Cancz. fog. 1690 nov. 29, 1691 május 87, julius 5.

[4] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1692. aug. 61.

[5] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1693 febr. 14.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A mint a törökkel levégezték a nagy elszámolást, a zsidókon is megkezdték a megtorlást. I. Lipót «a jámbor és nagy könyörületességű» király, így nevezi a zsidó író,[1] Spanyolország bánásmódját a változott korviszonyokhoz alakítva akarta ujra feltámasztani. Ott a mórok leverése után azoknak pártfogoltjai a zsidók üldöztetéséhez fogtak, a török kiüzése után pedig Magyarországon a zsidók számának és keresetének korlátozására és esetleges kiszorításukra került a sor. Az államnak katholikus jellege lett. A király a visszafoglalt megyékben katholikuson kívül mást nem akart megszenvedni.[2] Kegyéhez az uralkodó hit körül szerzett buzgalommal lehetett legjobban férkőzni. Áttérés jutalommal járt, a térítés érdem volt. Protestáns, zsidó, török[3] elhagyta a vallását, hogy kivegye részét a szabadságból, jogból, boldogulásból. A lutheránus katona apáttá lesz, javadalmakat kap, mert be tudja bizonyítani, hogy harminczöt lelket hódított az államvallásnak.[4] Az elpusztult országot be kellett népesíteni, hogy megvalósuljon a latin közmondás: ubi populus, ibi obulus. Kollonics tanácsa az volt, hogy a telepesek megválasztásánál az észszerűség és körültekintés járjon elől.[5] Német származású katholikus vallásu lakókat ajánlott a királynak, hogy az ország idővel németvérű s ajku és kath. felekezetű legyen. A magyar nemzet tüzes, forra-

[1] Dr. Kaufmann, מגלת אובין 6.

[2] Fejér vármegye levéltára, fascic. I, no $^{2}/_{6}$.

[3] Orsz. Lev., Pozsonyi kamarához int. lev. 1700—9. B. cs.

[4] Orsz. Lev., 1725 aug. 9.

[5] Einrichtungs Werkh des Königreichs Hungarn a M. N. Muzeumban levő kézirata.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

dalomra és rendetlenségre hajló vérét a németével akarta mérsékelni, hogy a szent korona minden tagja a királyi háznak hű, állhatatos alattvalójává váljon. Az államnak kath. szinezetét az okból óhajtotta, mivel állítása szerint a türt vallások, köztük a zsidók is, e befogadott vendégek jogaik határát gyakran átlépték és magát a régi urat, a kath. vallást, néha ki akarták szállásából szorítani. Kollonics a királynak benyujtott országrendező emlékiratában nem fukarkodik a zsidók ellen való gyülöletével, kifakadásaiban a zsidókat becsmérlő szavakat szép számmal gyarapította. Szemet szúrt neki, hogy a zsidóság Magyarországon is nyomorogni merészelt, hogy meglehetős számban lakta az országot.*

Szerinte nem lehet és nem szabad a zsidókat egyszerre kiirtani. Egyelőre türni kell és csak lassanként, mint a rossz pénzt a forgalomból, szabad a lakosság e részét eltávolitani. A módszeres zsidókiirtás keresztülvitelére Kollonics figyelmébe ajánlja a királynak, hogy ujabb zsidó telepesek ne vétessenek fel ezentúl, különösen ne a neo-acquisticai birtokokon. Életbe kell lépni a Rudolf alatt tartott pozsonyi országgyűlés végzésének, hogy a zsidóság kétszeresen viselje a közterheket. Zsidó ne lehessen vámos, mert a rendek a legutóbbi országgyülésen különösen a zsidó vámosok ellen panaszkodtak. A zsidó vonassék el a mezőgazdaságtól, még csak ne is bérelhessen birtokot, keresztény cselédet és szolgát ne tarthasson. Éjjel-nappal egymás közt, keresztényektől elválasztva lakjanak. Az érsek azt hiszi, hogy a kellő erély mellett e tervek végrehajtása apránként meg-

* In zimlicher Anzahl.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

fosztja Magyarországot a zsidóktól. Ajánlotta, hogy a ki a király által jóváhagyandó intézkedéseket áthágná, lakoljon érdem szerint, sőt még ennek községe is üzessék ki az országból, tekintet nélkül a földesúr érdekeire.

Kollonics tanácsának minden pontja feleleventése a középkor felfogásának és gyülöletének. A közhivataltól megfosztatja a zsidót, mint II. Endre, és a ghettóba szorítja a budai zsinat határozata értelmében; egyházi végzések szerint megtiltja neki, hogy kereszténnyekkel szolgáltassa ki magát. Azokból a tervekből és oktatásokból, melyekkel Kollonics I. Lipótot ellátta, csak két dolog hiányzik, a középkor két főékessége: a zsidó csuklya és a máglya. Úgy látszik, a korviszonyokon és nem a bibornok jóvoltán mult, hogy elmaradt e két intézkedés.

Mielőtt Kollonics intézkedéseivel előállott, a magyar a zsidóra bízta a vámhivatalt, bérbe adott neki földeket, miket birtokba is vehetett, a mezővárosokban, falvakban együtt lakott a zsidóval és nem kötelezte, hogy e helyeken zsidó negyedbe huzódjék; ezek voltak a viszonyok, melyekben Kollonics a magyar zsidóságot találta és a melyeknek megváltoztatását annyira fontosnak találta.

Kollonics javaslatai kevés vártatva meghozták gyümölcsüket, tanácsából egy rész átment a gyakorlatba, a közéletbe. Egy évvel azután, hogy Kollonics elkészült terveivel, 1690 augusztus havában a canczellária meghagyja Sopronmegyének, hogy az örökös tartományokból benyomult zsidókat űzze ki,* a kik valószínűleg azon nikolsburgi zsidók voltak, kiket Eszterházy Pál

* Orsz. Lev., 1690 aug. 12, nov. 34.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nádor Kis-Mártonban letelepítve 1690 január 1-én kiváltságokkal ajándékozott meg.[1] Nemsokára az udvari kamara érvényt akart szerezni a mult országgyűlés végzésének, elrendeli, hogy a nélkülözhető és királyi engedelem nélkül emelt vámok szünjenek meg, a zsidók pedig elmozdítandók a vámoktól.[2]

A kamara rendelete és az ezt követő szigoru királyi parancs[3] hiábavalónak bizonyult, a földesurak megtartották zsidó vámosaikat. Még az a felszólítás se használt, hogy senki se tartozik vámot ott fizetni, hol zsidó a vámos. Érdekes, hogy a zsidó vámosok ellen hozott törvény s végzések megszegésében maga a kincstár járt elől a példával, a mennyiben 1692-ben Simon Hirsch katonai élelmezőt, a Czobor grófok sasvári vámosát nevezte ki a lipótvári kincstári vám bérlőjének, ennek halála után még vejére is átruházta a bérletet.[4]

Ilyen állapotok uralkodtak, midőn Buda városában ujra megjelennek a társadalom örökös bolygói, hogy életüket tengessék, nyugalmat találjanak benne, hol számos hitsorsosukkal együtt egy virágzó hitközséget vitt sírba a császári seregek diadala. Veszedelmes talajon kerestek menedéket. A kalmár versengés, a féltékenység egyre rázkódtatja hajlékukat. A gyülölet szüntelenül rágódik rajtuk oly annyira, hogy hatvan esztendő mulva, melyeknek szinte a java nyomoruság, fáradság, a régi erőteljes budai hitközség satnya utóhajtása is megdől, elpusztul.

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1739 szept. 28.
[2] Orsz. Lev., Ben. res., 1691. febr. 28.
[3] Orsz. Lev., Ben. res., 1691. junius 28.
[4] Orsz. Lev., Benig. res. 1725 január 4, 1730 szept. 14.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

A hitközség története hatvan éven át nem nyujt valami jelentős, figyelemreméltó mozzanatot. Csak két esemény van benne, a mi kihivja a bámulatot: a merészség, hogy megalakult és a szivósság, hogy hatvan éven át fenn tudott állani. Mert határtalan eltökéltség és törhetetlen kitartás volt szükséges ahhoz, hogy a török kiüzetése után zsidó gyarmatosok lábukat megvessék egy szabad kir. városban. A mohácsi vész előtt a magyar zsidóság úgyszólván kizárólag a sz. kir. városokban tömörült, míg az ozman hatalom megszünése után a kivételek közé tartozik, ha bennök zsidó gyarmatosokra bukkanunk. Az 1735—38-iki összeírás csak Bártfa, Buda, Győr, Kőszeg, Modor, Szakolcza, Szatmár-Németi, Szent-György, Trencsén sz. kir. városokban tud zsidót felmutatni, míg a többiekben zsidók nem laktak.[1]

Bazin az 1529. zsidóégetés óta vette el a zsidóktól a letelepedési jogot. Megengedte ugyan nekik, hogy felkeressék sokadalmait, de nem türte, hogy a város területén éjjelre megháljanak.[2] A szomszédos Pozsony hasonlóan járt el. 1686 november havában elhatározta:[3] «semmiféle zsidó se tartózkodjék a város területén, polgár ne adjon neki szállást, mindkettőjük büntetésének terhe alatt.» Kivételt csak a királyi pénzverőhivatal zsidó alkalmazottai képeztek. Országos vásárok idején kívül kereskedése ügyében a polgármester tudtával és egy forint lefizetése után léphetett a zsidó a

[1] Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A., Urbaria et conscriptiones fasc. 2, no 71.

[2] Magyar-Zsidó Szemle XI, 90, Orsz. lev., Cancz., fog. 1678 no 241.

[3] Pozsony város lev., Protocolla actionalia 1683—87, 595 l.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

város területére, de csupán a Wödritz kapun át, a hol minden egyes alkalommal czédulát kapott. E személyadó alól fel volt mentve, ki eleséget vitt a városon át, vagy a kinek a harminczad, grófok, urak, katonai személyeknél volt valami elintézni valója. Utóbbi esetben egy városi muskétást kapott a zsidó kisérőül. Két év mulva a személyadót olykép változtatatta meg a város, hogy bizonyos zsidók évi nyolcz forint árán beengedhetők, míg a többiek, habár mágnások hivják őket, minden óráért, melyet a városban töltenek öt denárt tartoznak fizetni. A nádor zsidóinak azonban megengedte, hogy szabadon muskétás nélkül járhatnak be, ha nem üzleti czélból, csupán fontos dolgok elintézésére jönnének.[1] A város oly szigoruan hajtotta végre e rendszabályt, hogy előfordult az eset, midőn megengedte egy polgárnak, hogy ne fizessen a városba belopódzott árus zsidónak.[2] Különös kegyben részesült 1692-ben Oppenheimer császári udvari zsidó, kinek a város azon kikötéssel, hogy a polgárí kereskedőket nem kárositja, megengedte, hogy az elővárosban letelepedhessék.

Az összes sz. kir. városok közt a legkiméletlenebb volt a zsidók irányában Nagyszombat, mely a területére lépő zsidókat letartóztatta, vagyonukat elkobozta. 1717 decz 14. vám lefizetése mellett átbocsájtja ugyan őket, de Mária Terézia utóbb még az átvonulást is megtiltotta a zsidóknak.[3]

A sz. kir. városok magatartása a zsidókkal szemben

[1] Pozsony város lev., Prot. act. 1688—1693, 41, 299 l.

[2] U. i. 359.

[3] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1686, 76, Benig. res. 1716 szept. 7., Dr. Kaufmann, Aus Heinrich Heine's Ahnensaal, 220.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nyujtja magyarázatát annak a hosszú küzdelemnek, melyet a Budán megtelepedett zsidóság a várossal folytatott. Buda is arra törekedett, hogy a körében lakó zsidók megtürése és kizárása felett, mint az ország többi sz. kir. városai, korlátlanul rendelkezhessék. Minden áron el akarta tolni a kamara és hadügyi tanács pártfogó kezét, mely megvédte a zsidóságot, mióta ez ujra megtelepedett Budán, nemsokára a török kiüzése után.

A török kitakarodása után szánalmas állapotban tengődött Buda város. A császári seregek kezébe rombalmazként került. Az inségen kívül egy ideig mindenben hiányt látott. Felsegélyezéséhez a zsidók letelepedése is hozzájárult, kik tőlük telhetőleg mozdították elő jólétét. Az első zsidó gyarmatos Feit Hirsch volt. Megtelepedésének történetét ennek fia Jakab Hirsch adja elő a pozsonyi kamarához intézett folyamodványában.* Mi-

* Orsz. Lev., Pozsonyi kamarához int. lev. 1710—19 C. csomag. Weillen mein Vatter Vaith Hürschl als die kayl. Militz undt Waffen anfanglich gleich Ofen eingenohmen sehr betürfftig in Ein undt Andern gewesen war, hat gedachte kayl. Militz und guarnison — darinnen Ein Mittel gesucht, sich bösser zu erhalten undt in der Eustristen gefahr undt noth zu substiren, westweg auch bey der Kay. Hoff Kamer so wohl die Kay. damals existirende guarnison Einkommen, auch damallen noch schwache bürgerschafft in disen kein Hülff zu leisten vermöglich gewesen, Ist mein Vatter dar zu erwöhlt, undt von der Hochlöbl. Hoff Kamer bestetiget wordten, in Ein und Ander nothwendigkeiten ein Vorsehung zu machen, welches er auch treu undt fleissig vill Jahr gethan und administriret, auch wegen disen, der Hochlöbl. Hoff Kamer ein gewisses schutzgeldt Ihme zu zahllen der Administration ausgeworffen, welches auch gegeben ist wor-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

dön a császári fegyverek Budát elfoglalták — irja Jakab Hirsch — kezdetben a katonaság egyet-mást nélkülözött, minek megszerzéséhez az akkor még gyér lakosság nem tudott segédkezet nyujtani; a katonaság és helyőrség módot keresett, hogy jobban fentarthassa magát és a végső veszedelemben és szükségben megélhessen, ezért a helyőrség megkövette az udvari kamarát, hogy gondoskodjék róla e tekintetben. Atyám szemeltetett ki az udvari kamara jóváhagyásával a szükségletek beszerzésére, a mit sok éven híven és szorgalmasan meg is cselekedett. Az udvari kamara egyszersmind némi védelmi pénzt rótt atyámra, melyet a kamarai igazgatóságnál kellett lefizetnie. Erre Werlein János István kamarás administrátor megkapta az utasitást, hogy atyámat s üzletét megvédje és vigyázzon, hogy zsidó vallásgyakorlatát, mint másutt szokásos, akadálytalanul végezze.

A második gyarmatos Jakab Nátán volt, kit az udvari kamara Feit Hirsch-sel együtt 1689 decz. 10. ajánl a budai kamarai kormányzóság és a városi tanács védelmébe.[1] «A közügy javára és az igen hasznos és olcsó élelmiszerek s más dolgok beszállitása czéljából csupán Feit Hirsch és Jakab Nátán zsidóknak alázatos beadványukra kellően beszerzett jelentések alapján adatik a szabadság, hogy Budán a Viziárosban nyitott üzletet tarthassanak bárki beleszólása vagy zavarása nélkül; további végzésig ezen nehéz és egyre tartó háborús időkben nagyban vagy rőf szerint szabadon és akadálytalanul

den, darauff an Herrn Administrator H. H. Berlani anbefohlen worden Ihme zu schützen seine Handlung, Jüdische Ceremonien zu brauch wie andwertig.

[1] Orsz. Lev., Acta Judæorum, Lad. A.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

vásárolhassanak és áruljanak, de szolgáltassanak évenként bizonyos védelmi díjat, e mellett a kellő harminczad és vámilletékeket, valamint egyéb jövedelmi adójukat is fizessék. Ennélfogva ő császári felsége, legkegyelmesebb urunk nevében az ott létező kamarai inspectio, valamint a polgármester és tanács komolyan utasíttatik, hogy a két nevezett zsidót az említett Vizivárosban ne csak háborítatlanul kereskedni és élni engedjék, hanem a szükség esetén bárki ellen megvédeni és pártfogolni tartoznak őket.»

A két megtelepedett családot harmadikul követte a Bacharach Farkasé. Bacharach, vagy Bacher (Pacher), — a mint az okmányokban gyakran előfordul — valószínűleg ama kiterjedt, tudománya által híressé vált Bacharach családnak tagja, mely számos előkelő rabbival és íróval dicsekedhetett. E korban leghíresebb sarja volt Bacharach Jóir Chájim wormsi tudós. A család rokonságához sorolta Kohén Ákibát is a «budai herczeg»-et.[1]

A Hirsch, Nátán és a Bacharachék képezték Budán az alapító törzsökös családokat. Utánok érkezett Frankfurtból a Bürgel család, mely egy régi német rabbi nemzetség hozzátartozója volt.[2] A megnövekedett zsidóságnak 1690-ben egy szobát engedtek át a városban arra a czélra, hogy ott istentiszteletét végezhesse.[3]

[1] Dr. Kaufmann, R. Jair Chajjim Bacharach (1638—1702) und seine Ahnen. Schmall i. m. 202, tévesen nevezi Bacharachot Zacherad-nak.

[2] Halberstadt Mordecháj dvt. מאמר מרדכי, Orsz. Lev. Acta Judæorum Lad. A.

[3] Orsz. Lev., Benign. res., 1713 január 14: ohne aller ursagh den 18 9-bris 1712 Jahres uns nit allein unser von 22

Alig hogy a zsidóság megmelegedett fészkében, már is felzavarta a kurucz felkelés, mely a magyar zsidóság számára sok keservnek lőn okozója. A felvidéken Szatmár és Ugocsa megyékben 1697 óta kezdődik a panasz, hogy a huszárok és kuruczok feltörik a boltokat, sanyargatják a pálinka égetéséből és eladásából tengődő zsidókat.[1] A szomorú hireket a XVIII. század első évétől már az ország minden részéről sűrűen kapjuk. A kurucz vitézek bebörtönözik, kinozzák, gyilkolják, rabolják a zsidó népet,[2] mely a miatt vonta magára a felkelők haragját, mert csüggedés nélkül a királypártiakhoz szitott.

A kurucz sereg még azon zsidókat sem kimélte meg az erőszakosságoktól, kiknek Rákóczitól protekcziójuk volt.[3] A kurucz zaklatások láttára a zsidókat rettenetes félelem szállta meg. A hitközségek felbomlottak, a tagok elmenekültek.[4] Kis-Márton zsidósága, mely meghódolt ugyan Rákóczinak,[5] Becsbe, Bécs-Ujhelyre és Fraknóra szökött,[6] vele tartott a nagy-mártoni hitközség is.[7] Holics és Sasvár zsidósága, melyet a kuruczok gyilkolással

Jahren nach eroberung Ofen admitirtes gebett Zimmer von dasigen Magistrat völlig rasiret.

[1] Orsz. Lev., Pozsonyi kamarához intézett levelek, II. sorozat, 12 cs.

[2] Orsz. Lev., Pozsonyi k. int. lev., 1700—1709 D cs. Cancz. fog. 1703 febr. 39, junius 67.

[3] Archivum Rákóczianum I, 67.

[4] אוצר הספרות II. évf. 94. שכל הקהלות כולם בגולה ומטולטלים בגולה אחר גולה Orsz. Lev., Cancz. fog. 1701. aug. 97.

[5] Arch. Rákocz. I, 101.

[6] אוצר הספרות i. h.

[7] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1716 okt. 84.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

gyéritettek, Gödingbe széledt.[1] A ki kereskedelmét a zavaros időben abban nem hagyhatta családját biztos helyre küldte, maga pedig szembeszállva a veszedelemmel kereste kenyerét; többen a Lajta melletti Bruckba költözködnek, a honnan fentarthatják az országgal összeköttetésüket.[2] A zsidók életében nem igen tett kárt a kurucz felkelés, de a helyett vagyonukat tetemesen megapasztotta, különösen Sopronmegyében,[3] a hol a zsidók száma és vagyona tekintélyes volt. Üldöztetésében a szegény zsidóságnak nem volt más menedéke, mint az uralkodó, kinek elpanaszolta kínjait. A király megsajnálja, moratoriumot ad annak, kit a háború tönkretett, védelmet és elégtételt kér a megkárosítottak és megbántottak számára. De jóakaratáért viszontszolgálatot kíván a zsidóságtól, mely a felkelés elnyomására hadisegélyt köteles előteremteni.[4]

A kurucz felkelés alatt a budai zsidók is jelét adták királypárti érzelmüknek. Midőn a felkelők 1706-ban a város határában feltünedeztek, a budai zsidók részt vettek a sánczmunkálatoknál és azok őrzésénél. Bár dögvész és nyomor sanyargatta őket, mégis hiven tettek eleget adózási kötelezettségüknek.[5] A budai Feit Hirsch rokona Izsák Hirsch mint a veszprémi, győri, székes-

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1716 máj. 19.

[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1708 jun. 3.

[3] Arch. Rák. I, 68, 101, 102, 113.

[4] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1703 no. 11, decz. 7.

[5] Orsz. Lev., Benig. res. 1713 január 14: auch nach ausgestandenen 9 Jährigen weltbekannten Hungarischen Unruhen, Pest und trangsalen, das eüsserste bey linien machen, wachten und dergleichen dem Publico.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

fehérvári császári élelmezési raktárak gondozója, buzgósággal járt el hivatalában. 1706—7-ben a kuruczok oly éberül őrizték Győrt, hogy ennek üres élelmitáraiba sehonnan se lehetett eleséget beszállitani a környékről. Izsák Hirsch élete koczkáztatásával megcselekedte, hogy az ellenséges táboron át gabonát vitt be az ostromlottaknak és ekkép az őrséget megmentette a fenyegető éhségtől.[1] Az a félelem, mely a kurucz háború alatt a zsidókat megrabolta a nyugalomtól, néhány budai zsidóra is ráragadt. Bürgel Sámuel Bécsbe menekült, a hol úgyszólván nyomorgott, mivel a felkelés igen megkárosította.[2]

A kurucz felkelés alatt érkezett el Budára a zsidók legelkeseredettebb ellensége: Buda város kiváltságának alakjában. Lipót 1703 október 23-án a városnak megadván privilégiumát felruházza azon joggal, hogy egyedül a tanácsot illeti meg annak eldöntése, hogy zsidókat és czigányokat akar-e körébe bocsájtani vagy sem, egyszersmind nyomatékosan kijelenti, hogy más, mint római katholikus semmi ürügy alatt a polgárok kötelékébe nem vehető fel. Minden budai lakos a városi törvényhatóságnak van alávetve és a városnak köteles adót fizetni, a zsidók és ráczok csupán a város védelme és felsősége alá tartoznak.[3]

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1718. márcz. 73.

[2] Orsz. Lev., Benig. res. 1721 január 24.

[3] Authoritatis solius erit Magistratus . . . Judæos et Zingaros admittere vel non . . . admittere . . . Hoc per expressum declarato, ut nemo a vera Orthodoxa Romano-Catholica Religione alienus in Concivem ullo sub prætextu admittatur, aut olleretur. A kivonat Orsz. Lev., Benig. res. 1741 márczius

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

E privilégium kezdte meg Budán a zsidók és a város közti viszályt, melynek végre a zsidók lettek áldozatai.

A város csakhamar a kamara védelme alatt álló zsidókra is kiterjeszteni óhajtja jogait. Az udvari kamara azonban 1706 november 16-án megizeni a tanácsnak, hogy a kamara dolgaiba ne ártsa magát, a hadügyi tanács által pedig Pfeffershofen János Ferdinánd budai várparancsnokot utasíttatja, hogy pártfogolja a kamara zsidóit a tanács ellenében.[1] Mit akart a tanács véghez vinni, nem tudjuk. De hogy mi mindenre volt képes a szabad kir. városok tanácsa, mutatja Trencsén példája. A városi tanács nem törődve, hogy az ottani zsidók kiváltságok értelmében régi idők óta szabadon gyakorolhatták szokásaikat és a polgárokkal egyenlően viselték a közterheket, megakadályozta, hogy lakodalmi és körülmetélési szertartásaikat megtartsák. Egy fiú circumcisióját kegyelemből csak akkor engedte meg, midőn az apa hat forintot fizetett. Kitiltás terhe alatt megfenyegette a hitközséget, hogy viselős nőt, ki szülés idejére érkezik a városba, többé fel ne vegyen.[2]

Az udvari hadügyi tanács megfelelt a kamara kívánságának, felszólította a várparancsnokot, hogy ne engedje a kamara hatáskörét a tanács által megnyirbál-

16, 1742 decz. 21, Acta Judæorum Lad. A.; ifj. Palugyay Imre. Buda-Pest sz. kir. városok leirása 63.

[1] Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A.: die über nun ermelte schuz Juden diesseits habende Cameral-Jurisdiction in allweg manuteniren helffen, und die selbe Specialiter in hoc casu wider dass in præjudicium et Contentum fori Cameralis von alldasigen Magistrat neulich attentirte judicatum protegiren solle.

[2] Orsz. Lev., Benig. res. 1702. aug. 30.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tatni. A város egy ideig nyugton maradt, de 1708-ban ujra hozzáfogott, hogy a zsidóságot jurisdictiója alá vesse. Ez alkalommal a hadügyi tanács is segítségére jött, mely meghagyta Pfeffershofen várparancsnoknak, hogy a zsidóknak és ráczoknak ezentúl ne keljen pártjára, közülök senkinek se nyújtson segédkezet a város ellenében. A zsidókat e leirat kiszolgáltatta a városnak, mely előreláthatólag keményen érezteti velük fenhatóságát. Néhányat, még pedig a legtehetősebbeket, annyira megijesztett a dolgoknak e váratlan fordulata, hogy elköltöztek Budáról, a megmaradottak pedig elhatározták, hogy követni fogják a kivándorlókat, ha a kamara nem terjesztené ki rájok védő kezét. A zsidók, a meghalt Jakab Nátán örökösei és Bacharach Farkas 1708 nov. 9-én megkérik a budai kamarai administrátiót, hogy az udvari kamara útján birja rá a hadügyi tanácsot, hogy változtassa meg akaratát. Az administratio még az nap melegen ajánlja a budai zsidók ügyét az udvari kamara figyelmébe. Kijelenti, hogy a zsidók távoztával, mely a védelem elvonásának szükségképeni eredménye lesz, csakis azon budaiak fognak örülni, «kik egyedül a maguk hasznát kereső nem keresztényi uzsorájok és magánérdekük miatt a zsidókat üldözik és buzgólkodnak, hogy innen kikergessék őket.» Céljukat elérve e zsidóellenesek nem veszik számításba, «hogy az egész város számára mily káros és terhes lenne az, mivel árus zsidók hiján, kiktől olcsó áron bor és más érték ellenében hitelben is lehet vásárolni, az ő üzletüket kellene felkeresni, a hol kétszeres áron adnának mindent.»*

* Orsz. Lev., Acta Judæorum Lad. A.: wodurch eben die

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A kamarai intézőség szavai két okból érdemelnek figyelmet. Leplezetlenül feltárják a polgárok önző üzérkedési érdekeit, melyek a zsidók kizavarásának egyedüli rugóját képezték. Másrészt a zsidók nélkülözhetetlen, hasznos voltát ismerik el. A zsidó kereskedő nagy üzleti összeköttetéseinél fogva olcsóbb áron szerezte meg portékáját, mint a polgár, ezenkívül, mivel kicsiny haszonnal is megelégedett a nép jutányosan vásárolhatott nála. A zsidó kereskedő képviseli az olcsóságot, a polpolgári a drágaságot, ezt halljuk Budán és Bazinban.*

X. FEJEZET.

Zsidók, protestánsok és görög-keletiek elnyomása a kurucz felkelés után. A járvány a zsidók kereskedelmét zavarja. Eleonora Magdaléna Terézia özvegy császárné rendelkezése a budai zsidókra vonatkozólag. A zsidók védelme az országban, védelem-körülsánczolás Budán. Az esztergomi zsidók kiüzetése. A budai tanács a Bürgel családot ki akarja utasítani, a zsinagógát leromboltatja. A zsidók panaszt emelnek a királynál. A herczegprimás megtiltja, hogy a zsidók felépithessék lerombolt zsinagógájukat.

A szatmári békekötés után a magyarországi zsidóság észrevehette, hogy nem az egyedüli felekezet a hazában, mely elnyomatást kénytelen szenvedni. Társakat kapott a protestánsokban és görög keletiekben, kiket a kormány vele együtt sanyargatott. A görög-keletiek és pro-

Jenige von der Stadt, welche bloss allein, und aus keiner andern ursach, alss wegen ihres selbst aigenen suchenden unchristlichen wuchers und privat gewinns die Juden zu verfolgen, und von hier zu Treiben sich beayffern.

* Orsz. Lev., Pozsonyi kamarához int. lev., 1690—99. A. csomag.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

testánsok, miként a zsidók felsőbb engedély nélkül nem építhettek templomot,[1] de míg a zsidót nem korlátozták abban, hogy ott is megtelepedhessék, hol azelőtt nem lakott, addig a görög keletiektől megvonták e szabadságot.[2] A protestánsok szánalmas állapotához képest a zsidók sorsa boldogság számba megy e korban. A zsidót senki sem háborgatta, ha felekezeti tudományába mélyedt el, a protestánst azonban még a bölcselet és theológia tanításától is távol akarták tartani.[3] A reformátusok templomai bezárattak és szentegyházakká szentelték fel azokat,[4] a református hívek börtönbe kerültek, ha az eklézsia a megye tudta nélkül új lelkészt választott.[5] Valóságos martyriumvolt a protestáns élete és nem csoda, ha néhol lelkészét is arra vitte az üldöztetés, hogy vallásától eltérjen. A hatalom gondoskodott, hogy a ki kényszerből vált meg hitétől, ne térjen vissza vallásához.[6] Ötszás forintnyi birság és az országból való kiutasítás várt arra, ki megváltoztatott hitét elhagyván újra hive lett Kálvin tanának.[7] A kormány elérte czélját, az uralkodó vallás tért hódított, lelkészei is megsokasodtak, vége szakadt a panasznak, hogy az ünnepeket nem tartja a nép.[8] A nemzeti alkotmány sértetlenségeért és

[1] Fejér vármegye levéltára, fasc. XIV, no. 5, 49, 65.
[2] Fejér v. lev. fasc. 10, no. 192.
[3] Fejér várm. lev. VI, 219.
[4] Fejér v. l. XIV. 40, 65, 105, XVIII, 134, XVIII, 1/94 és 196, XIX, 1/107.
[5] Fejér várm. lev. VIII, 179.
[6] Fejér várm. lev. VIII, 179.
[7] Fejér várm. lev. XIV, 105.
[8] Fejér várm. lev. VI, 137, 219.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a protestáns vallás szabadságáért hevülő kuruczok nem mutatkoztak többé az országban. Elbujdostak, csendesen meghúzták magukat, mert kimondták rájok a végzést, hogy üldözni kell őket, mint a dühös ebeket és akasztófa, karóba huzatás járt ki a helységek biráinak és öregeinek, ha lanyháknak mutatkoztak a kuruczok kiirtásában.[1] A papok a szószékről buzdították a népet a király iránti hűségre és a hol nem fogott a papi intés, ott a börtön, kinzás indult rendet csinálni. Nyugalom vonult az országba, siri csend, melyet csak néha-néha tört meg az elnyomott zsidók, protestánsok és görögkeletiek panaszos kiáltása.

A kurucz-felkelés leverése után dühöngő járvány fogyasztotta a zsidók életét és vagyonát. Elvonták tőlük a kereskedés lehetőségét, mert azzal gyanusitották őket, hogy árúikkal a pestist széjjel hurczolják. A kuruczok elől Bruckba szökött zsidókat a pestis a budai jezsuiták mosonmegyei birtokára, Nyulasra szorította, de innen is kiüzték őket, mert rájok fogták, hogy a helységet inficiálják.[2] A bolyongókat a nemes emberek udvarházai fogadták be.

1712-ben megnyilt a pozsonyi országgyülés. Az előkészületek sorában az egészségügyi bizottság úgy intézkedett, hogy a pozsonyi váralja zsidói kivétel, haladék és habozás nélkül távozzanak más helységekbe. Súlyos és szigoruan behajtandó birsággal büntettetik az a

[1] Fejér várm. lev. VI, 10, 15.

[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1710 junius 3, Pozsonyi kam. int. lev. 1710—19 A. cs. Moson vármegye levéltára, Jegyzőkönyv III. k.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

zsidó, ki az országgyülés ideje alatt lábát a váraljára beteszi.[1] A bizottság, melynek élén az esztergomi érsek állott, kieszközölte a király jóváhagyását, minélfogva a zsidóknak el kellett hagyni üzleteiket, lakásaikat. Julius hóban a kizárt zsidók folyamodványt intéznek a királyhoz, hogy legalább a férfiakat engedjék be az árúkat eladni, mert különben megromlanak, értéktelenné válnak.[2] A király csak néhány pozsonyi zsidónak engedte meg a visszatérést oly feltétel alatt, hogy az országgyülés tartama alatt idegen helyen szerzett portékát eladni vagy elszállitani nem fognak. Úgy látszik ez időtől fogva honosodott meg a szokás, hogy országgyülésekkor az udvari emberek számára lefoglalták a váraljai zsidók lakásait, melyekből a gazdákat családostul kizárták, vagy több családot egy szük helyen összezsufoltak.[3]

Még a pozsonyi országgyülés előtt, midőn a nemzet király nélkül állott, az ország ügyeit pedig Eleonora Magdaléna Terezia özvegy császárné vezette, a budai tanács jónak látta, hogy a zsidók elleni sérelmeit felterjeszsze az udvarhoz és orvoslásukat kérje. A város egyebek közt különösen azon kesereg, hogy a nála lakó ráczok, czigányok és zsidók a város privilegiumának világos rendelkezése daczára a városi adózás és törvényhatóság alól különféle ürügyek alatt kibujni és megszabadulni akarnak. A város nevezett lakói nemcsak házakat és városi telkeket birnak tulajdonjogilag, hanem

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1712. feb. 31, márcz. 2.
[2] Orsz. Lev., Cancz., fog. 1712 julius. 87.
[3] Orsz. Lev., Cancz., fog. 1722 junius 17.

mindenféle polgári foglalkozást és nyilt kereskedést üznek, miáltal a polgároknak nagy kárt okoznak. Az özvegy császárné 1711 aug. 28. — pár hónappal előbb, hogy a város grátiszpolgárának választottá a kikeresztelkedett Ofner Gottliebot — indítja útnak resolutióját,[1] melynek harmadik pontja foglalkozik tüzetesen a zsidókkal. Az uralkodóné épségben akarván fentartani Buda kiváltságát elrendeli, hogy a városi telken lakó zsidók, ráczok, czigányok, főleg azok, kik polgári foglalkozást üznek, mint a város egyéb polgárai a városi törvényhatóságnak legyenek alávetve. E rendeletnek ne állja útját bármely más, különösen a zsidók javára kiadott végzés vagy rendszabály, mert az ilyen csakis a császári szállítókra vonatkozott, ennélfogva a városi jurisdictió hátrányára nem terjeszthető ki a magános zsidó kereskedőkre.[2] Mindazon budai zsidók tehát, kik nem tartoznak a szállitók közé a városi törvényhatóság és adózásnak vannak alávetve; ezenkívül a budai zsidók az ország többi zsidói, de főleg a kincstári vagyonhoz tartozó sz. kir. városokban lakó hitsorsosaik módjára évenként bizonyos adót fizessenek türetésükért a királyi kamarába.

[1] Schmall i. m. 258, Orsz. lev., Benig. res. 1719 nov. 20, 1741 márcz. 16, 1742 decz. 21, Cancz. fog. 1720 márcz. 61, 62, Acta Jud. Lad. A., Palugyay i. m. 69.

[2] omnes in fundo ejusdem Civitatis Regiæ habitantes Rasciani, Zingari et Judæi, præsertim vero illi, qui Civilia Commercia exercent, Jurisdictioni Civitatensi, tam bene, quam aly Cives inhabitatores, et Incolæ subjecti habeantur non obstantibus quibusvis Mandatis, ac Ordinibus in ipsorum, et præsertim Judæorum favorem, hactenus expeditis.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Ez intézkedés a sürgetett rend helyett még nagyobb bonyodalmat okozott Budán. A zsidóra kétféle adózást rótt, kamarait és városit. Az első nem volt új, védelmi és türelmi adó czimén már meptelepedésük óta fizettek a kamarának évi 50 forintot minden üzlet után.[1] Türelmi díjuk jóval felülhaladta a ráczokét, a kik ez adót szintén kötelesek voltak beszolgáltatni. Mert a mig a Budán nagy számban élő ráczok évente közösen csak 300 frtot fizettek türelmi adókép, addig Feit Hirschnek egymagának évi 75 frtot kellett tolerantialis taksa gyanánt adni.[2] A türelmi és védelmi adóhoz régente hozzájárult a portio, országgyülési, sáncz és követi adó, mely most az özvegy császárné akarata folytán még a városival is megszaporodott.

A zsidók a városi adótól nem irtóztak annyira, mint a városi törvényhatóságtól, a mely könyörtelenül kitette volna őket a küszöb elé. Hogy bántódásuk ne essék, ennélfogva azon voltak, hogy jól körülsánczolják magukat védelemmel. A védő gyakorolta fölöttük az igazságszolgáltatást, pártfogolta őket minden támadás ellenében. A védett zsidó (Schutz-Jud) megsértése egyenlő volt a védő úr (Schutz-Herr) jogainak megsértésével, a mit büntetlenül senki se mert megkoczkáztatni.

Védő úr volt az országban minden főpap, fő- és köznemes, sz. kir. város, a kamara, a hadügyi tanács és főrangú katona. Tardoson és Héregen a herczegprimás, Veszprémben az ottani püspök, Munkácson a görög

[1] Orsz. Lev., Benig. res. 1713 jan. 14.

[2] Orsz. Lev., Benig. res. 1717. febr. 12., Pozsonyi kam. int. lev. 1700—1709 C. cs.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

monostor védi a zsidókat és biráskodik fölöttük.[1] A földesúr, kinek birtokán élt a zsidó, nem volt mindig védője és birája a zsidónak. Előfordult, hogy az ilyennek más volt a védője és más a birója. Trencsén város zsidói az ungarisch-bródi földesúr jobbágyai voltak, védőjük a városi katonai parancsnok, birájok pedig a város. A nagyváradi zsidók a kamara biráskodásához tartoztak, de pártfogójuk az ottani parancsnok volt.[2]

A leghatalmasabb védő úr a kamara, illetőleg a király volt, a minek meg volt a maga jó és rossz oldala. A király erélyesen hozzálátott, hogy jövedelmét, a zsidókat, senki se háborgassa, de másrészt minden rendelet, melyet a kormány a zsidók kárára kiadott, rajtok hajtatott végre. A nemesek ellenszegültek, ha zsidóikat megszorítani akarta a kormány, de ilyesmit megcselekedni a királyi hivatalnokoknak, kik a zsidók felett a király helyett gyakorolták a védő jogot, nem volt bátorságuk. A kamara azonkívül védett zsidóitól a védelmi díjon kívül a türelmi adót is behajtotta, a mely alól a nemes urak zsidói rendesen kibujtak.

A budai zsidók védelem körülsánczolásának képét az 1735. conscripczió tünteti fel. Eszerint kamarai felsőség alatt tizenhatan, katonai alatt öten állottak, a katonai és kamara védelmet a rabbi élvezte, míg a városi jurisdictiónak csak három magyar és hét külföldi zsidó volt alávetve.

A budai tanácsnak Esztergom városa mutatott pél-

[1] Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A, Urbaria et conscriptiones fasc. 2, no. 71.

[2] U. i.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

dát, hogy mint kell a zsidókkal könnyű szerrel elbánni. Az érsek 1711 deczember 5-én az esztergomi várból kiüzette az ott megtelepedett zsidókat, kiket annak előtte a várkapitány fogadott be. A kizavart zsidókat a város birója a tanács tudta és beleegyezése nélkül beengedte a sz. kir. városba. Nem a könyörület, szánalom vezette a birót cselekedetében, hanem egyedül az az ok, hogy a zsidók kölcsöneivel rendbe hozza a város zilált pénzügyeit. Úgy akart eljárni, mint Bazin és Nagyszombat. A zsidók készségesen ráállottak a kölcsönre, a melyet a város keresztény polgáraitól hasztalanul kért a biró. Mihelyt a hir kitudódott, több városi tanácsos felkereste Malonyay Pál apát-plébánost, hogy adna tanácsot, vajjon felvehető-e a zsidó nép, miután Lipót királynak a város számára adott kiváltsága meghagyta, hogy «eretnekek, bármely felekezetüek is legyenek azok, ezen sz. kir. városba ne vétessenek fel lakókul». A kath. polgárok, csakhogy a zsidók kituszkoltassanak, szivesen felajánlották az összeget, melyet a zsidók igértek. Áldozatkészek lettek egyszerre a város érdekeiért buzgólkodók, semhogy «kiváltságuk és az igaz hit csorbát szenvedjen és várost a zsidóság elrutitsa». Az apát-plébános pártjukra állott és azt hangoztatta, hogy olyan helyet, hol a római breviárium állítása szerint Szent István született a zsidóknak nem szabad megszentségteleníteni. Malonyay káplánjával háromszor protestáltatott a biró tette ellen, a kit a polgárok másnap az egész tanács jelenlétében figyelmeztettek, hogy nem az ő lelküket terheli, ha a zsidók szerencsétlenséget hoznak a városra. A polgárok felszólalását Malonyay megjelentette a pozsonyi kamará-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

nak,[1] mely oly végzést hozott, hogy Esztergom város 1735-ben büszkén értesíthette a helytartóságot[2]: «hála Istennek, régóta nincs zsidónk».

A szomszédos város eljárása utánzásra talált Buda sz. kir. városban, mely elég szerényen megelégedett a Bürgel család kiverésével. A Bürgel családot Sámuel és Joachim képviselte Budán. Bürgel Sámuel sókereskedő volt[3] gabonát s ágyuöntéshez szükséges érczeket szállított. Társa volt a Leitersdorfer czég.[4] Joachim fivére, ki a kamara védnöksége alatt állott, ócska ruhával és vassal kereskedett, 1710—21. pedig a pozsonyi pénzverdébe szállított ezüstöt.[5] Egy izben Simon Mihály pozsonyi ezüst- és aranyszállító, Heine Henrik német költő ősének meghatalmazottjaként szerepelt Budán.[6] A tanács 1712. év őszén kiutasította Bürgel Joachimot hat tagú családjával együtt. Az országban még a járvány dühöngött, az idő is zordra fordult, midőn a tanács e könyörtelenségre eltökélte magát. Bürgel a városhoz folyamodott, hogy Budán maradhasson, míg kölcsöneit behajtja, üzleteit lebonyolítja. A tanács hajthatatlan maradt. A szerencsétlen emberen megesett a budai főhadbiztos és vice-várkapitány szive, lépéseket tettek érdekében a tanácsnál. Közbenjárásukra a keményszivű urak csak fél kegyelem adására mutattak hajlandó-

[1] Orsz. Lev., Pozsonyi kam. int. lev., 1710—19 B. cs.

[2] Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A.'

[3] Orsz. Lev., Pozs. kam. int. lev., 1700—1709 B. cs.

[4] Orsz. Lev. Ben. res. 1712 január 16, Cancz. fog. 1715 febr. 54.

[5] Orsz. Lev. Ben. res. 1721 febr. 11, szept. 2, 1723 febr. 27.

[6] Orsz. Lev., Pozsonyi kam. in. lev., 1700—1709 B. és D. cs.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ságot. Megengedték, hogy Bürgel még egy évig megmaradhat, azonban feleségének és gyermekeinek távozni kell a városból. Eddig mint kereskedő könyörgött Bürgel a tanácsnál, most pedig mint apa, ki szeretettel csüng gyermekein követte meg a várost, hogy változtassa meg irgalmatlan határozatát. Úgy hitte a szegény, hogy emberségre akad az emberekben. Megható a kérelme, melyet az atyai gondosság mondott tollba. Felhozza, hogy a kemény téli időben nem tudja kellőleg elszálásolni családját, a mely ennélfogva kénytelen lenne vándorolni. Az asszonynak a kóborlás viszontagságai mellett még a zsidóság megvetésével is meg kellene küzdeni. Mert a zsidóság lenézi mindenütt azt az asszonyt, ki férje nélkül jár-kel a világban.[1] Vajjon hitelt ad-e mindenki szavának, hogy kiüzték, földönfutóvá tették önhibáján kívül? Nincs oly kemény vas — siránkozik a szegény Bürgel — melyet emberkéz meg nem lágyítana, nincs oly zordon bíró, ki irgalmas indulatu nem volna, nincs oly szigoru hatóság, mely a szenvedő iránt részvéttel nem viseltetnék. A keserves panasz, mely még a követ is megindította volna, a budai tanácsot hidegen hagyta. Az urak nem egyeztek bele, hogy Bürgel gyermekeivel együtt a tavaszig meghúzhassa magát Budán. 1712 november 18-án könyörtelenül adták meg a feleletet: A folyamodó csak január 1-ig maradhasson a városban, de családja tüstént költözzék ki.[2]

[1] Ein Weib mit Kindern ohne ihren Mann, absonderlich von der Judenschaft aller orthen, wann solche auch wegschickhen solte, Veracht und verworffen seye.

[2] Orsz. Lev., Benig. res. 1713. jan. 14.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Az elutasított Bürgel fővédője a király elé vitte az ügyét, kinek nevében a magyar canczellária tiz nap mulva küldi leiratát[1] Budára. Kiemeli, hogy miután férj és feleség «egy hús», a gyermekeket pedig a szülőktől megfosztani természetellenes cselekedet, azonkívül a kivándorlás, különösen télnek idején bajos és veszélyes, ezért ezen okoknál fogva valamint a királyi kincstár vagyonának növelése érdekében Bürgel családostól addig türessék Budán, a míg ügyeit rendezi; a tanács egyszersmind terjessze fel az okokat, melyek alapján Bürgelt kizavarni akarja.[2]

A Bürgel-család zaklatása után a tanács az egész hitközségre rontott. Meghagyta, hogy a Nátán örökösökön kívül szent Márton napon túl valamennyi zsidó hagyja el a várost, az iskola és zsinagóga megszüntetendő. Illetéket rótt ki azon zsidókra, kik a határnap eltelte után a városba járnak kereskedni. A metszőt csak 15 frt évi adó fejében akarta megtürni. Szándéka elé azonban a kamarai inspector scharffensteini Zennegg György Kristóf gördített akadályokat. A tanács feljelentette a pozsonyi kamaránál az akadékoskodó Zennéggett,[3] a kinek ölbe tett kézzel kellett szemtanuja lenni annak, hogy a tanács mint romboltatja le a zsidók imaházát 1712 nov. 18-án, azon napon, melyen Bürgel Joachim családjának kiadta az utat.[4]

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1712. decz. 39.

[2] U. i.

[3] Orsz. Lev., Pozs. kam. int. lev. II. sorozat, 12 cs. B. cs., Schmall i. m. 202.

[4] Orsz. Lev., B. res. 1713. jan. 14.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

A város határozata, hogy a zsidók imaháza a föld színével egyenlő legyen, semmivel se menthető. A zsidóknak mindenütt szabadságukban állott áhitatukat bérelt szobában végezni, csak az volt nekik megtiltva, hogy a róm. kath. szentegyházak alakjára építsenek templomot. Mária Terézia 1772-ben meghagyja,[1] hogy a pécs-ujfalusi zsidók ne tarthassák istentiszteletüket fából készült új zsinagógájukban, mely formális templomot képezett. A vukovári hitközségnek még 1844-ben is kéményt kellett templomukra helyezni, hogy közönséges háznak lássék.[2]

Még érthető, ha egy magyar érsek Kollonics Lipót megakadályozni törekszik, hogy a kismártoni zsidók ne építsenek új templomot.[3] Zsinagóga-építés a kánonokba ütközött, melyeknek tiszteletben tartását mindenki számára kötelezővé tenni papi hivatás volt. De egy már meglevő templomot megdönteni, nem róható fel másnak, mint az erőszakosságnak, a bosszunak. Hasonló eljárásra csak Lajta-Ujfalun akadunk 1739-ben. A lajta-ujfalusi zsidóknak Károly király uralkodásának utolsó előtti évében el kellett hagyniok helységüket, mert azzal gyanusitották őket, hogy kereskedésükkel a járványnak tápot szolgáltatnak. Mielőtt eltávoztak volna felkérik a királyt, hogy kicsiny jobbára a bécsi udvari zsidó ágensek bőkezüségéből emelt templomuk, szintúgy temetőjük, melyet az uradalom engedélyezett nekik, távollétük alatt a megye őrizete s gondja alatt

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1772. 3952.
[2] Pesti hitközség levéltára, Zsp. II.
[3] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1694 jul. 62. 1697 febr. 8.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

maradjon. Templomukat bezárták, melyet a helység szolgabirája pecséttel látott el. De a földesúr nem törődve a királyi akarattal, felnyittatta a templomot, melyet csakhamar szent Rochus-kápolnává avattak fel. A felszentelést 1739 augusztus 16-án a kis-mártoni prépost végezte. Az esemény megünneplésére nyilvános búcsú tartatott, melyet a jobbágyok tiz forintnyi birság alatt voltak kötelesek meglátogatni; ezen napon a körülfekvő különféle helységből mintegy hét processio érkezett Ujfaluba a megváltoztatott zsidó templom felavatására.[1]

A budai zsidóság a város tette ellen a királynál keresett orvoslást.[2] Folyamodványában visszapillantást vetett a zsidók történetére Budán. A multat és jelent egymás mellé helyezte, hogy kitünjék a kettő közti nagy különbség. A régi magyar királyok egy egész utczát engedélyeztek őseiknek, míg mostanában még azt a maroknyi Budán megtelepedett zsidót sem akarják lakásában megtűrni. Buda visszafoglalásakor azon kegyelmet kapták, hogy a kamara védelme alatt istentiszteletüket végezhessék, szokásaikat gyakorolhassák, de a tanács annyira merész, hogy a királyi rendeletet is megváltoztatta. Templomukat lebontatta, a Bürgellel pedig még rabszolgánál is rosszabbul bánt. Nem érheti a zsidókat a szemrehányás, hogy a kath. vallás és a közjó ellen való kihágásaikkal rászolgáltak e nyers bánásmódra. Az esztergomi érsek, Keresztély Ágost herczegnek is tudomása van — irják — hogy egy 55 éves kath.

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1739 szept. 28.
[2] Orsz. Lev., Ben. res. 1713 jan. 14.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

lelkészt életveszélyből mentettek meg. Noha csak kis üzletük van, mégis többet adóznak, mint a ház- és földbirtokos lakók, e mellett kereskedésükkel még a kincstár jövedelmét is gyarapítják. Részvét, méltányosság illetné meg őket e szerencsétlen időben, de e helyett nyugalmukat bolygatja a város. A tanács sokalja a Budán lakó kevés zsidót, ezért a letelepedni akaró hitsorsosaik elé akadályt gördít. Minden átutazó zsidó 30 krajczárt és az éjjelen át a városban tartózkodó egy tallért tartozik fizetni, noha az illeték szedésére a várost nem jogosítja fel kiváltsága. E zsarolást Pest sz. kir. város is gyakorolja. A zsidók azon meggyőződésüket fejezik ki, hogy a királynak nem lehet akarata, hogy tönkre tegyék szegény, de pontosan adózó alattvalóit, kik a kurucz felkelés alatt a császári háznak és a városnak hű szolgálatokat tettek. Panaszos szivük feltárása után «térdre borulva és esdekelve» kérik a királyt, hogy bajuk megszüntetésére rendelje el, hogy a budai zsidók «a többi örökös királyságok és tartományok módjára, mint udvari kamarai vagyon a császári udvari kamarától függjenek és jövőben a tanácstól minden áron nyugtuk legyen». A zsidó személyvám töröltessék el Budán, a lerombolt templomot a város a maga költségén építtesse fel, vagy a városnak fizetendő adóból számítsák le a zsidó templom újjáépítésének költségeit. A Bürgel maradjon meg családjával. Végül, hogy «mi zsidók az emlitett Vizivárosban és Pesten nyolcz családdal négy üzletet tarthassunk, ezenkívül Mózes hitünk gyakorlatát élet-halálig végezhessük, a miért mi e tekintetben a császári udvari kamarának és nem a városi tanácsnak alávetett zsidók évenkint minden üzlet után

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

50 forintot, összesen 200 forintot ajánlunk fel türelmi taksakép».

A folyamodványt a canczellária véleményadás végett a tanácshoz küldte. A tanács azzal védte álláspontját, hogy a zsidók irányában törvényesen, kiváltságainak értelmében járt el. Lipót a város itéletére bizta, akar-e zsidót megtűrni és a városnak felfogása az, hogy a zsidókat nem fogja tűrni. Az özvegy császárné pedig megadta a tanácsnak a jogot, hogy a zsidókat a városi adózás és jurisdictio alá hajthassa, ennélfogva a város nem követ el semmiféle jogtalanságot, ha keresztül viszi azt, a mire a császárné feljogosította.*

A város, még mielőtt a canczellária döntött volna, tovább haladt a megkezdett úton. Most már Bürgel Sámuel családját sem hagyta békében, kivetni akarta mint a Joachim familiáját. A tanács ellenségeskedését a canczelláriának 1713 április 5-iki leirata akasztotta meg, melyben kijelenti, hogy Lipót privilégiumának pontja, mely a városnak a zsidók ellen fegyverül szolgál nagyon homályos és czélszerűen úgy is értelmezhető, hogy a már befogadott zsidók mellé a jövőben több nem vehető fel, de a meglevők nem üldözendők. A város keressen módot, melylyel a zsidók megtartását békésen el lehetne intézni. De ha a zsidók és a város nem tudnának megegyezni, küldjön mindkét fél teljhatalmú követeket Bécsbe, a hol az ügyet ki fogják egyenliteni, vagy pedig mindkettő kihallgatása után a canczellária felterjeszti a királynak, hogy mint kell a

* Orsz. Lev., Cancz. fog. 1714 junius 8.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

privilégiumot értelmezni. Ezalatt a két Bürgel ne háborgattassék, hanem mint a többi Budán lakó zsidó szabadon kereskedhessék.[1]

A város a pestis miatt nem küldhette fel megbizottait Bécsbe. Minek is kellett neki a canczellária békéltetése, mikor a zsidók háborgatásával még a városi pénztárt is gyarapitani lehetett. A város minden egyes zsidóra egy fél forintnyi adót rótt ki, zavarta kereskedésüket, különösen a két Bürgellel éreztette ellenszenvét. A zsidók után a katonákat vette sorra. A tanács csak az esetben engedte meg a katonáknak, hogy városi telkeket és házakat birhassanak, ha személyüket és vagyonukat a városi jurisdictió alá hajtják. A badügyi tanács feljelentésére a canczellária 1713 október 23-án meghagyja a városnak, hogy az ügy elintézéséig türje a zsidókat és adjon felvilágositást, minő jogon vetette ki a zsidókra a félforint adót.[2]

A canczellária komoly figyelmeztetése a várost nem sujtotta le annyira, mint az a szörnyü hir, hogy a zsidók lerombolt zsinagógájuk felépitéséhez készülnek. A város a dolgot tudtára adta Keresztély Ágost szász herczegnek az esztergomi érseknek, ki 1713 deczember 30-án a nagyszombati residenciájában kelt rendeletével szigorúan megtiltja,[3] hogy a zsidók keresztül vigyék tervüket. Kijelenti, hogy a zsidók szándéka ellen még az esetben is protestálni fog, ha a város netalán beleegyezését adná az épitéshez, azonban szemet húny, ha

[1] U. i.
[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1713 okt. 76.
[3] Orsz. Lev., Ben. res. 1719 junius 15.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a budai zsidók a bécsiekhez hasonlóan magánlakásban, utczára ki nem hallható zsivaj nélkül csendben végzik istentiszteletüket.[1] A primás egyszersmind szivére köti a polgároknak, «hogy a császári-királyi kegyelmes privilégiumokhoz továbbra is dicséretesen ragaszkodva soha se engedjék meg, hogy bármely felekezet hozzátartozója körükbe felvétessék». A város híven megtartotta a primás intését nemcsak a zsidókkal, hanem a görögkeleti ráczokkal szemben is. 1724-ben a Tabánban lakó ráczok folyamodnak, hogy a budai polgárok sorába tartozhassanak. A véleményadásra kiadott folyamodványra egy hónap mulva megérkezik a rendelet, mely hivatkozva a budaiak 1703 iki kiváltságára megtiltja, hogy a görögkeleti vallású ráczok polgárok lehessenek, «nehogy a katholikus város sizma vagy eretnekség által megfertőztessék», de megengedi, hogy ama rácz családok, melyek a város polgárai közé már előbb felvétettek, polgári jogaikban megmaradhassanak.[2]

Ez időben halt meg Feit Hirsch az első budai zsidó. Érdemeket szerzett a város körül és a polgárok azzal jutalmazták meg tevékenységét, hogy halála után Jakab fiát árúival együtt erőszakkal kivetni akarták. Ha Zennegg kamarai inspektor figyelmeztetésére a vár-

[1] U. i. idque unum saltem connivere nos posse declaramus, ut habitantes Budæ Judæi privato in Cubiculo instar Viennæ habitantium absque ullo clamore, vel strepitu in platea foris audiendo, devotionem suam, vel preces in silentio peragere possint.

[2] Orsz. Lev., Benig. res. 1724 junius 23, julius 24.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

parancsnok közbe nem lép, úgy a városnak sikerült volna zsidóellenes tetteinek számát egy újabbal gazdagítani.

A megfenyegetett Jakab segítségért a kamará-hoz fordult, a melynek felajánlotta, hogy atyja védelmi pénz hátralékát is megfizeti, ha a kamara atyja védelmi levelét részére is megujítja.[1] Jakab rossz helyen kopogtatott. A kamara jóindulatát Buda városnak sikerült megnyerni, mely kieszközölte, hogy valamennyi zsidó a város jurisdictiója alá tartozzék. A zsidóvédő Zenneggnek engedelmeskedni kellett a kamarai utasításoknak.

A Bürgel-család belátta, hogy a város igazságszolgáltatása rövidesen fog vele végezni, ha nem lesz, a ki megvédje.

A két Bürgel testvér felirt tehát a királyhoz, kinek elpanaszolja, hogy a város semmibe se veszi a két canczelláriai határozatot, mely a Bürgelék tűrését parancsolta meg, «sőt még szigorúbb fenyegetésekkel és kisérletekkel törekszik őket kidobni». Kérik az uralkodót, dorgálná meg a várost, mivel nem alkalmazkodik a canczelláriai rendeletekhez.[2] A király 1714 május 25-én Laxenburgból értesiti a várost, hogy a város és a zsidók közti viszály lecsillapitására egy udvari bizottság küldetett ki, ez azonban sürgős közügyek közbejötte miatt feladatát nem végezhette be, de legközelebb ismét megkezdi a tárgyalást. Ennélfogva a bizottság

[1] Orsz. Lev., Pozsonyi k. int. lev. 1710—19 C. cs.
[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1714 jun. 8.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

végzéséig a város ne merészelje a két családot kereskedésében zavarni.[1]

A két testvért a következő évben a viszonyok megint arra kényszerítették, hogy a canczelláriá oltalmáért esedezzenek. Az udvari bizottság ujra összeült, de országgyűlési dolgok miatt ismét nem hozott végzést. A haladékot a város arra használta fel, hogy a kamaránál a két Bürgel kiűzését szorgalmazza. A Bürgelék, mielőtt a kamara kiadta volna a kiűzési rendeletet, felkérik a canczelláriát, szerezzen érvényt a városnál és kamaránál az előbbi, javukra kiadott rendeleteknek. III. Károly 1715 márczius 15-én megizeni a városnak, hogy ragaszkodik szándékához, kivánja, hogy a panaszos zsidókat tűrje meg a város. Mivel az udvari bizottság az országgyűlés bevégezte előtt nem tanácskozhatik, a királynak gondja lesz, hogy a Szent-György katona és vértanú napján a budai restauratióra érkező királyi biztos vizsgálatot indítson az ügyben és az ő felterjesztése alapján történik majd a király végleges határozata.[2]

E legutóbbi rendelet végre nyugalmat hozott Budára. A város megbékült egy ideig a zsidókkal, de azért a fegyverszünetet is felhasználta, hogy néha-néha kellemetlenséget okozzon a zsidóknak. Egész Magyarországon keresztény, zsidó, török egyforma vámot fizetett a repülő hidakon. Buda és Pest városok azonban a zsidókkal itt is kivételesen bántak. A két város 1717 óta elrendelte, hogy a hidon járó zsidó nyáron egy fél, télen pedig egy garast fizessen. Báró Löffelholz budai

[1] U. i.

[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1715 márcz. 32.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

várparancsnok közbenjárására megindult ez ügyben a vizsgálat; a tanács, mert nem tudta bebizonyítani az illetéktelen vám jogosultságát, arra szorittatott, hogy a zsidókat ne zárja ki a vámegyenlőségből.*

XI. FEJEZET.

A királyi és földesúri zsidó-kiváltságok gyakorlati értéke. Herczeg Eszterházy Pál kiváltságlevele a kismártoni zsidók részére. III. Károly Ulmo Lövnek és Schvab Izsáknak kiváltságot ad, megengedi nekik, hogy Budán megtelepedjenek. A kiváltságos Schlesinger-család rokonai Budán telepednek meg. Schlesinger Farkas a zsidók részére kincstári telket kér, melyen házakat s üzleteket akarnak építeni. A zsidók feljelentik egyik hitsorsosukat. A budai tanács a királynál panaszkodik a zsidók ellen. A hadügyi tanács Bürgel Sámuelen kívül más zsidót nem részesít védelemben. Bürgel Joachim zaklatása. A Schlesinger-család kiüzetik, a miért a király megdorgálja a tanácsot.

A királyi védelem megsegítette a budai zsidókat a város polgárainak támadásai ellen, de előre látható, hogy a beállott nyugalom csak rövid életű lesz. A város ismét rá fog mutatni kiváltságaira, melyek a zsidók ellen szólnak, a zsidók azonban nem lesznek abban a szerencsés helyzetben, hogy tüzetesen körülirt jogaikat szembe állithassák. Előnyösebb sorsuk volt a falvakon és mezővárosokban lakó zsidóknak, kiket földesuruk körülményesen meghatározott privilégiumokkal ruházott fel, melyek nagyobb biztonságot kölcsönöztek nekik, mint a sz. kir. városokban meghuzódó hitsorsosaik számára a királyi védelem. A falvakon és mezővárosokban a zsidók képezték a kereskedői rendet, háborgatásuk a

* Orsz. Lev., Ben. res. 1725 aug. 9.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

földesurat is megkárosíthatta, kinek adózásuk következtében egyik főjövedelméhez tartoztak. A földesurnak tehát érdeke és haszna követelte, hogy zsidóinak pártját fogja igazságos ügyeikben, kiváltságaikat épségben tartsa. Azonban a sz. kir. városokban, melyek kincstári vagyont képeztek, a keresztény polgárok és kereskedők és nem a korlátoltan bebocsájtott zsidók szolgáltatták a királynak, a földesúrnak a jövedelmet. Itt tehát a király érdeke úgy kívánta, hogy inkább a polgárokat védje, mint a zsidókat. Sz. kir. városokban a zsidók hitközsége privilégium hiján volt és a polgárok könnyen találtak ürügyet, hogy bebizonyítsák, mennyire ártalmasak a zsidók a sz. kir. város és a király érdekeinek.

A földesuraktól származó zsidó privilégiumok közt a maga nemében a legérdekesebb herczeg Eszterházy Pál nádoré, melylyel 1690 január 1-én a Kismártonban megtelepedett nikolsburgi zsidókat ajándékozta meg.* A herczeg a kismártoni külső városmajorban jelölt ki számukra lakást, a hol husz házat építtetett nekik, melynek költségéhez a zsidók 50—50 forinttal járultak. Az évi védelmi pénzért, melyet a kismártoni számtartóságnak fizettek, vallásukat szabadon gyakorolhatták, költségükön zsinagógát építhettek, tarthattak rabbit, zsidó-jogászt, községi és templomi szolgát. Temetőjükért évente 30 font borsot fizettek; a temetések alkalmával be kellett jelenteni hogy minő betegségben múlt ki a halott. Zsidó-birót (elnök) és hitközségi tisztviselőket zsidó törvény szerint választhattak, kiknek választását az uraság erősítette meg. A privilégium

* Orsz. Lev., Cancz. fog. 1739 szept. 28.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

szerint az uraságnál jelentendő be a hitközségi tisztviselők lemondása. Tarthattak zsidó korcsmát és mészárszéket, utóbbiért évente két mázsa faggyút fizettek; a kóser húst kereszténynek is eladhatták, de nem a kóser bort és sört. Lovat, marhát tarthattak, de vigyázni kellett, hogy legeltetésüknél kár ne essék az uraság jószágában; a vágott marha egészséges voltáról jelentést kivánt az uraság. A számtartó tudtával az uradalmon ki- és beházasodhattak; a ki a lakodalmat elmulasztotta a számtartóságnál bejelenteni, öt forint birságot fizetett. Az összes urodalmi birtokokon mindennel szabadon kereskedhettek; vehettek és árulhattak pálinkát; vám dolgában a jószágigazgató rendelkezett. Üzhették a szabó, czipész, paszomántos, szűcs, borbély, orvos, aranyműves mesterséget. Két forint büntetéspénzt fizetett az, ki vasár- és ünnepnapokon 10 óra előtt, midőn a nép a szentegyházba járt, üzletét kinyitotta. Rendszabály volt, hogy a telepesek illendően viselkedjenek; czivódásaikat zsidó törvény szerint intézzék el. Büntetést a bűnös tudtával a számtartóság rótt ki. A büntetéspénz két harmadát az urodalom, egy harmadát a hitközség kapta. Be nem jelentett kihágásokért a községet érte a felelősség. Ha valaki sok adósságot csinált, a számtartóságnál jelentkezett, hogy a hitelezők és alattvalók kárt ne szenvedjenek. Tévedések elkerülése végett ugyancsak a számtartóságnál kellett bejelenteni a nagy kölcsönöket az illő kamattal. Lopott, elidegenített tárgyakat nem vehettek és rájuk nem hitelezhettek; a ki ez ellen cselekedett, a kihágásának minősége szerint bűnhődött. Ha valakinek holmiját ellopták, a zsidó birónál tett jelentést, a ki a lopást kihirdetteté.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A ki a kihirdetés előtt vette a lopott tárgyat, a vásárolt áron volt köteles azt visszaadni; ha azonban a kihirdetés után vásárolta meg, ingyen és 12 forintnyi büntetés mellett tartozott visszaszolgáltatni. Az urodalmi tisztviselők tudta nélkül pénzt nem olvaszthattak, nehogy abba a gyanúba keveredjenek, hogy lopott jószágot ily módon tüntettek el. Az uraság tudta nélkül idegen zsidót nem vehettek fel a hitközségbe. A becsületes, jóravaló ember, ki ellen a hitközségnek nem volt kifogása, felvételéért hat forintot fizetett. A zsidó utas, ki három napon túl nem tartózkodhatott a hitközségben, köteles volt hazáját, származását megnevezni. Ha gazdag zsidó költözködött el az urodalomról, 15 tallért fizetett az urodalomnak, a középvagyonú 10-et, a szegény 5-öt, a hitközségnek pedig annyit adott, a mennyit az előljáróság meghatározott.

Két font borsot fizetett, a ki házát, udvarát, utczáját nem tartotta tisztán. A kéményre ügyelni kellett, a ki négy hetenként nem tisztíttatta kéményét, büntetést kapott, szintúgy az, kinél vigyázatlanságból tűz tört ki; tűzveszedelmekkor mindenki segítséget tartozott nyujtani. Tüzelőfát pénzért szerezhettek az urodalomtól. A tisztviselők túlkapásai ellen megvédettek; háborúban, a mennyire lehetséges volt, pártfogoltattak. Katonai bekvártélyozástól, kivéve országos felkeléskor, felmentettek.

A sz. kir. városokban és a vidéken lakó zsidók állapota a privilégium tekintetében is különbséget mutatott. A földesúr kiváltsággal ruházta fel a védelme alatt levő egész hitközséget, míg a sz. kir. városokban csak egyesek részesültek kiváltságokban, de soha az egész hit-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

község. A budai hitközségben három kiváltságos család élt: Ulmo Löv, Schvab Izsák és a Schlesinger-család. Az első kettő Svábországból származott, az Oppenheimer bécsi udvari szállítónak voltak üzleti megbizottai. 1715 óta a budai és belgrádi várba szállítottak nagy mennyiségű gabonát, a hadsereg élelmezése körül mindenkor serénységet fejtettek ki. Ezen érdemüknek köszönték, hogy III. Károly 1718 május 6-án kiváltsággal ajándékozta meg őket.* Megadta nekik a jogot, «hogy ők nejeik, gyermekeik és szolgálattevőik valamint egyenes ágon leszármazó fiaik és unokáik mindazon helyen, a hol a többi zsidók a mi császári királyi beleegyezésünkkel, vagy dicsőséges elődeink valamint a városi tanács beleegyezésével türetnek, bárhol is említett magyar királyságunkban bátorságosan élhetnek és időzhetnek és foglalkozásukban, szokásaikban és sajátos szertartásaikban a zsidó-testület cs. kir. szabadalmai ellenére semmi módon ne terheltessenek, alkalmatlanságot ne szenvedjenek s háborgattassanak, nem kevésbé bárhol szabadon és bátorságosan utazhassanak, kereskedhessenek, foglalkozhassanak és mindazon engedményeket, melyeket a többi zsidók tőlünk vagy elődeinktől nyertek, bárminő akadály és ellenmondás nélkül használhassák, birhassák, élvezhessék és végre bármely városunkban és mezővárosunkban (kivéve sz. kir. bányavárosainkat és a zsidóság felvétele és türetése miatt már régóta kiváltságolt más helyeket) az illető helyeknek kiváltságai és immunitásai fentartása mellett, ezenkivül bebocsájtatásuk és felvételük miatt

* Orsz. Lev., Acta Judæorum Lad. A.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

az illető helyek tanácsával és közönségével igazságos és méltányos megállapodásra és egyezségre jutván, megtelepedhetnek s ott tetszésük szerint szállást, házakat bérelhetnek, vagy vásárolhatnak, vagy saját költségükön felépíthetnek és a mint előrebocsájtatott, ott szabadon kereskedhetnek, zsidó szertartásaikat használhassák, megtarthassák s élvezhessék». A király a két üzleti társ számára különösen megengedi Budának lakhelyül való választását.

A Schlesinger-család, Farkas és Izrael testvér, ugyanezen kiváltságot nyerte már 1716 január 22-én.[1] A két fivér rászolgált e kitüntetésre ama buzgalmával, melylyel a kurucz felkelés és török háború alatt a császári ügyet segítette. Fáradozásaikban életüket is koczkáztatták, vagyonukat a felkelés tönkre tette, a hadaknak marhát, gabonát, szalmát, hadi szereket vásároltak s szállitottak.

A két fivér 1718 február 9-én átiratván a király kiváltságlevelét nemsokára Schlesinger Farkas, ki Becsben udvari ágens volt, folyamodványt nyújtott be az udvari kamarához, melyben előadja, hogy a katonaság részére szükséges szállításoknak csak oly módon lesz képes megfelelni, ha vérrokonai közül néhányan Budán lakhatnak s kereskedhetnek s innen segédkezhetnek neki «közhasznú szállításaiban». Schlesinger Farkas úgy kivánta, hogy a kamara védje meg Budán vérrokonait, kik kiváltságainak szintén osztályosai.[2]

[1] Orsz. Lev., Acta Judæorum Lad. A., Ben. res., 1718 ápr. 6, Cancz. fog., 1720 aug. 1, Rosenberg Leopold, Jahrbuch für die israelitischen Cultus-Gemeinden I. (Arad, 1860) 301—307.

[2] Orsz. Lev., Ben. res. 1718 ápr. 6, márczius 10.

A király kiváltságlevelében meghagyta ugyan minden rendű és rangú alattvalójának, köztük a szabad kir. városoknak, hogy a kiváltságolt zsidókat «és azoknak egyenes ágon származó örököseit és családjait az előrebocsájtott kegyes kedvezményeinkben és engedményeinkben részesülni engedjék és a nekik adott jelenlegi kegyelmünket minden támadóik, háborgatóik s károsítóik ellen védeni, pártfogolni, oltalmazni» tartoznak, de már maga a kérelem is mutatja, hogy a kiváltságosak nem igen biztak a budaiakban és segítségért folyamodtak, hogy jogaikat a sz. kir. város tiszteletben tartsa. A Schlesingerék nem tartották elégséges biztosítéknak kiváltságaikat, ha a kamara nem védi meg őket.

A kurucz felkelés lezajlása óta az Érsekujvár átadásánál jelentékeny szerepet vitt Keppis valamint a Schlesinger testvérek, az Ulmo és Schvab-családok nyertek királyi kiváltságokat, de hogy mily nehézségekbe ütközött kedvezményeik gyakorlása, megvilágítja az udvari kamarának 1718 április 6-iki leirata a pozsonyi kamarához. Buda város tanácsa a várkapitány közbenjárása daczára vonakodott a zsidóknak lakást adni; Szeged sem járt el másként. A kamara tehát puhatolódzik, hogy a sz. kir. városokban letelepedő zsidókkal szemben, kik kamarai védelem alá akarnak helyezkedni, minő eljárást kell követni. Hol türetnek, mik kötelezettségeik, mennyi türelmi adót fizetnek, milyen volt eddig a szokás és gyakorlat a zsidók felvételénél? *

A kamara végre úgy döntött, hogy a Schlesinger-

* Orsz. Lév., Benig. res. 1718 ápr. 6.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

család privilégiumának értelmében a Schlesingerék rokonai Budán tartózkodhatnak és kereskedhetnek.

A Schlesinger-család letelepedése Budán nagy hasznára vált a hitközségnek. A család tekintélyes és befolyásos tagja Bécsben lakott, a hol mint udvari ágens hitsorsosai érdekében sokat tehetett. A budai zsidók oly támogatót nyertek benne, ki szükség esetén sikeresen képviselhette őket az udvarnál. Az alkalom nemsokára kinálkozott is.

A kiváltságos zsidók letelepedése Budán újra mozgásba hozta a város zsidó gyülöletét. A Bürgeléket nyugton hagyta ezentúl a tanács, hogy ellenszenvét a Schlesinger-családra központosítsa, a mely kiváltságait sehol sem tudta háborgatás nélkül élvezni. A Kőszeg sz. kir. városban lakó Schlesinger Izrael vámos halála után fia, a Lakompakon tartózkodó Márkus foglalta el atyja örökségét, mely egy bolt, házból és szőlőből állott. A város már Izrael életében megirta a helytartótanácsnak, hogy kivüle több zsidót nem akar felvenni, mivel ártalmasak a keresztény közönségnek. A város tehát ki akarja szorítani Márkust, a kit azzal fenyeget, hogy hatáskörénél fogva eladatja az örökségül jutott házát és szőlejét, ha jószántából maga el nem adná. Márkus a királyhoz folyamodott, a ki atyja érdemeire való tekintettel megvédte birtokában.*

«A régi idők óta kiváltságolt budai zsidók» 1718

* Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A., B., Cancz. fog. 1735 márcz. 64, május 61. E kiváltságolt családra vonatkozólag még Pozsonyi kam. int. lev. 1700—1709 C. cs. Ben. r. 1721 máj. 7, 17, 1725 nov. 26, 1736 ápr. 7.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

május havában kiváltságaik megerősítését és további türetésüket kérik az udvari kamarától.[1] Érezték, hogy megint készülődik valami ellenük, ezért megsürgetik kérelmük elintézését. A város csakhamar megkezdte régi abbanhagyott munkáját, mely a zsidóság kiüzését akarta elérni. A zsidóság panasza úgy hangzik, hogy a város «nemcsak a polgári házakban és üzletekben tiltja meg a lakást és kereskedést, hanem teljesen kizárni, kizavarni és elűzni akarja». A budai zsidók Schlesinger Farkast bízták meg, hogy legyen sérelmeiknek szószólója a királynál. Farkas magáévá tette a budaiak panaszát, megkérte a királyt, akadályozza meg a budai polgárok tervét és engedjen át a zsidóknak alkalmas telket, a hol házaikat és üzleteiket felépíthessék.[2]

Schlesinger folyamodványát véleményadás végett Zennegg kamarai inspectorhoz küldték. Zennegg úgy nyilatkozott, hogy az üzletek építésére a legjobb hely a császári hadiszertár mellett levő üres telek a Viziváros-ban, a hol azelőtt a polgári mészárszékek állottak, míg a lakások számára a harminczad közelében fekvő használatlan helyet lehetne értékesiteni.

A véleményadás után Schlesinger az udvari kamarához nyújtja be kérő levelét. Hogy a zsidóság «a zavarásoktól, melyeket a budai tanácstól el kell szenvednie megszabaduljon, kereskedelmét és foglalkozását a legkegyelmesebben adott kiváltságai erejénél fogva továbbra is nyugodtan és háborítlanul gyakorolhassa és

[1] Orsz. Lev., Ben. res. 1718 jun. 27.
[2] Orsz. Lev., Ben. res. 1718 jul. 20.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

űzze, valamint a türelmi adó, portio és más terhek viselésére mindenben kegyesen megóvassék», felajánlja a kamarának, hogy a zsidók készek bizonyos évi adót fizetni, ha megengedik nekik, hogy az üres kamarai telkeken a maguk költségén házakat és üzleteket építhessenek.[1]

Lakásokra a zsidóknak nagy szükségük volt, mert a város komolyan végrehajtotta fenyegetéseit. Az első zsidó telepes fiát Jakab Hirschet a tanács már is kitette lakásából és üzletéből. A szegény kalmár panaszát nagybátyja Izsák Hirsch győri szállító vitte a canczellária elé, mely Jakabot megint visszahelyeztette lakásába.[2]

A budai zsidóknak ugyanekkor egy más kellemetlen panaszuk akadt. A zsidóság a közönséget «főleg olcsó minőségű árúkkal tűrhető áron» látta el, a mi rossz vért szült a polgári kereskedőknél, kiktől a zsidók elvonták a vevőket. De az ellenszenvet még növelte az, hogy egyik-másik zsidó csempészett árúkat hozott a városba, mikkel annyira lenyomták az árt, hogy a becsületes keresztény és zsidó kereskedők képtelenek voltak nyereséget húzni portékájukból. A zsidók iránti ellenszenv ezen okát maguk a zsidók akarták kiküszöbölni. Feljelentik Becsben egyik hitsorsosukat, a lengyel származású József Simont, a ki a legnagyobb csalárdságokat űzte.[3] Budán megtelepedve a Nátán-családból egy özvegyasszonyt vett nőül, a kinek négy

[1] Orsz. Lev., Ben. res. 1718 jul. 20.
[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1718 márcz. 73, jul. 97.
[3] Orsz. Lev., Ben. res. 1718 jun. 21.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

gyermekével együtt üzletét gondozta. A nélkül, hogy valamely védelem alatt állott volna három nikolsburgi zsidót társul és protekciója alá fogadott, a kik mintegy ezer forintnyi védelmi pénzt fizettek neki évenkint. Pártfogoltjai szövetségesei voltak fortélyaiban, mivel ezekkel kijátszva a harminczadot évenkint néhány ezer forint értékű árút csempészett a városba. Dugárúikat Vörösváron szokták elrejteni egyik nagybátyjuknál. Márczius 29-én a Viziváros éjjeli őrei rajtakapták József Simont, amint épen csempészni készült. Az elkobzott árúkat a harminczadellenőr lepecsételte. De nem hiába volt lengyel, fortélylyal még csalásából is hasznot akart húzni. Fogadott társai egy éjjel belopództak a harminczad raktárába és elhordták az árúkat. Másnap József Simon keservesen jajgatva panaszolta, hogy a harminczadból a katonák elvitték holmiját, megkárosításáért a harminczadost teszi felelőssé. De a turpisság nyilvánvalóvá lett, a mi aztán a zsidóságot arra birta, hogy vizsgálatot kérjen József Simon ellen.

Schlesinger Farkas kérelmének meghiusítására a budai tanács 1719 márczius 27-én a király elé járult folyamodványával.* Úgy akarta feltüntetni a dolgot, mintha a zsidóság lenne a bünös és a város az elnyomott fél, vádat vádra halmoz a zsidók ellen. Elsőnek azt adja elő, hogy a zsidók napról-napra elszaporodnak a városban, a mi mindenféle káros következményt von maga után. A polgári kereskedőknek tönkre kell jutniok, mivel a zsidók mindenbe beleártják magukat.

* Orsz. Lev., Ben. res. 1719. junius 15.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A megsokasodott zsidók lefoglalják a lakásokat, ezért a keresztény csak drágán, vagy egyáltalában nem bérelhet szállást. Már rabbit is tartanak és ünnepnapjaikon «mintegy fővárosba» igen számosan tódul Budára a zsidó nép;* könnyen következtethető, hogy nemsokára a szent kánonok és a herczegprimás tilalma ellenére nagy zsinagógát fognak építeni. A tűrt zsidóknak engedélyezett temetőben a Váczon, Komáromban, vagy egyéb vidéki helyen meghalt zsidókat is eltemetik, miáltal az egészségügynek is rossz szolgálatot tesznek, mert nem tudható, hogy ki minő betegségben halt meg. A város jobbágyi kötelességének akart megfelelni, hogy a királyi jövedelmet is megkárosító zsidókat kivándorlásra birja, de ezek kigúnyolni látszanak a város igyekezetét. Mert ha a város követeli tőlük, kik polgári foglalkozásokat is űznek, hogy portió-pénzt, vagy más polgári terheket fizessenek, vonakodnak a felszólításnak eleget tenni; ha a város végrehajtással akarja rajtuk az adót megvenni, katonai és kamarai védelmükkel és jurisdictiójukkal hozakodnak elő, a mely megakadályozza a tanács eljárását. A város kiváltságai világosan előirják, hogy a zsidók csakis a város protekcziója alatt lehetnek és kiváltságban csupán a szállító zsidó részesülhet, de ez intézkedés nem ér addig semmit se,

* hinc est quod iam rabinum interteneant. Budam velut ad principaliorem Residentiarum suarum Locum statis suis Festivitatibus numerosissimi confluant, primariam, ut facile colligimus paulo post fundaturi Synagogam, sicut et suos vel Vaciny, vel Comaromy, vel alibi mortuos in eo Cœmetrio, quod solummodo hic Budæ toleratis aut tolerandis indultum est, sepelire iam sæpius præsumpserunt.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a míg a várparancsnok a hadügyi tanácstól és Zennegg inspector a kamaráktól ellenkező utasításokat kapnak. Fáj a tanács szive, mivel a polgárság naponkint jajveszékel a zsidók miatt, a kik semmivel se járulnak a város költségeihez. A város térdre borulva könyörög, hogy a várkapitánynak és Zenneggnek parancsoltassék meg, hogy a zsidókat a város privilégiumai ellenére ne védjék.

A királynak megesett szive a budaiakon. A cancellária április 27-én a város kérelmét figyelmébe ajánlja a hadügyi tanácsnak és az udvari kamarának, melyet a város is felkeresett könyörgő iratával, hogy megakadályozza a kért üres telket a zsidóknak átadni.[1] Hallottuk, — irja a város,[2] — hogy a zsidóság serényen munkálkodik, hogy helytelen információkkal és több más merénylettel egy állítólagos kincstári telket szerezzen, a melyen megtelepedjék és ennélfogva a polgári kereskedőket tönkre tegye. A város tiltakozik az ellen, hogy a zsidóktól kért telek kincstári tulajdon volna. Budán csak városi telek létezik, miután az egész városi terület jure postliminii a városhoz és ennek jurisdictiója alá került. Jogtalan a Budán megtelepedett zsidóknak az a cselekedete is, hogy a Hirsch, Bacharach és a Nátán-család még utódaikra is átszármaztatják ama birtokaikat és jogaikat, mikben a kamara az időben részesité őket, midőn a város még kamarai administrátió alatt állott, vagyis közvetlenül Buda visszafoglalása után. A város visszanyervén régi jogait, mint a nagy-

[1] Orsz. Lev., Ben. res. 1719 junius 15.
[2] Orsz. Lev., Ben. res. 1719 nov. 20.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

korú egyén szabadon rendelkezhetik a maga hasznára, ennélfogva nem tűrheti, hogy területén olyas valaki lakjék, ki nem a város, hanem másnak jurisdictiója alá tartozik. A zsidók felett csakis a város rendelkezhetik privilégiumai értelmében, melynek a zsidókra vonatkozó pontját helytelenül értelmezték úgy Budán: hogy a városnak belátására bizatik, vajjon akar-e *jövőre* zsidókat felvenni, de a már bebocsájtottakat köteles megszenvedni. Ha a kamara a város jogainak ellenére még továbbra is védné a zsidókat és jogaikat, miket a város önkormányzati ideje előtt nyertek, úgy ez eljárásból ama téves következtetést lehetne levonni, hogy a polgárokra még manapság is kiterjed a kamarának az a jogköre, melyet a város felett az időben gyakorolt, mikor még kamarai administrátiótól függött. Mindezeknél fogva — ez a kérelem vége — a kamara ne adja meg a zsidóknak a telket, hajtsa őket a város jurisdictiója alá és részesítse a várost abban a kegyben, hogy a zsidókat kiüzhesse.

A canczellária felszólításának legelőször a hadügyi tanács engedelmeskedett. 1719 junius 17-én értesíti a canczelláriát, hogy a szállító zsidók felett való katonai védelem junius végével meg fog szünni, kivételt csak Bürgel Sámuellel tesz, a ki mint gabonaszállító ezentúl is élvezheti a hadügyi tanács protekcziójá.*

A város nem akart kivételt ismerni, Bürgellel szemben különösen azért nem, mert nemcsak császári gabonaszállító volt, hanem vassal is kereskedett, a mi a

* Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 május 99.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

polgároknak præjudicált. Stom báró alparancsnok azonban megizente a tanácsnak, hogy a zsidó nem tartozik a városnak adót fizetni, mert katonai védelem alatt áll. A város a zsidó megadóztatásának lehetőségeért tehát a canczelláriához folyamodott, mely meghagyta, hogy Bürgel vagy hagyja abba vaskereskedését, vagy pedig a város pénztárába is fizessen adót.[1]

A hadügyi tanács után az udvari kamara adta ki a budai zsidókra vonatkozó intézkedéseit. Megtiltja Zenneggnek, hogy a Nátán, Bacharach és Hirsch családon kívül más zsidókat is pártfogoljon. A városnak nem volt inyére a végzés. 1720 február 19-én megírja[2] a canczelláriának, hogy köszöni a megoldást, «de hogy ezen három családot türni tartozzunk, Zennegg úr pedig kamarailag pártfogolja, nem értjük.» Alázatosan kéri, hogy a várost és jogait a többi sz. kir. városok módjára az udvari kamaránál pártfogolja és óvja meg a zsidók és különösen a három család ellen. A három család kamarai védelme ellen azt hozza fel a város érvül, hogy a védelem jogtalan, mivel a város jogaiba ütközik. Az időben nyertek kamarai védelmet, midőn még maga a város is a kamarától függött, azonban most, midőn a városnak privilégiumai vannak nem szabad a privilegium erejét a régi védelem fentartásával gyengiteni.

A kamara védelme már az okból is megszüntetendő, mivel a három családnak férfiága nem létezik, a kamarai protekczió pedig csakis a férfiakra és nem

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1721 márcz. 61.
[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 márcz. 62.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a nőkre szólt. A canczellária nyolcz nap mulva megizeni a kamarának, hogy a három család tagjai, mivel nemcsak szállítók, hanem polgári foglalkozást is üznek, méltányosságból a városnak is fizessenek adót. Azt azonban nem ajánlja, hogy a kamara megvonja tőlük a védelmet.*

A tanács egyengetvén az utat megkezdhette ama zsidók kiüzetését, kik nem tartoztak a három családhoz. A bevezetést Bürgel Joachim szolgáltatta, ez a «nyughatatlan és kereskedése miatt a polgári árúsoknak ártalmas» ember, a kit a tanács néhány év előtt sikertelenül próbált kiüzni. Értesitették, hogy távozzék el a városból, de nem mozdult. Erre a tanács kidobatta lakásából. Mivel a polgároknál nem talált lakást a meghalt Bösinger ezredes gyermekei gyámjainál kieszközölte, hogy a gondnokságuk alatt levő házban beszállásolhassa magát. De a tanács mindenütt nyomában volt, butorostul innen is kihányatta. Báró Stom alparancsnok azonban, kinek védelme alá Joáchim fivére Sámuel tartozott, megsajnálta a szegény zsidót, katonai segélyt nyujtott neki, hogy az ezredes házában maradhasson. A város felháborodott az alparancsnok eljárásán. Igaz ugyan, hogy a ház, melyben Bürgel meghúzta magát, katonának volt tulajdona, de mindamellett városi jurisdictio alá tartozott, minélfogva a város által kitiltott zsidót nem lett volna szabad felvennie. A tanács két polgárt küldött az alparancsnokhoz, hogy szép szerivel intézzék el a dolgot. Az alparancsnok —

* Orsz. Lev., Ben. res. 1720 ápr. 19, Cancz. fog. 1720 márcz. 62.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

állitólag — azzal küldte vissza a megbizottakat, hogy az ezredes háza a hadügyi tanács protekcziója alatt áll és ő köteles azt rendben tartani. A ház kezelését Bürgel Joáchimra ruházta, a ki legalkalmasabb, hogy az épületet gondozza.

A város 1720 május 4-én megjelenti a királynál, hogy az alparancsnok a haditanács nyilt rendelete ellenére védelmet nyujtott egy zsidónak. A jó alkalmat felhasználva megint kiönti szivét a zsidók ellen. A zsidók — úgy mondja — ártanak a kereskedők és a nép érdekeinek, zavart okoznak a maguk hasznára, sok házas zsidó keresztény asszonynyal viszonyt tart. Nehogy oly színben tünjenek fel a polgárok, mintha mulasztást követnének el ott, hol kötelességük volna helyt állani, kérik a királyt, hogy a zsidó üzessék ki az ezredes lakásából. A canczellária a városnak ügyét felkarolta, megparancsolta a hadügyi tanácsnak, hogy budai alparancsnokát utasítsa a zsidó kiadására.

Stom bárón állott, hogy tisztázza magát a vád alól, hogy a haditanács rendelete ellen cselekedett. Az alparancsnok elmondja a hadügyitanácsnak, hogy a város «régi ismert szokása szerint, minden igazság ellenére» értesítette a királyt a történtekről. Szó sem igaz abból, hogy Bürgelnek védelmet nyujtott volna. Nem esett meg más, mint az, hogy Bürgel lakást vett a Bösinger örökösök tulajdonát képező «Arany sas» vendéglőben, a hol más zsidók is laknak és üzérkednek. Ha bármely polgárnak joga van házába zsidót felvenni, miért legyenek ez alól éppen a Bösinger árvák kivonva?

A város augusztus 20. küldi fel czáfoló iratát a can-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

czelláriához. Stom felterjesztését szemlélve — írja a város — nem csodálkozunk, hogy a magasabb instantiáknál balhit terjedt el felőlünk. A tanács úgy adja elő a dolgot, mintha neki lenne igaza és az alparancsnok hamis információt küldött volna Bécsbe. Valamennyi zsidót, de különösen Bürgelt ki akarta üzni a város, az alparancsnok a zsidónak katonai segítséget nyujtott, tehát katonailag védte — állítja a tanács. Nem áll, hogy a város polgárainak szabad zsidókat tartani, mert valamennyinek megtiltatott a zsidók befogadása; a ki nem engedelmeskedett a tanács határozatának, elveszté a zsidó által fizetett házbért. Az sem igaz, hogy az «Arany sas»-ban több zsidó lakik, egy kamarai zsidón kívül, a ki ellen a város különben is felszólalt, nem lakik ott más. A canczellária szept. 9-én utasíttatja az alparancsnokot, hogy tartsa magát a hadügyi tanács azon intézkedéséhez, hogy Bürgel Sámuelen kívül más zsidó ne pártfogoltassék, azonkívül ne lépje át katonai hatáskörét.[1]

A város eddig jelentéktelen zsidókat akart kitenni, juliusi hónapban azonban már neki rontott Schlesinger Sámuelnek is, kinek királyi kiváltság adta meg a jogot, hogy Magyarországon bárhol, hol zsidók laknak bátorságosan megtelepedhessék. A tanács kiadta a rendeletet, hogy pénzbüntetés vár arra, ki Schlesingert lakásába fogadja. Nagybátyja Schlesinger Farkas bécsi udvari zsidó a királynál keresett igazságot Sámuel számára.[2]

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 május 99, julius 96, szeptember 99.

[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 aug.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

Kérte III. Károlyt, parancsolja meg a budai polgároknak, hogy Schlesinger Sámuelt «minden vonakodás nélkül Budán megtürjék, ne akadályozzák meg őt, hogy ott keresete, foglalkozása céljából megtelepedhessék, következetesen méltányosság ellenére erőszakkal ki ne üzhessék a városból.» A király 1720 julius 29-én megírja a városnak,[1] hogy addig, míg a város egyáltalában zsidókat tart Schlesinger háborítatlanul maradjon Budán, de köteles a városnak adózni. A város tudtul adja a királynak, hogy nem tarthatja Schlesingert, mivel szándékában van valamennyi zsidót kiűzni. A canczellária visszaírja, hogy Schlesinger legalább addig türessék, a meddig a többi zsidó, de előbb nem szabad őt kiűzni.[2]

A város nem törődött a canczellária leirtával. Bosszut forralt a zsidók ellen, melynek végrehajtásával várt az őszig, a mikor érzékeny lesz a csapás, melyet a zsidóságra mérni fog.[3]

Elérkezett 1720 október havának 17-ike. A zsidók sátoros ünnepük első napját ülték, nem sejtve, hogy e napon tör ki felettük a veszedelem. A polgári lakásokban levő ünneplők közt, kiknél vidékről jött hitsorsaik is megszálltak, egyszerre egy városi őrmester négy éjjeli őr kiséretében jelenik meg, hogy megrontsák az ünnepi nyugalmat. Az irgalmatlan tanács rendeletéből kituszkolják a zsidó férfiakat, asszonyokat az utczára, utánok hányják holmijukat. Nincsenek tekintettel,

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 aug.
[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 szept. 87.
[3] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1720 okt. 28, Acta Jud., Lad. A.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

hogy az őszi hideg időjárás árt-e a betegeknek vagy se, szintúgy a viselős asszonyoknak, gyermekeknek, a kiket ugyancsak kilöktek a házakból. A kivertek közt voltak Schlesinger Sámuel, Schlesinger Mózes Izrael. Leitersdorfer Méir Závelnek más napra igérték meg a kiköltöztetést. A szerencsétlenek bekopogtatnak a keresztény szomszédokhoz, szállást kérnek, de elutasítják őket, mert a polgármester kihirdette, hogy 150 frt birság alatt tilos budai polgárnak zsidót befogadni. Elmennek a polgármesterhez, hogy meglágyitsák szivét, vagy felvilágositsák a történtekről, mert talan ő maga sem akarta, hogy családjaik az idő kellemetlenségének legyenek kitéve, vagyonuk pedig az utczán heverjen tolvajoknak prédájául. Schlesingerék hivatkoznak kiváltságukra és a legutóbbi canczelláriai leiratra, hogy addig türessenek, mint a többi zsidók. Sok zsidónak nem esett bántódása, — mondák — miért kell éppen nekik és a többi kiverteknek megérezni a tanács haragját? A polgármester nem könyörült rajtuk. A tanács semmiféle zsidót, még kamarai védelem-alatt levőt sem akar megtűrni, felelte a város feje, tehát ennek értelmében adta ki a parancsot. Aztán — úgy állitotta — nem ad hitelt a Schlesingerék kiváltságának. A polgármester azzal a vigaszszal bocsájtotta el őket, hogy ami aznap történt, csak bevezetés, nyugodjanak meg abban a tudatban, hogy ők voltak az első kidobottak, kiket a többiek, József Simon, Joél Hirsch és a többi kamarai zsidó kiveretése fog követni, egy napon nem lehet mindent elvégezni, monda a polgármester: «man könte alles nicht auff ein mahl thun».

E kinos, gyötrelmes helyzetben a vallásos ragaszko-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

dás legszebb példáját mutatják a budai zsidók. Fájdalmuknál csak egy nagyobb, vallásuk szabályainak megtartása. Sérelmeikről jelentést akarnak Bécsbe küldeni. De ünnep volt és a zsidók a veszedelemben sem akarták megszegni az ünnepet, mely tiltja az irást. «Mivel ma ünnepünk van, azért legnagyobb inségünkben keresztény által kell panaszolva jelentenünk» a történteket, hangzik levelük. Kilencz órakor este külön futár vitte meg a szomorú értesitést Bécsbe Schlesinger Farkashoz. A levél kuszált irása is mutatja, hogy sebtében iratott; mellékletül a budai harminczados és ellenőrének bizonyitványát csatolták hozzá, mely megerősitette levelük tartalmát. A zsidók kérik Schlesingert, eszközölje ki a haditanácsnál, mivel a város a kamara és canczellária utasitásait figyelemre sem méltatja, hogy lakásaikba visszatérhessenek és a budai parancsnok védje meg őket addig, mig a király véglegesen dönt; könyörögnek, hogy ne kiméljen fáradságot és külön futárral küldje le Budára a haditanács végzését.

Schlesinger a levél vétele után tüsténti a királyhoz sietett, folyamodványt nyujtott át neki külsejére ráirva: summum in mora periculum. Leirja budai hitsorsosainak szomorú helyzetét és sürgős intézkedést kér a tanács merénylete ellen; mert ha a tanács nem veszi komolyan a kiváltságot, úgy a nép az engedelmetlen hatóság példáján indulva a törvényt sem fogja tiszteletben tartani. A király nem késett az orvoslással, október 21-én kemény hangú rendeletével megdorgálja a várost, a miért önkényesen járt el éppen azok ellen, kik királyi privilegium birtokában voltak. Szigorúan megparancsolja, hogy a kiüzöttek térjenek vissza laká-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

saikba, a lakástilalom szünjék meg, a zsidók békében türessenek, kereskedésükben ne háboríttassanak.

A királyi rendelet lelohasztotta a budaiak tüzes kedvét. A zsidók egy darabig megint békében élhettek, védelmüket a város nem merte elvonni. Szélcsend állott be, melyet a budai polgárok arra használtak fel, hogy erőt gyűjtsenek a jövőre. A király neheztelt rájuk, tehát elcsendesültek; de mihelyest észreveszik, hogy a király is haragszik a zsidókra, újra neki támadnak a zsidóknak, hogy végkép kiűzzék őket a városból.

XII. FEJEZET.

III. Károly a zsidók térfoglalásának gátat akar vetni. Morva zsidók beözönlése. A bányavárosoktól a zsidók eltiltatnak. A tanács megtiltja Günsburger Salamonnak a Budán való lakást. A tanács összeíratja a zsidókat és kéri a helytartóságot, adja beleegyezését a zsidók kiűzésére. A város 1728 szent György napját tűzi ki a zsidók kivándorlásának határidejéül. 1735-ben zsidó összeírás. A budai zsidók foglalkozása, belélete. A város folyamodványa, hogy a zsidókat kiűzhesse. Járvány. «Bau Jud» József. III. Károly halála után a budai tanács kéri, hogy kiűzhesse a zsidókat. Schlesinger Joachim hitközségi elnök. A budai tanács utolsó folyamodványa, hogy a zsidókat kiűzhesse. Mária Terézia királynő teljesíti kérésüket. A budai zsidók Lengyel- és Magyarországon szélednek el. II. József uralkodása alatt telepednek meg ismét a zsidók Budán. Az új hitközség története. Kunitzer Mózes.

III. Károly jóindulata menté meg a budai zsidókat a kiűzetéstől, de néhány év mulva maga is jónak látta, hogy pártjára álljon azoknak, kik az egész magyarhoni zsidóságot lenyügözni óhajtották. A király 1725 junius 28-án közli a helytartótanáccsal, hogy szándékában van egyik-másik örökös tartományban oly rendszabá-

lyokat hozni, melyeknek nem az lesz a czélja, hogy a zsidók onnan teljesen kiüzessenek, hanem hogy számukat oly mértékben csökkentse, miáltal a zsidók száma meggyérüljön, de a közjó és az alattvalók érdeke csorbát ne szenvedjen. Ügyelni kell, hogy az örökös tartományokból kiszorítandó zsidók ne lepjék el Magyarországot, se ne kóboroljanak itt a keresztény lakók ártalmára. A király méltányosnak tartja, hogy az örökös tartományokhoz hasonlóan Magyarországon is korlátoztassék a zsidók száma és számuk, lakhelyük, teherviselésük nyilvántartassék. Tanácsosnak tartja a vármegyék véleményét is megtudni, vajjon helyes-e és mily módon történjék a zsidók megszorítása. A helytartótanács julius hóban közli a megyékkel a király tervét és kéri, küldjék be jelentéseiket, hogy válaszát felterjeszthesse az uralkodónak.*

Az örökös tartományok számára 1726-ban adta ki III. Károly a szóban forgó rendeletet, melyet Magyarországra is megkisérelt kiterjeszteni. Büntetés terhe alatt szigorúan meghagyta, hogy a rendelet kihirdetési napjától minden zsidó családban csak egy férfitagnak engedtetik meg a házasság, csupán ez tartatik országlakosnak, minden más zsidó azonban idegen számba megy és egyedül külföldön szabad házasodnia. Az olyan család, mely tisztán lányokból áll, meghaltnak tekintetik. E kiméletlen intézkedés, mely gátat vetett a zsidók természetes szaporodásának, nagy horderejű volt Magyarország zsidó hitközségeire. Mindazon örökös tartományokbeli zsidók, kik otthonukban nem házasodhat-

* Orsz. Lev., Id. Jud.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
UB | Frankfurt am Main
DFG

tak, ideköltözködtek családot alapítani. III. Károly szigorú rendelete tehát azt eredményezte, hogy az örökös tartományokban fölös számban élő zsidók Magyarországot népesítették be. Mint látni fogjuk Budára is többen jöttek. A bevándorlás hatalmas voltát élénken megvilágítja az 1735—38-iki zsidó összeírás. Magyarország 2595 zsidó családja közt csak 1012 volt magyar származásu, míg morva 940, cseh 101, sziléziai 8, osztrák 5, vagyis az örökös tartományokbeli zsidók többen voltak, mint a benszülöttek. A legsűrűbben az északnyugati határvármegyékben Nyitra, Pozsony, Trencsén megyékben laktak e bevándoroltak. Bereg, Máramaros, Sáros, Somogy, Ugocsa és Zala megyéket kivéve nem volt oly törvényhatóság, melynek területén többé-kevésbbé nem telepedtek meg.

A bevándorolt örökös tartományokbeli zsidók még Magyarországon is morva alattvalóknak tekintették magokat. A morva zsidók országos szabályrendelete úgy intézkedett, hogy minden elköltözködő zsidó előlegesen hat évre fizessen adót azon hitközségnek, melyből távozni készül. A házasság és letelepedés czéljából Magyarországba kivándorlók e kötelezettség alól fel voltak mentve, mivel elköltözködésük előtt esküvel igérték, hogy morva alattvalóságuk alól nem fogják magukat kivonni, minden adót úgy fizetnek, mint maguk a Morvában lakók. Titkos eskü alatt, melyet még legközelebbi családtagjuknak sem árultak el, fogadták a trencséni zsidók 1734-ben, hogy bármely néven nevezendő hitközségi ügyben, legyen az per, választás, adóbecslés, csakis Ungarisch-Brod zsidó törvényszékének engedelmeskednek és semmiféle magyarországi

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

törvényszék vagy nemes által nem intéztetik el ezen ügyeiket. A bevándorolt zsidók tehát Morvában keresik igazságukat, a vágújhelyi hitközség előljáróit Ungarisch-Brodban választják, a mitől még büntetés terhe alatt sem állnak el.[1]

A betóduló zsidóság azonban idővel elviselhetetlennek találta, hogy nemcsak Magyarországon kell adózásának megfelelni, hanem a hitközség és földesúr is, melynek fenhatósága alól eltávozott szintén megveszi rajta az adót. Jobbnak vélte tehát, ha egyszerűen megtagadja a fizetést az örökös tartományok részére. Morvaország zsidói, valamint a morva földesurak erősen követelik, hogy a kiköltözöttek vagy térjenek vissza, vagy fizessenek Morvába, vagy váltsák meg incorporátiójukat. A követelésre az az óriási kár indította őket, melyet a kivándorlás által szenvedtek. 1740—52-ig nem kevesebb mint 339 legvagyonosabb adófizető zsidó hagyta el Morvát és telepedett meg Magyarországon.[2] Mária Terézia a károsultakat oly módon akarta kárpótolni, hogy elrendelte az összes 1740 óta beköltözött zsidó s keresztény jobbágyok — mert ezek is sűrűen vándoroltak be — visszaadását, ha üzleteiket lebonyolították, az 1740 előtt megtelepedetteket azonban felmentette a morva alattvalóság alól. A morva hitközségek e rendelettel nem voltak megelégedve, mert jelentékeny volt azok száma, kik 1740 előtt vándoroltak Magyarországba, a kiknek adózásától ily módon elestek. Mivel szép szerével nem hódíthatták vissza

[1] Az ungarisch-bródi hitk. jegyzőkönyve 250, 270 l.

[2] Orsz. Lev., Id. Jud.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tagjaikat, azt is megtették, hogy a Morvába kereskedni járó morva zsidókat, kik még 1740 előtt telepedtek meg Magyarországon, elfogatták és addig nem bocsájtották szabadon, míg kezest nem állítottak, hogy visszatérnek Morvába és ennek maradnak adófizető tagjai.*

A tömeges bevándorlásoknak nem tudta útját állani a kormány. A törvényhatóságoktól szerzett informátiók alapján a helytartóság kemény rendszabályt terjesztett ugyan a király elé, de ennek kivitelét megakadályozta a nemes urak jóindulata a zsidók irányában. A helytartóság 1727 január havában felterjeszti a királynak, hogy idegen zsidó, kinek nincs hiteles útlevele, nem bocsátható az országba, a Törökországból jövő zsidók a végek kapitányaitól látandók el passussal, mely meghatározott időre szóljon és ezt minden helységben, melyen átvonul, a tanács indorsálja. A batyus zsidók, kik alkalmat adnak a tolvajlásra, mivel megvásárolják a lopott tárgyakat még útlevéllel sem bocsátandók be. A passussal járó kereskedőnek csak kereskedni szabad, de nem megtelepedni — bár elbocsájtó levele van földesurától — még oly helyen sem, hol kevés a keresztény kereskedő. Ha mégis megtelepednék, el kell tolonczoltatni és passusára irandó a kitiltó rendelet; ha másodszor is belopódzik, megbotoztatik és árúi elkoboztatnak. A Magyarországon már megtelepedett zsidók, ha vagyontalanok, rövidesen száműzendők. A régóta megtelepedett és állandó lakással és kereskedéssel biró zsidó kereskedők csak az esetben maradhassanak meg, ha külföldi uruktól megkapták az elbo-

* Orsz. Lev., Acta Judæorum Lad. A.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

csajtó levelet; ha ezt kérni vonakodnának, üzessenek ki, nehogy még több vagyont gyűjtve az országban külföldre hurczolják azt. A kiűzendőknek időt kell adni, hogy ügyeiket rendbe hozzák. A bajok és botrányok elkerülésére, melyek a zsidóknak a keresztényekkel való együtt lakásából és jó viszonyukból származnak, helyes volna, ha a zsidók nem laknának keresztények szomszédságában. A helytartóság végül hagyta a legkegyetlenebb ajánlatot. A magyarországi zsidók szaporodásának meggátlására czélszerűnek tartja, hogy Magyarországon is lépjen életbe a zsidó házasságot korlátoló rendelet, mely az örökös tartományokban már kihirdettetett.*

A javaslat nem számolt azzal, hogy Magyarországon nem lehet a zsidóval teljesen úgy bánni, mint az örökös tartományokban. A helytartóság megfeledkezett, hogy a magyar földesurakat, kik zsidóikban nemcsak zsidót, hanem embert is láttak, nem lehet arra rávenni, hogy ghettókba zárják zsidóikat, vagy még rosszabbul bánjanak velök, mint az igavonó állattal, melyet senki sem gátol szaporodásában. A megyék érezték, hogy valami készül zsidóik ellen, ezért sokan nem, sokan pedig hiányosan küldték be jelentéseiket, melyek a helytartóságot inkább szánalomra, mint üldözésre indithatták volna. Nyomorult szegényeknek tűntetik fel a zsidókat a vármegyék, kiket nem kell helytartósági rendelettel kiűzni, mivel az inség amúgy is hajtja őket. Szegénységüknek egyik oka, hogy a sz. kir. városokban nem kereskedhetnek a vásárokon kívül.

* Orsz. Lev., Id. Jud.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Egy helyen a nyomor, másutt a sz. kir. városok szükkeblüsége, irigysége üldözi őket, a margitai járásban az oláhok, kik elől Nagy-Károlyba és Nagy-Váradra költözködnek.[1]

Mialatt a zsidók megtelepedésének és szaporodásának korlátozására tárgyalások folynak, a király hozzálát, hogy legelsőben a bányavárosok területét tisztítsa meg a zsidóktól. A zsidó-kiüzést e helyeken már I. Lipót kezdte meg, de eredménytelenül. 1693 január havában tudtára adja Bars, Hont, Turócz, Zólyom megyéknek, hogy régi szokás tiltja a zsidóknak, hogy a bányavárosokat hét mérföldön belül megközelítsék. Életük forog koczkán, ha mégis megtelepednének e helyeken, honnan a bányák miatt tartatnak távol. A zsidók nem törődve a tilalommal beköltözködtek Korponára, Lévára, a hol már 1686-ban is ezüstkereskedéssel foglalkoztak,[2] Bajmócz, Privigye helységekbe, ennélfogva a szokásjog ellenére megtelepedettek hagyják el azonnal e lakóhelyüket, ezentúl csakis hét mérföldnyire a bányavárosoktól legyen szabad kereskedniök.[3] Lipót 1700-ban Erdélyországban is közhirré teszi, hogy a zsidók tartózkodjanak a bányavárosoktól, melyekben az aranyat és higanyt összevásárolják, de ez alkalommal a tilalmat a görögökre is kiterjeszti.[4] Rákóczi Ferencz pedig 1708 junius 20-án a cziráki táborból rendeli el[5] «legyenek

[1] Orsz. Lev., Acta Judæorum Lad. B., Pozsonyi kam. int. lev. II. sor. 12. cs.

[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1686 decz. 12.

[3] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1693 jan. 14.

[4] Orsz. Lev., Erdélyi főkormányszék lev. 1700, 610.

[5] Orsz. Lev., Neoreg. acta, fasc. 1585, no. 38.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

olly dispositiok, és Inspectiok, hogy sem az Török sem az sidó az Bánnya városokra ne admittaltassanak, ne penetralhassanak.»

A zsidók azonban nem törődve a rendeletekkel, megtelepednek a bányavárosok közelében, nyilvános vásárokon kereskedést űznek bennök, sőt Ságon a szolgabiró engedelmével még sátort is állítanak. III. Károly 1727 márczius havában parancsolja ki innen a zsidókat. Némely helyen figyelemre sem méltatták a királyi leiratot, másutt meg csak lassan vonakodva tettek neki eleget, úgy hogy a királynak junius hóban ismételni kellett rendeletét. A kitiltás következtében Ürményt el kellett a zsidóknak hagyni, ugyanezen sors várt a nagy-tapolcsányi és bajmóczi zsidókra, de utóbbiak gróf Berényi Péter és gróf Pálffy János horvátországi bán közbenjárására mégis megmaradhattak,[1] szintúgy Csuzban, melynek zsidóit hasonlóan fenyegette a kizárás.[2]

A budaiak látván, hogy a bécsi udvarban kedvezőtlen hangulat uralkodik a zsidók ellen, ismét megkezdték áskálódásaikat ott, a hol abbanhagyták — a Schlesinger családnál. A tanács 1725 elején a téli hidegben Günsburger Salamon boltját, minden benne foglalt árúval, előzetes rendelet hiján «ennélfogva kétség kívül pusztán kedvtelésből érdemetlenül hat hó előtt bezáratta és nagy kárba és költségbe keverte őt.» Günsburger sérelmét ipja Schlesinger Izrael tolmácsolta az udvari kamaránál, melytől a város jogtalan támadása ellen

[1] Orsz. Lev., Id. Jud.
[2] Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

igazságot kért már az okból is, mivel a legtöbb budai zsidó egyáltalán nem élvez oly királyi privilégiumot, minő a Schlesinger család tulajdona és a város mégis szabad kereskedést engedélyez nekik.[1] Ugyanekkor a magyar zsidóság is panaszt nyujtott be a bécsi udvari kamarához a budai tanács ellen, mivel Pesttel együtt megkezdte régi zsarolását, hogy a zsidókat a repülő hidon jobban adóztatja, mint a más felekezetbelieket. A kamara mindkét kérelmet, a magyar zsidóságét és Schlesinger Izraelét augusztus 9-én küldi informátió végett a pozsonyi kamarához.[2]

A város ép két nappal azelőtt írta meg Pozsonyba a helytartóságnak, hogy julius 9-én összeíratta zsidóit, a kiktől minden áron megszabadulni akar. Az országgyülésnél, felső instantiáknál és legutóbb a canczelláriánál akarta kiüzetésöket kieszközölni, de nem ért czélt. A helytartóság 1727 május 30-án azon tanácsot kapja, hogy a budaiak folyamodványát terjeszsze fel a királynak és védje meg kiváltságukat a zsidók ellenében. A zsidók úgy látszik értesülve voltak a budaiak panaszáról, melyet a helytartóságnál tettek, ennélfogva még 1727 január havában megkérték a királyt, ne engedje katonai és kamarai védelmüket a városi jurisdictióval felcserélni. A canczellária folyamodványukat a városhoz teszi át, melytől megkérdezi, hogy minő volt régente és minő jelenleg Budán a zsidók katonai és kamarai védelme.[3]

[1] Orsz. Lev., Ben. res. 1725. aug. 9.
[2] U. i.
[3] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1727 jan. 76, Acta Jud. Lad. A.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A város előbb határozott, mint a király. A tanács 1728-ban megparancsolja a zsidóknak, hogy: mindnyájan, kik itt letelepedtünk, minél előbb rendelkezzünk házaink és üzleteink fölött — így írják a zsidók a királynak — és innen szent György napján tüstént eltávozzunk és továbbra ne merjünk itt időzni, azonkívül a város tanácsa még azt az utasítást is adta egyes polgárainak, hogy ezentúl zsidót még bérfizetés mellett se vegyenek házukba vagy szállásba. A zsidók azonnal panaszra járulnak a király elé, rimánkodnak előtte, kérik védelmét, hogy ne legyenek kénytelenek odahagyni a várost, a hol születtek, nevelkedtek, a hol apáik Buda visszavívása óta laktak, ne fosztassanak meg attól a csekély jövedelemtől, melyet arczuk izzadságával gyüjtöttek.[1] A kiüzés nemcsak üzletüket károsítaná meg, hanem a kamara is elveszítené azt a 410 frtot, melyet a zsidók évente «türelmi adó» czímen fizetnek neki. A király 1728 április 12-én felszólítja a várost, adjon helyes és körülményes jelentést az okokról, melyeknél fogva a zsidókat kiüzni akarja.[2] Az ügy megint a zsidók javára dőlt el, a mi a várost arra birta, hogy még elkeseredettebben harczoljon ellenök. A következő évben ismét a Schlesingereken tölti ki mérgét, bevádolja őket, hogy még a Nátán családot is tönkreteszik, a mely elszegényedése miatt a ka-

[1] in dicta Civitate Budensi a tempore factæ per victricia Augustissimæ Domus Austriacæ arma ejusdem Civitatis gloriosæ Revindicationis e manibus atque potestate Turcæ, Majores et Antecessores ibidem se stabiliverint, nosque ibidem nati et educati.

[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1728 ápr. 40.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

marának járó védelmi díjat sem tudja már fizetni. Feljelentésével, duzzogásával semmit sem tudott elérni, a király nem akarta a kamarát attól a jelentékeny összegtől megfosztani, melylyel a zsidók a kincstárt évente gyarapították.

Nyolcz évi fegyverszünet után 1736-ban a város újra kirohanást intéz a zsidók ellen. A király megparancsolván a zsidók összeiratását, Buda készségesen engedelmeskedik a rendeletnek, 1735 november 12-én összeírja zsidóit.[1] A tanács a következő esztendő február 18-án küldi a helytartósághoz a conscripczió eredményét, melyhez terjedelmes folyamodványt is mellékelt.[2] A panaszok, melyekkel előhozakodik, a régiek. Újra hangoztatja, hogy a zsidóság napról-napra népesebb lesz e tősgyökeres katholikus városban, a polgári kereskedőket megkárosítja, a harminczadot kijátsza, nyerészkedik, de azért a városnak egy garast sem fizet. A büntetést mindig elkerülik, mert a város megtorló keze alól a kamara és hadügyi tanács igazságszolgáltatása alá bujnak. A város megszabadult a kamarai administrátió alól, tehát a zsidókra vonatkozólag érvényesülni kellene a város kiváltsága ama pontjának, mely a tanácstól teszi függővé, akarja-e a zsidót megtűrni, vagy sem. Hogy a város nem akarja szenvedni a zsidókat, bizonyítja, hogy «mi a zsidóságot nemcsak hogy soha sem akartuk tűrni, hanem a keresztény nép ellen támasztott botrányaik és a polgárok keresetének

[1] Orsz. Lev., Acta Jud. Lad. A.; Urbaria et Conscriptiones fasc 2, no. 71.

[2] I. h.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

megrontása miatt minden áron száműzni igyekeztünk őket.» A tanács kéri a helytartóságot, járjon közbe a királynál, hogy a zsidóságot kiüzhesse «és így Isten dicsőségére már rég elhatározott szándékunkat végre megvalósíthassuk.»

A tanács panaszainál sokkal érdekesebb az a táblázat, a folyamodvány melléklete, mely a budai zsidók beléletének képét nyujtja.

A hitközséget 32 család, 156 lélek képezte, melyben a 71 gyermeken kivül még a 3 tanító, 1 szolga, 18 cselédleány is benfoglaltatik. Természetes szaporodásuk, mint az ország más hitközségeiben is, kicsiny volt. A családok túlnyomóan idegen származásuak és Morva-, Lengyel-, Németországból, Sziléziából és Becsből kerültek Budára. Magyar csak 12 család, ezek közül budai születésű 7. Becsből szakadt ide a szegény Joél Hirsch, Wormsból Jakab Méier kereskedő, Frankfurtból Gorff Mózes, Bürgel Joachim. Aránylag a legtöbb telepes Morva- és Lengyelországból származott, összesen 16, Németországból 7.

A hitközség élén, talán ez időben is, a német Simon Göczel állott,* ki katonai szállító volt. A rabbi Ábrahám Löb volt Nikolsburgból, kit még öt év után is hivatalában találunk. A község tanítója a győri Ábrahám Mihály, kivüle még három magántanító működött egyes családoknál; így az elnöknél, valamint az ócska vassal kereskedő Pollák Joachim Simonnál és — a mi feltünő — a szegény Joél Hirschnél. Sakter kettő volt a hitközségben; a templomszolga Bián juhpásztor volt. A «szent

* Orsz. lev., Ben. res. 1741 márcz. 16.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

egylet»-nek szolgája a «vespillo» halott-eltakarító volt. A héber iratokat a frankfurti Gorff Mózes készítette.*

Foglalkozásra nézve a hitközség tagjainak legnagyobb része kereskedő. Nyitott üzlete csak ötnek volt, a három első telepes utódainak és Schlesinger Sámuelnek s Bürgl Joáchimnak. Kereskedelmi czikkek: szövet, gyolcs, pántlika, csipke, ócska ruha és vas, némelyik pedig — a mint a zsidók szokása, mondja az összeírás — minden kezeügyébe eső dologgal üzérkedik. Van a ki árúját Morvából hozza és vásárokra jár vele az egész országban, batyus csak egy van a községben, szintúgy szakács is. Egy üzletből két, három és négy család is él. Szegény és koldus csak kettő van a jómódu hitközségben, melynek éppen fele tart cselédet és szolgát. Lova, ökre, tehene, borja egyiknek sincs; az adózás nincs feltűntetve, a mi valószinűleg szándékosan történt. Egész bizonyos, hogy a városi jurisdictió alatt levő zsidók a városnak is fizettek adót, de a tanács nem említi ezt, hogy a helytartóságot meggyőzze arról, hogy a zsidó csak a maga hasznát keresi és ebből a városnak nem juttat. A külföldi örökös uraknak csak öten fizetnek évi adót, a legtöbbet Fülöp Mózes Kaunicz jobbágya szolgáltatja, évente 10 frtot, a legkevesebbet a rabbi adja, évente 1 frtot.

Az elég népes és gazdag község csak egyben volt szegény — a zsidó ismeretekben. A régi szép idők elmultak, midőn Buda rabbijai mint a zsidó tudomány ápolói

* Scriba hæbraicus, et præterea exercet questum vestibus antiquis.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ismertek voltak az egész zsidóságban. Könyvértő ember csak egy volt a rabbin kivül, Chálfon Izsák ben Gerzson, ki Chages Mózes rabbival levelezett.[1]

Családneve kevésnek volt, a legtöbbnek neve az országot és helységet jelöli, a honnan az illető származott, igy Bacharach, Leitersdorfer, Nikolsburger, Prager, Pollak, Pollitzer, Schlesinger, Ulmer, Teltsch; a Gorff és Bürgel jelentése ismeretlen.

A hitközségből néhány család az ország különböző vidékén telepedett meg, a pestmegyei Gombán Ádám Mihály, Pozsonyban Dávid Simon, Köpcsényben Schlesinger Jakab Sámuel és Péterváradon szintén egy család.[2]

A város úgy találta, hogy soha sem fog czélt érni, ha a zsidók kizárását egyszer sürgeti, másszor meg abbanhagyja. Legjobbnak vélte, ha szüntelenül nyakán ül a canczelláriának, a mely végre megunva a folytonos zaklatást a város kivánságát fogja teljesíteni.

A conscripczióval beadott kérelem után 1738 nyarán megint azt kéri a város a királytól, hogy adja beleegyezését a zsidók kiüzéséhez. A király augusztus 5-iki válaszában megtagadja a budaiak kivánságát. A várost nem csüggeszti el a dolog, ujra felir a királyhoz ismételvén rég hangoztatott óhaját. Mire a király augusztus 22-én elrendeli, hogy a törzsökös budai zsidók továbbra is kereskedhessenek és áruikat a pestis daczára a városba

[1] Chages Mózes dvtára שתי הלחם 44. sz. לאשר שאלני אהובי התורני המחודד כהר"ר יצחק במהר"ד נרשון נר"ו אחיו של אהובי התורני כהר"ר יהושע חלפן מאובין נר"ו.

[2] Orsz. Lev., Acta Jud. Lad. A.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

szállíthassák, de vigyázzon a város, nehogy zsidói és a ráczok Pestre vagy a dunántuli részekre menjenek. Kizáratik a városból, vagy exemplaris büntetést kap, a ki nem jelenti be előzetesen, hogy hova szándékozik menni; a távozó menetlevelet kap, melyet visszatérésénél vissza kell szolgáltatnia rajta azon hivatalos megjegyzéssel, hogy meddig tartózkodott egyik-másik helyen.[1]

A város a király rendszabályát azzal sulyosbította, hogy minden Pestre átjáró zsidótól 17 kr. hidvámot szedett. A várparancsnok panaszára a király 1738. szept. 5-én megkérdezi a tanácsot, hogy mi igaz a dologban és mi jogon veszi a zsidóktól a vámot.[2]

Ez időbe esik, hogy III. Károly «nem csekély okokból» megengedi, hogy a németországi József «Bau Jud» nejével és két gyermekével a kamara pártfogását élvezze és Magyarországon letelepedhessék.[3] Fentartására a király egyelőre 500 frtot utalványoztat ki számára. Az udvari kamara azt hiszi, hogy a zsidó számára a legalkalmasabb letelepedési hely Buda lesz; mivel Budán amugy is laknak kamarai zsidók és az elővárosokban olcsó áron kaphat szállást, vagy ha nem, ugy lakjék a kamara házában, melyet két év előtt egy nemesnek akartak eladni.

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1738 aug. 16.

[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1738 aug. 58.

[3] Hebræum Joseph bau Jud nominatum ex Imperio cum Uxore Rachel, Filioque Lazaro, et filia Mamilla dictis huc semet recipientem, ex rationibus, et motivis non postremis jussit Augustissimus Sub Protectionem Cameralem sumi, Eidemque Locum Residentiæ in Hungaria assignari.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

József úgy reménykedett, hogy tárt karokkal fogadják Budán. Azonban Magyarország, de különösen Buda nem volt az a terület, hol a kiváltságos zsidókat jó szemmel nézték volna. Csak az előtte való évben bántalmazták Pozsonyban kiváltságai daczára Herz Lőv Manassest.[1] József megérkezvén Budára a «Bau Hof»-ban keresett lakást, de nem kapott benne szállást, mert katonai és nem kamarai épület volt. Majd a városban nézett lakás után, de itt sem talált, mivel a polgármester 100 birodalmi tallérnyi birságot rótt arra, ki zsidót házába fogadna. A király által pártfogolt zsidó ennélfogva kénytelen volt magát meghuzni egy istállóban. József ily vendégszeretet láttára megkérte a királyt, hogy a budai várparancsnok, toledói gróf Jörger Ferencz bocsássa rendelkezésére a «Bau Hof» katonai épületet, vagy pedig a polgármester engedje meg neki, hogy lakást bérelhessen. Az udvari kamara erre megkérdi a pozsonyi kamarát, vajjon hatalmában van-e a budai tanácsnak, hogy a zsidók befogadását megtiltsa a polgároknak, ha igen, ugy a zsidó Szolnokon vagy Szigeten telepedjék meg.[2] A kamara Szolnokot jelölvén ki számára oly hely gyanánt, a honnan József «Bau Jud»-ot nem utasíthatják ki, valószinüleg ide költözött József, a kit a szolnoki várparancsnok pártfogásába vett. Azonban itt sem volt maradása. Heves vármegye «egyes-egyedül a megye lakosainak megóvása czéljából» kiűzvén a zsidókat felír a királyhoz, hogy tiltassék ki a zsidó, kit a szolnoki várparancsnok

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1737 aug. 82, 1753 ápr. 28.
[2] Orsz. Lev., Ben. res. 1738 aug. 12, 16, 58.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

többszöri felszólításra sem akar védelméből elbocsátani.[1]

III. Károly 1740 okt. 20-án szállt sírba. Uralkodásáról a zsidók története csak kevés jót tud felemliteni, a budai zsidók azonban mindig hálásan őrizték emlékét, mivel számüzetésüket rendeleteivel feltartóztatta. Utódja a trónon Mária Terézia nem volt a budai zsidók iránt annyira jólelkü, mint atyja. Hat évvel atyja halála után kiadja a rendeletet, mely megsemmisíti a budai hitközséget.

A város a trónüresedés idejében bekövetkezett állapotokat ki akarván aknázni, már deczember 17-én folyamodványt nyujt be a királynőhöz, melyben a zsidók kiüzéséért könyörög. A zsidók kizárását megint összeirásuk alkalmával kéri. Sámuel Farkas ugyanis, ki gróf Jörger várparancsnoknál és utóbb ennek halála után gróf Lymburg-Styrum Ottó parancsnoknál volt udvari zsidó, a canczellária beleegyezését akarta megnyerni, hogy a Viziárosban lakhassék.[2] Becsből a város felvilágositását kivánták ez ügyben, mely összeiratja a zsidókat és az egybegyüjtött adatokból kovácsol ellenök fegyvert. A mit a zsidókról elmond a város, csaknem szóról szóra ugyanaz, mint a mit már régebben felterjesztett III. Károlynak. A zsidók sokasodása, csalása, a polgári kereskedők megrontásának megemlitése ismétlődik e folyamodványban is. Felpanaszolja, hogy uj ruhákat és szőrmeárukat is kezdenek eladogatni az iparosok kárára. A kamarai perceptor és a vice-vár-

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1743 feb. 71.
[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1740 decz. 3.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

parancsnok még védelmezik őket, kik áruikkal a pestist terjesztik. Mint a multkor, úgy most is azon óhajukat fejezik ki a polgárok, vajha Isten dicsőségére kiüzhetnék a zsidókat városukból.[1]

A város önönmagát czáfolja a beküldött adatokkal.[2] 1735-ben a lélekszám 156 volt, öt évvel később csak két lélekkel lett több a hitközség. A családok száma hárommal szaporodott ugyan, de az összlétszám azért a multkori összeiráshoz képest mégis csak kettővel mutat többletet. Az összeírás arról tesz bizonyságot, hogy öt év alatt megváltozott a hitközség szine. Új alakok, a törzsökös családok fiatal sarjai lépnek fel, a régieket megdöntötte a mirigyhalál, mely a hitközséget sem kerülte el. A fertőzött betegek számára a hitközség kórházat emelt.[3]

A járvány terjesztésére a város nem tudott volna a zsidókra egyebet bizonyítani, mint hogy egy temesvári bőrkereskedő árúkat hozott Budára, melyeket a város zár alá tett.[4] A várparancsnok ellen felhozottakból csak az igaz, hogy Pleyern János József deczember 15-én levelet intézett Nothhelfer Józsefhez, melyben elmondja, hogy a budai kamarai zsidók panaszt tettek nála a pol-

[1] Orsz. Lev., Ben. res., 1741 márcz. 16. reliquam Gentem Judaicam adeo Nobis præjudiciosam e Communitate Nostra per totum alias Catholica, Tandem exterminare, taliterque Intentionem Nostram pro Gloria DEI dudum conceptam tandem in effectum deducere valeamus.

[2] U. i.

[3] Orsz. Lev., Pozsonyi kam. int. lev. 1730—39 A. cs.

[4] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1738 julius 74, aug. 16, 1740 decz. 104, 114.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

gári szücsök ellen, kik a zsidóktól két süveget elkoboztak, melyet a tanácsnak adtak át azután. A perceptor felszólalt a tanácsnál a merénylet ellen, de ez a szücsöknek adott igazat, kik szerinte jogosan jártak el, mivel a zsidóknak tilos volt oly áruval kereskedni, melylyel az adózó polgári iparosokat károsítani lehet. A budai kézműveseknek egyedül az az igyekezete — írja Pleyern — «hogy a védelem alatt levő zsidókat kiirtsák, hogy ez által általánosan érezhető bajt, kárt, mind magasabbra csigázott kereszténytelen uzsorát és ebből származó drágaságot okozzanak». A viceparancsnok erre értesíti Styrum parancsnokot, hogy a perceptor felszólítására megvédi a zsidókat minden merénylet ellen, habár a tanács protestált Nothhelfer szándéka ellen.[1]

A mint Budán, úgy Nagyváradon is a városi parancsnok védte meg a zsidókat az erőszakoskodás ellen. Bihar-megye felpanaszolja, hogy a nagyváradi parancsnok fegyveres erővel segédkezik a kóbor zsidóknak, hogy a heti vásárokon kereskedhessenek, miáltal felszöktetik vagy leszorítják az árakat; marhát a mészárosok nem vehetnek földesuraik vagy a város számára, mert a zsidók mindent összevásárolnak. Védelmük következtében számuk napról-napra növekszik, a közterhektől mentesek, van bírójuk és már azt is meg merik tenni, hogy a parancsnok kertje mellett sátrakat és bódékat építenek. A parancsnok a helyett, hogy abbanhagyná a védelmet, még elveri azt, a ki kérdőre vonja. A megye kéri, hogy a hadügyi tanács intse meg a parancsnokot.[2]

[1] Orsz. Lev., Cancz., fog. 1741 febr. 98.

[2] Orsz. Lev., Cancz., fog. 1740 febr. 88, május 9.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

Buda város folyamodványa a következő évben nyert elintézést. A canczellária 1741 február 10-én tudósítja az udvari kamarát, hogy a szállító zsidók, ha szükség van rájuk maradjanak meg, de ezek is legyenek alávetve a városi jurisdictiónak. A pozsonyi kamara ennélfogva Bécsből azt az utasítást kapja, hogy írja össze a budai kamarai zsidókat megjelölvén mióta élvezik a védelmet és mennyi évi járulékuk.[1]

Április hóban, midőn a királynő a pozsonyi zsidókat az országgyűlés alatt kiűzni és lakásaikat a rendek és szolgálattevőik számára akarja lefoglaltatni,[2] az udvari kamarának a budai zsidók közt elintézni valója akad. A várparancsnok Styrum gróf házi zsidaját a fiatal Schlesinger Joáchimot a hitközség akarata ellenére megtette elnöknek. A község neheztelt a hatalmaskodó Schlesingerre, ki hivatalában katonai assistentiát használt és elégedetlenségre adott okot, mivel egy zsidót öt napon át tartott tömlöczben. A zsidók elpanaszolják, hogy a gróf katona létére a kamarának ügyeibe avatkozik, mivel a budai zsidók tulnyomó része kamarai védelem alatt áll. Styrum azzal védekezik, hogy nem is ismeri Schlesingert, kit a község jószántából választott meg elnökének. A zsidók váltig erősítgetik, hogy a parancsnok valótlanságot állít, mert nélküle Schlesinger nem jutott volna a birói hivatalba. A haditanács a zsidók részére állott, Styrumot pedig felszólította, hogy

[1] Orsz. Lev., Ben. res. 1741 márcz. 16, Cancz. fog. 1741 febr. 98.

[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1741 márcz. 18, Salamon Ferencz, Kisebb történelmi dolgozatai (II. kiadás) 121.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Schlesingert foszsza meg hivatalától és alkalmazkodjék elődjeihez, kik sohasem avatkoztak kamarai ügyekbe.[1]

Styrumnak oka lett volna a zsidókra haragudni, hogy feljelentették, de nemesebb lelkü volt, semmint éreztesse velök ellenszenvét. A következő évben megint védelmére kel egy hitsorsosuknak, a ki nem volt más, mint a nemrég Budán megtelepedett Sámuel Farkas. Sámuel adósságokba keveredett, hitelezői a helyett, hogy rendes uton jelentést tettek volna a parancsnoknál, kinek udvari zsidaja volt, a tanácshoz fordultak, hogy fogassa el, mert el talál szökni. A városbiró egy éjjel az őrséggel kihuzatja ágyából Sámuel Farkast s tömlöczbe csukatta. Styrum többször kérte, hogy bocsássák szabadon a katonai biráskodás alá tartozó zsidót, vagy engedjék át neki, hogy katonai fogságban tartsa addig, míg kielégíti hitelezőit. Miután a tanács nem teljesítette a várparancsnok óhaját, Styrum 25 fegyveres katonával 1742 junius 13-án a börtönbe hatolt és kiszabadította onnan Sámuel Farkast. A várparancsnok biráskodása mód felett felingerelte a polgárokat. Sérelmöket a helytartóság elé viszik, melynek révén a canczellária utasitja a haditanácsot, róná meg Styrumot, ki országgyülési végzés ellenére polgári ügyekbe ártotta magát és ne akadályozza meg ezentul a budai tanácsot, hogy kiüzzön oly zsidókat, minő Sámuel Farkas.[2]

A budai tanács 1742 szeptember 22-én intézi utolsó támadását a zsidók ellen. Kirohanása szerencsével járt,

[1] Orsz. Lev., Ben. res. 1741 ápr. 29.
[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1742 jul. 91.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

azonban négy évnek kellett elmulni, míg végső fáradozásának sikerét megláthatta. A város soha annyi vádat nem hordott össze a zsidók ellen, mint ekkor; és mint ez ízben, előbb soha se törekedett annyira egyes keresztény kereskedők ügyéből katholikus kérdést csinálni. A királynőnek ismert hitbuzgóságát tartotta szem előtt, mikor a zsidók kiüzetését az uralkodó vallás érdekeivel kapcsolta össze. Már régóta erőlködnek a polgárok — irja a tanács,* — hogy a kamarai administratió idején katonai szállítás ürügye alatt beköltözködött Nátán, Bacharach és Hirsch zsidókat elmozditsák, de sajnálattal kell meggyőződniök, hogy a zsidók meghiusitják ezen tervüket, mivel pártfogást, segitséget nyernek a kamarától és hadügyi tanácstól. A város csak kénytelen-kelletlen türte őket eddig a Vizivárosban, azonban most már teljesen tarthatatlanná vált az állapot, mivel a zsidók türetése botrányköve a kath. hitnek, kára a polgároknak s kereskedőknek, ártalma a közjónak, arczulütése a város kiváltságainak. Meggyalázása a kath. hitnek, hogy egy kath. városban megtüretnek Krisztus ellenségei, kik, ha nem is az utczán vagy tereken, de bizonyára a szentegyház környékén bérelt lakásaikban naponkint gunyt űznek, a mint az oltári szentséget a beteghez viszik vagy körmenetekben felmutatják. A keresztény hivők, ha szabadna sok mindenfélét tudnának elbeszélni a Budán megtelepedett zsidók csinjeiről; ezek közül a város csak egyet emlit meg Mária Terézia királynő előtt. Egy zsidót a közelmult napokban tetten értek, a mint keresztény asszonynyal

* Orsz. Lev., Ben. res. 1742 decz. 21.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

szerelmeskedett, a zsidót a város nyilvánosan megbotoztatta hóhérával és aztán kiutasította. A zsidók megkárositják a kereskedőket, mivel kijátszván a harminczadot olcsóbban árusitanak, mint a keresztény kereskedők. A zsidó nem űz földmivelést, hanem uzsoráskodik, csal, furfanggal szerez gazdagságot. A tolvajlást elősegitik, mivel a lopott, rablott, szentegyházakból elcsent tárgyakat elrejtik, megveszik és tuladnak rajtok. Ha gonoszságuk kitudódik, a czinkos vagy bűnös elfogatik, mégis elkerülik a büntetést, mert nem tartoznak a város biráskodása alá, mely igazságosan megleczkéztetné őket, hanem a kamarai és katonai védelem által felszabadittatnak. Számuk tuljárja már a háromszázat, a városnak mit sem adóznak, a királyi kincstárba védelem czimen csak alig fizetnek valamit. Nem jogos, hogy ily csekélységért a közterheket viselő polgárok s mesteremberek kárára s jövedelmük csökkentésére megtüressenek, a jog ugy kivánja, hogy a zsidók felmentendők a kamarai és katonai védelem alól és igy kiüzessenek. Mindenre, a mi szent, alázatosan kérik tehát a városbeli urak a királynőt, hogy Isten dicsőségére és a köz javára teljesitse kivánságukat, melyet azért terjesztettek elébe, nehogy az utódok avval vádolják őket egykoron, hogy hanyagul jártak el hivatalukban.

A királynő deczember 21-én adja válaszát* a budaiak kérelmére. Kárhoztatja a zsidók terhére rótt tetteket, de kinyilvánitja, hogy egyik másik zsidó cselekedete miatt még nem büntetendő valamennyi zsidó. Mivel a királynő

* Orsz. Lev., Ben. res. 1742 decz. 21., quia tamen factum unius, et alterius, omnes Judæos non afficeret.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nem akarta az amugy is szűkiben levő kincstárt még jobban kiüríteni, ezért elbirálandónak tartja, hogy tényleg megérdemlik-e a kamara védelme alatt levő békében és becsületesen élő zsidók a kiüzetést, vagy esetleg véleményt kér, hogy hány zsidó maradjon királyi protekczió alatt. A királynő válaszát megelőzőleg a canczelláriа már november 16-án értesíti az udvari kamarát, hogy nem kapott tőle választ a mult év febr. 10-én küldött levélre, melyben a kamara felszólíttatik, hogy a zsidók kiűzése elé ne tegyen akadályt, vagy ha nyomós okot tud ez ellen felhozni, értesítse róla a canczellériát. Időközben azonban megtörtént, hogy amikor a tanács meggátolni akarta, hogy egy zsidó a Viziárosban üzletet nyisson, Pleyern katonai hatalommal űzte el a kiküldött városi közegeket. A canczellária rosszalja a perceptor eljárását és meghagyja, hogy Pleyern ne merészeljen ezentul a város ellenében fegyveres erőt használni és a zsidók kiűzésében ne alkalmatlankodjék.*

A canczellériának e leirata már érezteti, hogy az udvar nem idegenkedik többé a gondolattól, hogy a zsidók számüzessenek Budáról. A canczellária nyiltan vallja, hogy nem szorul többé megfontolásra, hogy a zsidók kiűzése királyi leirattal megengedtessék a városnak, mely privilégiuma értelmében jogosat követel. A kiűzési szándékot a canczellária a hadügyi tanáccsal is tudatta, melyet szintén arra figyelmeztetett, hogy emberei ne háborgassák a várost szándékában.

Mialatt Buda zsidói számára a kitiltási rendelet készül Becsben, az egész ország zsidóságának rendkivüli

* Orsz. Lev., Ben. res. 1742. decz. 21.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

megadóztatásáról is folynak a tanácskozások. Mária Terézia életbe akarja léptetni a türelmi adót, melyet már három elődе próbált kivetni a zsidókra.

Az udvar felháborodása a zsidók ellen, kik a megyéktől pártfogoltatva többé-kevésbbé vonakodtak e tervezett törvénytelen adóterhet magukra vállalni, a budai zsidókkal való bánásmódban válik érezhetővé. 1743 óta az udvar levette róluk védő kezét és csak idő kérdése, mikor méri a hitközségre a megsemmisítő csapást. 1743 jan. 8-án a canczellária közli az udvari kamarával, hogy a haditanácsot már utasította, hogy a budai kamarai zsidóknak engedelem nélkül ne nyujtson védelmet, ennélfogva Pleyern is szigoruan megintendő, hogy a kiűzetést ne tartóztassa fel.[1]

1745-ben márczius 8-án a canczellária ismét felszólítást intéz az udvari kamarához, melyben a kamara válaszát kéri a zsidók kiűzésére vonatkozólag.[2] A kamara és canczellária egy értekezleten már eltökélték a kiűzést, de a királyi végzést addig nem adhatták ki, míg a kamara valamely igért jelentését be nem nyujtotta.

A budaiak türelmetlenkedve várták a királyi leiratot, a canczellária tehát sürgeti a kamarát adott szavának beváltására, hogy a kiűzési ügynek valahára már vége legyen. Ugyanezen napon a haditanácshoz is leiratot intézett a canczellária, hogy a budai várparancsnoknak parancsolja meg, ha még nem tette volna, hogy a város kiűzési tervét ne háborgassa. A hadügyi tanács márczius

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1743 január 109.
[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1745 márcz. 75.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

26-án megizeni a canczelláriának, hogy Styrumnak már megadta a kivánt instructiót.[1]

A budai hitközségnél nagyobb, hirnevesebb, vagyona és tudománya által Európa egyik legkiválóbb hitközségének, a prágainak kellett a száműzés keserveit ez időben megízlelni. 1745 január 11-én a királynő értesíti a magyar helytartóságot,[2] hogy többféle igen sulyos oknál fogva elhatározta, hogy a cseh- és morvaországi zsidóság junius végeig távozzék az országból, megmaradása esetén katonai hatalommal fog onnan kiutasittatni. A kivándorló zsidóknak még a szomszéd országokban való megtelepedés is megtiltatott. A helytartóság adjon véleményt, miként lehetne a kiűzött zsidóknak Magyarországba való beözönlését megtiltani. Az igen sulyos okok, melyek a királynő kiűzési rendeletét létrehozták, az a gyanusítás volt, de a mit eddig bebizonyitani nem lehetett, hogy a cseh és morva zsidók az örökösödési háboruban az ellenséggel egyet értettek. A kitiltó rendelet azonban csak a prágai hitközségen lön végrehajtva, melynek mintegy tizenkétezer tagja volt kénytelen a várost elhagyni.

A mi után Buda város évtizedek óta fáradozott, a mi kimondhatatlan vágyát képezte két nemzedéknek, 1746 junius 17-én teljesedett be. E napon, a zsidók sziván

[1] Orsz. Lev., Acta J. Lad. A.

[2] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1745 jan. 37, febr. 1. Ex pluribus, certisque ponderosissimis rationibus eliminationem omnium Judæorum in Regno nostro Bohemiæ et Marchionatu Moraviæ commorantium, aut vitam degentium sub fine Mensis Junii currentis Anni etiam manu militari, si ea opus esset, exequandam elementissime resolvimus.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

29-ét számították, a királynő Bécsből értesiti a várost kegyelmes elhatározásáról, hogy valamennyi zsidót, bárminő védelem alatt levőt kitiltja Budáról. Egyszersmind megparancsolja, hogy e végzés eszközlésére alkalmas intézkedéseket tegyen a tanács, a zsidók kivándorlására elégséges határidőt tüzzön ki és ez időt minél előbb közölje a királynővel. A cancellária ugyanezen napon tudatja a kamarát és haditanácsot a királynő akaratáról.*

* Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A., Cancz. fog. 1746 junius 47, 90, 91. A kiüző levél egész terjedelmében:

Maria Theresia Dei Gratia Romanorum Imperatrix, ac Hungariæ, Bohemiæ, Dalmatiæ, Croatiæ, Slavoniæque Regina, Archi-dux Austriæ etc.

Prudentes, ac Circumspecti Fideles nobis dilecti. Cum nos erga humillimum Vestrum recursum pro effectu Privilegiorum Vestrorum elementer resolverimus: Ut Judæi in gremio Civitatis istius nostræ Liberæ, et Regiæ, seu sub Provinciali, seu sub Militari, seu Camerali, seu denique sub vestra Civili Protectione, seu quocunque alio titulo degentes, ex hac nostra Libera, et Regia Civitate totaliter amandentur.

Eapropter vobis id ipsum elementer significantes, hisce benigne committimus, et mandamus, ut pro effectu hujus nostræ resolutionis, oportunas dispositiones facere, prænotatis Judæis pro emigratione certum, et sufficientem terminum assignare, ejusmodi vero assignandum terminum nobis quantocius humillime perscribere noveritis, ac debeatis. In reliquo Gratia nostra Cæsareo-Regia Vobis benigne propensæ manemus. Datum in Civitate nostra Vienna Austriæ Die decima Septima Mensis Juny. Anno Domini Millesimo Septingentesimo Quadragesimo sexto.

Maria Theresia m. p.

Comes Nicolaus Pálffy m. p.

Petrus Végh m. p.

Prudentibus, ac circumspectis N. N. Magistro Civium, Ju-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A királynő végzését a budai tanács jul. 5-iki gyülésén tárgyalta. Jelen volt Sauttermeister József Manó a polgármester, Cetto Antal Jakab a városbiró és még nyolcz tag. Elsőnek a királynő jun. 17-iki rendeletét olvasták fel, mire a tanács, melynek tagjaira ráillettek a római történetiró szavai: sunt, quorum alia, aut nulla patria — elhatározta, hogy «ezen rendelethez és határozathoz a legnagyobb hódolattal fog alkalmazkodni». A második tárgy volt, hogy Hanns Georg Muckenhuber, született Stranzendorfban Ausztriában, ki a czipészmesterséget üzi, a polgárok sorába felveendő.[1] A tanács a harminczöt kiűzött szorgalmas, kereskedéssel foglalkozó zsidó családért, melyeknek egy része Budán született és nevelkedett, az Ausztriából bevetődött Hanns Georg Muckenhuberben, ki a czipészmesterséget űzte, nyert kárpótlást.

Mária Terézia jul. 7-én az udvari kamarát külön leirattal értesítette,[2] hogy a budai polgárok kérelme a zsidók kiűzetése ügyében alaposan megfontoltatván, ez okból a királynő elhatározta «hogy ez időtájt a zsidóságtól származható nagyobb bajok elkerülése végett» valamennyi zsidó, nemcsak a katonai és városi jurisdictió alá tartozók, hanem a kamarai védelem alatt állók is Budáról és annak területéről teljesen kizárassanak. Mi-

dici cæterisque juratis Civibus, et senatoribus Liberæ, Regiæque Civitatis nostræ Budensis etc. Fidelibus Nobis dilectis.
L. S.

[1] Pest város levélt., Buda város jegyzőkönyve 1746. évről.

[2] Orsz. lev. Benig. res. 1746 jul. 7. pro præcavendis adhuc in tempore majoribus a judaismo metuendis malis.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

vel azonban a kamarai protekcziót élvező négy család — Bacharach, Hirsch, Nátán, Schlesinger — a budai zsidók közt az elsők és a többieknél nagyobb jogot birtak, ezért erre való tekintettel azon kitüntetésben részesülnek, hogy utoljára vándorolhassanak ki, de a város által kitűzött távozási napon túl ők se mutatkozzanak a városban.

A kamarai zsidók még megpróbálták, hogy a királynő jóindulatát legalább maguk számára nyerjék meg. A kamarához intézett rendelet után öt napra a helytartótanács utján folyamodnak a királynőhöz további türetésükért esedezve. Hivatkoznak érdemeikre, melyeket mintegy hatvan esztendei kamarai védetésük alatt szereztek a közjó körül. A rajok rótt adózási terheket lelkük legnagyobb buzgalmával viselték és a budaiaknak valamint a szomszédos helységek lakói számára is módot nyujtottak, hogy adózásuknak könnyebben megfelelhessenek. Erejükhöz mérten szolgáltak mindenkinek, pénzt hoztak forgalomba, keresethez juttatták a népet terményeik megvásárlásával. ruszállítással a kincstárt gyarapították, a budai lakóknak olcsó áron szerezték meg szükségleteiket. A város azzal vádolta őket, hogy csak különös kegyből türettek meg, holott királyi kiváltságok és kamarai végzések adták meg nekik a letelepedési jogot, melyet őseik az utolsó török háboruban különböző nem csekély szolgálataikkal, miket életük koczkáztatásával a császári hadaknak tettek, érdemeltek meg. A helytartóság mindig gondot fordít arra, hogy a királyi privilégiumok épségben maradjanak, ezért védje meg az ő privilégiumukat is, mert ha nem adnak többé királyi kiváltságokra, ugy ebből a közérdek

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

nagyobb kárt szenved, mint a mennyi haszon kiüzetésükből származik.[1]

A királynő hajthatatlan maradt, julius 28-án Becsben kelt válaszában nem vonja vissza sujtó itéletét, már azért sem, mert a tanács a kivándorlási határidőt is kitűzte. Julius nyolczadikától számított két havi időt bocsátott a zsidók rendelkezésére, mialatt rendbe hozzák ügyeiket és aztán távozzanak a városból. Ugyanezen napon a canczelláriа a haditanáccsal és az udvari kamarával is közli a terminust, egyszersmind felszólítja őket, hogy budai hivatalnokaik a zsidók kivándorlását mozditsák elő és ne gátolják.[2]

Mielőtt a zsidók eltávoznának, a városi tanács megkönnyiteni akarja zsebük tartalmát, hogy vándorlásukon ne kelljen fölösleges terhet, pénzt magukkal vinni. A budai zsidók a háboru czéljaira kivetett 6 frt türelmi adót, melyet hitsorsosaik másutt vonakodtak leróni, 1745-re készségesen megfizették, de a tanács azt követelte, hogy fizessék ki az 1746. esztendőre valót is.[3] A budai polgároknak annyira kedves volt a zsidóság, hogy a hatvan éven át tartott testvéries egyetértésüknek, zavartalan békéjüknek újabb emlékét akarták fenntartani — a zsidók adójának lefoglalásával. A zsidóság azonban hálátlannak mutatkozott a város iránt, mely

[1] Acta Judæorum, Lad. A. majusque ex simili non observatione Regiorum Privilegiorum malum atque pernicies in publicum, quam ex amotione nostri emolumentum promanaret.

[2] Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A., Cancz. fog. 1746 julius 82, 124.

[3] Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

annyi kellemes órát szerzett neki zaklatásaival, gyülöletével. A zsidóság a helytartósághoz folyamodott, hogy ne kelljen adóját fizetni.

Szeptember 8-ika, a zsidó számítás szerint elul 23, volt a kivándorlásnak utolsó határideje. A zsidók azonban nem várták be a végső napot, hanem már előbb is elhagyták Buda sz. kir. várost, melyhez annyi keserüségük füződött. Szörnyü, szokatlan forró napok alatt történt kivándorlásuk. Felhő az égen öt hét óta nem mutatkozott, állat, ember veszett oda a rekkenő hőségben.[1]

A számüzöttek Lengyel- és Magyarországon széledtek el.[2] Ó-Budán telepedett meg Herznach Dávid Hirsch,[3] a Leitersdorfer, Policzer, Nikolsburger, Pollak, Schlesinger, Bacharach, Teltsch, Bürgel család, Simon Göczel, a hitközség elnöke, Fülöp Mózes, Márkus Löb, Simon Jóél.[4] Aszódra Ulmer Dávid huzódott,[5] néhányan Pozsonyba és Tatára költözködtek.[6] A zsidó temetőben fekvő halottak csontjait 1806 julius 17. kiásták és az

[1] A magyar krónikának rövideden lerajzolt sommája, 1746. év.

[2] Judæi, non expectantes emigrationis Terminum non persoluta sua obtingentia, partim in Poloniam partim in alios Regni Comitatus abiverint. Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. B.

[3] Az ó-budai hitközség jegyzőkönyvében: הק' דוד הרש הערצנאך מגורשי אובין חדש

[4] O-budai hitk. lev., conscripcziók nyomán.

[5] Pest vármegye lev. fasc. 12, no. 23.

[6] Tatai és pozsonyi conscriptió.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ó-budai hitközség temetőjében egy közös sirba helyezték el azokat.[1]

A város megszabadulván a zsidóktól, kiknek emlékét csak a hitközség temetője és egyes házakban a szögletkövekül felhasznált héber feliratú sírkövek őrizték,[2] arra törekedett, hogy ezentul jól távol tartsa őket magától. Oly hamar elfeledték a zsidókat, hogy a szomszédos Pest sz. kir. város, mely szintén több kellemetlenkedéssel kedveskedett a budai zsidóknak, 1755-ben úgy beszél a kilencz év előtti kiűzésről, mintha 30 év előtt történt volna.[3] A két sz. kir. város nem engedte meg, hogy a zsidók házalni járjanak hozzájok, a városi hajduk még azokat az árukat is elkobozták tőlük, melyeket a város jurisdictióján kívül álló személyek számára vittek be. Pestmegye zsidósága panaszt emel e miatt a helytartótanácsnál, de Buda hivatkozva kivált-

[1] Emlékkövük felirata:

למען
דעת כל עמי הארץ וידעו
בנים אשר יולדו: באשר
נלתה יהודה מאובן חדש
ושועלים הלכו בבית קבורתם
ועתה
הוכרתנו לפנות עצמות
הקדשים האלה וקברנום
פה ואבן הואת שמנו מצבה
לעד בבני ישראל
ב' אב תקמ"ו ל'

[2] Orient Literaturblatt 1847.

[3] Orsz. Lev., Acta Jud., Lad. A.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

ságaira és az 1746-iki kiűző rendeletre, az országos vásárok idején kívül továbbra is megtiltja nekik a kereskedést.[1]

A város merev magatartását csak II. József uralkodása alatt változtatta meg. A császár megengedvén a zsidóknak, hogy a sz. kir. városokban is lakhassanak, a város nem utasíthatta ki területéről azokat, kik császári engedelemmel választották lakhelyükül Budát.

1783 óta kezdődött meg ujra a zsidók letelepedése Budán és Ujlak előrosban. Számuk lassan növekedett. Az első zsidó vendéglő a város ellenzése daczára a helytartóság engedelmével 1787-ben nyilt meg.[2] A polgárok magatartása a beköltözködő zsidók iránt olyan maradt, minő harminczöt évvel előbb volt a kiűzetés idején. A budai zsidók 1847-ben elpanaszolják,[3] hogy a zsidó iparosokat a czéhek mindenféle ürügy alatt boszszantják, szatócsüzletet nem nyithatnak, a fertálymesterek durvasága elviselhetetlen. A gyűlöletet a papság szította. A budai zsidók óhaja volt, hogy az országgyűlés törvénynyel kötelezze a papokat, hogy a szószékről keresztény szellemben oktassák a népet emberszeretetre.

A polgárok ellenszenvéről tanuskodik, hogy 1848-ban közvetlenül a márczius napok után kiűzni akarták a zsidókat.[4]

Temetőt 1830-ban vásárolt a hitközség, ugyanekkor

[1] U. i.
[2] Orsz. Lev., Judaica, 1787, Fons 18.
[3] Pesti hitk. lev. Zsp. II.
[4] Einhorn, Der ung. Israelit.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

alakult nyilvános zsidó iskolája, mely dr. Kohn L. I. fogorvos fáradozásának köszönte létét. Brunswick grófnéval együttesen ő alapitotta Budán a zsidó óvodát, melynek mintaszerüsége nevezetes volt az országban. A hitközség iskolájának egyik kitünő tanitója Rosenthal Móricz volt; azon uttörők közé tartozott, kik hitrokonaik közt a magyar nyelv terjedését előmozditották. A zsidókat melegen pártfogoló 1840. országgyülés bevégzése után, mikor Bloch (Ballagi) Móricz hitsorsosai javára kiadta Mózes öt könyvének nagy feltünést keltett magyar fordítását, Rosenthal a zsoltárokat és a régi zsidó erkölcsi mondásokat magyar nyelven szólaltatta meg; ő volt egyszersmind szerzője a «Zsidó és a korszellem Európában» dolgozatnak, melynek megjelenését Kossuth Pesti Hirlapja is figyelemre méltatta.[1] 1866. jan. 23-án avatták fel a budaiak zsinagógájukat.[2]

A hitközség első rabbija és hitoktatója Kunitzer Mózes[3] ben Menáchém volt, a felvilágosodottság uttörője a magyar zsidók körében. Ó-Budáról származott előkelő, Liva prágai rabbiig visszamenő családból, mely Európa zsidóságának jeles rabbikat és tudósokat adott.

Irodalmi munkásságában három müve, a Bész Rábi,[4] Ben Jóchái[5] és a Hámeczóréf levelezési gyüjtemény[6] érdemel említést. Az első a Máászé cháchómim gyüjteménynek képezi első kötetét, mely a misna szerkesz-

[1] P. Hirlap 1841, szept. 4.
[2] Reich Ignácz, Beth-Lechem I (1871) 171—173.
[3] Reich Ignácz, Beth-El I (javitott kiadás) 169—176.
[4] Bécs 1805.
[5] Bécs 1815.
[6] I. köt. Prága 1820, II. köt. Bécs 1857.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tője Juda hánászi történetét, működését, családja és tanítványainak sorsát vázolja prózában,[1] majd verses szindarab alakjában. Ez volt a legelső héber színmű, melyet magyar zsidó írt. Ugyanazon évben, melyben Kunitzer e munkáját kiadta, még egy magyar zsidó próbálkozott meg a drámaírással a Neszmélyen lakó Popper Mordecháj, ki Akiba rabbi történetét dolgozta fel.[2] Kunitzer drámája különösen szép nyelvezetével tünik ki, melynek Kunitzer külföldön is ismert mestere volt.

Ben Jóchájban Emden Jakab ellenében bizonyitja, hogy a Zóhár misztikus munkát Simon ben Jóchái irta. Ezen jelentéktelen munkájában a legfontosabb annak kimutatása, hogy a kabbala minő befolyást gyakorolt a zsidó törvényekre.

Levelezési gyűjteménye sok felületes és elavult értekezésen kívül több komoly, értékes eszmét tartalmaz.

Feltünést keltett 1818-ban megjelent szabadelvü döntése, mely megengedi, hogy a német ritusu templomokban a héber nyelv német kiejtése a spanyollal helyettesíthető; kifejti, hogy egyes imarészek ismétlése fölösleges és ajánlatosnak tartja az orgonát ünnepélyes áhitat felkeltése czéljából.[3]

A pesti hitközségben, a hol rabbitanácsosként is működött, maradandó érdemeket szerzett az izr. iskola felállítása körül; ez intézetben a hébert tanította.[4]

[1] A Schmid-féle 1815. misna-kiadás is felvette.

[2] 1808. Bécsben jelent meg.

[3] Nógá háczedek, Dessau, 1818.

[4] Mandl Bernát, A pesti izraelita hitk. VI osztályú elemi fiuiskolájának története.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Meghalt 1837. február 2-án (sevát 27); Pesten a külső váczi-úti temetőben helyezték örök nyugalomra. Utána évtizedeken át Schvab pesti rabbi végezte a budai papi teendőket.

A negyvenes években Einhorn, utóbb a pesti reformtársulat lelkésze, szónokolt több izben Budán.

A szabadságharcz leveretése után 4976 zsidó lélek lakott Budán. A hitközség ekkép csaknem ötszörte nagyobb volt, mint a török hódoltság idején, de azt a méltó hírnevet, melyben az ozman uralom alatt része volt, a megnövekedett gyülekezet nem tudta többé visszaszerezni.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

Ó-BUDA.

UB | Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
DFG

MÁSODIK RÉSZ.

Az ó-budai hitközség története.

I. FEJEZET.

Az ó-budai hitközség a középkorban; a mohácsi vész után elpusztul. Ujabb letelepedés a XVIII. század elején. Az ó-budai zsidók összeírása 1727-ben. A telepesek származási helye. Társadalmi élet. Az 1737. összeírás. A hitközség szabadalmi levele 1746-ban. Az 1746. összeírás. Oppenheim Izáchár Bär rabbi. A türelmi adó rendszeresítése. Az 1752. conscripczió. Günsburg Nátán ben Mátiszjóhu rabbi. Tanítók.

«Ezen idő körül — írja a zsidó krónikás az 1746. esztendőről* — a zsidók Terézia királynő rendeletére kiüzettek Magyarországon Új-Budából és megtelepedének azon kivül Ó-Budán, a hol azelőtt csak néhány zsidó család élt. Ma már nagy hitközség, telve bölcsekkel, gazdagokkal, tehetősekkel, tartsa meg őket az örök Isten.»

A budai zsidók kiüzésével megnövekedett az ó-budai hitközség, mely ennekelőtte sem volt oly jelentéktelen, mint a hogy a krónikás állitja. A kiüzés előtt népesebb volt, mint Buda, csakhogy nem játszott oly szerepet, mint ez.

Régi történetéből csak kevés a feljegyezni való. 1349-ben Saba, Mossul leánya eladja Szakálos György ó-budai házát, melyet Heccul férjénél Szakálos el-

* Trebitsch Ábrahám קורות העתים 223.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

zálogosított.[1] A XV. században mint hitközség szerepel.[2] A mohácsi vész után elpusztult «Alten Ovn», ez a hivatalos német neve a zsidó iratokban. Zsidók jó sokáig nem népesítették be, mert még 1699-ben se laktak benne.[3] Az ujólagos beköltözködés a XVIII. század első évtizedében történt. A legelső telepesek egyike Jakab Löb volt, ki 1712-ben jött Ó-Budára. Az 1727. hézagos összeírás,[4] mely a leányokat nem tünteti fel, Ó-Budán 24 zsidó családot 88 lélekkel talált, melyek gróf Zichy Péterné védelmét élvezték. A hitközség tanitót is tartott Izsák Juda személyében. A telepesek Vörösvárról és a mint a nevekből kitünik, Cseh- és Lengyelországból származtak. Házaik nem voltak, hanem polgároknál fogadtak lakást. Az urodalomnak mindegyik család — a tanitót és metszőt kivéve — évi védelem-pénzt volt köteles adni, mely nyolcz és három forint közt váltakozott. A legnagyobb házbért Marcus Mandel fizette, egy esztendőre 30 frtot. Pest vármegye pénztárába az egész hitközség mindössze harmincz forinttal járult évente.

Az 1737. conscriptió adatai szerint[5] az ó-budai hitközség nagyság tekintetében a budait is felülmulta,

[1] Dr. Kohn Sámuel, a zsidók története Magyarországon I, 408—409.

[2] Áskenázi Izrael פסקים 184. sz.

[3] Kohén Szimchó, Széfer sémosz 114a. דאלטין אובין נחרב ואין דרים בה יהודים Galgóczy Károly, Pest megye monographiája, I, 18.

[4] Orsz. Lev., Acta Jud. Lad. A.

[5] U. i.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

43 család lakta ekkor 198 lélekkel. Magyar származású csak nyolcz volt, a legnagyobb rész Morvából került, számszerint 24, Csehországból öt, Lengyelországból négy család vándorolt be, Olaszország és Ausztria egy-egy családdal szaporította a hitközséget. A hitközség elnöke Hirsch Mandel volt, a tanító Volf Ábrahám, a kántor Hirsch, mindhármuknak hazája Morvaország. Rabbit még nem tartott a gyülekezet; valószinű, hogy a budai rabbi végezte itt ekkor a papi teendőket. A zsinagógáról, mely a Wagenmeister-telken állott, 1738-ban értesülünk legelőször.

A kereskedés mellett a hitközségi tagok iparral is foglalkoztak, mely, a mint láttuk, a budai zsidóknak meg vala tiltva. Volt köztük borbély, czipész, szabó, üveges, kézműves. A kereskedelmi czikkek nagyrészt ugyanazok, mik Budán, de előfordul oly árú is, melylyel Budán nem üzérkedtek, így a czukor, gyapjú, nyúl- és báránybőr. A batyus több mint Budán. A rendes hitközségi adón kivül — az adófizetés a házasság után kezdődött — a korcsma bérösszegéből, valamint a husvéti liszt szállitásáért járó jövedelemből, a húsadó és metszési illetékből tartotta fenn a hitközség még később is intézményeit, alkalmazottait, kik közé 1737-ben a kántor, metsző, templomszolga tartozott.

A hitközségnek külön kóser korcsmája volt, melyet bérbe adott. Bort, pálinkát, sört mértek benne. A zsidó korcsma bora mellett űzte tréfáit a lakomákon a lengyel József, a hitközség bohócza.*

A XVIII. századbeli községi hirdetmények tartalmá-

* Jocalista et inde vivit.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ból ítélve az ó-budai gyülekezetben kedélyes élet uralkodott, gyakori volt a vigalom, melyen a hegedűn, cziterán játszó mókázó szórakoztatta, nevetette a társaságot. A ghettón kivül szenvedett sérelmeket otthon mulatozásokkal felejtették el és a kik annyi keserűséget tapasztaltak a világban, egymás iránt figyelmesek, gyöngédek voltak, megragadtak minden lehető alkalmat, hogy egymásnak valamivel kedveskedjenek. Az ajándékküldés, lakoma, ünnepség szokásos volt a hitközségi vagy egyleti választások után, az eljegyzés utáni szombaton, midőn a vőlegényt kitüntető módon énekszóval idézték a templomban a tóra elé, a lakodalom előtt és után való szombaton, ha valamelyik hitközségi tag elnyerte a chóvér vagy morénu czimet, házfelavatáskor, lakásváltoztatáskor, paszitán, gyermekkiváltáskor, gyermekágyas asszony első kimenőjén, vagy ha a fiú születésének tizenharmadik évfordulóját ülte. A lakodalom előtt való estén rendezték a tánczczal összekötött Stendlnacht vagy Tukmahl mulatságot. A lakodalmi mulatság sokszor több napon át tartott. A vendégeket úgynevezett Betzettl-el hívták meg. Ünnepeken, kiváló alkalmakkor meg a hitközség és a körében fennállott egyletek is rendeztek társas összejöveteleket, mulatságokat, osztogattak ajándékokat.

Vagyonosságban Ó-Buda túltett Budán, de nem a művelődési hajlamban. A hitközségi tagok 17 lovat tartottak és 27-nek volt cselédje, szolgája, de tanítójuk csak egy volt, míg a kisebb népességű Budán négy ember terjesztette az ismereteket.

A mint ezekből kitetszik Ó-Budán már 1737-ben létezett hitközség. Téves ennélfogva a hitközség 1784-ből

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

származó rendes jegyzőkönyvének azon adata, hogy a gyülekezet csak 1742 óta kezdett megalakulni, valamely fenyegető szerencsétlenség után, melynek hire nem maradt ránk.[1]

1746 január 1-én, a midőn a budai zsidók kiüzési határozatát tárgyalták, a hitközség földesúrnője kiváltságot és rendszabályt juttatott alattvalóinak.[2] «Mivel mindenütt elsősorban a legkivánatosabb a rend, mely a dolgok lelkének neveztetik, ezért megjelölni akarom — írja a grófnő — mihez tartsák magukat a biró, esküdtek és az ó-budai hitközség, hogy ezáltal növekedjék köztük a szeretet, egyszersmind előljáróikkal szemben a félelem állandóan fenmaradjon, nekem a hűség és kötelesség megadassék, az igazság mindenkor megóva legyen, a község felsegéltessék, szóval mindenben a szükséges rend létrejöjjön.»

A grófnő meghagyása szerint a templomban nagy büntetés terhe alatt tilos a czivakodás, zenebona, verekedés. A temető, azon megvásárolt telek, melyen a hitközség két háza és zsinagógája áll a község zavartalan birtokában marad. A zsinagóga újra felépíthető és megnagyobbítható. 12 arany fizetendő büntetésképp, ha másunnan hozott hulla, vagy a községben meghalt idegen zsidó a grófnő engedelme nélkül temettetik el. A grófnő erre vonatkozó engedelmét öt körmöczi

[1] Nach deme vermög unsern, theilsher Denken, und theilsher Sagenher, von Anno: 742, vonmal dass קהלתינו י"ץ nach den vorher gewesenen חשש ריל sich in ein kleinen kleinen Gemeinde Haufen zusammen formiret.

[2] Ó-budai hitk. lev.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

arany árán lehet megszerezni; cselédek és koldusok részére ingyen adja beleegyezését. A hitközség hozza a grófnő tudomására a biró, esküdt és kisbiró választásának idejét, az urodalom mindegyik hivatal számára külön-külön három alkalmas egyént ajánl, a kik közül a hitközség szabadon választhat. A választás eredménye közlendő a grófnővel. A régi elnök, kivéve ha valami nagy hiba terheli, legalább még egy évig első esküdtként működjék. A hitközség köteles tisztelettel és engedelmességgel tartozik előljáróinak. A ki a grófnő rendeletét megszegi, azt vétke szerint az előljárók 30—100 botütéssel büntetik vagy pénzbirságra itétik a grófnő tudtával; ha a vétkes nem javul meg, véglegesen kiutasíttatik; egyéb engedelmetleneket az előljárók belátásuk szerint, a grófnő tudta nélkül is megbüntethetnek. Az előljárók pártatlanul lelkiismeretesen itéljenek, ha ennek elmulasztásával vádoltatnának, a grófnő nehéz büntetést ró rájok. Az előljárók itélete, mely a fél kivánsága szerint irásban is kiadandó, felebbezhető a grófnőhöz, a ki az uriszékkel mond itéletet. Az esküdtek legyenek titoktartók, a csacska esküdtet meg kell inteni, vagy hivatalától megfosztani. A hitközség a portiópénzt, az adót, hitközségi járulékokat igazságosan vesse ki és szedje be, a számadást pontosan vezesse. Az előljáróság intse meg azt, ki házának nem viseli gondját, ha a figyelmeztetés nem használna, a grófnő megbünteti a hanyagot. Saját házát mindenki kibővítheti szomszédjai megkárosítása nélkül. A városból elhurczolkodó jelentse be szándékát az előljáróság útján a grófnőnek, ha ez megadta az engedélyt, az elköltözködőnek az urodalommal és a hitközséggel meg

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

kell állapodnia a távozási költségre nézve. Mindezek után eladhatja házát és ha a 10 fillér levonási díjat is megfizette békében eltávozhatik oda, a hova akar. Az eladó és vásárló elveszti pénzét, ha az elköltözésnél a rendszabály ellen vétenének. Ne hogy gonoszok buvóhelyet nyerjenek a mezővárosban, nagy büntetés terhe alatt tilos a grófnő vagy hivatalnoka tudta nélkül idegen zsidónak, bárki legyen is az, szállást adni. Az előljárók büntetést kapnak, ha mulasztásuk következtében valami csavargó tartózkodnék a hitközségben. A hitközségnek legyenek tűzoltói és tűzoltó szerei. Kisebb pereket zsidó és zsidó közt a hitközség maga intézhet el, keresztény és zsidó közti perben a felperes zsidó a keresztény biró igazságszolgáltatásához forduljon, de az itéletet, ha nem elégítené ki, felebbezheti az uriszékhez. A büntetéseket az előljáróság maga végzi belátása szerint, nagyobb bűnösök ügye egyenesen az uriszék elé kerül.

A büntetéspénzek fele a grófnőt, fele a hitközséget illeti meg.

Ugyanezen évben, 1746-ban még a budai kiüzés előtt, Pest vármegye összeiratja Ó-Buda zsidóságát, melynek családi létszáma a harminczas évekhez képest hárommal kevesbedett.* A conscripczióban a hitközség alkalmazottaiként a kántor (Schulsinger), Éliás tanító, a sakter, templomszolga (Klan Richter) emlittetnek, de már a rabbi állás is előfordul benne, melynek viselője névleg nincs feltüntetve. Miután a hitközség első rabbija Oppenheim Izáchár Bär, Juda boskovitzi és pfer-

* Pest vármegye lev., fasc. 8, no. 4.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

seei rabbi fia 1745 május 7. pénteken költözött jobb létre, nem lehetlen, hogy a gyülekezet a kiüldözött budai rabbit fogadta papjának.[1]

Ez összeírásban mint családnevek szerepelnek az Oesterreicher, Spicz, Brandeis, Frankl, Velis; kettőnek származási helye Vácz, Tinnye. A foglalkozások közt találjuk a szücs mesterséget. Az egyik hitközségi tag a János (Joannes) nevet viselte.

Három évvel a budai zsidók kiüzetése után valósult meg a türelmi adó terve, melynek keresztülvitelét az udvar oly erősen kivánta. Létrejötte nehéz adózást rótt az ó-budai zsidókra, valamint az ország valamennyi hitközségére, panaszokra, bonyodalmakra adott okot, behajtása vigyázattal s felelőséggel terhelte a hitközségi vezetést. Vele foglalkozik az ó-budai hitközség rendezetlen levéltára anyagának jó része. Száz éven keresztül az ó-budai hitközségi tanácskozások, okmányok, jegyzőkönyvek egyik főalkatrészét képezi a türelmi adó, melynek rendszeresitéséhez az ó-budai zsidók is hozzájárultak követeik útján.[2]

A türelmi adó ügyében Mária Terézia 1749 május 16. értesiti a helytartóságot, hogy nem szenved kétséget, hogy a zsidók türetése Magyarországon, vagy azok kitiltása tisztán felségjogot képez. Mivel minden jól rendezett államban a zsidókkal szigorúbban bánnak, mint Magyarországon és másutt sokkal nagyobb terheket viselnek, mint a polgárok, türetésükért és hogy mód

[1] 5505 ijár 5; Oppenheim Simon הר הקרם és ס' הכריתות

[2] A Jövő, szerk. Dr. Weiszburg Gyula, I. évf. 4, Orsz. Lev., Acta Jud. Lad. A. és B., Id. Jud.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nyujtatik nekik a megélhetésre, a kincstár méltán tarthat számot adózásukra. A türelmi adó nincs kárára az országnak, ami kitünik abból, hogy már I. Lipót is behajtotta. A királynő kivánsága, hogy a zsidók Magyarországon és kapcsolt részein a megyéknek és földesuraknak fizetett adón kivül a kincstárnak is szolgáltassanak évi adót, még pedig lehetőleg minél többet.

Az adó rendszeresitésére a királynő elé két indítványt terjesztettek tanácsosai. Az első, hogy a zsidók csakis földesuraik vagy megyéik területén kereskedhessenek, a ki ezen kívül is akar kalmárodni, kereskedéséhez mért és pénzen megváltható passust kapjon. A második indítvány, hogy az összes magyarországi zsidók számára határidő tüzetik ki, melyen minden anyaközségből (melynek temploma és iskolája van) letartóztatás vagy az országból való rögtöni számüzés terhe alatt a pozsonyi vagy szepesi kamara, vagy a kiküldendő kamarai biztosok elé követeket tartoznak küldeni, a kikkel megegyeznének, hogy évenként mekkora türelmi adót akarnak fizetni, mely időben, mely részletben. A képviseltetés úgy is történhetik, hogy az egész magyarhoni zsidóság két csoporttá alakuljon, az egyiket Felső-, a másikat Alsó-Magyarország képezze, ezen két gyülekezet kellőleg felszerelt küldöttséget meneszszen a magyar kamarához, a melylyel megkell alkudnia a taksára nézve. A megállapított összeget, melyért minden követ a maga személyeért és az egyetemességért vállal kezességet a hitközségek egymás közt vessék ki. Az adó megállapítására a legutolsó zsidó összeirás anyaga használtassék fel, mely feltünteti a zsidók külső és belső állapotát.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

A királynő akaratának keresztülvitele, a módozatok kidolgozása a helytartótanács és pozsonyi kamarából kiküldött bizottságra hárult, a mely vegyes bizottság végzéseit jóváhagyás végett a királynő elé terjesztette.

Nemsokára leirat megy a törvényhatóságokhoz, hogy zsidóik számukhoz mérten küldjenek képviselőket Pozsonyba, a kik magukért és az otthon maradottakért kellő biztosítékot nyujthatnak. Mielőtt a zsidók összejöttek a vegyes bizottság értésére adatott, hogy a követektől minél többet csikarjon ki, a legkisebb összeg, melyet a bizottság elfogadhat, az 1746-ban összegyült hadi adó (29,694 frt) kerekszáma, 30 ezer frt. A tárgyalást a bizottság a követek közül kiválasztott legtehetősebbekkel végezze.

1749 szeptember 1-én az ország valamennyi törvényhatóságának követei, a szatmármegyeiket kivéve, együtt voltak Pozsonyban, a hol ugyanazon napon bocsájtattak a vegyes bizottság színe elé. Mindenekelőtt tudtukra adták a királynő akaratát, hogy számüzetnek az országból, ha nem fizetnek évente türelmi adót. A megfélemlített zsidók készségesen elvállalták az adózást, csak azt kérték, hogy a teher, melyet viselniök kell ne haladja meg erejöket. A bizottság meg akarván tudni adózási képességüket meghagyta a követeknek, hogy törvényhatóságuk zsidóinak családszámát nyujtsák be irásban. Némelyek teljesitették a parancsot, többen hiányos lajstromot készitettek, mások pedig azzal mentegetődztek, hogy nem tudnak pontosan eleget tenni, mert hitsorsosaik környékükön szétszórtan, egymástól távol laknak. Igy nem vált be a terv, hogy a zsidók maguk ajánlják meg az összeget,

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

vagy hogy lajstromokból kitudódjék, mennyit birnának fizetni.

Megint meghivatva a bizottság felszólította őket, hogy az előterjesztéseket, melyek a királyasszony feltétlen parancsát fejezik ki alattvalói hűséggel teljesítsék: évenként ötvenezer forint türelmi adót fizessenek. Az összeg meghaladta várakozásukat, a meglepetés lesujtotta a követeket, nagy szomorúság lőn köztük. Zokogás, sóhaj, panasz tölté be a tanácskozási termet. Könnyezve hozták fel ellenvetéseiket, hogy képtelenek ily teher elviselésére. Hivatkoztak az igen szigorú megszoritásokra, melyekkel mindenfelől korlátoztatnak, a nagy közterhekre, miket a többi alattvalókkal együtt viselnek, statusuk rendkivüli ziláltságára, mely nem tudná az összeget előteremteni. Egyhangúan jelentették ki, hogy mindnyájuknak, kivéve közülük az igen kevés jobbmódút, javaikkal együtt gyermekeiket kellene zálogba adni, hogy e nagy összeget megfizethessék. Könyörögtek, rovassék rájuk kisebb taksa.

A commissio erre alkudozni kezdett velök. Negyvenezret kért tőlük, de ezt se voltak hajlandók megadni, majd megint tizezret engedett követeléséből, azonban erre sem akartak ráállani, noha a királynő ezt tűzte ki a minimum gyanánt. A követeket külön-külön megyénként hivta be a vegyes bizottság, tárgyalt velök, fenyegette őket, hogy kiüzetnek az országból, de mindemellett tizenhétezernél többet nem akartak megajánlani. Végre hosszas rábeszélés után abban állapodtak meg, hogy nyolcz éven át húsz ezer forintot fizetnek, melyről egyformán készített reversalist állitottak ki.

A vegyes bizottság megirja a helytartóságnak, ne

nézzen arra, hogy a megállapított türelmi adó kisebb az 1746-ban begyült összegnél, hanem vegye tekintetbe, hogy a kincstár biztosan számíthat rá, míg az előbbit csak nehezen lehetett behajtani. Jobb a biztos kisebb összeg, mint a bizonytalan nagyobb mennyiségü. Az adó behajtására nézve helyesnek tartotta a bizottság, hogy a fizetés első részlete 1750 január 1-én, a másik részlete, 10 ezer frt, julius 1-én folyjék a kincstárba. A zsidók megyék szerint arányosan osszák fel egymás közt az összeget, az így kivetett összeget a megyék a hitközségekre, a hitközségek pedig a tagokra rójják ki. Ha a felosztásban nem tudnának megállapodni, a rabbik állapitsák meg a felosztási arányt. Az adószedők a zsidók vagyonosabbjai közül választassanak, a kik a hatóságok segitségét is igénybe vehetik, ha egyik-másik zsidó földesurától megvédetve vonakodnék fizetni. A begyült összeget nyugta mellett adják át a kamarai pénztárnak, a só-, harminczad-, vámhivataloknak, vagy a provisorális pénztáraknak. A községek adófizető tagjainak névlajstromát az alispán őrizze, hogy a megyéből kivándorló zsidótól bárhol is behajthassa tartozását.

A királynő elfogadta a bizottság előterjesztését azon egy pontot kivéve, hogy a húsz ezer forintnyi adó nyolcz évig maradjon érvényben. Három évre állandósitotta az összeget, de utóbb még két évig tartotta érvényben.

A királynő által jóváhagyott előterjesztést a helytartóság november 26-án közölte a törvényhatóságokkal, melyeknek felszólalása nem tudta többé megakadályozni, hogy a türelmi adó, vagy a hogy a zsidók ne-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

vezték a «Málkegeld» (királyasszony pénze) levétessék a zsidóság válláról. Pestmegye okt. 10-iki gyülésén azt hangoztatja, hogy a királynőnek jogában van ugyan a zsidókat kitiltani, de azt nem teheti, hogy az országgyülési határozatokat eltörülje, melyeknek értelmében a zsidók csakis a megyéknek belső szükségleteihez kötelesek járulni.*

A zsidók új adóval terheltetve alkalmasnak vélték az időt, hogy elnyomott helyzetük könnyítése végett lépéseket tegyenek. Még pozsonyi tartozkodásukkor előadták sérelmeiket a vegyes bizottságnak, mely, mivel a zsidók sérelmeinek megvizsgálásával is foglalkozott «Delegata in puncto Tolerantialis Taxæ et Gravaminum Judeorum commissio mixta» nevet viselte. Panaszaik megvilágitják keserves sorsukat, melyben ez időtájt tengődtek.

Horvát- és Szlavonországban, Baranya- és Hevesmegyében, azonkivül több sz. kir. városban és helységben nem lakhattak, vásáraikra nem járhattak. Székesfehérvárott 1 frt 30 kr. személyvámot kellett fizetniök, ha területére nappal akár csak egy órára léptek be. Sok helyütt még meghálniok sem volt szabad, életük és egészségük koczkáztatásával még téli zivatarokban és esős időben is távozniok kellett egyes városokból. Kérik, hogy Horvát- és Szlavonországban továbbá azon helyeken, honnan a görögök és kereskedők irigykedése miatt kiüzettek, szóval ott, hol azelőtt is laktak, a bányavárosokat kivéve, megtelepedhessenek, vagy legalább is vásáraikra járhassanak.

* Pest vármegye levélt.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

Kereszténynél nagyobb híd- és révvámot fizettek, Nagyszombaton háromszoros vámot vettek tőlük, külön a személyektől, külön a kocsiktól, külön az abba fogott állatoktól, azonkívül még a Nagyszombat területéhez tartozó három faluban, noha vámjelzés nem volt kitéve, még árúvámot is szedtek.

A nemesi curiákon lakó zsidóktól, ha adójukkal hátralékban maradtak, zálogul vették gyermekeiket s feleségeiket.

Felső-Magyarországon a szepesi kamara által kirótt türelmi adó megszüntetendő, mivel az ott lakók különben kétféle türelmi adót fizetnének. Ezentúl ne kötelezzék országgyülési pénz fizetésére türelmi adó czímén.

Zsidó kézművesek és mesteremberek szabadon és zavartalanul üzhessék lakhelyükön mesterségüket.

A Morvából származóknak ne kelljen többé Morvába fizetni adójukat.

A zsidóság sérelmeit a vegyes bizottság a helytartóság útján hiven felterjeszté a királynőnek, megjelölvén a módot, hogy a panaszok miként orvosolhatók. A bizottság véleményét ritka jóindulat lengi át, melyet részben a zsidókkal való közvetlen érintkezés támasztott, másrészt az a tudat, hogy a zsidóság új adózási kötelezettségének csak úgy fog megfelelhetni, ha megszabadul a sok megszorítástól. Tanácsolja, hogy a zsidók az egész országban kivéve azon helyeket, hova bemenetelüket törvény, kiváltság, vagy particuláris királyi végzés tiltja, mindenkor szabadon ki- és bejárhassanak, kereskedhessenek, a hol azelőtt laktak újra megtelepedhessenek. Heves- és Baranyamegyékben és Székesfehérvárott a vásárokat is látogathassák. A szé-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

kesfehérvári személyvám ügyében vizsgálat indittassék. A felső-magyarországi zsidók a régi türelmi adó alól felmentendők; a jog és méltányosság tiltja, hogy a zsidó a kereszténynél nagyobb vámot fizessen. A földesurak tartozásaik behajtására észszerű, méltó és ne a kereszténység szellemével meg nem férő kegyetlen eszközt alkalmazzanak. A zsidók iparüzése, melyet a sz. kir. városokban a czéhek gátolnak, nem akadályozandó, foglalkozásaikat keresztényekkel is szabad végeztetniök. A Morvaországtól való jobbágyi függés szüntessék meg.

A királynő csak a felső-magyarországi türelmi adót szünteté meg, a zsidók többi sérelmére azt válaszolta, hogy ezeket részletezzék és azután a helytartóság orvosolja azokat, a mennyiben hatáskörébe vágnak. A türelmi adó pontos behajtása miatt a királynő állandósitotta a vegyes bizottságot, melynek elnökévé kinevezte báró Koller Károly kamarai tanácsost, tagjaiul pedig a pozsonyi kamara kebléből és a helytartótanácsból küldött ki egyes urakat.

Alig hogy a türelmi adó életbe lépett, a pozsonyi Mihály Hirsch folyamodványt intézett a helytartósághoz, melyben a magyar zsidóság primátorává való kinevezteté sét kéri. E hivatalt az okból tartja szükségesnek, hogy a felmerülő zsidó panaszokban véleményt adjon és a türelmi adót biztosan behajtsa. A helytartóság nem ajánlja Mihály Hirscht, mert rossz a hire, a zsidók maguk panaszkodtak rá. De ha a zsidók egyszer vonakodnának fizetni, irja a helytartóság, akkor jó lenne primátorról gondoskodni, a ki alkalmas javaslatokat tegyen.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Az ötévi határidő lejárta előtt a zsidók követei megint felmennek Pozsonyba, hogy a türelmi adóra nézve megalkudjanak a vegyes bizottsággal. Bár keresetük meg van nehezítve, noha régi panaszaik nem nyertek elintézést, mégis beleegyeznek, hogy húsz ezer forintnyi türelmi adójuk öt ezerrel felemeltessék. Kérik, hogy a 25 ezer frt 10 évre állandósíttassék, mert költséges nekik minduntalan Pozsonyba utazni. Most is két héten túl tartották őket Pozsonyban, költségekbe verték magukat, elhanyagolták üzleteiket és hitközségeiket, mert jobbára az elnökök küldettek a bizottság elé. A bizottság a zsidók ajánlatának figyelembe vételét tanácsolja, de a királynő megint csak öt évre tartja az adót érvényben, egyúttal a zsidók pontos összeírását parancsolja meg, mert a 25,000 frtnyi taksát nem tartja kielégítőnek.

A zsidók tolerántiájuk felemelése után megint kérik sérelmeik orvoslását, melyekhez most ujabbak járulnak. Egyebek közt, hogy Máramarosmegyében nem tudnak megmaradni, mert nem védetnek kellőleg. Bár csupán pálinka eladásából élnek, mely alig hoz annyit, hogy belőle kukoricza kenyérrel jóllakjanak, pontosan fizetik adójukat, de ennek fejében nem tudnak nyugalmas életre szert tenni. Borsodmegyében a görögök és ráczok gátolják őket a kereskedésben, Szabolcsmegyében tilos a zsidónak vasárnap utazni vagy kereskedni.

Nagyot fordult öt év óta a világ sora. A zsidónak ezentul fizetnie kellett, de panaszkodnia tilos volt. Sérelmeikre a királynő 1755 október 7-én azt válaszolja, hogy a zsidók panaszai nélkülözik az igazságot.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Nehogy a folyamodás könnyedségénél fogva a zsidóknak ürügy adassék hamis sérelmek kigondolására, ezért merészségük, ok nélküli panaszaik büntetése az legyen, hogy szigorúan elutasítandók. Jövőben büntetés éri azt a zsidót, ha valótlannak bizonyul jelentése.

Elégtétel helyett még sulyosabb terheket kaptak a magyarországi zsidók. Türelmi taksájok a szerény 20 ezer forintból 1760-ban 30,000, 1772-ben 50,000, 1778-ban 80,000 és 1813-ban 160,000 forintra szaporodott.

Nem tuloztak Pest vármegye zsidói, midőn 1755-ben a helytartóságnak keseregve előadták, hogy csupán Istennek minden teremtményére kiterjedő gondviselésének tulajdonítható, ha a szegény zsidóság, mely alig képes mindennapi kenyerét megkeresni, a nagy türelmi adót megfizetni tudja. Mennyi akadály állott a pestmegyei zsidók útjában, mely keresetüket, pénzszerzésüket megnehezítette! A Jász-Kun kerületben minden zsidó egy napi tartózkodásért 17 krajczárt tartozott fizetni, Vácz magas áruvámot vett tőlük, Budára és Pestre nem járhattak kereskedni, a Morvaországból származóktól megkövetelték, hogy hazájuknak is adózzanak, protekczionalis díjat, melynek czime alatt az ó-budai Hollitscher Izsák és Koppel Jeremiás évente 800 forintot fizetett; a földesurak elvették a zsidóktól az árendát, ez okozta, hogy Maglódot tiz hitsorsosuk hagyta el; Csepelszigetre és a ráczkevei uradalomba nem bocsájtattak, azon helységekben, hol görögök béreltek üzleteket nem kereskedhettek és nem járhattak azokba, a földesurak és tisztviselőik a legkisebb kihágás miatt is

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

gyötörték, zsarolták őket, különösen azokat, kiknél vagyont éreztek.[1]

Minél jobban sanyargatták a zsidóságot, annál inkább szaporodott száma Ó-Budán. Az 1752. összeírás szerint[2] 59 család lakta, a lélekszám hiányzik. Ekkor már két rabbija van felsorolva a conscripczióban, Nátán Márkus és Joáchim Márkus, az első Günsburg Nátán ben Mátiszjóhu, a második valószinüleg nem más, mint Binet Jakab későbbi ó-budai dáján atyja Jóchánán.

Tanítója három volt, Perl Volf, Schulsinger Márkus és József Izsák, metszője pedig kettő. Az emelkedő ó-budai hitközségben az egyik tag kávéfőzéssel foglalkozott. E conscripczióban jelenik meg az Abeles, Hollitscher, Koppel, Mandl, Tauss, Trebitsch, Nikolsburger családnév.

II. FEJEZET.

Zichy Erzsébet grófnő védlevele a hitközség részére. A hitközség a kamara fenhatósága alá kerül. A kamara védlevele. Az 1767. conscripczió. A hitközség tekintélye emelkedik, mióta a kamara és a helytartóság Budára tette át székhelyét. Az iskola megnyitása és története. Egyletek, Chevra-kadisa, temető, zsinagóga.

A hitközség népessége az urodalom védelmének árnyékában erősen megnövekedett. A gyülekezet jogai, kiváltságainak biztosítására Zichy Erzsébet grófnő, a város földesúrnője 1765 január 1-én új, tiz évre szóló

[1] Orsz. Lev., Acta Jud. Lad. A.

[2] Pest vármegye lev., Fasc. 9, no. 17.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

privilégiumban [1] részesítette a hitközséget. A zsidóknak szabad vallásgyakorlatot engedett, de viszont megkívánta, hogy a zsidók se cselekedjenek valamit a keresztény törvény és szertartás ellenére, mert különben más rendet kényszerülne hozni. A védőlevél meghagyása szerint a biró, esküdtek, kisbiró választása (Hiszchádsusz) az 1746-ban kiadott [2] szabályok szerint évenkint történik. A zsidók tulajdonában levő házak bekvártélyozástól és forsponttól mentesek; mivel a hitközség amúgy is bizonyos illetéket fizet a megyéhez, ennélfogva nem tartozik a polgárokkal együtt portiópénzt adni. A ki szűk keresete miatt kivándorolni akar, ennek csak a hitközséggel kell a költözködési díjra nézve megegyezni; az eltávozó mindenkor ingyen élvezi az uraság védelmét.[3] A ki tulajdon házát eladja, az eladási összegből minden 100 után 10 fillért juttat az urodalom pénztárába, a háznak gyermekekre való átruházásánál e levonási díj nem fizetendő. Évi 150 frtért zsidó mészárszéket tarthatnak, melyben zsidók és keresztények számára mindenféle, még disznó hust is mérhetnek. A vágó marhákat a legelőre küldhetik. A zsidók új, tisztán és jó karban tartandó vágóhidat építsenek a

[1] O-budai hitk. lev. A zárjelben közölt szavak az egyes szokások, hivatalok zsidó megnevezése a hitk. jegyzőkönyvek s okmányok alapján.

[2] L. fent.

[3] 4. pont: Wann sich einer von der allhiesigen Juden Gemeinde aus Mangel genugsamer Nahrung von hier hieweck ziehete, solle Jener mit der Juden Gemeinde alleinig sich abfinden, jedoch aber jeder Zeit ohne Entgeld Meinen Schutz zu geniessen haben.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Duna mellett, melybe csatornán vezessék le a piszkot; a vágóhid ne akadályozza a Dunán járó hajókat. Mesterségüket szabadon üzhetik, kivülük más nem nyithat üzletet; idegenek is beházasodhatnak, minden házasság után egy körmöczi arany jár az uraságnak. Ha idegen zsidó (Chucz) a hitközség kötelékébe (Chezkász hákehiló) akar felvétetni, előbb az uraságtól védőlevelet kap, a melynek bemutatása után a hitközségnek bizonyos illetéket fizet. Szent-Endrét kivéve, az uraság urodalmairól akadály nélkül hozhatnak be kóser bort, a ki kóser bort Szent-Endréről szállit, bejelentés után a bornak kilenczedik akóját, akár pénzen megváltva, az uraságnak tartozik átadni. A bejelentés elmulasztása nagy birsággal vagy a bor elkobzásával büntettetik. Az évi védelmi és telekpénz 1110 frt, mely a hitközség többi rendes adóival együtt összesen 1260 frt, évi négy részletben, márczius, junius, szeptember, deczember hónapokban fizetendő az urodalom cassájába. A rendes adón kívül a hitközség a földesúrnő születés-, névnapján, újévkor, husvétkor és Szent-Márton napján adandó ajándékokat 200 frton váltsa meg évenkint.* Minden egyéb illetéktől fel van mentve. Vásárolt és a telekkönyvben nevökre irt házakat szabadon birtokolhatnak a zsidók, bennök úgyszintén a bérelt házakban az ó budai sörházból vett sört és bort mérhetnek, de 12 körmöczi

* Márton napi ajándékot más hitközségek is adtak földesuraiknak. A pozsonyi hitközségnek régi szokása, hogy a királynak Szent-Márton napján ludakat szállit, ennélfogva még abból az időből származik, mikor a pozsonyi zsidóknak, mint az uralkodó jobbágyainak, a király volt a földesuruk.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

arany birság alatt csakis zsidóknak. A temetőjükkel szomszédos telkeket, ha idővel eladatnak, temetőjük kibővitésére fordithatják. Szombati zsinórt húzhatnak a helységben, keresztény házának falára a háztulajdonos engedélye nélkül a zsinór nem illeszthető. A keresztény vasár- és ünnepnapokon üzleteiket az istentisztelet végeztéig tartsák zárva, addig is senkinek — kivéve, ha az uraság parancsolja — sem szabad valamit eladniok. A hitközség a 2 éjjeli őr fizetéséhez 15 frttal járuljon; marháik legeltetéseért a csordásnak fizessenek valamit.

A hitközség a Zichyek védelme alól már a következő évben a kamara fennhatósága alá került. A béke, biztosság, melyet a Zichyek földesurasága a hitközségre árasztott még fokozódott az új földesúr, a korona szárnya alatt, a melynek egyebek közt az a haszna is meg volt, hogy a hitközség befolyásos, magas hivatalokkal érintkezhetett.

1766 márczius 1-én a kamara 17 pontban adja ki az ó-budai zsidóság protekczionális levelét, megpecsételve és aláirva gyaraki Grassalkovich Antal gróf kamaraelnök, ezenkívül Hollitscher Izsák hitközségi elnök, Simon Löbel, Koppel Jeremiás, Hertzl Márkus[1] és Spitzer Simon által.[2]

A kamara a Zichyek kiváltságlevelén úgyszólván semmi lényegest se változtatott. A kiváltságot, mint

[1] Héber aláirása: יחזקאל בן הר״ר מרדכי ז״ל,

[2] Az okmány eredetije Országos Lev., Neoreg. Acta fasc. 102, no. 16, melyet magyar fordítással a Magyar Zsidó Szemle VIII, 254—259, 297—300 közölt Dr. Kohn Sámuel.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

a Zichyek mindig 10 évre adta ki, melynek letelte után megerősitette, a viszonyokhoz alkalmazta és a védelemdijat a különböző illetékekkel együtt felemelni szokta.

A kamarai védlevél tartalmának foglalatja:

Az Ó-Budán megtelepedett vagy ott lakó zsidók s utódaik — utóbbiak alatt a vőket is értették — a királyi kamara jurisdictiója s védnöksége alá tartoznak. Tilos őket szokásaik s szertartásaikban háborgatni, de viszont a zsidók is őrizkedjenek a keresztények vallásos szokásainak zavarásától. Az urodalom védnöksége alá tartozó Ó-Budán lakó zsidók a hivatalos okmányokban Incorporirte Schutzjuden néven fordulnak elő.

Évente birót, esküdteket, kisbirót választhatnak, kiket az urodalom erősit meg tisztségükben. A bíróság elsőfokú hatóságot képez a zsidó és zsidó vagy keresztény és zsidó közti perekben.

Tulajdon házaik mentesek a katonabeszállásolás, forspont és más effélétől. Miután a megyének amúgy is adóznak, nem kötelesek külön portiót fizetni.

A hitközség valamely tagja csakis a hitközség beleegyezésével költözködhetik el az esetben, ha nem lenne Ó-Budán elegendő keresete és a mig más földesúri jurisdictio alá nem került, a kamarai védelmet élvezi. Az ilyeneket az ó-budaiak: Incorporirte Auswärtige vagy Auswärtige Schutzgenossen névvel illették.

Bárki tulajdon házát zsidóra vagy keresztényre ruházhatja, a ház eladásánál — de nem öröklésénél — a vételösszeg tizedrésze az urodalmat illeti meg. A házvétel nem akadályoztatik.

Zsidó mészárszéket tarthatnak, minden fajta húst mérhetnek még keresztények részére is, keresztény hús-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

vágót tarthatnak, ki zsidó módra tudja elkészíteni az egyes húsnemeket. Levágandó marháik számára legelőt kapnak.

Kötelesek a Duna mellett új vágóhidat építeni, mely a hajóközlekedést ne akadályozza és különösen nyári időben gondoskodjanak tisztántartásáról.

Urodalmi sört és kóser bort mérhetnek házaikban, de csakis zsidók számára, 12 körmöczi arany büntetést fizet, ki keresztényeknek is elad.

Idegen nem nyithat Ó-Budán üzletet. Mesterségüket szabadon gyakorolhatják. Helyben vagy másutt házasságot köthetnek, minden házasságkötés után az urodalomnak egy körmöczi arany fizetendő. A ki házasság czéljából másutt telepszik meg, az urodalmi védelmet nem veszti el.

Ha valamely idegen elnyerte az urodalmi védelmet, köteles a hitközséggel megalkudni a zsinagóga és temető használata ügyében; különben a védelemnek nincs érvénye. Ennek alapján az a szokás fejlődött ki, hogy a ki elnyerte az urodalmi védelmet, folyamodványban jelentette be az előljáróságnak, hogy felvétetni akarja magát a hitközség kötelékébe. Kérő levelében köteles volt kimutatni, hogy hány éven át lakott Ó-Budán és magaviselete kifogás alá nem esett, egyszersmind bizonyos összeget kellett felajánlani a felvételért. A hitközség kötelékébe való felvétel csakis az urodalom jóváhagyása után vált érvényessé. Azt, a ki nem tartozott a hitközség kötelékébe, a templomi szertartásoknál mellőzték, egyebek közt meg volt az ilyennek tiltva, hogy nyolcz napos fiúgyermekének körülmetélését a templomban végeztesse. Az idegent, kinek nem volt védelmi joga,

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

a hitközség csak rövid időn át tűrte meg körében. Az ilyennek — kivéve ha rokonait látogatta vagy üzleti dolgai tartóztatták — éjjelezési engedélyt (Nachtzettel) kellett kérni.

Az ó-budai urodalomhoz tartozó javakon készített kóser bor díjtalanul szállítható Ó-Budára. A kilenczedet nem fizető Szent-Endréről szállítandó bor után azonban minden kilenczedik pint természetben vagy megfelelő árban az urodalmat illeti meg.

Magánosok vagy a hitközség a tulajdonukat képező házaik birtoklásában nem zavartatnak, kivéve, ha valamely tulajdonos kihágást követ el. Polgárok házai és telkeinek vásárlása az urodalom beleegyezése nélkül tilos.

Kis Lázár Simon cs. kir. kiváltságolt kereskedő, kinek utódaival együtt a királyi kincstár körül szerzett érdemei következtében lakásjog engedélyeztetett ugyanazon jogokban s kedvezményekben részesüljön, mint a többi zsidó. Kis Lázár Simonnak csakis az Oesterreicherféle ház engedhető át, mely a község javára annak közös terheinek vettetik alá.

Szombati zsinórt alkalmazhatnak.

Az éjjeli örök tartásához 15 frttal járuljanak, úgyszinte minden egyes marha legeltetéseért a szokásos díjat fizessék a pásztornak.

A hitközség előljárósága mielőbb készítsen rendőri szabályzatot és statutumokat, melyeket jóváhagyás végett terjeszszen a kamara elé.

A sz. kir. városokban — a városok jogainak épségben tartása mellett — és a kamarai javakon üzletet folytathatnak.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

Düledező zsinagógájukat újra felépíthetik, de kötelesek a tervezetet bemutatni az urodalomnak.

A hitközség a kamara kiváltságlevelével megvédve háborgatás nélkül terjeszkedett. 1767-ben 109 család lakta, melyeknek gyermekeit négy tanító oktatta: Farkas Méir, Salamon Farkas, Pollák Löb, Jakab Márkus.[1]

A megnövekedett gyülekezet II. József idejében kezd a zsidók körében tekintélyre vergődni. Nem belső, szellemi erejének, hanem külső körülményeknek köszönhette, hogy feltünhetett.

Midőn a helytartóság és a kamara székhelye Budára kerül, a hitközség e dicasteriumoknál pártfogókra tud szert tenni, kik a magyar zsidók ügyes-bajos dolgait az ó-budaiak befolyásával és akarata szerint igazították el. Egyesek, mint az egész hitfelekezet érdekei megóvásáért a legnagyobb buzgóságot fejtette ki ezóta a hitközség — és a mi különösen növelte hírnevét — sokszor sikeresen.

II. József alatt alapította a hitközség elemi iskoláját.

Az ó-budai hitközség Pest vármegye zsidóival együtt 1783 junius 2-án megigérte a megyei bizottságnak, hogy a császár márczius 31-iki intézkedésének, mely zsidó iskolák alakítását rendelte el, kész megfelelni.[2] Ó Buda kilátásba helyezte, hogy a saját költségén rendezi be iskoláját a hitközségi épületek egyikében, a tanítók díjazására pedig kétszáz rénes forintot ajánlott meg.

[1] Pest vármegye lev.

[2] Pest vármegye levélt. fasc. 22, no. 58.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Az ó-budai és a vármegyei zsidók egyben megkérik a bizottságot, hogy az osztályok felállítása és a tanítók alkalmazása a teremtendő iskolaalap aránya szerint történjék, az alkalmazandó tanítók — költségkimélés végett — nőtlenek legyenek, az iskola tananyaga és módszere a cseh és morva iskolákéhoz hasonlítson, a tannyelv német legyen, de kivánatosnak tartották, hogy a tanítók a magyar, szláv és latin nyelvet is elő tudják adni; a német naponta két teljes órában tanittassék, a többi nyelvek pedig naponta egy órában. Óhajtották továbbá, hogy Pest vármegye azon helyein, hol a zsidók iskolát nem állithatnak, gyermekeik a keresztény iskolákat látogathassák, vagy akár zsidó, akár keresztény magántanitót fogadhassanak mellé jük, négy éven belül még olyanokat is, kiknek normáliskolai képesitésük sincs; a gyermekek vallásgyakorlata ne zavartassék, az iskolaidő elmultával odahaza akadálytalanul nyerhessenek hitoktatást; a gazdagabbak gyermekei, úgyszintén azok, kiknek jelentős testi hibájuk van, képesitett magántanitóknál tanulhassanak. Az ó-budai zsidó iskola fentartására Vörösvár, Zsámbék, Tétény, Tinnye, Abony, Irsa, Gyón, Dabas, Szele, Apostag, Aszód, Péczel, Domony összesen 70 frt 50 krt ajánlott meg.

A hitközség buzgósággal fogott az iskolakötelesek összeirásához, az épület felszereléséhez. Nem annyira a müvelődési szempont vezette, mint az, hogy kedvében járjon a császárnak, kiről tudta: dieses Fach eins von seinen beliebesten Verlangen ist.*

* Hitk. jegyzők.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Az iskola felavatása 1784 junius 22-én történt.[1] A hitközség arra számitott, hogy ha nagy ünnepélyt rendez «ohne Zweifel kommt solches auch in Zeitungen», az esemény az ujságok útján a császár fülébe is eljut, a ki örömet fog találni az ó-budaiak áldozatkészségében, elhatározta tehát, hogy a megnyitásnál, melyre keresztény urakat is várt, «etwas Lustiges zum Aufsicht des Rebublig» fog rendezni.

Az ünnepi beszédet a megnyitás alkalmával a hitközség legmüveltebbje, dr. Oesterreicher József Mánes orvos tartotta.[2] E kiváló férfiúnak 1781 nov. 23-án engedte meg a császár, hogy a budai egyetemen doktorvizsgát tehessen.[3]

A megnyitás után azonnal megkezdték a tanitást, a mely iránt eleinte oly nagy volt az érdeklődés, hogy a hitközség tagjai néhány napon át az ablak alatt vagy a teremben hallgatták a «professor» előadását, ki a fiúkat és leányokat egyaránt tanitotta. A tolongás és lárma akkora volt, hogy az előljáróság hat nap mulva kihirdetteté, hogy az uraság hajduja bottal, korbácscsal fogja az alkalmatlankodókat elkergetni.[4]

Az érdeklődés nemsokára annyira kevesbült, hogy még a tankötelesek se jártak kellő mértékben az iskolába. A gyermekek elmaradását nemcsak a szülők elfogultsága okozta, hanem az is, hogy a vagyonos zsidók,

[1] Berger J. Lipót, Az ó-budai izr. hitközség iskolájának monographiája, A magyar-zsidó felekezet és polgári iskoláinak monographiája gyüjteményben I, 245—249.

[2] Életrajza: Reich Ignácz, Beth-El I, 1—7.

[3] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1781, 2692, 4639, 5514. sz.

[4] Hitk. jegyzők.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a kik bőven voltak, inkább magántanitókra bizták gyermekeik oktatását, mint a keresztény professorra. A tankerületi főigazgató hiába tiltotta meg 1785-ben, hogy még képesített tanitók se adhassanak magánoktatást, a szülők azután is hanyagul vagy egyáltalán nem küldték gyermekeiket az iskolába. Keresztényekre kénytelenségből ruházták az oktatást, mivel képesített zsidó tanitók ez időben még nem voltak. Az első években Höhn, ki Pozsonyba került, Donát Jakab a buda-újlaki iskola segédtanitója és Hebraik voltak a zsidó iskolának tanitói.

A mint hire kelt, hogy József császár halálos betegen visszavonta rendeleteit, a népes és vagyonos hitközség, mely a pozsonyival vetekedett,* megszüntette intézetét, a padokat, felszereléseket elhordatta. A község ugyanis azt hitte, hogy miután a császár eltörölte intézkedéseit, nem köteles többé fenntartani iskoláját, mely ugyancsak a császár akarata folytán jött létre. Előbb is szeretett volna túladni rajta, részben mert sokallotta a tanitó fizetését, de azért is, mivel nem akarta, hogy a zsidó növendékek olyasféléket is tanuljanak, mik nem tartoznak szorosan vallásukhoz. Már 1788-ban megizeni a tanitónak, hogy elbocsátja, ha nem vállalja el olcsóbban a tanitást, a mikor pedig kiütött a török háború, egyszerűen be akarta csukni iskoláját. A helytartóság azonban 1790 junius 16-án meghagyta a hitközségnek, hogy rendezze be újra a feloszlatott iskolát és

* A hitk. folyamodványa az uriszékhez 1790 decz. 19: Die Pressburger und Altofner Juden Gemeinden also zwey stärksten in Ungarn. Hitk. lev.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

az előadások folytatódjanak. Miután a régi iskolaépület alkalmatlannak bizonyult, a hitközség házat vásárolt a korona urodalomtól, a hol elhelyezte fiú- és leányiskoláját, valamint a tanítók lakását.

Mivel a helytartóság 1790 ápr. 20-iki rendelete megengedte az iskolafentartóknak, hogy oly tanítókat is fogadhatnak, kiknek nincsen præparandiai képzettségük, ez okból az új iskolában nem keresztény tanítók oktatták többé az ifjuságot, hanem zsidók.

Az első zsidó tanítót 1791-ben választották meg Kohn-Bresslau Ábrahám Hirsch trencséni tanító személyében, ki utóbb a hitközség jegyzője lett. Fizetése eleinte évi 200 forint volt, szabad lakás, négy öl tüzifa; mint tanító türelmi adót — II. József 1788-iki rendelete értelmében — nem fizetett. Érdekes intézmény volt Ó-Budán, minek párját másutt nem találjuk, hogy a zsidó tanító részt kapott a házasságkötés után járó stólából.

Ó-Buda zsidó iskolájában — a helytartóság 1857-ben «minta főelemi tanodá»-vá emelte — melyben idővel a magyar nyelv és érzés szeretetteljes ápolásra talált, nevezetesebb tanítók voltak: Pressburg-Feuchtmann Simon ben Semájó, Wallfisch Joachim, Bresnitz Márkus, Neumann Sámuel, Bach József, Klaber Treuer, Braun L., Pollák Kálm. A tanintézet az emanczipácziónak lett az áldozata; néhány évre az egyenjogusítás után megszünt. Ahelyett, hogy elbocsájtotta volna fölösleges alkalmazottait, költségkimélésből a zsidó vallásos szellem és a magyar nemzeti müveltség tűzhelyét, iskoláját semmisítette meg a hitközség.

Az iskolán kivül a hitközségnek jelesebb intézménye

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

volt a Talmud-tóra, a kereskedelmi magániskola, ovoda, oktatási egylet, mely az iskolát tartotta fenn, a kenyérkiosztó, özvegyeket, árvákat gyámolító egylet. De valamennyi közt kivált a Chevra-kadisa, mely valószinüleg a régi — jelenleg a városban fekvő, kőfallal kerített, érdekes — temető megnyitásakor, a XVIII. század első felében alakult; II. József 1787-ben megfelelő irányba terelte e jótékony egyesületet, mivel jövedelmeit nem fordította nemes, szent célokra. 1794-ben alakult a Báchurim Bikur Chólim egylet, mely a beteg fiatal emberek gyógykezelését, támogatását, meghalt egyleti tagok emlékének fentartását tűzte ki célul.*

A Lajos utczában fekvő mostani remek, oszlopos bejáratú, egyszerüségével vonzó nagy zsinagógát, melynek homlokzatán óra van elhelyezve, 1820-ban avatták fel. Építője Landherr András volt. E század első felében ezen templom volt a legszebb és legnagyobb egész Magyarországon, de még Ausztriában is. József nádor, mint a főváros egyik nevezetességét mutogatta külföldi vendégeinek. Kivüle még több magánházban es néhány egyleti helyiségben tartottak istentiszteletet. A legrégibb magántemplomok voltak: az Austerlitz Czipóra és a Jechezkél-templom. A nagy templom udvarán a rabbi lakása mellett állott a gyógyszertár és a kórház.

* Berger J. Lipót, A «Budapest III. kerületi ifjak betegsegélyző egylet» fejlődésének története.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

III. FEJEZET.

Günsburg Nátán rabbi halála. A hitk. fegyelmetlensége. A hitk. alapszabályai. Boskovitz Sámuel a Mácházisz hásekel szerzőjének rabbinak való megválasztását a vármegye megtiltja. Eger Farkas leipniki rabbit a hitközség papjának választja. Münz szereplése. A nádor Ó-Budára érkezése 1791-ben. Münz megyei főrabbinak neveztetik ki. A megyei hitközségek egy része vonakodik Münzöt főrabbinak elismerni. A helytartóság megfosztja Münzöt a főrabbi hivataltól. Münz jellemzése, Münz és Choriner Áron. A rabbitanács. Münz halála.

A Belgrádból meghívott Günsburg Nátán ben Mátiszjóhu rabbi, kinek működése semmi nyomot sem hagyott Ó-Budán, mintegy negyven évi «hű és becsületes» működési idő után 1783 őszén (5544 chesván 27 szombaton) fejezte be pályafutását.* A vén rabbi betegeskedése miatt már a hetvenes évek vége óta nem járhatott el kellőképen tisztségében, a mi nem maradt kártékony hatás nélkül a hitközségre. A gyülekezetben — melynek 1785-ben már 122 adófizető tagja, köztük 21 háztulajdonos volt — meglazult a fegyelem, az előljáróság tekintélye gúny tárgyává lett. Lábrakapott a játékszenvedély, a férfiak szabadabb életet folytattak, megengedtek maguknak több olyasmit, mi a vallás, törvény és a szigorú erkölcsi felfogással ellenkezett. Erélyes rabbira volt a hitközségnek szüksége, ki megfenyítse a kihágókat, helyre igazítsa a felfordult rendet. A tarthatatlan helyzet megszüntetése végett 1784 végén a hitközség elha-

* Hitk. jegyzk.: ist רב אב"ד ור"ד חשון תקמ"ד ablebend worden und aus Reflection, הרב זצ"ל welcher circa 40 Jahr treu ehrlich gedienet.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tározta, hogy a rabbi állást betölti. A jelöltek voltak: Günsburg Dávid a meghalt rabbi fia, ki Bursztynban viselte a rabbihivatalt,[1] ajánlója sógora Kohn Izsák volt Ó-Budán; Boskovitz Farkas, ki Ó-Budán élt mint magántudós és kereskedő, Eger Farkas leipniki rabbi, Broda Hirsch köpcsényi rabbi, Münz Mózes Brodyból, Jeremiás nagy-mártoni rabbi, a jámbor szeniczi Sámson rabbi fia.[2] A jelöltek választásának ideje is kitűzetett, de a választás abban maradt. A következő nyáron, 1785 julius havában, mialatt az elnök Kanitzer Dávid és a hitközség leggazdagabb tagjai a bécsi vásáron voltak, Graner Sámuel és Oesterreicher Mózes választó gyűlést akartak a hónap 10-re egybehívni, melyen a maguk jelöltjét kivánták a hitközségre erőszakolni. De tervüket meghiusította Leitersdorfer Márkus és még nyolcz községi tag, kik folyamodványt nyujtottak be a magyar udvari kamarához,[3] követelvén a gyülés betiltását, miután a választók olyanok «deren grösster Theil aus armen Pinkel Juden und Hausirer (bestehet), die sich um das Wohl der Gemeinde am wenigsten bekümmern»; a rabbifelvételt azon időig szeretnék elhalasztani, mikor véget ér a hitközség pöre, melyet a birói hivatalától megfosztott Goldschmied Márkus Izsák 1782-ben történt feljelentése idézett elő, ki bosszúból az előljáróságot sikkasztással vádolta. A felsőbb helyről aug. 17-én leérkezett rabbiválasztási engedély nem vitte

[1] Itt approbálja 1784 sziván 4. Pinczov Élijó bátorkeszii rabbi הדרת אליהו (Prága, 1785) munkáját.

[2] Hitk. jegyzk.

[3] Hitk. jegyzk.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

dülőre a dolgot, a minek talán az a hitközségi határozat volt oka, hogy bárki is ajánlhat rabbit. Valószinüleg a sok ajánlott közt nem tudtak eligazodni.

A rabbiválasztást közelebb hozta a megvalósuláshoz a hitközségnek új alapszabálya,* mely sok tekintetben hasonló Pest és Buda sz. kir. városok igazgatási statutumaihoz. A kamara 1787 márczius 27-én tett közzé, rendet hozván ez által a 320 családból álló hitközségbe. Az alapszabály — mely a Goldschmied denunciálásnak volt az eredménye és nemcsak az ó-budai, hanem az ország valamennyi hitközsége számára volt kötelező — előirja hogy a hitközség előljáróságának választása évenkint történjék oly napon, melyen otthon vannak a gazdag és szegény zsidók. Egy nappal előbb a zsinagógában ki kell hirdetni a választás megejtését, melyet hatvan kijelölt községi tag végez, kik a 10, 20 és 20 frton felüli adózók sorából választassanak. Hitközségi statutum volt, hogy azon vők, kik csakis házasságuk révén kerültek az ó-budai urodalom védelme alá, házasságuk után az első három évben nem birtak választási joggal (Beréró) és tisztséget sem vállalhattak.

A választás egy urasági főtisztviselő, a rabbi és két irástudó jelenlétében történjék; előbb a gazdát (Vormund), azután a 24 tagú egymással vérrokonságban nem levő külső tanácsot (árbóó veeszrim ánósim) válaszsza a hatvan választó. A külső tanács megválasztásánál tekintettel kell lenni, hogy a megválasztatásból kizárassanak a szándékosan adóhátralékban

* Hitk. lev.; közzé tette Hochmuth Ábrahám: Leopold Löw 230—235.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

maradók, nem pedig azok, kik a szükséges hivatalbeli tulajdonokkal rendelkeznek, csakhogy nem képesek adóterhüket leróni. A hatvan választó, a gazda és külső tanács egyenként adja szavazatát az uraság által javaslatba hozott három birójelöltre, kik nemcsak becsületes, tiszta multú egyének legyenek, hanem a német nyelvet szóban és irásban bírják. A három jelölt közül az a biró (Ros hákóhól), kire szótöbbség jut. Ezután az adószedő (Báál tévó), a zsinagógai előljáró, a kisbiró és esetleg két árvagyám választása következik.

A megválasztott hitközségi tisztviselők a választás befejezése után párosan a zsinagógába vonulnak, a hol esküt tesznek, melyet a rabbi olvas fel nekik. A választást az urodalom erősiti meg.

Gyülés hetenkint kétszer, kedden és csütörtökön, esetleg, ha a körülmények úgy kivánják, egyébkor is tartandó délelőtt 9—12 közt, melyen a tanácsbeliek (Báálé hiszmánijósz) hivatalos működésükért járó fizetésük visszatartása vagy elbocsájtatásuk terhe alatt kötelesek megjelenni. A hitközségi tanácsosok eszerint fizetéses állást töltöttek be.

A gyülésen előforduló viszály, becsületsértés elintézése törvényszék elé utasittatik. A gyülés rendben, nyugodtan folyjék, megállapodás szótöbbséggel történik.

A közönséges folyó ügyeket a biró a 12 tagú belső tanácscsal végzi, az egész hitközség (Kehiló) érdekére vonatkozó ügyeket a belső és külső tanács együttesen (Álufé hákehiló) a gazda előterjesztése mellett tárgyalja. A birót távollétekor az első esküdt (Tóvé hákóhól) helyettesiti, ha ez sem volna jelen, úgy a gazda elnököl a gyülésen. A tanács jogi dolgokat nem vonhat hatás-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
UB
DFG

körébe. A hitközség pecsétje a hitközség termében a biró és két esküdt felügyelete alatt őrizendő. A tanács semmiféle ürügy alatt nem küldhet képviselőket országos vagy egyéb zsidó értekezletre, nemkülönben tilos neki képviseleti költségeket csinálni. A legsúlyosabb megtorlás és a költségek kétszeresének megfizetése hárul rá, ha ez ellen vét. Pénzt a tanács utalványoz ki, a jegyző (Neemon) protocollumba veszi és a beszedő fizeti ki. A jegyző, kit a belső és külső tanács választ, héberül és németül értsen, a jegyzőkönyveket csakis németül vezesse, az iktatást a keresztény időszámítás szerint végezze. A jegyző protocollumba köteles foglalni a gyülés napját, a jelenvoltakat, a napirenden levő tárgyakat a határozattal és véleménynyel együtt, a jegyzőkönyv a gyülés bevégezte után felolvasandó, a biró és esküdtek aláirják és azután a községi irattárba helyeztetik. A jegyző nem szedhet be pénzt és nem szerkeszthet számlát.

A templomi előljárók (Gábóé czedókó és gábóé tálmud tóra) kötelesek a bevételekről és kiadásokról elszámolni, a tanács utalványozása nélkül semmit se előlegezhetnek, kivéve halasztást nem tűrő esetekben. A templomi előljárók feladata az iskoláról és gyermeknevelésről gondoskodni.

Az árvagyámok két esküdttel összeirják az árvák számát, melyet az urodalomnak bemutatnak; elszámolnak az árvák vagyonáról, mely kezelésük alatt áll; minden hagyatékot, ha az árva még nem érte el a 12. évet, a jegyző és egy esküdt jelenlétében leltároznak, melynek elkészitése után a lajstromot bemutatják az urodalomnak; a hagyatékot, ha pénz, kamatoztatják, az ingósá-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

got pedig a legtöbbet igérőnek árverezés útján adják el és a begyűlt összeget a hagyatéki tőkéhez csatolják.

A gazda a hitközségnek előterjeszti mindazon ügyet, mely a külső vagy a külső és belső tanács együttes ülésén előfordult, felvigyáz a hitközség épületeire, melyeknek javítási vagy ujjáépítési költségeiről elszámol a tanácsnak. A gazda, vagy alantas közegei a fertálymesterek (Memunim) megvizsgálják a mészárszékekben a súly- és a korcsmában az ürmértékeket, hogy a hitközségi tagok meg ne károsuljanak. A fertálymesterek negyedévenkint házról-házra járván felügyelnek a kémények tisztaságára.

A hitközség mellékjövedelmeket, kegydijakat nem osztogathat, a hitközségi jövedelmi források csak nyilt árverésen urodalmi tisztviselő jelenlétében elégséges biztosíték mellett adhatók bérbe.

A házasulandóktól a hitközségi hátralékok törlesztésére segélyt vagy az urodalom számára adományt nem szabad követelni. Házassági engedély nem adható olyanoknak, kik elégséges keresetüket nem tudják kimutatni.

A tunya, munkakerülés következtében elszegényedett zsidók csavargóknak tekintetvén, Magyarországból és tartományaiból kiüzetnek. Az elnök és a türelmiadó beszedő, valamint a megye alispánjának véleménye irányadó arra nézve, hogy ki tekintetik csavargónak.

Magánimaházak megszüntetendők, mert veszekedésre adnak alkalmat. Ez intézkedésnek az a haszna volt, hogy a nagy templomot sűrűn látogatták. A mig a magánistentiszteleteket nem korlátozták, kevesen keresték fel; ennek tudható be, hogy a hitközség már a mult

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

században tiz embert fizetett, kiknek az volt a kötelessége, hogy a nagy templomba járjanak.

A rabbik és irástudók hatáskörébe pusztán vallásügyek tartoznak; a rabbi csak idegen lehet, kinek nincs rokonsága a hitközségben. A rabbi minden hivatalos működéséért 30 krajczárt kap, az irástudók pedig 17 kr díjat.

A községi hivatalnokok fizetésének megállapításával nem foglalkozik az alapszabály, mig ellenben Mária Teréziának 1776-ban kiadott «Juden-Ordnung für die Bannatische tollerirte Stadt- und Landjudenschaft» rendszabálya[1] előírja, hogy a rabbi évi fizetése 150 frt, az első sakteré 104, a másodiké 78, a két temploménekesé (Schulsinger) havonként 2 frt 30 kr., a tanitóé 130 frt, az elnökök 50 frtot húznak.

A lecsendesitett és a rendes mederbe terelt hitközség 1787-ben Boskovitz Sámuel ben Nátán tudóst, a «Mácháczisz hásekel» neves szerzőjét akarta a rabbihivatal élére állitani, kinek hirét ezernyi tanitványai vitték szerte mindenfelé. E közbecsülésben álló férfiu, kinek ismeretbőségével csak ritka erényei tudtak versenyezni: a szerénység, jótékonyság, békés hajlam, egyedül az okból nem foglalhatta el a rabbiszéket, mivel Farkas fiának ipja Boskovitz Dávid és egész rokonsága Ó-Budán lakott. A hitközség alapszabálya megtiltotta, hogy a rabbinak rokonsága legyen a gyülekezetben. Erre hivatkozott Pest vármegye, midőn 1787 szept. 4-én Boskovitz Sámuel megválasztását ellenezte.[2]

[1] Pesti hitk. lev., Zsp. II.

[2] Hitk. lev. és Pest város lev., Relat., fasc. 32, no. 2875.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A hitközségben meg volt a vágy, hogy fejévé híres, elismert férfiút válaszszon. Még mielőtt Boskovitz Sámuel jelöltsége szóba jött, az ó-budai gyülekezet Leipnikra vetette szemét, a hol Eger Ákiba, az egykori pozsonyi rabbinak fia Farkas szerzett családjának és hitközségének dicsőséget. A hitközség 1786 őszén lelkesedéssel választotta meg rabbinak. De Eger vonakodott elfogadni a tisztséget, a mig nem értesitik, hogy kik azok, ki választását ellenzik és a kik pártján állanak, azonkívül mekkora jövedelemre számithat.[1] A hitközség megnyugtatja, hogy a választás után immár közös akarattal, egy szívvel-lélekkel epednek utána, a bizonyságlevelet e tényről Gráner Sámuellel akarta neki kézbesíteni, de ez közbejött gyöngélkedése miatt nem felelhetett meg a bizalomnak. Miután azonban Eger pozsonyi vérrokonai amúgy is nemsokára a pesti vásárra érkeznek, ha megbízza őket a rabbi, úgy ezeknek fogja a hitközség a választási okmányt átadni, miután meggyőződést szereztek, hogy egyhangú volt a választás. A jövedelem olyan lesz, hogy családja gondtalanul megélhet, továbbá tizenkét tanitványának ellátásáról is gondoskodik a hitközség. Az a jövedelem, melyet az ó-budaiak Egernek megszavaztak és a melyből a mult század végén egy rabbi gondtalanul megélhetett: tiz forint heti tiszteletdij volt.[2]

Miután Boskovitz Sámuel választását a gyülekezet alapszabálya gátolta meg, ezért a hitközség 1788 febr. 5. gyülésén elhatározta, hogy megkéri a pozsonyi Mandl-

[1] Hitk., lev., levelének kelte 5547 tisri 25.

[2] Hitk. levélt. és jegyzőkönyv.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

Dévény Farkast, birná rá Egert, hogy a jövő pesti József-vásárra érkezzék meg, akár egyedül, akár családjával együtt.

Ismeretlen az ok, mely Egert arra indította, hogy ne váljon meg hitközségétől, hol szeretet és tisztelet környezte. Helyette 1789-ben Münz Mózes ben Juda, brodyi származású tudós foglalta el a rabbihivatalt, a kiről az ó-budai hitközség méltán írhatta a kamarai præfecturának: unus celeberrimorum Doctorum nostræ nationis.

A kitünő értelmi tehetséggel megáldott és erélyes Münz Mózes nevéhez füződik Ó-Buda fénykora. Mióta a helytartóság és a kamara Pozsonyból Budára hozattak, kezdődik a hitközség jelentősége. A magyar zsidók, ha elintézni valójuk akadt e hivataloknál, az ó-budaiakat bízták meg képviseltetésükkel, a kik készséggel tettek eleget küldőik kívánságának. Az eredményes közbenjárás megnövelte a hitközség hírét, azonban a köztisztelet, a bámulat, a vezérszerep még sem jutott ki neki, mert nélkülözte azt, a mi e korban egyedül volt képes hitközséget irányadóvá tenni, hiányzott neki vallásosságban és tudományban kitünő rabbija. A sokáig érzett hiányon segített Münz Mózes, kinek vallásos buzgósága oly nagy volt, mint tudománya, mely még Landau Ezekiel prágai rabbi, a XVIII. század második felében Európa zsidóságának legnagyobb tekintélyének elismerését is kivívta. Mikor hivatalát elfoglalta, nevét csak lengyel hitsorsosainak egy része ismerte. De néhány év elegendő volt, hogy megszerezze a legkitünőbb magyar rabbi hírét, melyet annál könnyebben nyerhetett meg, mivel a kik vetélytársai lehettek

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

volna, Barby Méir pozsonyi és Benedek Márkus sasvári rabbi, átengedték neki a szereplési tért, az első jobblétre költözött, utóbbi pedig Morvaország főrabbi hivatalát foglalta el.

Magyarországon nem akadunk e korban oly rabbira, ki oly erővel törekedett volna papi tekintélyét emelni, annyira vágyott szerepelni, mint Münz.

A feltünésre, mely után annyira áhítozott, már 1791 nyarán nyilt alkalma. Ez év augusztus 3. a hitközség felszólítást kapott, hogy azok, kik «jobban öltözködnek» testi vagy pénzbüntetés terhe alatt kötelesek a postaúton megjelenni a nádor érkezésekor, kit «legmagasabb parancsra a legünnepélyesebben kell fogadni». A hir nem lepte meg a hitközséget; már a julius 20. és 24. gyülésen elhatározta, hogy a Budára szálló palatinust fényes fogadtatásban fogja részesiteni, miután nem akar a pozsonyiak mögött maradni, a kik szintén kitettek magukért. A nagy örömben, mely a gyülekezetet átjárta, egyedül az volt a lehangoló, hogy Sándor Lipót nádor bevonulása éppen szombatra esett, még pedig áv 9. bőjtjét megelőzőre, melyen a zsidó a gyász külső jeleit viseli. A szombati és a gyász törvényekkel a hitközség nem akart összeütközni, tehát csütörtökön áv 4-én a zsinagógában kihirdetteti az előljárósági rendeletet, hogy a ki az egész éven át borotváltatja magát — természetesen aurummal és nem borotvával — annak most is szabad borotválkozni «deme bei dergleichen Geschäft nichts trauerliches zu sehen geschicklich findet», vagyis a rosszakaratuak a gyászos külsőről különben azt vélhetnék, hogy a zsidók nem érzik a nagy ünnepély örömét. A ki megborotválkozott, de a tisztelgésen nem jelenik

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

meg, az úgy bünhődik, mint a vallástörvények nyilt megszegője; mindenki tartson készen házában vizet veszedelem elkerülésére, mert népcsődületnél a zsidó soha sincs biztonságban; pénteken és szombaton katonaőrség «welche beständig patrolliren werden» fogja a hitközséget védeni, de azért mindenkinek házában legyen egy megbízható őr. Hogy a hitközségi tagok, isten ments, ne szegjék meg a szombatot azzal, hogy ételt vinnének a városból a tisztelgési helyre — szólt a hirdetés — ez okból a tisztelgési helyen sátrak és bódék lesznek felállítva, a hol a hívek ételt kaphatnak, vagy ha úgy tetszik már pénteken vihetik ide elemózsiájukat. Mivel a hitközség nem vásárolhat meg minden szükségest, ezért egyesek kölcsönözzenek díszítési tárgyakat, miket hiány nélkül fognak ismét kézhez kapni. A tisztelgés után, ha a «királyok és herczegek» már elvonultak, senkinek se szabad parancs nélkül helyét elhagyni, nehogy botrány támadjon ebből; «jövetelünk, mint távozásunk helyünkről békében történjék» és baj ne essék életben, ruhában és más ékszerekben; a ki nem engedelmeskednék, magának tudja be, ha mindjárt a helyszinen megfenyíttetik. Szombat este hávdóló után mindenki, kinek utczára nyiló ablaka van, köteles ablakát kivilágítani, hogy mondják «a zsidóknál lön világosság».

A zsidóság serényen hozzáfogott a diszítéshez, a fogadás rendezéséhez, melyre a megyei türelmi adóból 600 frtot szavazott meg, de a kitüzött összeggel nem érte be, mert augusztus 4-én felhőszakadás pusztította el a nagy pompát. A méltóságos urak buzdítására az ó-budai zsidóság újra megkezdi készületeit, melyeknek

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

gyors bevégzése miatt a megyei türelmi pénztárt 1496 frttal terhelte meg.

Augusztus 6-án szombaton érkezett meg Sándor Lipót nádor, Ferencz trónörökös, Károly főherczeg fényes vendégnép kiséretében. A ghettó érzelmeit Münz Mózes tolmácsolta — héber beszédben, mely kellemes benyomást gyakorolt az urakra, de a legnagyobb megelégedéssel magát a rabbit és a hitközséget töltötte el, mely ez idő óta adta meg a rabbinak hivatalos okmányaiban a «gáon» czimet. A rabbi héber beszédét a hitközség lefordíttatta németre, kinyomatta és több példányt gyönyörű kötésben átnyújtott a királynak, a főherczegeknek és a magyar méltóságoknak. A benyújtott díszpéldányokat a hitközség nem akarta régi, dísztelen pecsétjével ellátni, ennélfogva újat, szemrevalót készíttetett.[1]

Egy év multán I. Ferencz koronázásakor, midőn a király «az Ország Úttyán az Ó-Budai Zsidóktól felállíttatott három győzedelmi Kapukon által» érkezett Budára, a hitközség megint ünnepet rendezett, melyen a rabbi is szerepelt.[2]

Nemsokára nagy kitüntetés érte Münzöt. Hitközsége megkérte a helytartóságot, hogy a jó rend fentartása és a kihágások elkerülése végett adassék meg rabbi-

[1] 1776. pecsétjének felirata: אלט אובן *Alt Ofn Judn Gemein.* Az új német felirata volt: *Alt Ofner Juden Gem. Partic. Insig. In. Schuz. K. K. Coronal Her.*; a héber pedig: ק"ק אובן ישן. A pecsét közepében nyitott frigyláda, melynek ajtajában Dávid pajzsa látható.

[2] Naponként való jegyzések az 1792. országgyűlésről, 42, Löw Lipót, Der jüdische Congress, 113.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

jának a zsidó törvények szerint való biráskodási jog a házasság, eljegyzés, végrendelet, hozomány körül felmerülő perekben és hogy Pest vármegye hitközségei s rabbijainak felettes hatóságát képezze. A hitközség nem kért új jogot, mert Münz elődei is főrabbijai voltak Pest vármegye zsidóinak. A megye hitközségei megelégedéssel értesültek az ó-budaiak tervéről, sőt még a nógrádmegyei Szécsény is oda nyilatkozott, hogy aláveti magát Münz biráskodásának; a földesuraknak pedig kifogásuk nem volt ellene. Pest vármegye azon feltétellel ajánlotta az ó-budaiak kérelmének teljesítését, ha Münz hatásköre csakis a zsidó vallásügyekre szorítkozik, minden egyes esetben az illetékes hitközség beleegyezésével képezi a másodfokú bíróságot és fáradságáért díjat nem fogad el. A cancellária 1793 október 24. értesítette a helytartóságot, hogy a király Münzöt megtette Pestmegye főrabbijának azon kikötéssel, hogy Münz hivatalbeli utóda csakis a megyei hitközségek beleegyezésével viselhesse a főrabbi czímet és tisztséget.[1]

Az új rangban, melyhez foghatóval egyetlen egy magyar rabbi sem dicsekedhetett, Münz «nemcsak a vallásbéli cerimoniális, hanem akármelly civilis, vagy Törvényes állapotoknak a Sidók között leendő, s eddig a földes uraság által véghez vinni szokott elintézését» is magának tartotta fenn.[2] A vármegye már a következő évben foglalkozik Münz viselt dolgaival, melyekkel átlépte hatáskörét és sértette a földesúri jogokat. A do-

[1] Orsz. Lev., Cancz. fog. 1793, 11651, Pest vármegye jegyzk. 1794, 178. sz.

[2] Pest vármegye lev. 1794. jkv., 1436.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

monyi hitközség felpanaszolta, hogy a főrabbi 150 frt költséget okozott neki.* A megye elhatározza, hogy a főrabbi térítse meg a domonyiak kiadását és ezentul tartózkodjék oly ügyek végzésétől, melyek a vallással nincsenek összefüggésben. Münz mentegetődző beadványt intéz a helytartósághoz és kéri, hogy a domonyi közönségnek ellene tett vádja jelenlétében vizsgáltassék meg. A vizsgálatot egy megyei bizottság vette kezébe, a rabbi ellen «ugyan valami húzás, vonás ki nem sült, azonban a Domonyi Zsidó Község még sem kívánjon tőle függni, sőt esedezzen, hogy hatalma alól felmentessen». A vizsgálat befejezése után a vármegye felterjeszti a helytartóságnak, hogy «a földes úri Jussok sérelme nélkül meg nem eshetőnek lenni gondollya, hogy az Ó Budai főRabinus Ó Budán kivel terjesze Birói hatalmát, annyival is inkább, mint hogy a Zsidók állíttása szerint, a Religionális kérdések majd mindenkor öszve volnának a polgári ügyet illető dolgokkal kapcsolva».

Rabbijának veszélyben forgó dicsőségét, mely magára a hitközségre is fényt árasztott, az ó-budai gyülekezet sietett megmenteni. Folyamodványt intézett 1795-ben a helytartósághoz azon alázatos kérelemmel, hogy rabbija ismertessék el továbbra is főrabbinak és «a Megyebéli Rabinusok a Dogmatikumba Ceremonialekba és a Zsidó Szokásokbul származó ügyekbe Hatalma alá

* Az ó-budai hitk. 1792. javította Münz fizetését, ez idő óta hetenként nyolcz forintot kapott és fát a Bész-hámidrás fütésére. 1808-ban évi törzsfizetése 1650 frt és 150 frt fapénz, összes jövedelme ekkor mintegy 4000 frt.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

vettethessenek». A megyei hitközségek megkérdezése nélkül a helytartóság nem dönthetett. A hitközségekhez felszólítás ment, adjanak véleményt, akarják-e Münzöt főrabbijuknak, vagy sem. Alberti-Irsa, Maglód, Sáp, Süly, Aszód, Apostag, Izsák, Tas, Abony, Szele hitközségei nem kívántak az ó-budai rabbitól függni, részben mert szegények voltak és mivel nem tudtak a főrabbi tartásának költségeihez járulni, részben mert amúgy is volt rabbijuk, a ki hivatása követeléseinek meg tudott felelni.* Ezekkel szemben az egész pilisi járás, Gyón, Alsó- és Felső-Dabas, Kecskemét, Kőrös, Domony zsidói — utóbbi helyen három tag kivételével — elismerni akarták Münz felsőbbségét, a péczeli csak oly módon, ha az ó-budai főrabbi elsősége semmibe sem kerül.

Mialatt a hitközségek beküldik jelentéseiket, a vármegye felszólítja a helytartóságot, tiltsa meg, hogy a területén fekvő zsidó községek bírságot rójjanak tagjaikra. A vármegyét e feljelentésre a hitközségek büntetési eljárása bírta, melyet az ó-budaiak is sűrűn gyakoroltak. A büntetések neme és alkalmazása a régi hitközségi élet egyik érdekes jelensége volt. A hitközségek nagyobb kihágásokat a földesúrnál vagy a megyénél jelentették be, a kisebbek felett pedig maguk ítéltek. A bugyii gyülekezet kirekesztette egyik tagját, mert holmi czeremoniális szabályt nem tartott meg,

* Orsz. Lev., Cancz. fog. 1796, 4241: quosdam nempe Communitates proprio suo Rabino contentas, Superioritatem, et præeminentiam, vel etiam necessitatem Proto Rabini penitus detractare, alias e contra Judaicas Communitates provisionem hanc exoptare.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

egyben pedig 3 arany fizetésére kötelezte és arra, hogy az ó-budai rabbi előtt tisztázza magát.* Izsák és Apostag 1 frttól 1 aranyig terjedő büntetést szokott kiróni, a tehetős kihágókat néha két font viaszgyertya vételére ítélte, a szegényebbek nevét a templomban kifüggesztett fekete táblára iratta; a büntetés neme volt még, hogy a vétkesnek a zsinagógában csak a gyászos széken szabadott ülni, a sakter nem vághatott számára bizonyos ideig. Ó-Budán a hitközségi fegyelem és a vallási szokások ellen vétőre a következő büntetéseket szokták alkalmazni: nevét a templomban kifüggesztett fekete táblára írták és oda tették melléje a «chóczuf», szemtelen jelzőt; huszonnégy órára elcsukták, chóverétől bizonyos ideig megfosztották; a tóra elé bizonyos ideig nem járhatott, a választási és választhatói jogot elvonták tőle, hibáját a templomban nyiltan bevallani és bocsánatot kérni kellett az egész közönség előtt; a templom előtt a szégyenfához kötötték, deresre huzatták a hitközség hajdujával; megtörtént, hogy átokba is helyeztek egyes vétkeseket, bár József császárnak 1786. szept. 5. rendelete megtiltotta ezt, mint egyáltalában, hogy a zsidók pénz vagy testi büntetést rójjanak hitsorsosaikra. Ó-Budán és az ország egyéb hitközségeiben a «zsidó biró» vagyis az elnök szokta a testi fenyitékre a birságot elrendelni az előljáróság megkérdezésével, vagy enélkül, az átkot pedig és az étel-italáru tilalmat (iszur) a rabbi és tanácsosai hozzájárulásával. Ez a hatalom természetesen megnövelte a rabbi és elnök tekintélyét, melyet utóbbinál később még az a körülmény is támo-

* Pest vármegye lev. 1795 jkv. 380.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

gatott, hogy az ország közigazgatási rendszerének egyik tényezője volt.

Az elnök vásárolta meg és szállította az ezredhez a keresztény, majd a zsidókatonaujonczokat, a türelmi adó behajtásánál fontos szerepe volt, zsidókat érintő ügyekben vele levelezett, hozzá fordult a szolgabiró. Mindez elég ok volt, hogy a ghettó népe félelemmel vegyes tisztelettel viseltessék elnöke iránt.

Miután Pest vármegye hitközségei beszolgáltatták a főrabbi megerősítésére vonatkozó információjukat, melyet Münz türelmetlenül várt, az ó-budai hitközség felszólalt, hogy hagyassék meg rabbija megyei főrabbinak. Folyamodását azon megokolással támogatja, hogy az örökös tartományokban és Magyarország egyik-másik megyéjében is fennáll e hivatal, azonkívül most már az irsai hitközség se vonakodik Münz Mózest főrabbinak elismerni.

A megye egészen más véleményen volt, mint az ó-budai hitközség. 1796-ban felterjeszti a helytartóságnak, hogy nem tartja helyesnek a megyei főrabbiságot, mivel több község amúgy se akarja, másrészt pedig költséggel és fáradsággal járna, hogy a hitközségek ügyeiket Münz elé vigyék. A megye tanácsolja, hogy Münz hatásköre csupán Ó-Budára szoríttassék, «a hozzája való folyamodás mindazonáltal, jó Præcautiók, s szoros Regulák és Fenyíték alatt, szabaddá hagyattasson, ellenben pedig Itélet Tételének elfogadására senki sem kényszeríttessen», egyszersmind a helytartóság dorgálja meg, mivel folyamodványában azt állította, hogy a megye főrabbisága ellen szavazatokat gyűjtött.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

A helytartóság 1796 május 10. rendeletével[1] a megye akaratát teljesítette. Közzéteszi, hogy Münz hatáskörét nem terjesztheti ki a megyei hitközségekre, mert ezek beadványaikban kifejtették, hogy Münz működése panaszra és meghasonlásra ad okot, azonkívül az ország egyéb részein sem létezik ilyféle főrabbi hivatal, de Münzöt elismerheti rabbijának oly megyei község, melynek nincs papja.[2]

De bár a helytartóság megfosztotta méltóságától, czim nélkül is főrabbija volt Pest vármegyének. Hitközségek, rabbik, földesurak az ő tanácsa és ítélete után igazodtak, méltó tiszteletben részesítették a nagyeszű, tudós férfiút, valamint rabbi tanácsát is, melyben helyet foglalt Binet Jakab ben Jóchánán, Preisach Sámuel ben Izsák, mindkettő ó-budai származású továbbá a morva Korycanyból származó Oesterreicher Jakab Czevi ben Ábrahám, kinek fia Méir Juda és unokája Pinkász Éliás utóbb szintén tagjai voltak az ó-budai rabbicollégiumnak.

A legnagyobb tisztelet, feltétlen elismerés illeti meg

[1] Pest város lev., Relationes, fasc. 32, 2875, munus Rabini V. Budensis, ad alias etiam Judaicas Communitates extendendum, variis querimoniis, et dissensionibus occasionem præberet, et neque in aliis Regni Comitatibus munus proto-Rabini apud Communitates Judaicas in usu esset, hinc activitatem Rabini V. Budensis ad Communitatem V. Budensem, ac tales eidem affiliandas Communitates, quæ proprio Rabino non provisæ, opera Rabini V. Budensis uti volunt. Suam Mattem Sacratissimam restrictam habere velle.

[2] Hitk. lev., Pest vármegye lev., 1794 jkv. 785, 1436, 1569, 2637; 1795 jkv., 589, 1012, 1370, 2488—89; 1796 jkv., 85, 306, 307, 1038.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Münz tudományát, éleseszűségét, melylyel egyetlen héber munkájában [1] és elszórtan megjelent apró értekezéseiben bámulatra ragadja a talmud értő közönséget, azonban szellemi előkelőségét beárnyékolja az az erőszakosság, melylyel a zsidóságban mutatkozó reformtörekvéseket eltiporni akarta. Megbocsájthatatlan eljárása, hogy a magyar zsidóság egyik legkiválóbb alakját, a zsidó szokások és istentisztelet tiszteletreméltó megjavítóját Chorin Áron rabbit csuffá, a világ gúnyjává tette, büntetésül lenyíratni akarta szakállát az aszódi és zsámbéki rabbival.[2] Chorin megszégyenítése abból származott, hogy 1803-ban kinyomatta «Émok hásóve» munkáját, melyet Münz is approbált. Erre az ártalmatlan könyvre ellenségei ráfogták, hogy talmud- és zsidóellenes tanokat tartalmaz, holott lehetetlen benne olyas valamit lelni, mi a régi zsidó felfogásba ütköznék. Bár Münz irásba adta Chorinnak, hogy az eretnekség vádja nem érheti dolgozatát és egyszersmind megigérte neki, hogy a Nikolsburgból felbujtogatott aradiakat, különösen Steinbach Izsákot le-

[1] ספר מהר"ם מינץ (Prága, 1827).

[2] Országos Levéltár, Jud. 1806 Fons 19, pos. 2—4 (11877. sz.). Pest vármegye lev., 1806. jkv. 1456, Chorin ילד זקונים (Bécs 1839), Első magyar zsidó naptár és évkönyv I (Pest 1848), Dr. Weil, Aron Chorin (Szeged 1863), Büchler Sándor, Adalékok a hazai zsidó községek történetéhez, Büchler Sándor, A zsidó reform úttörői Magyarországon (M. Zs. Szemle VII. és XVII. évf.) A Chorin-ügyre vonatkozólag az ó-budai hitk. levéltárában csak egyetlen egy levél található, melyet az aradiak írtak rabbijuk érdekében.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

csillapítja, mégis kevéssel ezután megszegte szavát és Chorin üldözőinek pártjára állott. 1805. szept. 1-jén, a pesti vásár idején az ó-budai rabbi maga elé idézte Chorint előadván neki, hogy ügyét Münz, az aszódi és a zsámbéki rabbi fogja véglegesen elintézni. Másnap a hitközség tanácskozó termében összeült az itélőszék, melyben a távolmaradt Münzöt néhány ó-budai előljáró helyettesítette. A bíróság elé érkező Chorint a templom udvarában szitkokkal, gyalázó szavakkal fogadták, inquisitorai pedig válaszra se méltatták köszönését. A végzést az aszódi rabbi adta Chorin tudtára. A középkorba beillő ítélet úgy hangzott, hogy Chorin köteles eretnek tételeit visszavonni, ha nem tenné, szakállának lenyirásával fogják megbélyegezni. Chorin hiába könyörgött, mutassák meg könyvében a tévedéseket, az inquisitió hajthatatlan maradt. A megrémült aradi rabbi látván, hogy fanatikus birói nem ismernek tréfát és határozatukat nyomban végrehajtani akarják, irásba foglalta, hogy megbánta könyvének kiadását. A helytartóság megdorgálta ugyan Münz és segédeinek cselekedetét, az akkori zsidó közönség azonban mégis Münznek adott igazat, ki a hit bajnokává avatta magát tettével és mint ilyen a pozsonyi és nikolsburgi rabbikkal együtt irtóháborut viselt Chorin később megjelent művei ellen. A Chorinon megesett ó-budai sérelemnek jelentékeny haszna volt: a reform terére hajtotta az aradi rabbit. Elégtételt az utókor szolgáltatott Chorinnak, kinek törekvései, eszméi diadalmasan járták be Magyarországot és idővel meghódolásra késztették még Münz működési helyét Ó-Budát is.

Münz négy évtizedre nyúló tevékenységének leg-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

szebb eredménye, hogy híveivel megkedveltette a zsidó tudományt. Hivatalának elfoglalása előtt is akadtak munkásai a szent tannak, de nem oly sűrűn, mint működése alatt. A «szent község» névre, melylyel idejében Ó-Budát illeték, a hitközség a zsidó ismeretek ápolásával szolgált rá és nem annyira a vallásos szokások szigorú megtartásával. Jámborság abban a korban általános volt a zsidó gyülekezetekben, de csak kevés helyen ápolták és pártfogolták a zsidó irodalmat oly szorgalommal, mint Ó-Budán, melyet számos magyar és külföldi fiatal ember keresett fel, hogy Münz és Boskovitz Farkas, Binet Mordecháj, Szemnitz József, Preises Bóruch, Binet Jakab, Ábeles Mózes tudósoktól nyerjenek oktatást. Figyelemreméltó, hogy az ó-budai tudósok közül, kikre Münz hatással volt — Kunitzert nem soroljuk közéjük — az irodalmat kinyomatott önálló, becses dolgozatokkal nem gazdagitották.

Aggkorban, az évek súlyától megtörten 1831 augusztus 15. a kolera-járvány alatt szállott sírba Münz Mózes* megsiratva hitközségétől, mely a mai napig is nagyrabecsüléssel adózik nevének, mely emlékjele a hitközség rövid ideig tartott nagyságának.

* Sirfelirata:

פ"נ
איש אמתי
הרב מהר"ם מינץ זצ"ל
היה אב"ד דפה
נפטר ונקבר ביום ב' ויו אלול
שנת ת"ק"צ"א לפ"ק
תנצבה
שם אמו קוניה.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

IV. FEJEZET.

Az 1803. conscripczió. Az ó-budai zsidók foglalkozása. Az ó-budai hitközség hanyatlása. Pályázók a rabbiállásra. Heller Hirsch ungvári rabbi megválasztása és halála. Rabbiválasztási mozgalom. Az 1838. vízáradás. Windischgrätz herczeg büntetést ró a hitközségre 1849-ben. Hirsch Márkus rabbinak választatik.

A hitközség nagyságáról, melyet Münz idejében ért el, az 1803. conscripczió szolgáltat kimerítő adatokat.* Ötszázhuszonhét zsidó család lakott ekkor Ó-Budán, — 1794-ben még csak 382 — köztük negyvenkettő volt házbirtokos; 1806. óta kamarai engedelemmel egyesek földeket is vásároltak. Túlnyomólag magyar származásúak voltak, cseh és morva telepeseket is nagy számmal találunk a hitközségben, aránylag kevés sziléziai, német és lengyel eredetűt. A legelőkelőbb családok voltak: Abeles, Bobelle, Boskovitz, Goldberger, Graner, Hollitscher, Kanitz, Kunewalder, Offenheimer, Reuss, Ziltzer. A lakosság főkép kereskedés és házalással foglalkozott, de iparüzők és mesteremberekre is bővenakadunk. Szabó, czipész, szűcs, reverendakészítő, keztyűcsináló, festőkön kivül volt pék, bádogos, gombkötő, fénymázkészítő, rajzoló, üveges, aranyműves; az aranyművesek czéhet képeztek. Az ó-budai zsidók festő gyárainak kék vászna az országon kívül is híres volt; különösen a Goldberger, Grün, Sternthal, Deutsch, Boskovitzék és jóval később a Spitzer-gyár emelték e tekintetben Ó-Buda nevét. Mészárosok, csaposok, ügynökök mellett muzsikusok, kocsisok, fuvarosok, pálinkaégetők, szolgák, napszámosok,

* Hitk. lev.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

teher- és vízhordók találhatók ekkor a hitközségben. Dúsgazdag kevés volt, annál több a középsorsú, a szegények és koldusok száma a lakossághoz képest nem volt nagy. 1794-ben kilencz, holott az említett összeíráskor tizennégy tanító buzgólkodott; ez időben az egyik tanító, Auspitz Jakab, könyvkötő is volt. Mint chirurgus működött: Brück Sámuel. A hitközség a rabbin és három tanácsosán kívül nagy személyzetet tartott el, alkalmazottai közé tartoztak: a Galantáról származott Singer Nátán kántor, ki 1770 óta működött Ó-Budán, Feuchtmann Simon jegyző, egy bassista, metszők, kisbírók, betegápolók, halottasszolgák, bába, kocsis, levélhordó.

Münz halálával lassanként megfogy a hitközség ereje, fénye csökken, tekintélye sülyed. A vagyonosak mind nagyobb tömegben Pestre költöztek át, miáltal a hitközség is megkárosult. Az egykor módos gyülekezet ezóta már csak a legnagyobb erőfeszítéssel és a régi jó időkben nyert számos alapítványából tudta intézményeit és hivatalnokait fentartani. De a legnagyobb vesztesége az volt, hogy nem állott többé élén az a férfiú, ki szellemi kiválóságával és fáradhatatlan erélyével az ország határán túl is tiszteletet tudott a hitközségnek szerezni.

Münz Mózes gyászéve még el sem telt, midőn a megüresedett rabbi állomás betöltésére mindenfelől jelentkeztek a pályázók.* Kiváló hazai és külföldi rabbik törekedtek megszerezni maguknak azt a dicsőséget, hogy

* Büchler Sándor, Adalékok a hazai zsidó községek történetéhez.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

elfoglalják Münz Mózes helyét, melyhez évek hosszú során át gyarapított érdemek füződtek. Chájesz Hirsch zolkievi rabbi előtt a pozsonyi és bródyi rabbi, továbbá Rapoport Salamon Lőv és Rosenthal Salamon egyengették az utat, Eger Salamont, a poseni rabbi fiát ugyancsak a brodyi rabbi karolta fel, Taubers Mózes sniatyni rabbit a pozsonyi Oppenheimer Bernát és Orenstein Jakab lembergi rabbi pártfogolta. Ezeken kivül még Heller Hirsch bonyhádi rabbi, ezen «bámulatosan éleseszű talmudista, ki a világ folyásáról mit sem tud», Perls Mózes kis-mártoni és Oppenheimer Bernát eibenschützi rabbi óhajtotta az ó-budai rabbihivatalt elnyerni. Az 1832 január havában tartott közgyülés, melyen Rapoportnak Chájesz Hirsch érdekében irt ajánlólevelét * felolvasta a hitközség verselője, Rotenstein M. jegyző, a rabbiválasztást Münz gyászévének elmultáig halasztotta és elhatározta, hogy ezen időpont elérkeztekor Rapoport pártfogoltját kellő méltatásban részesíti. Rosenthal az ó-budaiak kecsegtető biztatására sem reménykedett a zolkievi rabbi megválasztatásában, mert attól tartott, hogy Chájesz, mint a legtöbb lengyel, nem üti meg az ó-budaiaktól követelt jellemesség mértékét. Nyilvánvaló — irja Rosenthal Rapoportnak — hogy a lengyelek éleseszű talmudisták, tiszta felfogásuak, de közülük csak kevesen dicsekedhetnek tiszta jellemmel, a gyermek is meg tudná azokat számlálni, kiket kiváló erények díszítenek. Rapoport, hogy eloszlassa Rosenthal kételyeit, útnak indított egy újabb ajánlólevelet, mely Chájesz magasztalásában és

* Büchler Sándor, שי למורה 22—27.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main UB DFG

érdemeinek felsorolásában túltett az elsőn; meg volt győződve, hogy a nagynevű ősök sarja, ki jókora vagyon mellett nagy tudománynyal is rendelkezett, megnyeri az ó-budaiak tetszését.

Rapoportot eltekintve a baráti érzelemtől, mely Chájesz Hirschhez fűzte, még a lembergi rabbi ellen való gyűlölete is sarkalta, hogy a zolkievi rabbi számára megszerezze az ó-budai rabbihivatalt és Orenstein pártfogoltjának jelöltségét lehetetlenné tegye, «Kedves leveledben — írja Lembergből Rosenthalnak — megigérted, hogy a zolkievi rabbi ügyét diadalra fogod vezetni, tehát elmondok neked, mint régi jó barátnak, holmi discrét dolgot. Sajnálom, hogy Taubers Mózes sniatyni rabbit, kit már régóta személyesen ismerek, az ó-budai rabbiállásra jelölték. Serdülő koromban együttesen hallgattam vele a mostani bonyhádi rabbi Heller Hirsch — ki szintén a jelöltek közt van — előadását. Ezen Mózes az országunkban befészkelődött képmutató párthoz, a chaszideusokhoz tartozik, noha azelőtt, épúgy mint én, gyűlölte azokat. Jelenleg velök dühöng, gyűlöli az értelmes, művelt embert és mégis oly városban, hol sok eszes és bölcs férfiú van, akarja a hatalmat kézre keríteni. Ha körötökbe jön, elveti a viszály magvát, mely ádáz gyűlöletet fog országotokban teremni, melyhez ti nem vagytok hozzászokva. Az itteni rabbi, ki ugyancsak a chaszideusokhoz szít és halálos ellensége a tudósoknak — példa az én esetem — kétségkívül pártfogolni fogja őt és ki tudja, valjon fog-e valami dicséretes dolgot írni a zolkievi rabbiról, ki tudományossága miatt nem tetszik neki, ámbár arczban hizeleg neki és tisztelettel halmozza el. Csodálkoz-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

tam, a mint hallottam, hogy Oppenheimer szintén pártfogolja Taubers Mózest. Jelenleg nem szólok ezen medve * jelleméről, ez azonban könnyen felismerhető, mert mit talált ezen a férfiun, hogy Ó-Budára akarja hozni. Azonban hagyjuk ezt. Minthogy jól ismered az illető község lakóit, tehát ajánlj nekem közülük valakit, kivel ezen ügyben értekezhetném. Azt hiszem, hogy a hitközségi jegyző a legalkalmasabb volna, kivel levelezhetnék; szólítsd fel, hogy értesítsen az ügyállásról és adjon tanácsot, hogy mitévők legyünk. Fáradsága nem vész kárba, mert a zolkievi rabbi vagyonos ember és megjutalmazza azt, ki érdekében valamit cselekszik.»

A választási határidő előtt a többi jelöltek is serényen hozzáláttak, hogy minél tekintélyesebb pártot gyűjtsenek maguk köré. Heller Hirsch új hitközségébe, Ungvárra való utaztában néhány napig Pesten időzött, azt remélvén, hogy megjelenésével annyira imponálni fog az ó-budaiaknak, hogy nem engedik Ungvárra költözni, hanem maguknál marasztják. De csalódott. A bonyhádi rabbi pesti tartózkodása alkalmával váratlan meglepetésben részesítette a sniatyni rabbi pártját, ugyanis elhiresztelte, hogy Taubers Mózesnek az ó-budai tudósokhoz beküldött talmudi értekezése Heller műve. A sniatyni rabbi becsületén ejtett sértést a lembergi rabbi ajánló és magasztaló levelekkel törekedett ugyan eltakarni, de befolyása nem használt. Taubers jelöltsége szóba sem jött többé. Perls Mózes, kinek Ó-Budán tartott előadása nem aratott sikert,

* Oppenheimer héber nevének német vendégszava Bär volt.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

épugy az eibenschützi rabbi, a kit csak kis számu párt támogatott, nem tarthattak számot az ó-budai rabbi tisztségre. Eger Salamont is elejtették, mivel sógora, a pozsonyi rabbi nem tudott felvilágositást adni talmudi képzettségéről, ép úgy a zolkievi rabbit, kit lengyel földiei, kik számosan laktak Pesten és tömegesen látogatták a pesti vásárokat, mindenféle rágalommal illettek. Elhiresztelték róla, hogy dadog, rossz szónok, együgyü, esztelen ember. A jelöltek közül egyedül Heller maradt a felszinen, kit az ó-budaiak szótöbbséggel megválasztottak rabbijuknak, ez azonban eleinte nem fogadta el a meghivást, mivel ellenpártja, mely müvelt, szabadelvü, Chorin nyomdokaiban járó rabbit szeretett volna Münz utódjaként látni, fenyegető levelet intézett hozzá és figyelmeztette, hogy elkeseritik vén napjait, ha Ó-Budára jön; másrészt pedig az ungvári hitközség sem akarta elbocsájtani, mig meg nem szolgálja azon költségeket, miket rá fordított. E bonyodalmat az ó-budai hitközség úgy oldotta meg, hogy kárpótlásul 2500 frtot fizetett az ungváriaknak, Hellert pedig Rosenthal Salamon közvetitésével bátoritotta, hogy ne ijedjen meg az ellenfél fenyegetéseitől, mert a község zöme érte rajong. Heller, a «Chidúsé tiv gitin» (II. kiadás Przemysl 1876) és a «Tápúché zóhov» (Ungvár 1865) szerzője, kit kortársai az «éleseszü», chárif czimmel tiszteltek, 1834 április elsején érkezett Ó-Budára, a hol még ugyanazon év október 28. meghalt.*

* Sirfelirata: נפטר יום ג' כ"ה תשרי ונקבר למחרתו ביום ד' לפרט אהה הצדיק נאסף בעוננו לפ"ק.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Egy hóval Heller halála után a zolkievi rabbi újabb kisérletet tett, hogy Ó-Budára juthasson, azonban az előző választáskor szenvedett kudarcza miatt sem Rosenthal agitálása, sem tudományos értekezése, melyet az ó-budaiaknak beküldött, nem tudott számára oly erős pártot toborzani, mely az ó-budai rabbihivatalba emelhette volna.

A rabbihivatal betöltéséért folyó elkeseredett harczot egy ideig a hitközséget szerfölött megkárosító vizáradás csillapította le. A Duna kiöntése 1811-ben is súlyos veszteségeket okozott a zsidóknak, de nem akkorát, mint a gyászos 1838. esztendőben. A Duna hullámai márczius 13, 14 és 15-én öntötték el Ó-Budát. Kohn J. H. a hitközség héber tanitójának munkácskája szerint[1] a víz a templomba is behatolt, a hol a gyöngélkedőket helyezték el, a temetőben pedig kimosta a hullákat és összetörte a sirköveket. A pusztító elem által okozott vagyoni veszteség és a szegények insége arra birta az ó-budai gyülekezetet, hogy adakozásra szólitsa fel a hitközségeket.[2] Pesten, hol a vizár nem okozott akkora bajt a zsidóknak, mint Ó-Budán, a veszedelem idején Lang Mihály evangelikus lelkész hivatásához méltó magaviseletet tanusitott a megrémült zsidók iránt. A víz alatt levő Király-utczából a zsidó lakók a hullámoktól érintetlenül maradt evangelikus templomba menekültek, a hol Lang Mihály szivességgel fogadta őket oltalmába. A nemes érzésű papnak a szeren-

[1] Német czime: Schilderung der Schreckenstage zu Altofen . . . héberül: ימי צרה ומהמה

[2] Felhivás a bonyhádi hitk. levéltárában.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

csetlenség elmultával Lővy Hermann előljáró művészi készítésű erős aranyzatú ezüst billikomot nyujtott át hálaképen.[1]

A rabbi nélkül szűkölködő ó-budai hitközségben nevezetesebb alkalmakkor Braun Lipót, a hitközség német nyelvtanítója tartott beszédeket. Egyik szónoklata, melyet V. Ferdinand születésnapján mondott el, nyomtatásban is megjelent.[2]

Az ó-budai rabbiválasztás megejtésére 1843 április 17-én egy megyei bizottság küldetett ellenőrzésre, hogy a választandó rabbi ne csak a zsidó tudományos követeléseknek feleljen meg, hanem a korszellem, a törvény óhajainak is eleget tegyen, de a rabbi személyében a meghasonlott hitközség nem tudott megegyezésre jutni. Különben is a rabbihivatalt betölteni nem volt égető szükség. Mert voltak a hitközségben tudósok, kik a rabbit helyettesíthették, főleg a rabbitanács kiváló tagjai.[3]

A forrodalom kitörése üresedésben találta a rabbiszéket. A nemzettel való lelkes felhevülés és a zsidó vallás reformjának vágya Ó-Budára is utat tört.[4] A szegény hitközségre Windischgrätz herczeg Budapest megszállása után 20 ezer forintnyi büntetést rótt 1849 február 12. A pénzbüntetés elkerülése végett az egész gyülekezet ünnepélyes nyilatkozatot tett,[5] melyben fáj-

[1] Jelenkor 1839, 57. sz.

[2] Worte an heiliger Stätte (Pest, évszám nélkül).

[3] Az ó-budai rabbikérdésről szól Allg. Zeitung des Judenthums IX. évf. (1845) 12, 22. sz.

[4] Einhorn, Ung. Israelit 1848.

[5] Hitk. lev.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

dalmát fejezte ki a felett, hogy Windischgrätz kemény szavakkal ítélte el a hitközség magatartását és egyben ígérte, hogy hiven fog ragaszkodni a törvényes királyhoz.

A hitközség 1861-ben töltötte be újra a rabbiszéket. Hirsch Márkus tiszabecsi rabbit választotta meg — utóbb prágai, jelenleg hamburgi rabbi — ki tevékenységével Ó-Budának romokban hevert dicsőségének felegyenesítésén fáradozott.*

* Életrajza: Reich. Beth-El, III. k., 30—50.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

PEST.

UB | Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
DFG

HARMADIK RÉSZ.

A pesti hitközség története.

I. FEJEZET.

A zsidók Pesten a XV, XVI. században, temetőjük a török hódoltság idején. A török kiüzetése után Pest város a zsidóktól átvonulási és meghálási illetéket szed. Az Oppenheimer czég és egyéb zsidók panasza Pest ellen. A zsidók felkeresik a pesti vásárokat. A zsidók a Károly-kaszárnya kantinját akarják kibérelni, Barkóczy herczegprimás a zsidók bérletszerződése ellen agitál. A zsidók Pesten szövetraktárt akarnak alapitani. II. József sistematica regulatiója. A zsidó vendéglők Pesten. A zsidók megtelepedése Pesten.

A fiatal hitközségek közé tartozik, de bár fennállása óta csak rövid multra tekinthet vissza, jelentékeny érdemekben mégis tulszárnyalja azokat, melyek években gazdagabbak nálánál. Mikor megalakul Ó-Buda és Pozsony viszi a főszerepet a magyar zsidó gyülekezetek közt, de egy emberöltő elég, hogy népességben, vagyonban, de különösen müveltségben maga mögött hagyja két tekintélyes versenytársát.

Régi; történetéről kevés hir maradt ránk. 1406-ban a Pestről való Saul hasonló nevü budai hitsorsosával, kik Székesfehérvárott telepedtek meg, megkövetik a fehérvári káptalant, irassa át és hitelesitse a magyar zsidók számára IV. Béla kiváltságlevelét.* Az 1504. esztendőben arról értesülünk, hogy Tügyártó Lőrincz háza keleti

* Dr. Kohn, A zsidók története Magyarországon I, 185.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

oldalán voltak a zsidók házai, telkei.[1] A török hódoltság kezdetén is találunk Pesten zsidókat;[2] az ozman uralom vége felé temetőjük a Lipótvárosban, körülbelül a mai Lipótvárosi kaszinó területén feküdt.[3] Benaglia János 1687-ben megjelent Ausführliche Reiss-Beschreibungjában[4] beszéli, hogy a zsidók temetője a törökökével együtt Buda várossal szemben huzódott. Ezen állitást megerősitik Budapest egykorú látképei.

A töröknek Pestről való kitakarodása után 1686-tól fogva, a város területén körülbelül egy századon át nem lakott zsidó. Pest tanácsa még az átvonulást is megnehezitette a zsidóknak, szintugy, hogy a sz. kir. városban utjuk fáradalmait kipihenhessék. Az átutazó zsidótól harmincz krajczárt és az éjnek idején meghálótól egy tallér vámot szedetett.[5] Utóbbit idővel 3 krajczárra, egy garasra szállitotta le; ez volt az úgynevezett Schlafgroschen. A helytartóság megkérdi Pestet, hogy minő alapon követeli a területén éjjelező zsidótól az illetéket, mire a város azt felelte, hogy kiváltságának az a pontja jogositja fel, mely úgy szól: szabadságában áll zsidót felvenni, vagy kiutasitani.[6]

[1] Rómer Flóris, A régi Pest, 65, Salamon Ferencz, Budapest története II, 450.

[2] Velics és Kammerer, Török kincstári defterek II.

[3] Károlyi Árpád, Buda és Pest visszavivása 1686-ban, 196.

[4] Frankfurt, 17: Gerad gegen der Stadt über, auf der andern Seiten des Flusses, sein der Türcken und Juden Grabstätte, durch das Feld gleichsam ausgestreuet unterschieden mit eingehauenden Tulbanten, klein und bedeckt, nach Beschaffenheit der Personen.

[5] Orsz. Lev., Ben. res. 1713. jan. 14, Judaica, 1796, Fons 22.

[6] Pest város lev., Intimata, 3128. sz A kiváltságlevél régi

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Midőn a budai zsidók III. Károly királytól engedelmet kértek, hogy közülük négy család Pesten üzletet nyithasson,[1] kivánságuk teljesitését meghiusította a városnak I. Lipót királytól 1703 október 23-án Bécsben kelt kiváltságlevele, mely a városi tanács szabad elhatározására bizta, akar-e zsidót bebocsájtani, vagy sem.[2] Pest, mint a sz. kir. városok legnagyobb része, félve a zsidók üzleti és iparversenyétől, nem fogadta kebelébe a zsidókat. Nem engedett beköltözködni még olyanokat se, kiknek mint a Mária Teréziától kiváltságolt Mendel Sámuel és Leitersdorfer Lövnek szabad volt az országban bárhol lakni és kereskedni.[3]

1726 elején, a kemény téli időben az Oppenheimer hires bécsi czég főnöke öt hitsorsosával, a királyi táblánál lévén dolguk, Pestre érkezett. A város megengedte ugyan, hogy a míg perük tárgyaltatik Pesten időzhessenek, azonban meghagyta nekik, hogy éjjel Budán tartózkodjanak, a hova a befagyott Duna hátán menjenek; de biztosította őket, hogy ha majd felenged a jég, a mikor a Budára való átkelés lehetetlen, a tanács által megállapított illeték mellett Pesten is meghálhatnak. A zsidók e kemény intézkedésbe nem akartak beletörődni, panaszukkal a királyi tábla elé járultak, mely egy juratussal megintette a várost, hogy ne

német fordításának ide vonatkozó szavai: Zur Authorität des Magistrats gehören ... Bürger und Einwohner aufzunehmen. die Juden und Zigeuner zuzulassen: das ist zu dulden oder abzuweisen.

[1] Fent 204. ol.

[2] Orsz. Lev., Ben. res. 1713 jan. 14, Palugyay i. m. 303.

[3] Pest város lev., Missiles 712, Intimata 3644.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

alkalmatlankodjék a zsidóknak, kiket nem a kereskedelmi érdek, hanem perük hozott Pestre. A tanács megneheztelt, hogy a királyi tábla a zsidóknak adott igazat, február 9-én felírt tehát a canczelláriához elmondván, hogy zsidókat egy imperiálisért csak az esetben szokott éjjel kegyelemből megtürni, ha valami módon akadályozva vannak a tovább utazásban; kéri a canczelláriát, adjon választ, helyes-e a királyi tábla beavatkozása, hogy a zsidókat éjjelre is meg kell tartani, ha nem, úgy határozza meg, minő meghálási vámot fizessenek. A canczelláriá már öt nap mulva a királyi táblának adott igazat, de e mellett a következő tanácscsal kedveskedett a városi uraknak: mindazonáltal vigyázhatnak, hogy a perük elintézése végett Pestre jövő zsidók, itt időzve másféle foglalatosságokat ne végezzenek.*

Ugyanekkor Wormser Izsák Méir és Hirsch Mihály pozsonyi zsidók a pozsonyi kamara előtt panaszt tesznek, hogy a kecskeméti vásárról jövet a jégtorlódás következtében nem mehettek át a Dunán Budára, ez okból Pesten maradtak az elővárosban, itt meghaltak; a tanács azonban e miatt megbüntette őket. A kamara, mely a zsidókkal jobban rokonszenvezett, mint a canczellária, november 18-án ráparancsol a városra, hogy szüntesse meg törvénytelen és a kereskedelmet sértő eljárását, mivel kiváltsága csak a zsidók letelepedésé-

* Pest város lev., Missiles 712: invigilare tamen poterunt Dominationes Vestræ ne sub prætextu promotionis Causarum Pesthinum venientes, et ibidem Commorantes, alia quoque Negotia pertractent.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nek meggátlására ad neki jogot, de nem tiltja, hogy a zsidók éjjel meghaljanak, egyszersmind a Budára vezető repülő hidon ne merészeljenek a zsidóktól nagyobb vámot szedni, mint a keresztényektől. A kamara kilátásba helyezte, hogy a kincstár pert akaszt a város nyakára, vagy esetleg más kellemetlenséggel fogja megismertetni, ha nem áll el eddigi cselekedetétől, melylyel a királyi jövedelmet károsítja.[1]

Mialatt a szomszédos Buda város erősen buzgólkodik, hogy a zsidóktól megszabaduljon, Pest 1727. évi február 25-én önérzetesen és megelégedéssel tudósítja a zsidóösszeírást elrendelő helytartóságot, hogy nem lakik területén zsidó, «sőt még azt se tűrjük, hogy itt bárki is meghaljon, kivéve szükség esetén, vagy ha az éjszaka rájuk tör, vagy ha a királyi táblánál elintézni valójuk akad».[2] Midőn a helytartóság 1735-ben az országban levő zsidók conscripczióját kivánja, hogy ennek alapján számukat oly mennyiségre szállíthassa le, mely a közönségnek nincs utjában és a lakosság romlására és kárára nem vezet,[3] a város tanácsa november 25-én üresen küldi vissza az összeirási táblázatot avval a megjegyzéssel, hogy zsidói nincsenek, mert a város területén királyi kiváltságlevelek értelmében semmiféle eretnek, annál kevésbé zsidó nem lakhatott és a jövőben sem telepedhetik meg.[4]

[1] U. i.

[2] Pest város lev., Intimata 1626.

[3] Pest város lev., Intimata 1974.

[4] Orsz. Lev., Acta Judæorum Lad. A.: Quia vero in istius Civitatis Territorio, virtute Benignorum Regiorum Privilegiorum, quemadmodum nulli Hæreticorum, tantominus Judæis

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

1755-ben Pest vármegye zsidósága egyebek közt arról panaszkodik, hogy nem kereskedhetik Pest városban.[1] A város a helytartóságtól felszólíttatván, terjeszsze fel igazoló okait, azt feleli, hogy Lipót privilégiuma, melyet az 1715. országgyülés 37. czikke megerősített, adja meg neki erre a jogot.[2] A város földesurak jogait élvezi, ennélfogva neki is, mint azoknak szabadjára hagyatik, akar-e zsidót bebocsájtani, vagy sem. Mivel továbbá Buda sz. kir. város felső engedelemmel már évekkel előbb kiüzte zsidóit, ennélfogva Pest elvárja, hogy rá se fognak oly lakókat kényszeriteni, kiket soha se tűrt meg kebelében. A helytartóság a zsidók javára döntött olykép, hogy a zsidók felkereshetik a pesti országos vásárokat, melyeken eladdig csak zsidó tolvajok fordultak meg.[3] A helytartóság kedvező határozatának nem volt eredménye, mert 1766 jun. 20-án Pest város közléséből arról értesülünk, hogy vásárait zsidók

Domicilium aliquod figere hucusque licuit, nec in posterum licebit; Ideo etiam præmisso in passu nullam conscriptionem submittere valemus.

[1] Orsz. Lev., Acta Jud. Lad. A.

[2] U. i. tenore Privilegiorum Regiorum per piæ reminiscentiæ Imperatorem, et Regem Leopoldum die 23a Octobris Anni 1703 clementer collatorum et Articulo 37. Anni 1715. Diætaliter confirmatorum, adeoque articularium huic Civitati Ius Territoriale ad instar aliorum Dominorum Terrestrium utendum, et fruendum concessum sit, prout autem alii Domini Terrestres vi juris sui Territorialis Judæos, aut Zingaros admittere possint, vel non; Ita etiam virtute Iuris Territorialis, quo hanc Civitas prædeclaratis legalibus de Causis gaudet, Judæos non admittit.

[3] Pest v. lev. Missiles 3190.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nem látogathatják. Ez értesítés után rövid idő mulva a zsidók mégis megkapták a jogot, hogy megjelenhessenek a pesti országos és heti sokadalmakon, a melyeken eleinte volt okuk a kivételes bánásmód miatt panaszkodni. Megtiltották nekik, hogy áruikat kirakják, a süvegkészítők megakadályozták, hogy nyulbőrt vásároljanak, a vevőnek s eladónak Losung nevű illetéket kellett fizetni.[1]

1759-ben úgy látszott, hogy a zsidók valamely hátsó ajtón bejutva, mégis megvetik lábukat Pesten. A város tanácsa a legnagyobb megütközéssel értesült ekkor arról, hogy az invalidus vagyis a mai Károly-kaszárnya parancsnoka a katonai területen levő bor- és pálinka kimérést ó budai zsidóknak adta bérbe. A tanács sietett a parancsnokot meginteni, hogy a zsidókat tiltsa ki, mert rossz következménye lehet a dolognak. Hogy is bérelhettek volna valamit a városban, hisz vásár és téli időt kivéve még meghálásukat sem szenvedhette a tanács.[2] A parancsnok meghátrált a város érvei elől, de 1762-ben megemberelte magát és a bérletárverezésnél a legtöbbet igérő ó-budai Lázár Simonnal 4000 forintért megkötötte az alkut. A város felháborodva ez eljáráson összeszedi erejét, hogy megsemmisítse az akarata ellenére kötött szerződést. Panaszával a királynő, a canczellaria, a helytartóság elé járul, segit-

[1] Orsz. Lev., Id. Jud., Cancz. fog. 1782, 4668, Pest város lev. Intimata 5424. Téves Palugyay i. m. 358, Reich Ignácz (Beth-Lechem I, 176) és Peisner Ignácz (Budapest a XVIII. században, 138) állítása, hogy II. József uralkodása előtt csakis Abelsberger és Liebner zsidók látogathatták a pesti vásárokat.

[2] Pest város lev. Missiles 3398.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ségért folyamodott gróf Barkóczy Ferencz herczegprimáshoz is, hogy pártfogolja a város érdekét, melyet a tanács a kereszténység ügyével azonosított. A herczegprimás 1762 szept. 9. levelében örömét fejezi ki, hogy a város megakadályozni törekszik a zsidók szándékát és igéri pártfogását «közben azonban könyörögni kell Istenhez, kinek dicsőségeért buzgólkodunk, hogy áldja meg örökségét és zavarja meg azok tervét, kik szent nevét káromolják».[1] Pest város előkelő, nagy befolyású közbenjáróinak könnyű szerrel sikerült kieszközölni, hogy az ó-budai Lázár bérletszerződése felbontassék.[2]

Néhány év mulva, 1766-ban a morva «Lehnbank-Sub-Administration» arra kérte az udvari kereskedelmi tanácsot, hogy Pesten morva vagy más örökös tartományban készített szövetek számára raktárt nyithasson, melyben az árukat még az országos vásárokon kívül is nagyban elárusíthassa.[3] Az udvari kereskedelmi tanács azt ajánlotta, hogy miután a kérelmezők zsidók, kiket Pest város nem bocsájtana a városba, a felállítandó raktárt a zsidók kereszténnyekkel kezeltessék. A dologba a városnak is volt beszólása; véleményében, melyben nyersen elutasítja a tervet, gyűlölettől elfogultan kelt ki a zsidók ellen, akik, szerinte, ürügyet keresnek, hogy Pesten megtelepedhessnek és kereskedésre alkalmat nyerjenek.

A város még néhányszor büszkén hivatkozott arra,

[1] Pest város lev. Intimata 4172.
[2] Pest város lev. Missiles 3398.
[3] U. i. Intimata 4120.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

hogy zsidómentes, utoljára 1773 julius 8-án,[1] de egy évtized elteltével végre eljött az idő, midőn a türelmesebb korszellem a pestiek kiváltságlevelén kirágta azokat a sorokat, melyek a zsidók kizáratásáról szóló szabadságot tartalmazták. Mielőtt az állandó letelepedési jogot elnyerték volna, a magyar zsidók 1778-ban és épúgy két év multán panaszszal járulnak Mária Terézia királynő elé, hogy a pesti vásárokon — melyeken a Váczi kapu előtt álltak sátraik — illetéktelen vámmal zaklattatnak.[2]

A város hajthatatlanságát, mely a zsidókat vonakodott állandó lakókul befogadni, József császár törte meg. 1783 márczius 31-én a helytartóság közzé tette a császár rendszabályát, mely százados megszorításokat, elavult, a zsidókat sértő intézkedéseket semmisített meg egy csapásra, a zsidóságot kiemelte a szellemi és anyagi nyomoruságból, közelebb vitte a műveltséghez és a társadalomhoz is, mely addig számkivetette. A sz. kir. városok, a bányavárosokat kivéve, megnyiltak a zsidók előtt, szabadságukban állott bárhol az országban megtelepedni. Méltán mondhatta a pesti hitközség,[3] hogy e rendelet «der erste Grundstein zur Bildung der Pesther Israeliten dankbarst genannt werden kann». A «Sistematica gentis Judaicae regulatio» néven ismeretes rendszabály[4] úgy intézkedik, hogy a zsidók összes

[1] U. i. Intimata 4225.

[2] Orsz. Lev. Id. Jud., Pest v. lev. Intimata 5424. A Jövő I. évf 19. sz.

[3] Pesti hitk. lev., Zsp. II.

[4] M. Zs. Szemle XIII. évf. 323—24, 367—374.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

köziratai ezentul ne héber vagy romlott héber-német nyelven szerkesztessenek, hanem az országban használatos latin, magyar, német nyelven, melyet, legalább a fiatal zsidók, két év alatt sajátítsanak el. A héberül vagy hébernémetül szerkesztett közirat érvénytelen. A héber könyvek használata csakis az istentiszteletre szoríttatik. A zsidók kötelessége elemi iskolákat alapítani. A királyi akaratot, mely a zsidók megjavítását czélozza, a zsinagógákban kell kihirdetni és a rabbik magyarázzák meg a népnek e rendelet üdvös voltát. Egy ideig függőben marad, hogy hány osztályból álljon a zsidó iskola és hány tanerő alkalmaztassék benne. A zsidó iskolák tárgyai ugyanazok, mint a nemzeti iskoláké, vagyis német vagy magyar s szláv nyelv, számtan stb. Az összes elemi iskolákban, a zsidóban és nem zsidóban, egyforma tankönyvek használtassanak, kihagyandó belőlük mindaz, mi sérthetné a felekezetek vallásos érzületét. A zsidó elemi iskolákban hittant is szabad tanítani, de csakis azon órákban, melyek a keresztény nemzeti iskolákban hittanoktatásra vannak szánva; ezen órákon kívül tilos a zsidó gyermekeket hitoktatásra fogni. Az első években keresztény tanerők alkalmaztassanak a zsidó iskolákban, a kik ne avatkozzanak vallási dolgokba. A zsidó hitközségek két havi idő alatt legalább is három, tanítói pályára alkalmas egyént ajánljanak a tankerületi főigazgatóknak, a kiket azután a főigazgató a tanítóképzőbe küld pædagogiai ismeretek szerzésére.

A zsidók a keresztény nemzeti iskolákat is látogathatják. Egy bizonyos határidő, pl. négy év után csakis okleveles tanítók taníthassanak, a magántanítókat el

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

kell mozdítani; a hol nem létezik zsidóiskola, még ott se tanítsanak oklevél nélküli zsidó tanítók, hanem a keresztény iskolába küldendők a gyermekek. Tiz év mulva zsidó csakis akkor nyithat üzletet, vagy kereskedhetik, ha be tudja bizonyitani, hogy iskolába járt. A tankötelezettség a hatodik évvel kezdődik, az iskolamulasztás szigoruan megbüntetendő. A zsidó iskolák felett a kerületi tanfelügyelők tartsanak vigyázatot, tapasztalataikat közöljék a helytartótanácscsal. A zsidók teremtsenek alapot iskoláik fentartására s berendezésére.

A zsidó ifjuság a népiskolák bevégzése után a főiskolákon is beiratkozhatik; az egyetemen, theologián kivül minden tárgyat hallgathat. A zsidók csak azon esetben bérelhetnek földeket, ha keresztény segitség nélkül magúk munkálják meg azokat. Fuvarozással keresbetik kenyerüket, ipart is űzhetnek, a czéhekbe felvehetők, a pecsétfaragás, lőszer- és salétrom árulása, mely eddig tilos volt nekik, megengedtetik. A bányavárosokhoz továbbra sem közeledhetnek. A keresztény mesterek zsidó inasokat is tarthatnak, a kik szüleiknél étkezhetnek és nem bántalmazandók. Mindenféle megkülönböztető jel, melyet a zsidók mindeddig viseltek, megszünik, sőt kardot is hordhatnak, azonban a zsidók is vessék le ama jeleiket, melyeket vallásuk megkülönböztetésükre előir, szakállukat vágják le.

E rendeletnek horderejéről a zsidóknak Pesten való megtelepedése is tanuságot tesz. A zsidó vásárlátogatók számára a XVIII. század hatvanas évei óta a város zsidó vendéglőt engedélyezett, mely minden országos vásár idején 16 napig volt nyitva és az ó-budai hit-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

község bérelte azt száz forintért.[1] Ha a zsidók perük ügyében vásáron kivül is ellátogattak Pestre, ha átutaztak a városon vagy ha télen, a mikor rossz idő érte őket úton, a városban kerestek menedéket, nélkülözésnek voltak kitéve, mivel Pesten rituális kosztot nem kaptak. Vagy éhezniök vagy pedig Ó-Budára kellett fáradniok ételért. 1782 február 18. Dávid Mózes ó-budai zsidó megkérte a császárt, engedné meg neki a város ellenére, hogy állandó zsidó vendéglőt nyithasson, melyben a vásári időn kivül is elárusíthasson.[2] Augusztus 21-én pedig Sámuel Jakab és Mózes Löv ó-budai zsidók, kik a pesti zsidó vendéglőben az ó-budai hitközség bérletének kezelői voltak, a városhoz folyamodtak avval a kivánsággal, hogy a vendéglőt az egész éven át tarthassák nyitva.[3] Előadják, hogy a kereskedelem fellenditése által «Pest Magyarország első kereskedelmi városa lenne rövid évek multán»,[4] ezt pedig sikeresen tudná előmozditani a zsidó vendéglő, ha a kereskedő zsidóság kényelmét, szükségletét az egész esztendőn át elégithetné ki, nemcsak a sokadalmak idején. Ezenkivül a vendéglő hasznot hajtana a városi pénztárnak is, mert 150 frt. bérletösszeget ajánlanak érte; a tanács aggodalmát azon

[1] Pest város lev. Intimata 6243.

[2] Orsz. Lev. Id. Jud.

[3] Pest város lev. Intimata 6243, auch ausser hiesigen Jahr-Marckths-Zeiten vor hier Comercirende, oder sonst beschäfftigte Juden Kochen, und nach ihren Gruch solchen Trang verabreichen zu können.

[4] U. i. die gantz zuverlässige Hoffnung hat, Pest die erste Comerz Stadt in Hungarn nach kurtzen Jahren zu erkennen.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

igéretükkel akarják eloszlatni, hogy gyanus zsidónak nem fognak lakást adni, vagy ha a városnak ugy tetszik, az utas zsidókat egy-két házba fogják szorítani, a hol könnyebben lehetne felettük vigyázatot tartani. A város a folyamodókat elutasította azon megokolással, hogy kiváltságai nem tűrik, hogy a zsidók vásáron kívül is a városban tartózkodjanak.

A zsidók mozgolódása arra birta a polgárokat, hogy november 28-án felszólítsák a várost, ne engedje, hogy a zsidók vásáron kívül is a városban maradjanak, mert jelenlétük károsítja a polgárokat, a közerkölcsöt, mivel lopott tárgyakat megvesznek és elhordanak, a jogászoknak pedig könnyelmüségre nyujtanak alkalmat megvásárolván ruháikat vagy értéktárgyaikat.

A tanács tilalma, a polgárok védekezése nem használt semmit. 1783 május 27., a pesti zsidók történetének fontos napja; a helytartóság e napon határozta el, hogy a márczius 31. rendszabály értelmében a zsidóknak még vásáron kívül is bérbe adható a vendéglő, annál is inkább, mert ezzel a zsidók nem okoznak kárt a polgároknak mivel keresztény étellel amugy se élnek, sőt a városi pénztár hasznot lát majd belőle.[1]

A város, mely csaknem 100 éven át vonakodott a zsidókat felvenni, kénytelen-kelletlen beletörődött a helyzetbe, hogy a zsidók állandóan megtelepedhetnek és fentartásukról gondoskodhatnak. Már október 30. Pest megköti az ó-budai hitközséggel a három évi szerződést, hogy november 1-től évi 550 frt bérletösszegért[2]

[1] U. i.

[2] Pest város lev. Intimata 4902 szerint 565.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

az előváros 4 helyén vendéglőt tarthat, melybe a szükséges bort előleges bejelentés után ingyen szállíthatja.

Az első telepesek a szomszédos Ó-Budáról származtak. E népes hitközség volt anyja a pestinek. Az 1746. számüzés után Buda megnövelte Ó-Budát és ezen meggyarapodott gyülekezetből eredt a pesti. A fiatal hajtás rohamosan izmosodott és fejlődésével egyre gyengült az a törzs, melyből kifakadt.

A legelső Pestre költözött családok voltak: az Offenheim, a Berliner, Schönstein, Boskovitz Hirsch és a Leitersdorfer.

II. FEJEZET.

A zsidók a Teréz- és Belvárosban telepednek meg. Commoráns és tolerált zsidók. A pesti türt zsidók neve és száma 1787-ben. A kóserhúst hetenként kétszer kapják a városi mészárszékből. Berkovics Joél felemelteti a vendéglő bérletösszegét. II. József halála után a város ki akarja üzni a zsidókat. Az 1790/1. országgyülés. A pesti türt zsidókra vonatkozó rendszabályok. A városi tanács ki akarja üzetni a zsidókat a Lipótvárosból. A pesti zsidók foglalkozása.

A résen, melyet a helytartósági rendelet ütött, mindinkább nagyobb számmal vonultak be a zsidók Pestre. A város becsületére váló, a kereskedelmet fellendítő családokkal együtt, melyek szine-javát kezdetben a módos, előkelő, a hitközségük kötelékéből ki nem vált ó-budaiak képezték, mindenfelől összeverődött sok szerencsevadász, kétes multú alak költözködött be. Így szokott ez történni minden város alapításánál, hitközségek alakulásakor és ez alól Pest se képezett kivételt. Az az ember, kinek biztos, tisztességes keresete és tekintélye volt valahol a vidéken, természetesen nem

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

cserélte fel lakhelyét ujjal, hol nem ismerték, hol előbb fáradsággal kellett magának jövedelemforrást nyitni. Pest abban az időben, mikor a kereskedelem, ipar, tudomány még gyermekkorát élte benne, nem volt az a város, mely a gazdagokat szórakozás, tőkéjük sokasosítása, vagy a szülőket gyermekeik kiképeztetése végett magához vonhatta volna. A legtöbb új lakó tönkrejutott existentia, vagy olyan volt, ki előbbi tartózkodási helyén csak nehezen tudott boldogulni; ezekhez csatlakoztak még azok az elemek, melyeket régi környezetük kivetett, nem türt meg. A letelepedők eleinte kivétel nélkül a Terézia elővárosban szállásolták el magokat, bérelt lakásokban, mivel a zsidók akkortájt tulajdonjogilag még nem vásárolhattak házat szabad királyi városban.* Pest város 1786 julius 31-én megkérte gróf Majláth József kir. biztost, Pest vármegye főispánját, hogy a zsidóknak csupán az elővárosban szabadjon megtelepedni és nem a Belvárosban, Majláth azt válaszolta, hogy a várostól függ, akar-e nekik külön negyedet adni, vagy pedig beleegyezik-e, hogy keresztényekkel együtt lakjanak. Elmult már az a kormányrendszer, mely ghettóba hajtotta, egy helyre zsufolta a zsidókat és kitaszította a városok kellő közepéből. József császár, a magyar zsidók felsegítője nem járt anyja nyomdokain. Mária Terézia még jóváhagyta, hogy Temesváron zsidók keresztényekkel ne lakjanak együtt, hanem külön negyedet képezzenek. A városi tanács, mely még később is rajongott a ghettóért, tudta ezt és hogy a megszorított zsidók ne emel-

* Pest vármegye lev. 1787.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

jenek ellene panaszt II. József előtt, szórványosan mégis bebocsájtotta őket a Belvárosba. A zsidók zöme azonban, részint önkényt, részben pedig a város akaratából a Terézvárosban huzódott meg azokban a szűk, lompos utczákban, melyek külsejük- és zsibárus üzleteikkel a régi prágai és pozsonyi ghettókra emlékeztetnek még most is.

1785-ig Pesten csupán commoráns, időző zsidók laktak, vagyis olyanok, kik csakis bizonyos meghatározott ideig tartózkodhattak a városban és üzletet nem nyithattak. Az első tolerált, tűrt zsidó, ki helytartósági rendelettel állandó lakást bérelhetett és üzletet nyithatott a Belvárosban, az ó-budai Offenheim Izráel Ábrahám volt 1786-ban. Az első pesti tűrt zsidó idővel áttért a keresztény hitre. A drága pénzen megvásárolt türelmi jogot a helytartóság révén a király osztogatta, az időzési engedélyt a város adta azon módos embereknek, kiknek magaviselete kifogás alá nem esett. A türelmi vagy commorálási jogért folyamodók tisztességes volta és vagyoni állapota felől a városi hatóság később mindig a zsidók elnökségétől szerzett tájékoztatást.

A császár 1787 julius hó 23-án elrendelte, hogy a «rendetlenségeknek el-térítésére, mellyek az olly emberi Nemnek mind Politikus, mind törvényes dolgaiban, sött minden tisztviselés nélkül folytatott életében szükséges képen eléadják magukat, mellyben a Familiák semmi bizonyos vezetéknevet, a különös személyek pedig semmi ismeretes elöljáró nevet nem viselnek», minden zsidó 1788 januártól fogva «Német elöljáró nevet válaszszon magának, s azt életének tellyes

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

idejében meg ne változtassa. Más egyéb Nevek, mellyek eddig vagy zsidó nyelven szokásban voltak, vagy azon helyeknek nevétől vették eredeteket, a hol valaki állhatosan, vagy legalább jó ideig lakott» szünjenek meg. Minden cselédes zsidó gazda 1787 november utoljáig 10 frt birság vagy nyolcz napi dologtétel terhe alatt helysége tanácsának német nyelvü irásban jelentse be vezeték nevét és ezen bejelentését a megyei kiküldöttek és a megyében levő főrabbi pecsétjével s aláirásával bizonyittassa, hogy ő mostantól fogva mindenkor N. N. vezeték nevet fogja használni és azelőtt így meg úgy hivták. A bizonyitványt a helység előljárósága őrizze meg.

E rendeletnek köszönjük a pesti zsidók első hivatalos conscripcziójáť 1787-ből. Megtudjuk belőle, hogy a tűrt zsidók száma ekkor már is 14-re rugott, megismerjük régi nevüket, melyet a zarójelben levő közöl és az ujat, melyet ezután viseltek. Neveik : Offenheim Izsák (Izráel Ábrahám) és fivére Márkus (Gomperz [1] Ábrahám), Leitersdorfer Márkus, Mandel Salamon, Abelsberg Bóruch (Baruch Abelles), Schellenberger Sámuel (Schlesinger), Sachsel Márkus (Sax), Liebner Mózes (Mózes Löb), Bauer Salamon (Böheim), Berkovics Joél, Strauss Mózes (Mózes Árjé), Mandel Mózes Dávid (Mózes Dávid), Helfer Dávid (Frankfurter), Almuslin Izsák (Frenk). Almuslin Izsák szefárd szertartású, spanyol származású vala. A telepesek lélekszáma 114 volt, melynek túlnyomó részét a szolgaszemélyzet tette.[2]

[1] A Gomperz itt kisérő szava a Márkusnak, héber neve volt: מרדכי נומפיל בן אברהם

[2] Pest város lev., Relationes, fasc. 5, 531.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A szolgák számos voltából tévedés lenne a pesti zsidók nagy gazdagságára következtetni. Vagyonukkal, de még üzleteik kiterjedésével sem állott arányban a sok alkalmazott. A legtöbb esetben a szolga elnevezéssel a várost játszották ki. Mivel csupán a tűrt zsidóknak volt meg az a joga, hogy állandóan Pesten lakhassanak és a türelmet csak nehezen és pénzáldozatok árán lehetett megszerezni, ennélfogva egyes beköltözködő családok, hogy bátorságos maradásuk legyen és zavartalanul tarthassák fenn magukat, igen gyakran a tűrt zsidók beleegyezésével ezek alkalmazottai gyanánt szerepeltek.

A míg a türelmi jog érvényben volt megtörtént, hogy egy tűrt zsidónál néha több maga kezére dolgozó családapa volt névleges alkalmazásban.

A császár a letelepedési engedélylyel a város kereskedelmét kívánta előmozdítani és a zsidókat eltéríteni akarta a kiskereskedés űzésétől, a házalástól, mely különben csak a vásárok idején volt Pesten megengedve.[1] Ennek megfelelőleg a helytartóság 1788 julius havában kiadja a rendeletet, hogy Pesten csak az esetben vehetők fel tűrt zsidók, ha nagykereskedést, vagy kézművállalatot létesítenek, de kicsinyben csak olyas valamivel szabad kereskedniök, miben a keresztény lakosság hiányt szenved, vagy a mivel nem versenyeznek a keresztény kereskedőkkel.[2]

A megtelepedett zsidóknak eleinte kellemetlenségekre adott okot a város privilégiumának azon pontja, mely idegennek, tehát a zsidónak is, nem adta meg

[1] Pest város lev., Intimata 1136.
[2] Intimata 2381.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a húsmérési jogot. Mészárszéket nem tarthattak, a kóserhúst pedig a városi mészárszékben hetenként csak kétszer mérték ki nekik. Ez intézkedés következtében a zsidóknak több napra kellett a húst megvenniök, a mely nyáron természetesen megromlott, a szegény pedig különösen érezte ennek hátrányát, mert annyi pénze nem volt, hogy egyszerre több napra valót vásárolhasson. Azután fáradságos is volt a zsidóknak, kik legnagyobbrészt a Terézia elővárosban laktak, hogy a Belvárosban levő mészárszékbe kellett a husért küldeniök. A városi mészáros idővel úgy segített ezen, hogy a zsidóknak egy darabban adta a húst, a kik azután egy bérelt helyiségben osztották szét maguk közt. Utóbb a keresztény mészárszékben vett húst, szintúgy a nyers baromfit a vendéglősök mérhették ki, a kiknél az idegen és commoráns zsidók a vágatási krajczár (Schlachtkreuzer) ráfizetése mellett voltak kötelesek húst vásárolni.[1]

A pesti zsidók kényelmén ilykép segitett a vendéglő, míg az idegen zsidók ép ez intézmény ellen panaszkodtak. A vendéglő bérlete a három évi szerződés után hirtelen aránytalanul megnövekedett, Berkovics Joél Pesten megtelepedett lengyel zsidó ugyanis a bérletösszeget 2050 frtra emeltette. A Heilmann metzi rabbi családjából származó Berkovics [2] a paszományos iparban, melyet Efráim Koszmann berlini rokonánál sajátított el és különösen a török karton készitésében

[1] Pest város lev., Relationes. fasc. 32, 2986.

[2] Pest város lev., Intimata 4902, von der Familie des vornehmen Juden Rabiner aus Metz Nahmens Höllmann.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

oly ügyességre tett szert, hogy — amint maga beszéli — csak kevesen utánozhatták, de senki se volt képes őt felülmulni. A pesti zsidók e nyughatatlan, keresztény-nyel, zsidóval czivakodó ember ajánlatát, melybe bele kellett törődniök, úgy torolták meg, hogy gyermekeit nem engedték vallásoktatásban részesülni, őt magát pedig az istentiszteletből is kizárták, húst még pénzért sem adtak neki a bérlők.[1]

A nagy bérletösszeg következtében, mely az étel és ital árát felszöktette, a magyar zsidók 1789 augusztus 23. felhatalmazták az ó-budai hitközséget, folyamodjék a császárhoz, hogy az elviselhetetlen teher levétessék róluk és a mint 1782-ben Bécs részére elrendelte, Pesten is léptesse életbe, hogy az idegen zsidók ne csak hitsorsosaiknál, hanem bárhol lakhassanak és nem csupán a zsidó vendéglőben, hanem magánosoknál is étkezhessenek.[2]

Az ó-budai hitközség nem sietett megbizatásának eleget tenni, várt egy darabig; ezen késedelme alatt azonban a pesti hitközség fennállását csaknem a végveszély fenyegette. A császár ugyanis halálos ágyán

[1] U. i. de natura et indole sua Inquietus.

[2] O-budai hitk. lev., wegen den auferlegten unerträglichen Last der hohen Arenda in der Stadt Pest auf den Fleisch und Wein, welchen pur der unser Religions Passager zahlen müssen, welches aber uns Unterfertigten nicht nur die Pester Jahrmarkt Zeiten, sondern wöchentlich auch täglich trifft... bitten, uns die unbillige Drückung vom Hals zu nehmen. Wir haben Last genug besonders in gegenwärtigen theuren Zeiten, wo man fast das liebe tägliche Brod zu erschwingen nicht imstand ist.

UB | Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

1790 január 28-án visszavonta az 1780 óta kiadott összes rendeleteit és szabályzatait, a sz. kir. városokat visszahelyezte az 1780 előtti szabadságaikba. A hir kimondhatatlan örömmel töltè el a polgárokat Pesten épúgy, mint az ország ama helyein, hova a zsidók II. József engedelmével bejutva egyes polgári kereskedők érdekeit sértették ugyan, de általában a kereskedelem élénkségét és az ország hasznát előmozdították. Pesten is előfordult a zsidók beköltözködése óta, hogy kereskedők megkárosultak; a kik tehát aggódtak a zsidók élelmes voltától, nemsokára megkérték a tanácsot, hogy mutasson ajtót a zsidóknak. A tanács késedelmezett a kivánságnak megfelelni, mire a polgárság márczius 25-én újra folyamodik a tanácshoz, hogy a területén lakó zsidók nemcsak bérelt lakásaik, üzleteikből távozzanak május elsejéig s nagyban, kicsinyben űzött kereskedésükkel hagyjanak fel, hanem egyszersmind szüntessék be házalásukat.* Előadták, hogy a zsidó kereskedők letelepedése a polgári árusok csődjét vonta maga után, a zsidók az ifjuságot adósságcsinálásra csábítják, a cselédek lopási hajlamát elősegitik, mert a tolvajlott holmikat megvásárolják; előkerítik azt a régi rosszindulatu állítást, hogy a zsidó törvények megengedik a más felekezetűek megcsalását, sőt a talmud helyesli ez eljárást. A mozgolódó polgárság kérelmét a város

* Pest város lev., Intimata 3937. dass die sämmtliche Judenschaft nicht nur ihre gemiethete Wohnung, Gewölber, und getriebene all in grosso, oder alla minuta Handlung bis 1-ten May diess l. J. ohnumgänglich räumen.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nem merte elutasítani. Két nap mulva elhatározza, hogy *valamennyi zsidó május 1-ig távozzék a városból és addig ne is házaljon többé.*[1] A rokonérzelmű Pest és Nagyszombat egy gondolatban találkozott, utóbbi is május 1-ét tűzte ki a zsidók kivándorlási napjául.[2]

A zsidóság már-már abban a helyzetben volt, hogy elveszti mindazon jogait, melyekben József császár részesítette. A sz. kir. városok eljárása tettre buzdítja a zsidókat, kik sebtében elpanaszolják felső helyen az ellenük készülő terveket. A helytartóság nem késik rendeletével, április 2-án közzéteszi, hogy a zsidók kirekesztése és a kereskedéstől való eltiltásuk az ország kereskedelmében különféle zavart idézne elő, annál is inkább, mert a legújabb dispositiók szerint szabad nekik a sz. kir. városokban megtelepedni és kereskedni és a legtöbb sz. kir. városban tényleg laknak is, a mi a törvényekkel semmiféleképp sem ellenkezik.[3] A zsidók kitiltása a városokból országos ügy, ennélfogva a míg az országgyűlés határozni fog e tekintetben, maradjon minden a reginél.[4] A helytartóságnak decz. 29-én újra ki kellett hirdetni, hogy a városok, melyek a zsidók számára a kivándorlási időt javaik elkobzásának terhe alatt új évre tüzték ki, ne hajtsák végre tervüket, míg az országgyűlés és király határozata le nem érkezik.[5]

[1] U. i.

[2] Intimata 670, Izraelita magyar irodalmi társaság Évkönyve 1900, 286.

[3] Intimata, 3937.

[4] U. i.

[5] Intimata, 4208.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A Pesten, valamint az ország számos helyén nyilvánult kiüzetési szándék ellen a magyar zsidóság a diaetától és II. Lipóttól kért orvoslást. Terjedelmes remek folyamodványában feltárta előttük szomorú helyzetét, sérelmeit, kifejezte várakozásait. Kivánságai közé tartozott egyebek közt az is, minek kivitelére az ó-budaiaknak 1789-ben adott felhatalmazást, hogy az egynémely szab. kir. városban létező zsidó vendéglők, melyek a zsidók jövedelmét mérték felett gyöngítik, teljesen megszüntessenek. Rámutatnak a pesti viszonyokra, hol a szegény idegen zsidónak háromszoros árat kell fizetni, ha éhségét csak félig-meddig akarja a zsidó vendéglőben csillapítani. Az étel drágaságát az okozza, hogy a vendéglős évente néhány ezer forintot tartozik bér fejében fizetni. Megesik ennélfogva a közforgalom kárára, hogy kiskereskedést üző zsidók inkább nem látogatják az országos vásárokat, semhogy a zsidó vendéglőben oly megadóztatásnak vessék alá magukat, mely remélt hasznukat könnyen felülmulhatná. A méltányosság és a természetes szabadság szempontjából mellőzendőnek tartják, hogy a zsidót még az étkezéseért is külön megadóztassák.*

Az országgyűlés a zsidók beadványában foglalt óhajok megbirálását és az állapotuk megjavítására vonatkozó javaslatok kidolgozását egy bizottságnak adta ki, de hogy addig is, míg a tervezet elkészül, a zsidók helyzetét némileg szabályozza, törvényben mondták ki a rendek (38. törvényczikk), hogy a zsidók oly állapotban

* Reich, Beth-El, II, 343—44, Löw Lipót, Der jüdische Congress, 21.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

hagyassanak meg, mint a minőben 1790 január 1-jén voltak.

Az országgyűlés nagy hálára kötelezte a magyar zsidóságot. Ha nem is teljesítette összes kívánságait, köztük a vendéglőbérlet eltörlését,* de legalább megmentette őket Pesten és egyebütt a kivándorlás veszedelmétől.

A törvény ereje nem engedte a zsidókat Pestről kiűzni, de alkalmat nyujtott a városnak a zsidók zaklatására. A pestiek a törvényt akként értelmezték, hogy az 1790 előtt Pesten talált zsidók megmaradhatnak, de nem jöhetnek be újak és nem lehetnek tűrt zsidók, kik 1790-ben nem türettek meg. A város ez álláspontra helyezkedve és jogot merítve a király 1794 szept. 9. elhatározásából, mely meghagyta, hogy idegen és állandó lakóhelylyel nem biró zsidók a város tudta és beleegyezése nélkül ne telepedhessenek meg, sok esetben eltolonczoltatta azokat, kiknek nem volt «türelmi» engedélyük a letelepedésre. Ha csupán a kóbor és tisztességtelen keresetből élősködőket utasította volna ki, ezzel a tűrt zsidókat is hálára kötelezte volna, megszabadítván őket oly elemektől, melyek szégyent hoztak rájuk; de a város nem volt válogatós. Becsületes, szorgalmas, hasznothozó zsidókat is kirekesztett gyakran, kiknek csak az volt hibájuk, hogy nem tudták megszerezni a türelmi jogot. A város 1796 szeptember havában közvetlen a zsidó nagy ünnepek előtt adta ki rendeletét, hogy a nem tolerált távozzanak a városból, a háztulajdonosokat

* Az ó-budai zsidók a magyar zsidóság nevében 1792 szept. 16. ismét kérelmezték a vendéglő-bérlet eltörlését.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

pedig meginti, hogy 24 forint birsággal sujtja azokat, kik nem tűrt zsidóknak lakást adnának.[1] 1802 május 15-én még a tűrt zsidók házas fiait és férjes leányait is ki akarja családostól üzni. A helytartóság azonban nov. 9-én meghagyja a városnak, hogy a tűrt zsidók gyermekeit nem engedi kizárni.[2] A családapákat nem lehet megfosztani attól a jogtól, hogy gyermekeiket maguknál tartsák, tetszés szerint gondjukat viseljék, segítségükkel éljenek, azonkívül a gyermekekre a legszomorubb sors várna, ha kitakarodniok kellene a városból, mivel nem bizonyos, hogy másutt befogadják-e őket. A szülők türelmi és kereskedési joga azonban nem szállhat át a gyermekekre, ennélfogva, ha a gyermekek önálló üzletet nyitni, vagy türelmi jogot akarnának nyerni, külön kell az engedélyért folyamodniok. A férjes nők pedig csak az esetben maradhatnak meg, ha férjük megnyerte a várostól a lakás-engedélyt; a városra van bizva, akarja e megtürni vagy nem a más helységekből jött és Pestről házasodó férfiakat, azonban a felvételnél előnyben részesül az olyan, ki egy tűrt zsidónak veszi el leányát. A zsidó szolgák számát nem korlátozza a helytartóság, de nem engedi meg, hogy szolga jelleg alatt idegenből jövő zsidók csempésztessenek be. A pesti zsidók gyülekezete hivatalos okmányokon csupán a «Pester Juden» nevet, de nem a «hitközség» jelzőt használhassa; tilos neki egyszersmind pecsétet használni.[3]

[1] Orsz. Lev., Judaica, 1796, Fons 22, 1797, Fons 19.
[2] Pesti hitk. lev. Zsp. II.
[3] U. i.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

Midőn a pestiek 1811-ben adóelengedést kérő folyamodványuk alá a «Judengemeinde» szót irták, a helytartóság meginti őket és figyelmezteti, hogy királyi intézkedések értelmében Pesten nem létezik zsidó hitközség, hanem csakis képviselők vannak, kik a vendéglőbérletet és a czeremóniákat vezetik.[1]

Nem meglepő ennélfogva a városi tanács 1820 aug. 3-iki határozata, mely szerint visszautasítja a pesti zsidók részéről érkező ama beadványokat, melyek aláírásában «von der Pester Judenschaft» szavak helyett a meg nem engedett «von der Pester Juden-Gemeinde» kifejezés fordult elő.

Még keményebb volt a helytartóságnak 1808 aug. 9-én kiadott rendelete, mely válaszát képezte a város ama folyamodványának, melyben a zsidók számának csökkentését kérte. E szerint semmiféle idegen zsidónak se volt szabad Pesten állandóan megtelepedni, még akkor se, ha pesti toleráltnak vette el leányát. A türelmi és kereskedési jogot a szülőktől csak egyetlenegy fiu utód örökölhette, a többi gyermekek azonban csupán commoránsoknak, atyjuk üzletének segédeiül tekintettek.[2]

A város, ha már megtartania kellett a zsidókat, azon volt, hogy minél többet keserítse őket. A zsidóság, mely 1799 decz. 2-án már 310 tűrt és 765 commoráns zsidó lelket számlált Pesten,[3] idővel a Terézvároson túl is ki-

[1] U. i. Dass nach dem Sinne der Allerhöchsten Anordnungen in Pesth keine Judengemeinde besthe, sondern Deputirte seyn, die die Arenda und ihre Ceremonie leiten.

[2] U. i.

[3] Pest város lev., Relationes, fasc. 32, 2875.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

terjeszkedett. A városnak szemet szúrt elszaporodásuk és az is aggasztotta, hogy a zsidók számának növekedésével a katonai személyek, a királyi törvényszékek hivatalnokai és az egyetem tanárai, kik a város fellendítéséhez hozzájárultak, csak drága bérért kaptak lakást. Ezért folyamodványt nyujtott be a helytartósághoz, hogy a zsidók a Terézvárosba szoríttassanak, a Bel- és az akkor még Ujvárosnak nevezett Lipótvárosban pedig ne bérelhessenek lakást.[1] A Lipótváros polgárságának legnagyobb meglepetésére a helytartóság 1804 ápr. 24-én megengedte a zsidók kizárását a két városrészből. A Lipótvárosban ekkor 62 zsidó család lakott, melyeknek eltávozása pótolhatatlan kárt hozott volna az épülő városrészre, melynek kiépítéséhez és fejlesztéséhez a zsidók tetemesen hozzájárultak. A Lipótváros polgársága — amint maga bevallotta — a Bel- és Józsefvárosból való kiszoríttásukat nem ellenezte, de az ellen felszólalt, hogy kizárják őket a Lipótvárosból, sőt úgy óhajtotta, hogy ez és a vele összekötendő Terézváros szolgáljon a pesti zsidók kizárólagos kerülete gyanánt.[2] Ezen terv megvalósulása természetesen növelte volna a Lipótváros házai- s telkeinek értékét.

A zsidóság önérzetében sértve értesült a polgárok szándékáról, mely a középkor egyik intézményét, a ghettót akarta Pesten feleleveníteni. A végzés vissza-

[1] Pesi város lev., Intimata 7886.

[2] U. i. in unzertrennlichen Verbindung mit der Theresienstadt zum eigenen und beschränkten Bezirk der Juden Wohnungen bestimmt und festgesetzt werden soll.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

vonásáért folyamodott tehát junius 3-án. Bátor hangon, érdemeinek tudatában figyelmeztette a várost, hogy a ghettó alakítása a legbiztosabb eszköze lenne Magyarország fejlődni kezdő kereskedelme elfojtásának, mert be van bizonyítva — úgy mondja a zsidóság — hogy zsidó kereskedők Európa egyetlen egy városában se mozdítják elő annyira a kereskedelmet, mint épen Pesten, nem érdemlik meg tehát, hogy közhasznú szolgálataiknak megbántás legyen a jutalma.* Európa minden kikötő és kereskedelmi városában, sőt még Becsben is a zsidók kereszténnyekkel vegyest laknak és azon városokban, melyekben nagy befolyást gyakorolnak a kereskedelemre, mint Triest, Hamburg, Dresda, Berlinben tulajdon házakat is bírhatnak, olyan helyeken pedig, hol külön zsidó negyed létezik, a fontosabb kereskedelmet üzőknek nyilt tereken a ghettón kivül is szabad lakniok. Óva intik a zsidók a várost, ne hajtsa végre a tervet és rámutatnak a nagy kárra, melyet a Lipótváros fejlődése szenvedne, ha kiutasíttatnának belőle és arra a nagy házbérdrágaságra, ha egyedül a terézvárosiak monopolizálnák a zsidó lakásokat.

A polgárság nem maradt adós a felelettel, jul. 10-iki nyilatkozatában megczáfolja a zsidók azon állítását, hogy a pesti kereskedelmet fellendítik, ezt az érdemet magának tulajdonitja, mert szerinte a zsidóság

* wäre das sicherste Mittel, das kaum aufblühende Commerz Ungarns in der Wiege zu ersticken, denn es ist bewiesen, dass in keiner Handelsstadt in Europa das Commerz durch Jüdische Handels Leute mehr befördert werde als in Pesth, und dennoch sucht man diese auf die möglichste Art zu kränken.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

legnagyobb része nemcsak a városnak okoz igen nagy, pótolhatatlan károkat, hanem mint az ifjuság és az erkölcs megrontója botránykövet képez. A polgárok nem bánják, ha az elszaporodó zsidók a Ferencz- és Józsefvárosban is megtüretnének, de megkivánják, hogy a Bel- és Lipótvárosból minden esetre zárassanak ki.

Ez igazságtalan sértésért és az erőszakos faggatásokért később maga a város szolgáltatott a zsidóknak fényes elégtételt. 1815 április 4-én megkéri a helytartóságot, vegye le az ügyet a napirendről, mert a zsidók iparkodása, a város körül szerzett érdemei következtében a polgárság elállott attól, hogy kizárja és egy meghatározott helyre szorítsa őket.*

A város kedvező hangulatát a zsidók nem siettek kiaknázni. Ha felhasználják az alkalmat, úgy a gyermekek türetését is ki tudták volna eszközölni, de a mikor ezért lépéseket tettek, a város már kifogyott zsidószeretetéből.

Csak 1828-ban határozza el magát a pesti zsidó gyülekezet — a hitközség név használata még ekkor is tilos volt — hogy folyamodványban kérje meg a királyt, változtatná meg a helytartóság 1808 aug. 9-iki rendeletét, engedné meg, hogy ne csak egy fiutódra szálljon a türelmi és üzleti jog, hanem többre és a vők is Pesten maradhassanak. Gyermekeink iránti szeretetből — irja a gyülekezet — azzal a megnyugtató tudattal akarunk sirba szállani, hogy ha nem is vagyont, de legalább állandó lakhelyet, becsületes keresetforrást

* U. i.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

s önállóságot biztosítottunk magzatjainknak. Megható és megrázó a kép, melyen a kérelmezők gyermekeik szánalmas sorsát festették a király előtt. Ha az apa meghal — úgy panaszkodnak — az egyetlen tűrt fiun kívül a gyermekeknek, kik mint segédek működtek atyjuknál, ki kell vándorolniok. A leányt pedig sokszor csak oly lézengő, hitvány pestihez adhatják feleségül, a kinek az az egyedüli érdeme, hogy türelmi joggal bir, becsületes idegenhez nem mehet, mert ennek tilos Pesten maradni és kereskedni.[1]

Akárhogy is törekedett a város és a helytartóság a zsidók letelepedését megakadályozni, igyekezete hiábavalónak bizonyult. Az egyre tartó beköltözködés nagyságáról tanuskodik, hogy a pesti hitközség 1833-ban már 1346 családból állott, ezek közt csupán 530-nak volt türelmi vagy commorálási engedélye. A polgárság legjobb szerette volna a jogtalanul megtelepedetteket kiutasítani, de e szándék kivitelét nem annyira embersége, mint a város haszna s érdeke tiltotta meg. A város ennélfogva 1833-ban elvégezte,[2] hogy mindazon vők, a kik már 10 év óta laknak Pesten és önálló üzletük van, ha becsületes, nyugalmas életet folytatnak és vagyonosak, megmaradhatnak a városban, ha megmaradásukat a várostól kérik. Ezentúl, ha idegen zsidó elveszi egy pesti tűrt zsidó leányát, csak abban az esetben türetik meg, ha ipja reversalist állít ki, hogy veje segéd minőségben van nála alkalmazva. Ha ezen alkalmazottság megszünik, az apósnak jelentést kell

[1] Pesti hitk. lev. Zsp. II.
[2] U. i.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tenni, hogy veje kiutasítható legyen; kivétel ez alól csak akkor történik, ha a kiutasítás által nagy üzleti érdekek forognának koczkán. Mindazon családok, melyek nem rendelkeznek kellő vagyon felett, vagy csak névleges szolgák, kiüzetnek. A hitközség elnökei és a háztulajdonosok büntetést kapnak, ha az idegen zsidót nem jelentik be. Könyvvivők és művelt tanítók megtelepedése városi engedélylyel történhetik.

A szabad megtelepedésnek korlátait az 1840. országgyűlés törvénye hárította el azon végzésével, hogy a zsidók akadály nélkül bárhol az országban megtelepedhetnek, a bányavárosokat kivéve.

Miként a letelepedésnél, úgyszinte foglalkozásukban is sok nehéz próbát kellett a pesti zsidóknak kiállniok. A türelmi jog elnyerésének egyik főfeltétele volt II. József alatt, hogy a megtelepedő zsidók nagykereskedést üzzenek. Idővel a kicsinyben való kereskedés is megengedtetett, de csupán zárt helyiségben. A zsidó ennélfogva, ha nem akart házaló lenni, a nagykereskedési jogért folyamodott, noha erre sem vagyona, sem képessége nem volt. Ez volt az egyedüli mód, hogy nyilt üzletre szert tehessen. Már 1812-ben 163 zsidó kereskedő közt 50 nagykereskedő volt, a kik gyakran nyomorultabbak voltak, mint a házalók. A kereskedelem nem hajtott nekik gazdagságot, mivel a vásárokra tóduló bel- és külföldi árusok megapasztották keresetforrásukat. A szűk keresethez hozzájárult a nagy adó, a drága élet, de az a körülmény is, hogy üzletük nemcsak a zsidó, hanem a keresztény ünnepeken is csukva volt; a pesti hitközség 1833-ban azért folyamodik, hogy vasár- és ünnepnapokon a zsidó kereskedők leg-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

alább a bolti ablakokat tarthassák nyitva, hogy irodai munkálataikat az üzletben végezhessék.* A zsidók túlnyomólag szegény ördögök voltak, a kik vagyoni állapotuk kimutatásánál, a melyre azután a türelmi adót alapították, mégis nagy gazdagsággal kérkedtek. Eljárásuknak az volt az inditó oka, hogy a házasságnál és az árendánál mindig a türelmi adó táblázat szolgált útmutatásul. A ki nagy vagyont jelentett be, a mely után természetesen nagy türelmi adót fizetett, könnyen jutott gazdag hozományhoz, vagy kitünő bérlethez, melyet szegény emberre nem biztak volna. Tényleg és nem a látszat szerint vagyonos zsidó csak kevés volt ez időben Pesten, ép úgy mint az ország egyéb hitközségében. Dúsgazdag pedig, ki milliónak ura, egyáltalán nem volt. Érdekes, hogy magában a zsidó felekezetben, melyről a kivülállók azt rebesgették, hogy mesés kincseket tartogat ládájában vagy fektet üzletébe, akkortájt mily könnyű szerrel juttatták az embert a csodált gazdag hiréhez s tekintélyéhez. A kinek tízezer forint vagyona volt, azt úgyszólván nábobnak tekintették. Ha elgondoljuk, hogy a zsidó mily nehezen, mennyi akadály, mekkora verseny leküzdésével tudott az előtte jóformán egyedül nyitva álló pályán, a kereskedelem terén boldogulni, úgy nem csoda, ha már az említett kis összeg felhalmozása is bámulatot s tiszteletet volt képes szerezni tulajdonosának.

A zsidóság java kereskedést üzött Pesten. 1812-ben rövidárú-, üveg-, dohány-, termény-, pálinka-, papir-, szőrme-, liszt-, szatócs-, zsibárus-, ócskavas-üzleteket

* Pesti hitk. lev. Zsp.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

találunk a zsidók kezében; házaló 45, vendéglős 13, spekuláns 10 volt a gyülekezetben. Híres volt a Mauthner és Kadisch czég, mely a nevezett esztendőben a komárommegyei Majkon gyapjuszövetgyárat alapított. A pesti kereskedelem felvirágoztatása körül — hogy a sok közül csak egyet említsünk — nagy érdemeket szerzett az Ullmann család, melynek egyik tagja, a kitért és nemesített Mór indítványozta először a pesti kereskedelmi bank felállítását, ugyancsak tőle származott az osztrák határtól Pestig és innen Debreczenig húzódó vasuti vonal kiépítésének terve. A kereskedelem felvirágoztatásának tudatában a zsidók méltán háborodtak fel 1840-ben, midőn a váltótörvényszék megalakításánál hitsorsosaikat nemcsak hogy ülnököknek nem választották meg, hanem a törvény ellenére még azon jogtól is megfosztották, hogy a választásra befolyást gyakoroljanak. Az érdem elismerése, melyet akkor még megtagadtak tőlük, annál fényesebben jutott ki nekik idővel.

1812-ben mindössze csak 14 zsidó kézműves volt Pesten.* Hogy az ipar terén oly gyéren foglalatoskodtak, egyrészt a zsidónak a középkor óta kifejlett kereskedői képességében s hajlamaiban leli okát, de hozzájárult az is, hogy ha a nélkülözések következtében gyönge szervezetű, nehezebb munkára akkor még kevéssé alkalmas zsidó felekezet egyik-másik hozzátartozója kedvet kapott holmi mesterség megtanulására, a polgári iparos műhelyébe bajosan tudott bejutni. Jellemző, hogy Budán egy zsidó inas felvételét azzal a megokolással

* Pesti hitk. lev. Zsp. II.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

utasította el a lakatos czéh, hogy a lakatos mesterség gyakorlása azért nem engedhető zsidónak, mert aggódni lehet, hogy hitsorsosai közt még jobban elszaporodnak a tolvajok s betörők.[1] Nagy kedvezmény volt, ha a városban a zsidó fiut inasnak fogadták, segédnek azonban már alig alkalmazták, önállóságáról még kevésbé lehetett szó a czéhviszonyok folytán. Ez állapoton jelentősen változtattak Ferencz császár rendeletei,[2] melyek értelmében zsidó iparosok külön czéhet alakithattak, segédeket tarthattak, az inas- és vándorévek kimutatása alól felmentettek. A zsidó iparosokról jóindulattal gondoskodott az az intézkedés is, 1820 október 20-án, hogy több zsidó iparos commoratiót nyerhetett Pesten, bár erre különben nem tarthattak volna számot.

1839-ben már ötvennél több zsidó iparos dolgozott Pesten, ezek azonban csakis zárt ajtók mellett végezhették mesterségüket, tilos volt czimtáblájukat kifüggeszteni s műveiket kirakatba helyezni. Akármily nehezen is boldogult a zsidó az iparos pályán, a pesti hitközség mégis arra törekedett, hogy lehetőleg sokat tereljen ide. Igyekezetével elejét akarta venni annak a szemrehányásnak, hogy a zsidó rest és csupán a terhes munka elkerülése végett lepi el a kereskedelem terét. A hitközség alapot teremtett nehéz mesterséget űző zsidó ifjak segélyezésére és jóakaró támogatásával, különösen a magyar zsidóság kimüveléséért lelkesedő Kern Jakab fáradozásával alakult meg 1842-ben a ma-

[1] Pesti hitk. lev. Zsp. II.

[2] 1805 febr. 5., 1813 ápr ilis 6., 1821 márcz. 27. rendeletek

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

gyar izraelita kézmű- és földmívelési egylet, melynek működése számos pesti zsidó fiatal ember boldogulását könnyítette.

III. FEJEZET.

A pesti zsidók imaházai, tanítói, a rabbiteendőket eleinte az ó-budai rabbitanácsosok és Münz Mózes végzik. Boskovitz Farkas megtelepszik Pesten, a zsidók ráruházzák a rabbihivatalt. Münz Mózes és Boskovitz Farkas küzdelme a pesti rabbihivatalért. A helytartóság Münzöt és Boskovitzot eltiltja a pesti rabbihivatal viselésétől.

A pesti hitközség tulajdonképeni, bár el nem ismert megalakulása imaháza hivatalos megnyitásának évébe, 1787-be esik. Mindjárt a megtelepedés elején a Királyutczában az úgynevezett Hänsler-féle majorságban (Meierhof) végezték a zsidók istentiszteletüket,[1] de felsőbb engedelem nélkül, a melynek elnyerése előtt a pesti zsidóság nem képezhetett formális vallásos testületet. A templomért évente 200 frt. bért fizettek. Az első években a zsinagóga nélkülözte a felszerelést. 1785-ben a nagy ünnepek előtt az ó-budai hitközség egy évre két körmöczi aranyért az imaháznak tórát kölcsönözött, melyet a pestiek csak 1791 szeptember havában szolgáltattak vissza. 1787 augusztus 7-én a helytartóság megengedi a vendéglő bérlőinek, hogy magán imaházban csendben végezhetik imájukat.[2] A helytartóság beleegyezését csak azért adta, mivel meggyőződést nyert,

[1] Pest város lev., Relationes, fasc. 32, 2875.

[2] Ó-budai hitk. lev., Orsz. lev., Judaica 1787, Fons 21, Pest város lev., fasc. 32, 2875.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

hogy a zsidók áhitatának helye nem lesz valóságos zsinagóga, melyben rabbi is működik. Az első imaház a Hausler-házban 4 öl 1 láb $3^1/_2$ hüvelyk hosszú, 2 öl 2 láb 8 hüvelyk széles volt, a melyhez nemsokára még egy szobát toldottak, úgy hogy hossza 6 öl 5 láb 9 hüvelyk lett, szélessége pedig a régi nagyságban maradt meg.[1] A gyülekezet, mely 1788-ban a várostól ingyenes temetőt kapott, miután a közegészségügygyel nem volt összeegyeztethető, hogy a halottakat Ó-Budára vigyék,[2] a következő évben megkéri a vármegyét, hogy előimádkozót és templomszolgát fogadhasson, az imaházat pedig a mellette levő 2 öl 1 láb 9 hüvelyk hosszuságú konyhával megnagyobbíthassa, mivel a lakosság szaporodása, a vásárokra jövő zsidók száma és a szolgaszemélyzet nagysága miatt az imaház szűknek bizonyult, de másrészt azért is, hogy a nők a férfiaktól elválasztott helyiségben végezhessék áhitatukat. A város 1790 márczius havában ugyanakkor, midőn a zsidók kiüzetésén fáradozott, azt az óhaját fejezi ki, hogy a helytartóság ne adja meg erre az engedelmet,[3] mert a folyamodóknak nincs sürgető szükségük kivánságuk megvalósitására. A város felterjesztésének értelmében a helytartóság megtagadta a zsidók kérésének teljesítését.

A gyermeknevelést magántanitók végezték. 1787-ben Äugner Mózes ben Dávid, Zehler Áron, Hertz Salamon működtek ily minőségben, ugyanekkor Leitersdorfer

[1] Pest város lev., Intimata fasc. 40, 3198.
[2] U. i. Relationes, fasc. 25, 2046.
[3] Orsz. Lev., 1789, Fons 4.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Márkusnál Schlosserin Veronikát találjuk mint «Sprachmeisterin«-t.[1] Ez év augusztus havában a helytartóság meghagyja, hogy az összes pesti zsidó gyermekek a keresztény iskolákat látogassák és tilos számukra magántanítót tartani, kivéve egyetlen egy hitoktatót, mivel rabbijok nincs, a többi magántanító azonban tüstént kiutasítandó.[2]

Hitéletük felett eleinte az ó-budai rabbitanácsosok, 1789 óta az ó-budai rabbi Münz Mózes tartott felügyeletet. Sachsel Márkus és Schellenberger Sámuel, a hitközség akkori zsinagóga előljárói, kinyilatkoztatták az ó-budai hitközség előtt, hogy a míg Münz Ó-Budán működik, pesti rabbinak fogják elismerni azon kikötéssel, hogy meghatározott fizetésre nem tarthat számot, kivéve, hogy minden esketéstől két forintnyi illetéket kap.[3]

A hitközségnek leggyakrabban apró czeremoniális kérdések elintézésénél volt rabbira szüksége. Az ó-budai rabbit e tekintetben bármely jelentéktelen ember is helyettesíthette volna Pesten. Nagy volt tehát a pestiek öröme, midőn 1793-ban Boskovitz Farkas telepedett meg köztük,[4] ki ismeretei nagyságával még az ünnepelt Münzzel is kiállotta a

[1] Pest város l., Relationes, fasc. 5, 531.

[2] Pest várm. lev., so kann im Abgange eines Rabiners für alle Pester jüdischen Kinder jedoch bloss zu diesem Ende, nur ein einziger Privat-Lehrer erlaubt werden, die übrigen sind alsogleich abzuschaffen.

[3] Ó-budai hitk. lev., Pest város lev., Relationes, fasc. 32, 2875.

[4] Boskovitz pesti rabbiságára vonatkozó okmányok ó-budai hitk. lev., Pest város lev., Relationes, fasc. 32, 2875.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

versenyt. Boskovitznak Pestre való költözése áldás volt a hitközségre, melynek tagjait az előkelő származású nagy tudós bármikor eligazíthatta vallásos ügyekben. A híveknek nem kellett többé Ó-Budára küldeni és hídvámot s futárköltséget fizetni, ha hiba esett vallásgyakorlatukban, a tél, mikor Pest- és Ó-Buda közt nem volt híd, szombat és ünnep, mikor nem küldhettek stafétát, nem késleltette többé a felvilágosítást, melyre szükségük volt.

Boskovitz Farkas annak a Boskovitz Sámuelnak volt fia, kit az ó-budai hitközség 1787-ben rabbijának akart megválasztani. Családja tekintélyét, melyet atyja és őse a «Megále ámúkosz» írója szerzett, Farkas gyarapitotta szellemének, értelmi kiválóságának súlyával. Eszter felesége az ó-budai Boskovitz Dávid leánya volt, ki Liva prágai rabbiig és állitólag Ákiba rabbiig is vissza tudta származását vezetni. Farkas 1769-ben Ó-Budán telepedett meg, a hol idejét a kereskedésnek, tudománynak és a czivakodásoknak szentelte. A mily szelid, gyengédlelkű volt atyja, oly heves, összeférhetetlen, kiméletlen volt Farkas. Indulatossága, ingerkedése sok kellemetlenséget okozott az ó-budai rabbinak, a hitközség irástudóinak, úgy hogy egyszer az öreg Jidels Elchónonnak a prágai rabbi elé kellett vinni panaszát, mivel Boskovitz Farkas holmi csekélységért érdemetlenül, durván megsértette.* Egy darabig Aszódon viselte a rabbihivatalt, majd 1786-ban a prossnitzi rabbiszéket foglalta el, de itt sem volt maradása. Heves, ellenmondást nem türő természetével hamar meggyülöltette ma-

* Landau Ezekiel dvt. נודע ביהודה I. 28.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

gát. Mivel állomása nem volt, megint Ó-Budára költözött, a hol Münz Mózessel különbözött össze. Münz nem tudta elszenvedni, hogy közvetlen közelében oly kimagasló alak tartózkodjék, ki képességeit árnyékba tudja helyezni, Boskovitz pedig sehogy sem bocsáthatta meg, hogy fölebbvalójának, rabbijának kelljen elismerni egy lengyel származású tudóst és azon helyen lássa Münzt, melyet maga szeretett volna betölteni. A két jeles, de különben kicsinyes természetű férfiú közt hossza-vége nem volt a torzsalkodásnak. A nyughatatlan Boskovitz ellenlábasának bosszantására házában templomot nyitott, bár a hitközség alapszabálya megtiltotta ezt, predikációkat és gyűléseket tartott itt. A pártoskodásnak Szentiványi József királyi fiskális oly módon vetett véget, hogy bezáratta Boskovitz imaházát.[1]

Mikor 1793-ban leégett Boskovitz ó-budai háza, Pestre költözött, a honnan kényelmesen és biztonságban bosszanthatta a szomszédságában működő Münzöt. Bár a helytartóság elvetette Boskovitz folyamodványát, hogy Pesten lakhassék és gyapjunagykereskedést üzhessen, és noha Pest város kapitányának meg volt hagyva, hogy Boskovitzot utasítsa ki, de azért mégis megmaradt, sőt titokban előkészítette a talajt, hogy Münznek pesti rabbiságát megszüntesse és maga foglalja el e hivatalt.[2]

Boskovitzra főleg a pesti zsidó vendéglő bérlőjének volt szüksége, mivel a vendéglő konyhájának kósersága

[1] Pest város l. i. h.
[2] U. i.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

felett a távol lakó Münz nem gyakorolhatott oly felügyeletet, minőt a zsidó törvények megkívántak. Münz tehát első sorban a zsidó vendéglő bérlőjével éreztette haragját, ki Boskovitzhoz fordult rituális kérdések eldöntésében. 1795 október 31-én Münz rabbi és collegiuma kihirdetteté a templomban, hogy a pesti vendéglő bérlői kötelesek megjelenni törvényszéke előtt, hogy utasítást kapjanak, mint kell eljárniok vendéglőjük kósersága tekintetében. Ezentúl a híveknek csak oly megbizható vallásosságu bérlő vendéglőjében szabad étkezni, ki a rabbitól kóserságát elismerő levelet nyert, minden másnál tilos ételt venni. Ez eljárásra a rabbit az a tapasztalat vitte, «hogy némely zsidó vendéglős Pest városban nem jár el tanunk törvényei értelmében, általtörik a gátat a szombat megszegésével, sokakat megbotránkoztatnak tilos ételekkel s italokkal», igy jelenté ki hirdetésében.[1] Azonban, ha betekintünk a dolgok állásába, azt veszszük észre, hogy nem annyira a vallásos érzés meggyöngülése, mint a bosszantó tudat, hogy a pesti bérlők Boskovitzzal végeztetik a rabbiteendőket, mondta tollba e végzést.

Ép két nappal azelőtt, midőn a helytartóság kiadja a rendeletet, hogy Münz nem lehet megyei főrabbi, a pesti zsidók, összesen 39-en, Boskovitzot heti két forint fizetéssel két évre rabbinak választják.[2] A felvételi ok-

[1] Ó-budai hitk. lev.

[2] geschlossen, den allhier befindlichen gerechten, und promovirten gelehrten Mann, Wolf S. Levitter Boskovitz, gewäsner Rabiner in Asztzad in Hungarn, auch in Prossnitz in Mähren alles unserer Sermunial Vorsteher und Versorger zu sein, von nach gescheheten Data bis Endes zwey Jahren

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

mány szerint Boskovitz nem rabbinak, hanem csak «Sermunial Vorsteher und Versorger»-nek lőn megválasztva, azonban mindamellett mégis valóságos rabbi volt. A rabbi czimet nem kaphatta meg, mert a város, mely az 1791-iki országgyűlés határozatát tartotta mindig szem előtt, nem tűrte volna, hogy Pesten formális rabbihivatal létesüljön, melynek 1790 előtt semmi nyoma sem volt.

Münz junius 1-én haragjában zsidótlan vendéglőknek nyilvánította Pesten mindazon helyeket, melyek felett nem Spitz Farkas és Rechnitz Mihály megbizottjai tartják a felügyeletet;* átokba helyezte egyszersmind Liebner Mózest, a pesti zsidóvendéglő bérlőjét Bresslauer Salamon alkalmazottjával együtt. Utóbbit az ó-budai hitközség arra itélte, hogy egy esztendőn át elvonja tőle községi jogait, nem szabad a tóra elé járulnia és a papi áldásosztásnál nem vehet részt. Liebner folyamodást nyujtott be a megyéhez, hogy a rabbi függeszsze fel excommunicatióját, engedtessék meg neki, hogy a zsinagógai istentiszteleten részt vegyen és ügyét általa kijelölendő rabbik vizsgálják meg. A megye a vizsgálatra a pesti járás főszolgabiróját küldte ki azzal a megbizással, hogy a pesti

und ihm davon wochentlich zwey Gulden, schreibe 2 fl. zu zahlen.

* גורו לכם מפני חרב חמת אל, אשר עד עתה בעו"ה רבים נכשלו בהרבה מכשולות, אשר נפשות בית ישראל מבהילות, לואת ספיר נורתי, שאיסור גמור לכל איש אשר בשם ישראל יכונה, לאכול ולשתות באיזה נארקאך, זולת אשר ימצא תחת ידי. Pest v. lev. Relationes, fasc. 32, 2875.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tanács egyik tagjával végezze a nyomozást. De úgy látszik Liebner nem akarta a zsidóság belső ügyeit az urak előtt feltárni és félt az ó-budaiak megtorlásától, kik hazugságnak nyilvánították feljelentését, ezért utóbb visszavonta panaszát.[1]

A megválasztott Boskovitz nem tűrhette, hogy Münz ezentúl is beavatkozzék a pesti dolgokba, junius 20-án megkérte a megyét, hogy szorítsa meg Münz hatáskörét, mely ne terjedhessen Pestre. A bepanaszolt Münz erre vádlókép lépett fel Boskovitz ellen kemény, súlyos állításokkal. Elsőnek bebizonyítja a megyéhez aug. 5-én beadott iratában,[2] hogy joggal avatkozik Pest vallásügyeibe, mert már akkor választatott meg a sz. kir. városban levő zsidók rabbijának, mikor Ó-Budára érkezett. Még legutóbb is felkérték, hogy végezzen Pesten eskетést, sőt április 10-én Abelsberger Bóruch, Sachsel Márkus, Liebner Mózes kötelezték magukat, hogy a pesti vendéglő kibérlése után minden, esetleg előforduló perüket Münz elé fogják vinni. A pesti zsidó telepesek éveken át rabbijuknak tekintették őt, a felfogadott metszők megvizsgálását rábizták, ha most másképp szánták el magukat, úgy ez csupán a Boskovitz szőtte «összeesküvés és bujtogatás» eredménye, melyet a Pestre befurakodott és jelentéktelen községi tagokkal ért el békétlen versenytársa, kinek jellemét és bujtogató cselekedeteit bizonyítványokkal tudja feltárni. A pesti gyülekezet legtekintélyesebbjei az ó-budai hit-

[1] O-budai hitk. levéltára, Pest vármegye lev., 1796 jkv. 11, 72, 574.

[2] Ó-budai hitk. lev.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

község incorporált tagjai, ennélfogva, míg ezek nem függetlenítik magukat Ó-Budától, ennek rabbija köteles felettük a rabbihatalmat gyakorolni. A pesti vendéglő bérlői maguk kérték Münz felügyeletét és miután itt az egész éven át az ó-budai hitközség legnagyobb része étkezik, ennélfogva nem lépte át hatáskörét, midőn beavatkozott a vendéglő ügyeibe. Boskovitznak vérrokonsága van Pesten, a mi a legfelsőbb rendelet szerint kizárja, hogy Pesten rabbihivatalt viselhessen. Boskovitz alkalmatlan a rabbiságra, állomásáról való távozása által közismeretü dolog ez és ez arra fogja Münzöt indítani, hogy a hitközségnek megtiltsa Boskovitz utasításainak követését, miáltal Pest város, mely a zsidó vendéglőből hasznot húz, nagy kárt szenvedne. Jogosan megilleti, hogy a pesti zsidók felett mint rabbijuk fenhatóságot gyakoroljon ő, kinek itélkezését Európa legnagyobb városai kikérik vallási ügyekben. Azonban azzal is meg akarja mutatni, hogy cselekedetében nem vezérli becsvágy, nyereséghajsza, hogy a pesti zsidókat meg fogja bizni, hogy válaszszanak vallásos szükségleteik végzésére egy derék, megbizható embert, de nem olyat, kinek jelleme Boskovitzéhoz hasonló.

Ugyanily tartalmu folyamodást intézett Pest városának tanácsához az ó-budai hitközség* augusztus 16-án. Az ügy elintézése, a szükséges vizsgálat megejtése és a jelentésttételre Pest várcs Wittmesser Mátyás és Domokos József tanácsosokat bizta meg. Ezek előtt a megidézett Boskovitz kijelentette, hogy néhány zsidótól

* U. i.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

megválasztatva «a vallási czeremóniákat végzi, ítéletet mond, de semmi esetre sem akar rabbi lenni.» A tanácsosok felterjesztik a városnak aug. 19-én, hogy a kik Boskovitzot megválasztották nem tartoznak a pesti tűrt zsidók sorába, azonkivül vallási czeremóniák végzésére, ítélettételre csupán rabbi van hivatva, már pedig ennek tartására a zsidóság a várostól nem kapott engedélyt. A rabbihivatal viselésére Boskovitzot alkalmatlanná teszi részben az, hogy feleségének egész rokonsága Pesten lakik; másrészt pedig, hogy «szerfölött nyughatatlan» és félni lehet, hogy «veleszületett nyugtalankodási hajlama» többféle zavarokat támaszthat, ennélfogva szigoruan el kell tiltani, hogy itélkezzék, magánimaházát, melyben titokban predikált, ne használhassa, iskolát, titkos összejöveteleket ne merészeljen tartani, sőt keresse egyebütt boldogulását.*

Mielőtt a városi tanács döntött volna az ügyben, a pestiek, a «legfelsőbb engedelemmel itt lakók» augusztus 22-én folyamodást nyujtanak a városhoz, melyben az ó-budaiak nyilatkozatára megfelelnek. Elmondják benne, hogy az ó-budaiak szándékukkal «nemcsak ural-

* da nach Jüdischer Religion keiner in jenem Ort das Rabiner Amt ausüben könne wo seine Verwandten wohnen, wo allhier die ganze Boscowitschische Familie, von welcher er sein Weib hat, hier wohnet, und endlichen dieser Mensch für sich ein Bethaus schon errichtet hat, Bredigens heimlich gebe, die Jüdischen Lehrkinder zu sich in die Schull nehme, der bei sich heimlich zu halten pflegender Zusammenkünfte Urheber, überdieses aber äusserst unruhig seye, und wenn Ihme das Rabiner Amt zugelassen würde, mehrere Unruhen von seinem angebohrenen Unruheshang zu befürchten wären.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

kodási vágyukat árulják el, miáltal becsületes embereket, kik községükhöz nem tartoznak, kormányozni akarnak, hanem megvetésre méltó rosszakaratukat is, melylyel egy becsületes embert, ki rosszindulatuk elől kitért, továbbra is üldözni óhajtanak». A zsidóság kéri a várost, hogy szerezzen neki békességet e rendetlen, czivakodást kedvelő hitközségtől, hogy élelmét békében megkeresse, adóját pontosan megfizethesse és ne kelljen idejét haszontalan bosszantásokra fecsérelni; a mint mindenütt a zsidók a maguk belátása szerint végzik vallásügyüket, úgy a pesti zsidóság se legyen annak kitéve, hogy dolgaiba az ó-budai hitközség és rabbija beavatkozzék. A pestiek biztosítják a várost, hogy ha az ó-budai rabbi híveinek bosszúból meg is tiltaná, hogy a pesti vendéglőkben étkezzenek, a város jövedelme ez által nem szenvedne kárt, bárcsak «az ó-budai hitközség közönségének még azt is megtiltani sziveskednék, hogy kereskedést űzni többé ne jöjjön ide.»

A pesti zsidók, Sachsel Márkus és néhány társát kivéve, ugyanezen napokban panaszszal járulnak a vármegye elé, hogy az ó-budai hitközség és ennek rabbija, noha Boskovitzot «érdemeire való tekintettel valóságos rabbinak» választották,* nem szünik meg őket keseriteni és sértegetni. Valótlannak mondják, hogy az ó-budai rabbit papjuknak megválasztották vagy választani akarták. Ebben csak az igaz, hogy Saxel Márkus és még néhányan a maguk érdekéből Münzöt a pestiekre

* da wir frey und einstimmig den Wolf Lewiter Boskovits in Rücksicht seiner Verdienste zum wirklichen Rabiner erwählet haben.

UB | Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

akarták erőszakolni, de tervüket nem tudták elérni, mert a hitközség elhatározta, hogy a meddig tagjai meg nem kérdeztetnek, addig a rabbiválasztásról, annál kevésbé rabbi tartásáról említés nem történhetik. Boskovitzot a hitközség egyhangulag választotta rabbijának. Nem akarják kutatni, hogy Münz vagy Boskovitz a tudósabb, képzettebb, igaz azonban, hogy a mit közakarattal megválasztott rabbijuk jóváhagy vagy elrendel, az ellen az ó-budai rabbi semmi kifogást nem emelhet, «ha csak az ó-budai hitközség e tekintetben nem akar nekünk új törvényeket előírni.» Úgy látszik — mondják — az ó-budaiaknak nem tetszik, hogy a pesti zsidók közt egyetértés uralkodik, mert a náluk már 15 év óta tartó meghasonlást és viszályt Pesten is el akarják plántálni és tényleg megtörtént már, hogy néhány különben békés pesti zsidót furfangos módon már a maguk pártjának megszereztek és hamis bizonyítványok megírására birták őket.

Kérik a megyét, ne engedje, hogy Münz vallásügyeikbe ártsa magát.

A pesti tűrt' zsidók, számszerint huszonhárman, 1796 szept. 4. újra kijelentik ünnepélyesen és irásba foglalják, hogy határozatlan ideig a «nagy tudású» Boskovitzra ruházzák vallásügyeik vezetését, neki engedik át a vele járó jövedelmeket és kinyilatkoztatják, hogy valótlanság, mintha Münzöt valaha rabbijuknak megválasztották volna.

A város a már előbb kiküldött két tanácsost, a vármegye pedig Bicskey Sándor főszolgabirót bizta meg a vizsgálattal. Az ó-budai hitközség a maga igazolására előadja a városnál, hogy vakmerőség a pestieknek az a

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ráfogása, hogy Sachsel Márkus és Schellenberger Sámuel templomi előljárók bizonyítványa koholmány. A két előljáró jellemtisztaságához, «kik bizonyára oly vallásosak és lelkiismeretesek, mint ezen lázadók» és akik bizonyítványaik valóságát esküvel erősíthetik, nem fér kétség, a mit az is mutat, hogy a város rájuk bízta a templomi vezetést. A pestiek tényleg elismerték Münzöt rabbijoknak, mert Ó-Budára való jövetelekor ajándékokkal kedveskedtek neki, esketésnél, czeremóniális kérdésekben az ő véleményéhez fordultak. Ha nem adtak neki rabbifelvételi okmányt, úgy ennek az az egyedüli oka, hogy a pesti hitközség legnagyobb része és legtekintélyesebbjei Ó-Budához tartoznak, fölösleges lett volna tehát, hogy a Pesten lakó ó-budaiak megválaszszák rabbijuknak Münzöt, a ki már különben is rabbijuk. Azonkivül nem is tehették ezt, mert a pestieknek csak olykép engedtetett meg a zsinagóga megnyitása, ha nem tartanak rabbit. Az ó-budai rabbi be tudná bizonyítani, hogy Boskovitz már többször adott ki vallásellenes döntéseket. A hitközség nem akar új törvényeket előírni, különösen a pestiek számára nem, kik eléggé bebizonyították, hogy mennyire alászállott náluk a vallásosság. Az ó-budai zsidóságnak, mely a hit sérthetetlenségeért küzd, egyedüli czélja, hogy megjavítsa a könnyühitüeket, de sajnálattal kell tapasztalnia, hogy a pestiek megbotránkoztató vallástalansága naponként gyarapodik és hogy a békeszeretet álarcza alatt vonakodnak magukat becsületes tudósok fenhatóságának alárendelni.

A várostól kiküldött tanácsosok, Wittmesser és Domokos, szeptember 10-ére gyülésbe idézték a pesti

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

zsidókat, a kik Sachsel Márkus és Abelsberger Bóruchot kivéve csaknem teljes számban jelentek meg. A béke helyreállítása érdekében kijelentették, hogy Ó-Budától és ennek rabbijától függetlenek akarnak maradni, ideiglenes törvénytudó (Jurist) minőségben Boskovitzot kivánják, a ki esküvéseket végezzen, magánpredikációkat tartson, czeremóniális dolgokban itélkezzék és felvilágositást adjon. A gyülekezet kezességet vállalt, hogy a város jövedelme, melyet a zsidó vendéglőktől húzott, nem károsodik meg, ha a törvénytudói ügyek Boskovitzra bizatnak.

A tanácsosok szept. 21-én azt javasolják a városnak, hogy miután a hitközség Münzöt nem kivánja, Boskovitz pedig a helytartóság 1794-iki rendeleténél fogva nem telepedhetik meg Pesten, ennélfogva a leghelyesebb volna, ha a pestiek más valakit választanának, a kire a rabbiteendőket rábiznák. A város öt nap mulva elhatározta, hogy Münz ne avatkozzék a pesti zsidók vallásos dolgába, Boskovitznak pedig meghagyta, hogy tiz napon belül hagyja el a várost, a község pedig nem választhat rabbit, mivel 1790 előtt nem volt rabbija, tehát az 1791-iki országgyülés 38-ik törvényczikke értelmében most sem tarthat. A helytartóság e határozatot deczember hóban erősitette meg.

A pesti zsidóság október 17-én megkéri a helytartóságot, hogy a város határozata ellenére engedtessék meg neki, hogy Boskovitzot vicze-rabbinak megtarthassa, mivel a hitközség száma és a vallástalanságnak meggátlása megköveteli a hitközségben a vallásos érzés és öntudat igazgatását. Az államnak érdeke igen kivánja — hangoztatja a gyülekezet, hogy mindenki inkább tartsa meg

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

vallását, semmint vallástalanságba essék, mi által ártalmára válhatnék a köznek.[1] Ugyanezen napon Liebner Mózes a zsidó vendéglő bérlője a magyar udvari kamarát kéri meg, hogy Boskovitznak, kire szüksége van a vendéglő felügyeleténél és a ki a vendéglő metszője, ne távozzék Pestről.

A helytartóság 1797 márczius 27-én küldi Pestre a kamara határozatát, hogy nincs kifogása, ha Boskovitzot Liebner továbbra is szolgálatában tartja.[2]

A kamara pártfogásával szemben a helytartóság fentartotta 1796 deczember 27-iki döntését, mely Boskovitzot megfosztja hivatalától, a pestieknek pedig meghagyta, hogy vallási ügyeik irányítására tetszésük szerint bárkit felkérhetnek, Münz Mózest kivéve, kinek működési körét királyi határozat csupán Ó-Budára szorította.[3]

Boskovitz elmozdittatása után Kollinba, atyja származási helyére távozott, hogy az ottani rabbihivatalt elfoglalja. Itt sem működött sokáig, 1809-ben Bonyhádra költözött, a hol a zsidó tudományt terjesztve számos tanítványa közt és tiszteletet szerezve hitközségének, 1818 junius 14-én fejezte be mozgalmas életét.[4]

Irodalmi tevékenységének emlékei halála után láttak

[1] Orsz. Lev., Judaica, 1796, Fons 23. et alioquin Status publici Summe intersit, ut quivis Religionem illam, quam profitetur, observet potius, quam ut in Irreligionem prolabatur, per idque Statui publico periculosus evadat.

[2] Orsz. Lev., Judaica, 1797, Fons 12.

[3] Orsz. Lev., Judaica, 1796, Fons 23.

[4] Frieden P. L. דברי פני אריה, Sirfelirata Magyar Zsidó Szemle XI. évf., 270—274.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

napvilágot, így Maimonides Jád hácházókójához irt «Szeder misnó»-ja,[1] melyet fia József és veje Oesterreich Mózes adott ki és a «Máámár Eszter» predikációgyüjtemény;[2] a talmudhoz irt jegyzeteit a talmud 1830. évi bécsi kiadása tartalmazza. Kéziratban maradt «Bész seórim» 12 talmudi tétel magyarázata, valamint értekezések az Órách chájimról, magyarázatok Maimonideshez, melyben, szintúgy a jeruzsálemi talmudban, bámulatos jártassága volt.

IV. FEJEZET.

Wahrmann Izrael rabbinak választatik. Münz ismét pesti rabbi akar lenni. Wahrmann jellemzése. Hitközségi szervezet. Iskola, temető, egyletek, Chevra-kadisa. Wahrmann rabbitanácsa: Oppenheimer Simon, Kunitzer Mózes, Brill Izrael. Weisz Márkus Nissa, Rosenthal Salamon, Stark Leó. Wahrmann halála.

A pesti gyülekezetnek, mely elszakadt Münztől, a szükség parancsolta, hogy rabbi után nézzen, hacsak megbánva tettét, nem veti magát alá az ó-budai rabbinak. Ezért 1797 február 23-án folyamodványt intézett a helytartósághoz, engedje meg neki a város ellenére, hogy vallásfelügyelőt, azaz rabbit tarthasson és istentiszteletét nyiltan végezhesse új templomában. Az uj templomot 1796 április 15-én évi 250 forintért bat esztendőre bérelt ki báró Orczy József házában, a mai Károly-körút abban a hatalmas épületében, melyet a benne elhelyezett zsidó templom és számos zsidó lakója

[1] I. r. Prága 1820.
[2] Buda 1832.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

miatt Judenhof-nak neveztek.[1] A helytartóság a következő év május 1-én teljesítette a kérelmet a hitközség örömére. Az állást a pestiek 1799 tavaszán töltötték be, az ó-budai származású Wahrmann Izrael ben Salamonnal, ki a zemplénmegyei Bodrog-Keresztúron és egyéb helyeken viselt rabbihivatalt.[2]

A pestiek még késtek volna egy ideig a rabbiválasztással, ha Münz nem mozgolódik ismét, hogy a pesti rabbiságot megszerezze magának. Münz azt hitte, hogy elég lesz Boskovitzot kiutasíttatni, a pestiek ezután önkényt fogják felkérni, hogy vállalja el hitközségük vezetését. De Münz kiábrándult, midőn látta, hogy a pestiek nem viszik eléje hódolatuk jelét, a rabbihivatalt. Bár mellőzték, mégis hozzálátott, hogy maga alá vesse a makacskodó hitközséget. De mivel nem akart tervével nyiltan előállani, szerényen a háttérbe vonult, maga helyett Magyarország hét leggazdagabb és legbefolyásosabb zsidóját küldte a küzdőtérre.[3] 1799 április 13-án Mandl Mózes Jakab, ki Kopel Theben néven ismeretes a magyar zsidók történetében, Mandl Mihály Dávid, Oppenheimer Simon és Simon Löbl Pozsonyból, Gomperz Fülöp és Rosenthal Salamon Moór-

[1] Pesti hitk. lev., Rb., Pest város l., Relationes 32, 2875.

[2] A pesti zsidók beadványa Pest tanácsához 1799 julius 11: da aber uns ein Rechtsgelehrter unentbehrlich war, so haben einen von Bodrog-Keresztur aus der Zempliner Geschpannschaft verschrieben, welcher als ein Landeskind gebohren, und erzohen in Altofen sowohl in gedachten Keresztúr, als anderen Orten, als Rabiner vorstanden ist, auch selben bereits aufgenohmen und sind mit Ihme höchst zufrieden.

[3] Orsz. Lev., Judaica, 1799, Fons 9, ó-budai hitk. lev.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

ról, Rosenthal Éliás Komáromból a királyhoz fordultak, engedné meg, hogy Pesten rabbihivatal állíttassék fel. A rabbiság mellett szól — úgy irják — a község népessége, mely meghaladja a száz tagot és az ezer lélekszámot, ezenkívül vásár idején igen sok idegen zsidó jön Pestre, kik tizennégy napon túl szoktak Pesten időzni. A vásárokon a pesti zsidók vallási és erkölcsi élete felett az ó-budai rabbi gyakoroljon felügyeletet, máskor pedig egy irástudó végezze a rabbi teendőket, a kit Münz nevezzen ki. A folyamodók megigérik, hogy maguk is fizetik a rabbit, ha ennek költségéhez a pesti hitközség legalább heti négy forinttal járul.

A pestiek alig hogy hirét vették Mandl Jakab és társai szándékának, hamarosan rabbinak választották Wahrmannt, hogy Münz tervét meghiusitsák.

A midőn Mandl beadványa véleményadás végett hozzájuk került, julius 11-én már azt válaszolták, hogy van törvénytudójuk, Wahrmann Izrael. Jelentésükben úgy érvelnek: nem értjük mi hasznot láthatnánk mi az ó-budai rabbitól és mire használhatnók őt vásári időben és azon kívül, miután egy törvénytudó elégséges a vallási útbaigazításhoz, perügyekben pedig a tekintetes tanácsnak vagyunk alávetve; továbbá magas helytartósági rendeletnél fogva valamely rabbi más helység rabbijává csak a hitközség beleegyezésével lehet, minélfogva Münz kérelmét már egyszer figyelmen kívül hagyta a város. Óhajtják, hogy a Münz érdekében folyamodók utasíttassanak el.

A pestiek válaszánál sokkal érdekesebb a névsor, mely a jelentésen sorakozik. Oly neveket találunk itt, melyeknek viselői még a múlt években Münzöt Pestre

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

akarták erőszakolni, holott most ők maguk adták ki neki az utat.

Münz 1796-ban úgy nyilatkozott, hogy szivesen látja, ha a pestiek megbizható papot választanak, most hogy Wahrmannt már megválasztották, előbbi kijelentésével homlokegyenest ellenkező álláspontot foglalt el. Vallásos buzgalma mögé rejtve becsvágyát bevallotta, hogy szeretné hatáskörét legalább a vásárok idején Pestre is kiterjeszteni, bár van rabbija. Neki, ki mindig azon volt, hogy a zsidó vallás megtartassék, ez jogában is áll, mivel ó-budai hívei Pesten kereskedve, ott esznek-isznak, a mi felügyelet nélkül nem hagyható.

A Pesten tartózkodó ó-budaiak és vidékről, külföldről jövő hitsorsosai vallásos élete felett az éber vigyázatot az okból is szükségesnek tartja, «dass sie nicht ihrem Herzensdünkel folgen sollen, sondern da leider der Freiheitsgeist, an keine Religions-Ceremonien gebunden zu sein, einem hinreissenden Strome gleicht, ist zu besorgen, dass nach und nach die Ausartung weiter sich erstrecken und verbreiten wird». Elpanaszolja, hogy a pestiek, a mint több izben jelét adták, nem akarják fölebbvalóságát elismerni, most pedig különösen azért neheztel rájuk, mivel meg nem kérdezve a tekintélyes rabbikat, hogy kit ajánlanak, megválasztották Wahrmannt, ezt a «jelentéktelen» embert, ki Magyarország legkisebb állomásán működött. Kijelenti, hogy Pest nem bizható Wahrmannra, mert aggódni kell, hogy jelentéktelensége miatt a vallási corruptió utat tör magának egész Magyarországra. A mi vásári hivataloskodását illeti, ajánlkozik, hogy vallási kérdé-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

sekben, miként a külföld zsidóinak, úgy a pestieknek is szivesen nyújt felvilágositást.

A pestiek nem hagyták szó nélkül Münz beadványát. A helytartóságnak 1800 márczius 31-én előadják, hogy választott papjukkal Wahrmannal, ki híres ember, nagyon meg vannak elégedve,[1] ennélfogva szükségtelen, hogy az ó-budai rabbi avatkozzék vallási dolgukba. Kérik a helytartóságot, tekintettel arra, hogy már van rabbijuk, másrészt pedig mivel békességben akarnak élni és szeretnék, ha felesleges költségektől megkiméltetnének, ne engedje meg Münznek, hogy reájuk is kiterjeszsze jurisdictióját.

A helytartóság 1800-ban elutasította a Münz érdekében folyamodókat,[2] a pesti hitközséget ekkép függetlenné tette az ó-budaitól.

Az a jelentéktelen ember pedig, kire az ó-budai rabbi nem bizta volna Pestet, működésével hozzájárult, hogy gyülekezete Magyarország első hitközségévé váljon.

A szerénység, a békeszeretet, a műveltségnek felkarolása jellemzi Wahrmann tevékenységét és egyéniségét. Hiányzott benne a vágy feltünni irodalmi munkásság révén, nem kereste a zajos sikert, életének czélját abban látta, hogy hitközségét nyugalom és rend által megerősítve a vallásosság, emberség, felvilágosodottság felé vezesse. Nyomtatásban nem jelent meg tőle más, mint egy német beszéd, melyet a hitközsége által

[1] Et cum nos cum Rabino nostro tamquam viro præclaro contentissimi, nihil magis quam quietem et tranquillitatem exoptemus.

[2] Orsz. Lev., Judaica, 1800, Fons 11.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

1814 október 25-én rendezett ünnepélyen tartott a szent szövetség tagjai tiszteletére, kik az nap Pesten időztek.*

Mindjárt hivataloskodásának kezdetén, 1800-ban a hitközség szervezetének megteremtésére fordította gondját. Kezdeményezésére és közreműködésével készült a hitközség első alapszabálytervezete, melynek kidolgozásánál szem előtt tartotta, hogy a szegények és commorálok terhein könnyítsen, a gyülekezet vezetését kivegye az önkényeskedő «deputáczió» kezéből. A zsidók Pesten való letelepedése óta ugyanis a vendéglő-bérletet hét tűrt zsidóból álló, a várostól kinevezett és működéseért fizetést huzó bizottság, az úgynevezett deputáczió kezelte, mely felső rendelettel egyszersmind a gyülekezet elnökségét képezte. Az új alapszabály szerint csak három előljáró igazgatja a hitközséget, kik közül egy-egy a szegény-ügy, a templom-ügy, a községi ügy élén áll. Az új alapszabályokkal Wahrmann rendezni akarta a bor- és hús-adót is, mely az idegenek és a szegények vállait nyomta. A tűrt zsidó a maga használatára ingyen tarthatott bort — ha kimérte, minden akó után egy forintot fizetett a hitközségnek — a szegénysorsú azonban, kinek nem tellett annyi, hogy egyszerre nagy mértékben vásároljon magának, minden itcze után, melyet a vendéglőből hozatott, egy krajczár adót fizetett, szintúgy a húskrajczár is minden font hús után a szegényt és a commorálót terhelte, a tollerált ugyanis szárnyast tartott, mely után nem fizetett taksát. 1800 óta tizenkilenczen vezették a hitközséget, a hét

* Andachtsübung der Israeliten der kön. Freystadt Pesth.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main UB DFG

tagú bizottság (Vorsteher), kikhez még tizenkét tag, valamint a pénztáros és ellenőr járult. A tizenkét tag — elnevezésük Genannte — képezte a választmányt (Ausschuss). 1828 óta, midőn a hitközség új ügyrendet kapott, a bizottság hét tagja közül minden harmadik hónapban, kor szerint felváltva más-más viselte az elnöki tisztséget. A hét elnök képezte a hitközségnek vezető részét (Dirigirender Theil), mely a 12 választmányi taggal együtt lehetett csak határozatképes (Beschliessender Theil).[1]

A hitközség üléseit a rabbi lakásán tartotta, itt volt az archivum is, melynek őre Wahrmann volt. 1810 óta Feuchtmann Simon hitközségi tanító és jegyző lakásán tartották az üléseket és az archivumot; Feuchtmann kérelmére Pest vármegye elhatározta, hogy a héber nyelvű okiratok fordítását és magyarázatát esetről-esetre rá bizza.[2]

A főváros által láttamozott új alapszabályokat 1816-ban kapott a gyülekezet, a mely még ekkor se alakulhatott hivatalosan hitközséggé. A pestiek 1821 október 20-án megkérik ennélfogva Ferencz királyt: sich in eine ordentliche Gemeinde mit Richter und Geschworene formiren zu können.

Wahrmann indítványára működésének első évében kérelmezte a pesti zsidó gyülekezet, hogy a zsidó foglyokat szombat és vasárnap mentsék fel a nyilvános munkák végzése alól.[3] A rabbi buzgóságának még több

[1] Pesti hitk. lev. Szv.
[2] Pest várm. lev. 1811 jkv., 3803.
[3] Pest város lev., Intimata 7830.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

vallásos cselekedet, hasznos felekezeti alkotás köszöni eredetét, de valamennyi közt legnagyobb érdeme Wahrmannak, hogy a pesti zsidó ifjuság korszerű neveltetése, iskoláztatásáért lankadatlanul fáradozott. Elismerésre méltó törekvésének gyümölcse az 1814 szeptember 8-án megnyitott elemi iskola, mely a héber oktatás mellett főfeladatának tekintette a közhasznú ismeretek terjesztését, a nemzeti nyelv ápolását.[1]

Mielőtt az iskola megnyilt a módosabb családokban kitünő képzettségű magántanitók oktatták a gyermekeket. Néhány házi-tanitó az irodalommal is mepróbálkozott, mint a kitért Kohlmann Károly, utóbb a Budán nyomtatott héber könyvek censora, Löwinger J. L., Rottenbauer József, Pewani Adolf, Fochs L. Mózes, Weil Fülöp, Breuer Lipót.[2] Voltak helytartói engedelemmel megnyilt zsidó magánintézetek is, melyek közül a Gyertyánffy-házban elhelyezett, Eibenschitz S. vezetése alatt álló leánynevelő intézet — a mai Naschitzféle — maradt fenn legtovább.[3] A szegény gyermekek és az árvák részére a hitközség a maga költségén tartott tanitót, 1804 óta az Ó-Budáról meghivott Bing Dávid működött e minőségben.

A hitközség 1810 május 13-án megbizta Wahrmannt, hogy iskolatervezet kidolgozása végett lépjen összeköttetésbe a berlini vagy más nagyobb hitközséggel, mely-

[1] Mandl Bernát, A pesti izraelita hitközség VI osztályu elemi fiuiskolájának története.

[2] Izraelita magyar irod. társ. Évkönyve 1896, 93—99.

[3] Tananyagát a budai egyetemi nyomdának az 1832—33. évre szóló zsidó naptára közli.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nek jó tanintézete van. A hitközség szándékát megvalósulás felé vezette a helytartóság 1812 aug. 18-iki rendelete, mely felszólította a népes pesti hitközséget, hogy mielőbb állítson fel iskolát.

A hitközség megnyilt iskolája — Nationalschule volt a neve — mely az Orczy-házban volt elhelyezve, kezdetben két osztályból állott, legelső tanítója Kohlmann Károly volt. Évről-évre fejlődött az intézet. Haladását a hitközség támogatása, de különösen a tanerők nagy képzettsége és szorgalma mozdította elő. Koref Hermann, Kohn Salamon, Klaber Arnold, Treuer Dániel, Rosenzweig Salamon és Reich Ignácz, — hogy csak néhányat említsünk, — dicséretére vált volna akármely más felekezeti iskolának. 1834 óta az ifjuság külön szombati istentiszteletet tartott, melyen a hitoktató intézett hozzá exhortációt. Az iskola fénykorát a negyvenes években élte. Egy hires utazó Pest város ékességének nevezte, a franczia Appert pedig, ki 1847-ben látogatta meg, úgy nyilatkozott róla, hogy az egész continensen a legkiválóbb mintaiskolák közé tartozik.[1]

1824-ben Wahrmann megkéri a helytartóságot, hogy zsidó fiu csak abban az esetben vétessék fel a gymnasiumba, ha igazolni tudja, hogy hitoktatást nyert és a gymnasiumi növendékek is részesüljenek hitoktatásban. A helytartóság, bár a piaristák provinciálisa ellenezte, teljesítette Wahrmann kivánságát.[2]

Wahrmann működése idejében vásárolta meg a hit-

[1] Pesti hitk. lev. Zsp. III.

[2] Reich Ignácz Beth-El I. 115—126.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

község temetőjét örök áron. A hitközség első temetőjét, mely 1794 óta a váczi-úton volt körülbelül a nyugoti vaspálya területén, a várostól ingyen kapta[1]; hossza 20 öl, szélessége 15 öl volt. A zsidóság a vallástörvénynyel összeférhetetlennek találta, hogy a hullákat oly földbe temessék, mely nem képezi a hitközség tulajdonát, ennélfogva, hogy legalább is bérletben birja e területet, 1804-ben felajánlotta a városnak, hogy évi bért fizet érte nemcsak a jövő, hanem a múlt évek használatáért is. 1808-ban a város új temetőt jelölt ki a zsidók számára, a váczi töltésen kívül, a régi használatát pedig megtiltotta. A hitközség az időt alkalmasnak találta, hogy folyamodást nyújtson be a városhoz, engedné át neki azt örök áron A tanács teljesítette a zsidók 1808 julius 26. előadott kérelmét, melyet vallási törvényeikre, a közegészségügyre való hivatkozással és azzal támogattak, hogy a bécsi zsidók is örökös áron, tulajdonjogilag birják sirhelyeiket. 2100 frtért, melyet a terézvárosi plébániának adott ajándékul a város, vásárolták meg 1600 négyszög öl terjedelmű új temetőjüket és ugyanekkor kőfallal kerítették be. A halottas-háznak épitését a rabbi tanácsára 1810-ben határozta el a hitközség.[2] Ennek az a haszna volt, hogy a hullákat

[1] Pest város lev., Relationes, fasc. 25, 2046. Als unter der weisen Regierung Kay. Joseph des 2-ten die Juden in der Königl. Freystadt Pest aufgenommen worden, in so lang nur einzelne Familien da wohnten liessen sie ihre Todten nach Alt-Ofen führen und begraben.

[2] Hitk. jegyk.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main UB DFG

nem temették el gyorsan, kevéssel azután, hogy a test kihült. A zsidók összezsufolva laktak és nem volt oly helyük, hol a hulla, különösen nyáron, betegség terjesztése nélkül elmaradhatott volna, ez fejlesztette ki azt a szokást, hogy a holttestet sietve adták át az anyaföldnek. A régi temetőt a város becsukatta és meghagyta, hogy 32 év múlva a hullákat takarítsák el onnan. Háromszáznál több tetem, mindegyik csontváz külön zsákba varrva,[1] vitetett a sirkövekkel együtt 1839 elul havában az új temetőbe, melyet a hitközség a városnak 1831 augusztus 29-iki engedelmével később 1000 négyszög ölnyi területtel bővitett ki.[2]

Wahrmann vezetése alatt gyarapodtak és fejlődtek a vallási és jótékonysági intézetek. Wahrmann alapitotta 1800-ban a Siur-egyletet a zsidó tudomány ápolására. Ez évben az Orczy-féle, vagyis nagy templom mellett még az új, az úgynevezett lengyel templomot találjuk; e kettőn kivül volt még egy másik imaház is, hova a spanyol szertartású zsidók jártak. Mindezek közönsége gyámolitotta az 1790-ben alapitott Chevra-kadisa és az ezzel kapcsolatos 1805-ben alakult, régente a Kazinczy-utczában elhelyezett kórház jótékonyságát, a betegeket támogató Cheszed-neurim, a betegeket látogató Bikur-chólim, a gyászolókat vigasztaló Menáchém-ávélim, az árvákat gondozó Tómché-jeszómim egyletet. Mindezen egyletek közt a szent egylet, a Chevra-kadisa erősödött meg legjobban; széles körü jótékonyságának jövedelmi forrása kezdetben hetenkint fizetett három krajczárnyi

[1] Emlékoszlop a váczi-uton levő temetőben.
[2] Pest város lev., Relationes, fasc. 25, 2046.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

tagsági díjból és a halottőrzést megváltó 24 krajczárból állott.[1]

Rituális fürdő építését 1807 január 25-én határozta el a hitközség.[2]

A mérsékletet, mely a rabbit annyira kedveltté tette, a hitközség vezetősége a tagok közt is terjeszteni akarta azon határozatával, hogy örömükben, vígságuk alkalmával kerüljék a szertelenséget. Az előljáróság 1808-ban 200 forintnyi birság alatt teszi kötelezővé, hogy körülmetéléskor, gyermekágyas nő kijárásakor (Vorgang), fejbekötésnél (Bedeckung), az új házaspár templomba menetelekor (Schulführung) rendezett ünnepélyeken csakis a legközelebbi rokonság jelenhet meg, melyet csupán mézeskalács, pálinka vagy kávé és süteménynyel szabad megkínálni, nem pedig költséges lakomával. Ha a rokonság kicsiny, úgy még öt idegent lehet vendégnek meghívni. Lakadalmi traktánál a rokonságon kívül tíz, sorshúzás szerint kijelölt ember vehet részt, továbbá az első és másod kántor, kik a kórus személyzetet csak akkor vihetik magukkal, ha utóbbit külön meghívták. Ábrahám alkalmazott, ki 1785 óta állott a hitközség szolgálatában, minden dáridón megjelenhetett. Az esküvő előtt és után való szombaton senkit se volt szabad, a rabbit kivéve, ajándékkal megtisztelni.[3]

Wahrmann rabbi-tanácsának tagjai voltak: Oppenheimer Simon, Brill Izraél és Kunitzer Mózes.

Oppenheimer Simon ben Dávid a morva Kromauban

[1] Pesti hitk. lev., Szv.
[2] Jgyk.
[3] Jgyk.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

született 1751-ben. Hogy minél több őssel büszkélkedhessék, családfáját a bibliai Ezráig vezette vissza. Rokonságához tartozott Oppenheimer Izáchár Bär ó-budai rabbi. Tanitói voltak Landau Ezekiel prágai rabbi, kinek iskolájában már fiatalon kivált,[1] Fränkels Bóruch leipniki rabbi[2] és Boskovitz Farkas, ki állitólag a metaphysika, a physika és mathematikával ismertette meg.[3] Prágában jelent meg Ámud hásáchár munkája, mely feltünést keltett plágiumával. Oppenheimer ennek bevezetését a Maimonides misnamagyarázatát megelőző előszóból vette.[4] Ugyancsak mástól való e munkájához csatolt talmudi értekezése. Az Ámud hásáchárban úgy hirdeti: Korpinkó — igy nevezi Kopernikust — és társai tévedtek állitásukban, hogy a föld mozog, az igazság az, hogy a föld áll, a többi égitestek pedig körülötte forognak. Oppenheimer szerint a hét görög bölcs Aristoteles, Sokrates, Apalton, Plato, Zeno, Fenelon, Anaxagoras, Phædon volt.

Bár első irodalmi működésének plágiuma közismert volt, később sem tartózkodott a hasonló eljárástól. Istennek meg akarván hálálni, hogy megmenekült a kolerától, 1831-ben kiadta «Nezer hákódes» munkáját, mely a hit és erkölcsökről való elmélkedéseket, lelki tisztaságra vezető útmutatásokat tartalmaz. E dolgozat

[1] Minchász Kohén (Prága 1788), 69: מובחר הישיבה המופלג החריף והשנון המפורסם הר״ר שמעון קרומנויא.

[2] Hár hákármel (Prága 1812) 7b, 10a.

[3] Ámud hásáchár.

[4] Meászéf 1790, 285—288, Sulamith II. évf. I. k., 351, rient Literaturblatt 1847, 493.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

nem egyéb, mint Jechiél ben Jekusziél Máálász hámidosz művének derekas kifosztása.[1]

Egyéb munkái a zsidó törvények házasság, válás, tisztálkodásra vonatkozó rendeléseivel foglalkoznak. Oppenheimer inkább gyűjtő volt, mint éleseszű magyarázó. Könyvei értéktelenek voltak mindjárt megjelenésükkor, most csak a curiosumkedvelőket érdeklik.

Oppenheimer 1851 január 25-én (sevát 22.) fejezte be életét száz éves korában, melynek felét Pesten töltötte, mint a rabbi-tanács tagja, később elnöke.

Brill Izrael (Ázriél) ben Sámuel Löv [2] Sasváron született 1778-ban. A míg hozzátartozói származási helyük német nevét, a Schossberg-et fogadták el családi névül, addig Izráel neje előkelő pozsonyi családjának nevét a Brill-t használta. Tanítója Boskovitz Farkas volt. A század elején jött Pestre, a hol 1853 február 3-án (sevát 25) bekövetkezett haláláig viselte a rabbi-tanácsosi hivatalt.

Brill bővítésekkel megtoldva adta ki Weil Jakab XV. századbeli irónak a metszésre vonatkozó szabályait (Buda, 1820); egyéb munkái: Én hoórecz (1821), földrajzi és történeti táblázat Magyarországról; ezen érdekes, áttekintő dolgozathoz hasonló munka sem előbb, se utóbb nem jelent meg héberül; Budán 1827-ben jelent meg Hádrász kódes czimű könyve.

A rabbicollegiumnak külföldön is tisztelt tagja volt Kunitzer Mózes budai rabbi. Mint Brill ő is 219 frt fizetést kapott a hitközségtől, míg Oppenheimer 300 frtot.

[1] Orient. Literaturblatt 1847, 478—480, 492—493.

[2] Életrajza, Magyar Zsidó Szemle XVI, 272—78.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A rabbi-tanácsosokon kívül még néhány ember működött a zsidó irodalom terén: Weisz Márkus Nissa, Stark Leó és Rosenthal Salamon.

Weisz Ungvárról származott, köznyelven Mordecháj Ungvárnak hívták.[1] 1792-ben szatócsüzletet vett Pesten,[2] melyet elszegényedése miatt néhány év múlva másra akart átruházni. Úgy látszik, hogy nem adta magát a magántanítói pályára, melyre rálépni készült, mert 1799-ben már a munkácsi urodalom bérlője, a hol rosszlelkűségével, zsarolásaival a galicziai zsidóknak panaszra adott okot. Több sikertelen kisérlet után, hogy hitsorsosait megjavítsa, 1802-ben megirta «Der Jude wie er ist» dolgozatát, melyben a király és rendek figyelmét a zsidók reformálására hivta fel. Munkáját, mely magyar zsidónak legelső heves ostroma a talmud elvei ellen, kéziratban bemutatta néhány keresztény ismerősének, kiknek tanácsát kérte, hogy mily módon használja fel azt. Minden körültekintése daczára, hogy kézirata idő előtt ne kerüljön hitsorsosai kezébe, a zsidók neszét vették a dolognak, másolatokban szétküldték Magyarországon s külföldön és csaknem az egész zsidóság megmozdult, hogy Weiszt, mint a zsidóság gyalázóját üldözzék, vállalatát elnyomják. A zsidók haragja a szerzőt arra birta, hogy a maga s iratának védelmére keljen «Der bedrängte Markus Nissa Weiss an die Menschen» füzetében (Bécs, 1803). Ebben, a zsidó törvényekből kihasogatva egyes részeket, bebizonyítani akarta, hogy korának zsidósága a közügy ártal-

[1] Életrajza M. Zs. Szemle XVII, 107—119.

[2] Pest város lev., Relationes fasc. 31, 2718.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

mára van; az orthodox, mivel a rabbinikus törvények, melyeket szolgailag követ, némely becsületes keresetforrástól visszatartják, a kereskedésre szorítják, a hol kénytelen felebarátainak kárára fondorlatokhoz nyulni; a félművelt pedig még inkább megrovandó, mert nincsenek határozott elvei, hogy vágyait kielégítse, önkényesen mindent megenged magának. A zsidóság erkölcsének kiigazítására legczélszerűbbnek tartja, hogy az uralkodó részesítse figyelemben a felekezetet, komoly, állhatatos akarattal törekedjék javítására, minek tervével állami felügyelet alatt működő bizottság foglalkozzék. Ajánlja, hogy a talmudisták nézetei, melyek a bajok kizárólagos kútforrását képezik, czáfoltassanak meg alkalmas iratokban, tegyék közzé a zsidó vallás igaz elveit, az uralkodó vegye védelmébe és biztosítsa üldözések ellen a reformálókat s híveiket, a fiatalság részére jobb iskolák emeltessenek. Óhajtja, hogy a zsidóság tiszta jövedelmének egy részéből teremtsen tőkét, melynek kamatai az indítványozott javítóeszközök költségeire fordíttassanak. A zsidóság reformjának végrehajtására Mendelssohn tanítványait szólítja fel, a keresztények jóindulatát pedig felhívja, hogy — ha zsidó nem támogatná törekvéseit — ők nyujtsanak segédkezet a zsidó vallás megtisztítására és oltalmazzák meg személyét és családját hitsorsosai támadásai ellen.

A zsidók üldözése a keresztény egyház kebelére hajtotta az igaztalan vádakkal támadó Weiszt, ki még azután is, hogy hitsorsosaitól elszakadt, reformálásukat sürgette. 1807-ben kiadta «Unpartheyische Betrachtungen über das grosse jüdische Sanhedrin zu Paris»

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

füzetét (Buda 1807), melyben indítványozza, hogy legfölebb tizenkét művelt, vallásos érzésű tagból álló zsidó egyháztanács hivassék egybe, mely az állam felügyelete alatt dolgozza ki a zsidó vallás reformját, szerkeszsze meg a reform elveit és tegye közzé azon okokat, melyek az egyháztanácsot a talmud tanaitól eltérítették. Ha az állam jóváhagyta az egyháztanács munkálatát, ennek tagjai legyenek az elsők, kik a reformált zsidó vallásra ünnepélyesen és nyiltan hitet tesznek, ezeknek valamint a reformált zsidó vallás többi hiveinek az állam nyujtson védelmet az üldöztetés ellen. Az ország zsidósága e szerint az ó-hitű vagy talmudi és a reformált zsidók csoportjára osztassék, az utóbbi feje az egyháztanács legyen, az elsőé a rabbik. A ki a reformált zsidókhoz akar állani, annak nemes cselekedeteivel kell bemutatni, hogy nem képmutatás, hanem meggyőződés vezette eljárását és próbát kell adnia, hogy gyermekeit igaz vallásos, jó emberekké óhajtja nevelni. A reformáltak közé csak azok vétetnek fel, kik tiszta vagyonuknak az egyháztanácstól kijelölt részét ama tőke gyarapitására adják, melyből jó iskolák tartatnak fenn. Szerinte a reformált zsidót azzal kellene kitüntetni, hogy megajándékozzák a polgárjoggal és a vele kapcsolatos szabadságokkal, míg az ó-hitűeket nemcsak a polgárjog élvezetétől, hanem még egyes nagyobb városokból is ki kellene üzni.

Rosenthal Salamon, a pesti hitk. előljárója Moórott született. Kereskedelmi elfoglaltsága nem akadályozta meg, hogy művelje a zsidó tudományt, pártfogolja a tudósokat, rabbikat. Gazdag, ritkaságokat tartalmazó könyvtárának még külföldön is híre volt. Folyóiratok-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ban megjelent értekezésein kívül munkái: «Bész Óven» (Buda, 1839) — melyben az újabb zsidó irodalom szabadelvűsége ellen kelt ki — a kéziratban maradt «Meléó» (1820) — czáfolata Kunitzer Ben Jóchái-ának — Modenai Leó Ari nóhém-jának jegyzetes kiadása (Lipcse, 1840). Fenmaradt levelezése művelődés és kortörténeti szempontból érdekes. Rosenthalnak Eliás fivére könyvkereskedő, a budai egyetemi nyomda bizományosa volt Pesten, a magyar zsidók sorsának intézésében a XVIII. század végén és az elmúlt század kezdetén befolyásos szerepet játszott. A héber nyelvet és irodalmat alaposan ismerte. Budán kiadott imakönyve előszavában felhivja a nőket, hogy hazájuk nyelvén ájtatoskodjanak.

Stark Leó ben Áron Trencsénből származott, élénk tollú iró volt. A héber nyelv mestereként «Águdász Sósánim» (Prága, 1817) költeményfordításokat tartalmazó gyűjteményével mutatkozott be a közönségnek.

Az említetteken kívül még Neumann Mózes Sámuel, Oesterreicher Eliezer ben Dávid, Lerner József Lichtenstadt, Saatz és az ellenbogeni kerület rabbija, a stomfai Drach Sámuel, Burgheim Áron, ki elvándorolt Weimarba, hogy Gœthet, Schillert meglássa, ezek képezték a héber irodalomban kiválóan jártasok gárdáját, mely a lakosság számához képest igen kicsiny volt.

1826 junius 24-én hetvenegy éves korában költözött Wahrmann jobblétre. Halála gyászba borította az egész hitközséget, melynek fájdalmát Weil Fülöp magántanító Ével Jiszróél vagy Todtenfeyer czimű füzetében tolmácsolta héber és német versekben. Emlékét hívei

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tisztelettel őrizték.[1] Liebner Márton 1834-ben sértőleg nyilatkozott a meghalt rabbiról, a hitközség rabbitanácsa arra ítélte Liebnert, hogy tíz hitközségi tag jelenlétében kövesse meg Wahrmannt sírjánál, azután pedig nyilt ülésen kérjen a hitközségtől bocsánatot.[2]

V. FEJEZET.

A Cultustemplom alakulása, ellenesei. Denhof Ede. A hagyományos vallási szokások hanyatlása. Bach József a Cultustemplom hitszónokának választatik, élete, jellemzése. Rabbiválasztási mozgalom. Wahrmann József Dávid rabbinak választatik. A hitközség jótékonysága az 1831. kolera idején. Schvab L. rabbinak választatik. Strelitzky Brody Dávid. Schvab jellemzése.

A békeszerető Wahrmann halálával a fiatal hitközség kebelében felbomlott az összetartó kapocs, a heterogén elemek, melyek eladdig rendben megférték egymással, különváltak. A sértett egyéni hiúságon és érdekeltségen kívül még a hitközségi tagok közt nyilvánuló vallásos ellentét is hozzájárult a pártoskodáshoz.

A bécsi hitközség 1826-ban felavatott templomának berendezése, istentiszteletének ünnepélyessége, de főkép predikátorának Mannheimer Noé gyönyörű, épületes szónoklatai a csodájukra járó pesti zsidókat annyira elragadták, hogy néhány vagyonos, művelt községi tag, különösen a tekintélyes Ullmann Gábor buzgólkodására a bécsi istentisztelet formáját rövid idő alatt a király-utczai «Fehér lúd» házban levő Cheszedneurim egylet templomában is meghonosították.

Ezen «Chorschule»-ban — rendesen Cultustempel-

[1] Életr. közli Reich Ignácz, Beth-El I, 123—127. [2] Hitk. jgyk.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nek nevezték — az istentiszteletet kórus kiséretében végezték, egyes régi imákat kihagytak, új szokásokat, ünnepélyességet, rendet állapítottak meg benne. A templom első kántora Denhof Károly Ede, az óbudai származású zeneértő volt, tanítványa Sulzer bécsi kántornak.*

A község öregei az új templomot, mint a reformeszmék terjesztőjét, a vallásosságra nézve veszedelmesnek tartották és ezért tőlük telhető módon küzdöttek ellene. Minden erőlködésük és mind meg annyi kisérletük, hogy az intézményt alapjában megingassák, haszontalannak bizonyult. Az új templom hivatalnokait pellengére állították, kétségbe vonták vallásosságukat, felfedték botlásaikat, gyöngéiket, melyeknek kiszínezésében az ellenszenven kívül a képzelet is közreműködött.

A jámborok «haszontalan luxusnak» tartották a bécsi mintára alakult Cultustemplomot és azt hitték, hogy hívei hamarosan beleunnak fentartásába. De nem úgy történt. Az érdeklődés napról-napra fokozódott iránta, megteremtői nem kiméltek költséget, hogy állandóságot biztositsanak neki s fejleszszék, tökéletesitsék.

A hitközség művelt, de különösen vagyonos tagjai fáradozásának volt eredménye a Cultustemplom. Az ő befolyásuk eszközölte ki, hogy a hitközség legyőzvén a legelkeseredettebb ellenállást, 1830 április havában az új templomot, elismerve jogosultságát, intézményei sorába vette fel. Nagy vívmány volt ez abban az időben, midőn a legcsekélyebb vallási újitások érvényesülésének elnyomását szent cselekedetnek minősitették. Míg

* Életrajza Reich, Beth-El, II. 519.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

azelőtt a Cultustemplomot kizárólag saját tagjainak bőkezűsége tartotta fenn, ezután a hitközség is hozzájárult segélyezéséhez. Ugyanaz évben, melyben a hitközség intézményei közé fogadta a reformpárt alkotását, a Cultustemplom új hajlékot nyert. Az Orczy-házba, a régi templom közvetlen szomszédságába került és itt maradt a dohány-utczai templom elkészültéig.

A vallásos buzgóság lazulása főkép a múlt század harminczas évei óta jelentkezett Pesten. A vallási szabadelvűség s haladás, mely a hagyományos szokások és szertartások elhanyagolásában állott, erősen terjedt a zsidó lakosság rétegeiben. Oppenheimer Simon 1831 május 8-án panaszt tesz az előljáróságnál, hogy néhány szatócs és dohányárús szombaton és ünnepnapon is nyitva tartja üzletét. A hitközség megtiltja ugyan az ünnep megszegését, de ennek nyomán még se volt látszata a vallási viszonyok javulásának. 1832-ben a pozsonyi rabbi, Szófér Mózes is beavatkozik a pestiek hitéletébe, mivel néhányan, az egyik rabbi-tanácsos beleegyezésével, rokonaik sírjára oly emlékjeleket állítottak, melyeken emberi alakok voltak kifaragva. A pozsonyi rabbi meghagyta, hogy a szobrokat távolítsák el a temetőből, mert a zsidó vallás szellemével össze nem egyeztethető, hogy szobrok előtt ájtatoskodjék az ember.* Szófér Mózes intésére a pestiek ügyet se vetettek. Sőt még ugyanazon évben elhatározták, hogy a rabbitanácsosok csakis a templomokban végezzék az esküvőket, nem pedig, mint addig szokták, az udvarokban. Sokan voltak, kiknek e czélszerű intézkedés nem tet-

* M. Zs. Szemle VIII, 111.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

szett; a zsidó vallás ellen intézett vakmerő merényletnek tartották ezt is.

A hitközség vénei a régi vallási szokások hanyatlásáért a Cultustemplomot tették felelőssé. Az volt a meggyőződésük, hogy a lankadó hitélet csakis ennek romjain erősödhetik meg újra.

Ez a felfogásuk indította őket arra, hogy valami módon beszüntessék. Midőn a prágai zsidók 1832 ben Bécs és Pest mintájára rendezett istentiszteletü zsinagógát akartak épiteni, a cseh helytartóság a magyar helytartóság közvetitésével tisztába akart jönni, hogy mi képezi a pesti Cultustemplom pénzforrását, milyen az istentisztelet nyelve, nem esik-e kifogás alá hivei és alkalmazottainak viselkedése. Pest város tanácsa a helytartóság információt kérő leiratát elküldte a Cultustemplom elnökének, ki, mint magától értetődik, ennek viszonyairól és hivatalnokairól a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott. Az orthodoxok neszét vették a dolognak és hogy a pesti haladók templomát és a tervezett prágait is egy csapással megsemmisitsék, szószólójuk: Rosenthal Salamon felkérte a pozsonyi rabbit, hogy a történtekről haladéktalanul értesitse Lämel nemest, ki akkor Bécsben tartózkodott és adja tudtára, hogy a pesti haladó templom alapitásánál többrendü szabálytalanság és visszaélés követtetett el. Nem a kormány helybenhagyásával, hanem a városi hivatalnokok megvesztegetésével jött létre és mig Bécsben a község legnagyobb része a modern imaház alakitásának eszméjét köztetszéssel fogadta, a miről az osztrák kormánynak is tudomása volt, addig Pesten a község kétharmadrésze és ezen

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

kívül a vásárokra feljáró vidéki zsidóság is ellensége az új templomnak. A Cultustemplom híveit oly nagy költségek terhelik, hogy a türelmi taksát sem képesek megfizetni, noha a városi hatóságot azzal hitegették, hogy nem viselnek külön templomi adót. Az utasítás folytán Lämelnek, kinek a «kórustemplom tövis a szemében», a bécsi kormányt arra kellett volna indítani, hogy küldjön ki egy megbizható férfiut, ki a tényállást jámbor, szavahihető emberek vallomása alapján kideritse, mely, a mint az orthodoxok remélték, végzetes lesz a pesti és prágai haladók ügyére. Ez a sikertelen kisérlet volt az utolsó, mely a Cultustemplom megsemmisitésére irányult.

A pestiek a Cultustemplom alapitásánál a bécsi templom istentiszteletét, berendezését, szokásait követték.

Az osztrák példa utánzása nem lett volna tökéletes, ha a pestiek figyelmen kivül hagyják a hitszónoki állás szervezését, melynek betöltésénél főkép arra fektették a súlyt, hogy a predikátor tiszta német nyelven tudjon beszélni.

Nem rabbi kellett nekik, kinek beszédeiben a zsidó ismeret, ötlet, éleselműség, vallásos meggyőződés versenyre kél egymással, hanem olyan ember, ki gondolatait Schiller és Gœthe nyelvén képes kifejezni. Elhatározásukat nemcsak a műveltség és izlésük vezette, hanem a felekezet érdeke is. A zsidó predikációk ugyanis az egész országban, a városi és falusi zsinagógákban a ghettó nyelvén tartattak, a zagyvalékos zsidónémet nyelven, mely a zsidók körén túl gúny tárgya volt és nyomós érv, hogy a zsidó nemcsak szokásaiban különödik el a társadalomtól, hanem még nyelvében

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

se akar vagy tud hozzásimulni. A fővárosi hitközség egynémely tagja tehát, kik a jargont kiszorították a szószékről, meg akarták mutatni, hogy a zsidóságban meg van a szándék megjavítani hibáit — melyek közé nyelvhasználatát is sorolták — és hogy szokás s műveltség által beolvadni képes a társadalomba, melynek jogaiért áhitozott.

A reform szolgálatában álló Cheszed-neurim egylet hitszónoki állása elnyeréseért többen versenyeztek. A pályázók közül Bach József került ki győztesnek, a kit az egylet elöljársága kezdetben ideiglenesen szerződtetett.

Bach 1784-ben született Ó-Budán. Önéletrajzában * beszéli, hogy a talmudban már gyermekfővel jeleskedett, e miatt úgy nyilatkoztak felőle, hogy majdan «talmudi előkelőség» válik belőle. A zsidók körében ez volt valaha a legmagasabb rang, mely után szegény, gazdag egyformán törte magát. A talmud tengerén mélyreható elme, taglaló és összefoglaló képességgel eligazodni, a felhalmozott tudást minél számosabb tanítványnyal közölhetni a zsidó vágyak legmagasabbika volt, melynek elérése tekintélyt és emlékezetes hírnevet biztosított. A fiut vagy elnézően itélte meg környezete, vagy pedig elhagyta akarata, hogy megfeleljen a belé vetett reményeknek. Annyi bizonyos, hogy a jóslat nem teljesedett, talmudi ismerete nem lön nagyobb szerénységénél, melyet legjobb barátjai csak néha és akkor is kis mértékben leltek meg benne.

* Selbstbiographie von weiland Dr. Joseph Bach, az előszót Dr. Kayserling M. pesti rabbi irta. Bach életrajza: Reich, Beth-El I, 46—55.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Szülővárosában fennállott ugyan zsidó népiskola, az elfogult szülők azonban, ha tehették visszatartották innen gyermekeiket. Megalapították, mert József császár rájuk parancsolta, de nem azért, mert hasznát méltányolták. Az új intézmény, a népiskola olyan volt még a zsidók körében, mint maga a zsidóság az országban: tűrték, de nem szerették. A ghettó félt tőle, azzal gyanusította, hogy a zsidó vallásos érzés megölője.

Bach nevelésére is ránehezedett e balhit. Aggkorában beszéli,* hogy tizennyolcz éves lévén alig tudott hibátlanul németül olvasni, a német írás pedig teljesen ismeretlen volt előtte. Az elmulasztottat Trautenauban pótolta, hol vasszorgalommal sajátította el a német műveltség legelemibb részeit. Ezen kis városkában egy szersmind alkalma nyilt, hogy tágítsa szűk látkörét, mely addig nem terjedt túl a zsidó törvények területén.

Külföldi tartózkodási helyén a zsidóságnak egészen más volt a szelleme, mint Ó-Budán. A különbség szinte akkora volt, mint a két város közti távolság. A cseh hitközségekbe, Trautenau se képezett kivételt, Németországhoz való közelségük miatt Mendelssohn Mózes eszméi és tanitványainak felvilágodottsága előbb vonultak be, mint Ó-Budára. A beköltözött német szellem elhintette a műveltség magvait és a vallási felfogást új irányba terelte. Hatásának eredménye volt, hogy a zsidóság a talmud karjai közül elkivánkozott a nép- s középiskolákba, az egyetemek falai közé, izlése finomult, nyelvérzéke fejlődött, elsajátította a társadalmi érint-

* Selbstbiographie.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

kezés tetszetős formáit, de másrészt vallásos gondolkodásában és szertartásos gyakorlataiban lanyhává vált. Ekkép a berlini zsidó bölcs s társaságának szelleme teremtett s pusztított. A vallás terén bekövetkezett rombolás okát azonban Csehországban nemcsak a német eszmék képezték, hanem a sabatheus és frank mozgalom is, melynek nagyszámú hívei előőrsei voltak a szabad vallásos gondolkodásnak. Az a sereg, mely Sábátáj Czevi majd Frank József messiás voltára esküdött, már a német eszmék beköltözése előtt nyiltan vagy titokban vallotta, hogy a vallási törvények közül sok elvesztette érvényét, megtartásuk nem kötelező.

Az új világ, melyet az ó-budai ifju előtt környezetének gondolkodása és a Mendelssohn gárdájától szerkesztett Hámeászéf héber folyóirat olvasása feltárt, oly vonzó volt, hogy szakítva neveltetésének előitéletével a talmudot és magyarázóit felcserélte a gymnasiumi tankönyvekkel. Legényember létére a kezdő apró gimnazistákkal egy padba nem ülhetett, iskolába pedig különben se járhatott volna, mert a nappalt kenyérszerzésre kellett neki fordítani, ezért tudományszomjának lecsillapítására az éjjeleket használta fel Prágában, hova Trautenauból költözött. Vasszorgalmával néhány év mulva annyira vitte, hogy beiratkozhatott a prágai egyetemre.

A fáradhatatlan önképzésben eltöltött esztendőknek Bach nemcsak hasznát látta, hanem kárát is. A magántanulót, ki saját erejéből, mások utmutatása nélkül végezte a gymnasiumi osztályokat és e mellett megtanulta a franczia, olasz nyelvet, a siker önhitté, gőgössé tette. Ez a hibája okozta, kogy később pesti hívei

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

és pályatársainak nem vált kedveltjévé. Nem szenvedhették, mert magán kívül nem akart mást művelt, tudós embernek elismerni; mosolyogtak felette, mert szakadatlanul és mindenkitől hódolatot követelt.

A bölcsészeti tanfolyam befejezése után Bach a cseh főváros polytechnikumán vétette fel magát, a hol idővel a felső mathematikából elnyerte a «magister» címet.

Mialatt mohó vágygyal szítta magába a tudományt, nem gyötörte a gond, hogy mint fogja jövőjét biztosítani. Csak akkor, hogy bevégezte az egyetemet s oklevelet nyert, harmincz éves korában gondolt arra, hogy a leczkeadás, nevelősködéssel, melyből eladdig tengődött, boldogulni lehetetlen. Az akkori sajátságos korszellemben rejlett — írja önéletrajzában — hogy oly későn ébredtem az élet anyagi követelései és szükségei józan felfogására. Senkinek se jutott eszébe, hogy valamely kenyérbiztositó szaktudományra szánja magát; abban az időben a tudományt nem tekintették fejőstehénnek; a tudomány iránti lelkesedésből tanultak; tisztán a tudás kedvéért iparkodtak a tudásnak terjedelmet és intensitást adni; a tudomány meleg szeretete, az igazság iránt való lángoló vágy volt az egyedüli vezérlő ok.

Elkeseredve, hogy képzettsége értékesítésére méltó teret nem nyerhetett, visszatért Ó-Budára, melyet több, mint húsz esztendeje nem látott. Évtizedeken keresztül felvilágosodott emberek közt forgolódott, nem csoda tehát, ha visszatetszettek neki szülővárosának viszonyai, melyek ugyanazok voltak, mint gyermekkorában. Abban a hitközségben, hol Chorin Áron főinquisitora viselte a rabbihivatalt, a műveltség még mindig a til-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tott gyümölcsök közé tartozott, a szabad gondolkodásával pedig eretnekként bántak. Nehogy lelkének fájdalmát vakbuzgó környezetének gyülölete, üldözése növelje, színleg alkalmazkodott származási helyének szelleméhez. A mennyiségtan magistere hosszú szünet után újra a talmud problemáival foglalkozott és cselekedetei, nyilatkozataiban elnyomta, óvatosan kerülte a szabad szellemet, melyet Csehországból hozott magával. Nyomasztó helyzetében megváltásként üdvözölte házasságát, mely vagyont, függetlenséget juttatott neki és alkalmat, hogy elhagyja Ó-Budát. De szerencséjét nem élvezhette sokáig; ékszerüzlete, melyet apósa nyitott neki, tönkre ment. Hogy enyhítse családja inségét, Ó-Budán, melynek légkörét nemrég még fojtónak találta, a zsidó iskolában a német s héber nyelv oktatását, a talmud ismertetését vállalta magára. Szegény iskolamester volt, midőn a pesti társulat hitszónokának választotta meg.

A száraz mathematikus meghökkent a hirtelen változáson. Honnan vegyem a dialektikai ügyességet, a diszes beszédet, a szónoki virágokat, a teremtő képzeletet, hogy a hallgatóságot elragadjam, megnyerjem? — írja önéletrajzában. Oly feladat volt ez, melyre nem látszottam rátermettnek. Soha sem foglalkoztam homiletikával és szónoklatokat se olvastam soha. Azon időben különben még az előhaladott műveltségű, de az istentiszteleti reformokban messzire elmaradt Németországban se voltak zsidó hitszónokok, Hamburgot kivéve. De az önbizalom, erős akarat és némi becsvágy oly életpályára lépni, mely tiszteletet szerez, bátorítottak s rábirtak, hogy e merész kisérlethez fogjak.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

A szokatlan téren, a szószékről Bach könnyebben hódította meg híveit, sem mint remélte. Legelső beszédei, melyek nyomtatásban is megjelentek,[1] bár gyarló productiók, lelkes közönsége előtt remekműveknek tetszettek. Kedvezően fogadták, noha tartalmuk sovány és hiányzik belőlük a zsidó egyházi beszédek zamatja: a szentirás és irodalmának szellemes magyarázata. Hívei azonban nem törődtek a fogyatkozásokkal, megelégedtek, ha szónokuk ajakáról sok idegen szóval vegyítve pergett a színészies pathoszszal s ügyetlen taglejtések kíséretében előadott német szó, melyet Bach és hívei fölötte nagy örömére keresztény papok és tanárok is meghallgattak. Mint az ornatus az istentiszteletet végzők testén — Bach harmincz éven keresztül viselte első ornátusát, míg el nem rongyolódott — és a szép német szó a pap ajkán, ép oly ujság volt ekkor a keresztény ember a zsinagógában. A hívek arcza boldogságtól sugárzott és nem győzték Bachot magasztalni, ha más felekezetűek jelenlétében a zsidók hazafias érzése, az uralkodó ház iránti hűségéről szólt beszédében. A közönség azt hitte, hogy mindez eljut a nádor, a király füléhez és egyengeti az emancipáczió útját. Bach mindenesetre elérte, hogy Ferencz király dicsérettel jutalmazta tevékenységét s megadta neki a türelmi jogot, a mi nem volt megvetendő kitüntetés abban a korban, midőn pesti zsidók ezreket költöttek a puszta commorátióért.[2]

[1] Homiletische Erstlinge, Pest 1827; bírálata Löw Lipót, Der jüdische Congress munkájában 108—111.

[2] Pesti hitk. lev., Rb.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Bach le tudott szokni azon hibákról, melyek kezdetben elételenitették szónoklatait. Ferencz császár felett tartott és nyomtatásban is megjelent gyászbeszédében[1] már gáncsolója sem találhatott kifogásolni valót. Tartalma és hangja arra vall, hogy az ékesszólás jeleseit haszonnal, tanulmányozta, miáltal izlését és szónoki képességét annyira fejlesztette, hogy a jelesebb német hitszónokok egyike lett Magyarországon, kinek beszédei a vidékről felrándult zsidókat — igy az aradi, nagy-kanizsai és szegedieket — megbarátkoztatták az eszmével, hogy községükben rendezett istentiszteletet tartsanak és a jargont német beszéddel helyettesitsék.

Bachnak elvitázhatatlan érdeme, hogy Ausztria-Magyarországban Mannheimer után ő volt az első, «ki az istentiszteletnek visszaadta méltóságát, emelkedett módon nyujtott a népnek oktatást s a szellemnek táplálékot».[2] Feladatom volt — irja a pesti hitközségnek[3] — az isteni tan gyönyörű drágakövét, mely ügyetlen beékelés és foglalat által egészen eltorzult, gyakran alig volt látható, a népnek csillogó fényében bemutatni, feladatom volt, hogy a zsidóság szellemi mágvát világossá s tisztán érthetővé tegyem, hogy hiveimet öntudatra ébreszszem, hogy jogos büszkeséggel nevezhessék magukat zsidóknak.

A mint a német, úgy a magyar beszéd terén is úttörő volt Bach. A Kossuth szerkesztésében megjelent Pesti Hirlap közli,[4] hogy egy elhunyt zsidó egyetemi hallga-

[1] Worte an heiliger Stätte. 1835.
[2] Pesti hitk. lev., Rb.
[3] U. i. [4] 1844 márcz. 7. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tónak az Alma mater udvarán felállított ravatala előtt szívreható magyar beszéddel lepte meg a hallgatóságot, 1844-ben. Tudomásunk szerint ez volt Magyarországon a legelső alkalmi beszéd, melyet zsidó hitszónok magyarul tartott. A templomi szószéken azonban Bach nem használta a magyar nyelvet, melylyel Isten szabad ege alatt próbálkozott meg. A magyar szó a zsinagógában ekkor még csak a király imára szorítkozott. Szeged volt az első, hol V. Ferdinánd születésnapján, 1840 április 19. Bauer Markfi Hermann hitközségi jegyző a királyimát magyar fordításban rebegte el. A «Hirnök»[1] magasztalva emlékszik meg a szegedi hitközség hazafias eljárásáról. Bauert megelőzte Rosenthal Móricz budai tanító, ki magyar zsoltárfordításának[2] előszavában úgy nyilatkozik:

«A mult Országgyülés alatt Pozsonyban lévén, s halván, hogy a lelkes magyar szónokok pártoló szavukat, az e honban lakó Sidók javítandó ügyében is föl emelék, rögtön elhatározván magamban a nemzet oltárára legelső letenni hálám gyümölcsét; s hogy gyönge erőmhöz képest, a legbiztosb eszközt adjam Hitsorsosim kezökbe a nagyszerű közcélnek, a nemzeti nyelv fölvirágoztatásának megközelítésére, Izrael könyörgéseit az eredeti text után magyarra fordítám, s belé iktatám a király és honért való imát (mely már Zala-Egerszegen 1834. honi s német nyelven általam szerkezve sajtó alá adatott) s mely, — mint a literaturi feltolakodás egyik vakmerő példája — idegen kéztől szerkesztetve már meg is jelent.»

[1] 1840, 37. sz. [2] Buda 1841.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Midőn a hitközség feloszlatta az egyleti templomokat Bach működési teréül az Orczy-házban épített új zsinagóga jelöltetett ki. Addig a Cheszed-neurim egylet tartotta, ezután a hitközségnek lett hivatalnoka, ki 1830 óta a hitszónokláson kívül a város két gymnasiumában a hitoktatást is végezte, melyért a vagyonosak, a kik különben kis részét képezték a tanuló ifjuságnak, fejenként egy forintot fizettek. Később a városi tanács felszólítására a zsidó rabok hitoktatását is magára vállalta. A városi tanácsosok jelenlétében vasárnaponként nagy sikerrel s tetszéssel tartott erkölcsjavító beszédeket a Rochus kórház pinczéjében elhelyezett dologházban; ingyenes fáradságát a város és a helytartóság dicsérő irattal jutalmazta meg.*

Bach dicsőségének magaslatán csak addig tudott megmaradni, mig a hitközség nem választott rabbit. Mihelyt az évek hosszú során át üresen állott rabbiszék 1836 ban betöltetett, híre és méltánylása gyorsan alászállott.

Közóhaj volt már 1828-ban, a hitközség vallás- és erkölcsi java kivánta meg, hogy a rabbihivatal jámbor, békeszerető, erős kezű férfiúra bizassék, ki a pártok közt levő ellentéteket kiegyenlítse, műveltsége, szónoki tehetsége és papi tudományával az orthodoxok és haladók követeléseinek megfeleljen. A pestiek megkivánták, hogy rabbijuk a szív és ész jelességein kívül azzal is dicsekedhessék, hogy nem lengyel származású. Pap-hoz nem méltó viselkedésük, viszálykodó természetük és a műveltség gyülöletével váltak ellenszenvessé a

* Pesti hitk. lev., Rb.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Galicziából bevándorolt rabbik, kik ez időben valósággal ellepték Magyarországot.

Rabbicandidáló bizottságot a nagy és lengyeltemplom egyesülése idején küldött ki a hitközség. A bizottság 1829 november 8-án a balassa-gyarmati, boldogasszonyi, nagy-magyari, pollnaui, prossnitzi, temesvári rabbikat és Wahrmann Dávid Józsefet, a volt rabbi fiát jelölte.

Választásra azonban csak Bródy Sámuel pollnaui, Oppenheimer Hirsch temesvári és Strasser Lázár nagy-magyari rabbik ajánltattak.

Wahrmann Izraél özvegyét bántotta, hogy fia kimaradt a választandók sorából. Deczember 16-án felhívást intézett a község tagjaihoz, hogy jelöljék fiát is, ki Visniczen a rabbi teendőket végzi és adják rá szavazatukat. Elmondja benne, hogy férje halála előtt néhány héttel úgy nyilatkozott, hogy szeretné, ha fia viselné hivatalát. A haldokló kívánságát figyelemben kell részesíteni, különösen férjeét, ki annyi érdemet szerzett hitközsége körül. Nem szabad mellőzni a zsidó törvénykönyv ama szabályát, mely meghagyja, hogy a pályázók közt a meghalt rabbi fia és unokája elsőségben részesül. Fiának különben a hitközség már 1826-ban, midőn atyja felett gyászbeszédet tartott, nyilt ülésben igérte meg, hogy a rabbiválasztásnál méltányolni fogja. A meghalt rabbi érdemein kívül, melyeket fiával szemben kellene meghálálni, Wahrmann Dávid Józsefet a saját erényei és képességei is méltóvá teszik a rabbiállásra. A bölcsészet doktora, birja a német s latin nyelvet, a talmudtudományban már fiatal korában vált ki. Figyelmébe ajánlja a hitközségi

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
UB
DFG

tagoknak, hogy fia módos ember és a pesti toleráltak közé tartozik.

Az asszonyi közbenjárásnak megvolt az az eredménye, hogy a karácsonyi gyülésen Wahrmannt is felvették a jelöltek közé, a következő vasárnap pedig, a chánuka ünnep hetedik napján a három jelöltet csak egy-egy szavazat támogatta, míg Wahrmannt szótöbbséggel választották meg. Véglegesen deczember 29-én kiáltották ki rabbinak. Abban a levélben, melyben kinevezéséről értesült, a pestiek azon óhajukat fejezik ki, hogy az új rabbi Magyarország mintaközségévé emeli majd gyülekezetét.

Wahrmann örömmel fogadta a megtiszteltetést, de hivatalának elfoglalására az év végeig kért halasztást, mivel üzleti ügyeit előbb nem bonyolithatta le. Az idő letelt, de Wahrmann nem érkezett meg.

A következő Isten verte esztendőben a rabbikérdésről a kolera terelte el a figyelmet. Az ázsiai betegség a budapestiek közt is tömegesen szedte áldozatait. Mivel az Orczy-ház is a fertőzött helyek közé tartozott, ennélfogva az ott levő templomokat az uraság ügyvivője becsukatta; a szeptember 8—30-ig tartott nagy ünnepek alatt Bach hívei a Griesbachteremben, a régi zsinagóga látogatói pedig a Hattyuteremben végezték istentiszteletüket. A szerencsétlen időszakban a pesti hitközség erején felül gyakorolta a jótékonyságot. A járványnyal együtt bekőszöntött éhinségben nemcsak a szegény zsidókról gondoskodott, hanem naponta még nyolczvankét keresztény családot is élelemmel látott el. József nádor köszönetét fejezte ki neki az inségesek felsegélyezése miatt.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

Az 1832 február 28-iki gyülésen, melyen megállapították Wahrmann fizetését és teendőit, elhatározták, hogy más rabbi után néznek, ha egy év alatt nem foglalná el állását. Hivatalos kötelességeül kijelölték, hogy két hetenként tartson predikácziót, felváltva a régi és a Cultustemplomban; fizetésképen lakást és 1600 frtot szavaztak meg, de utóbb Wahrmann kívánságára felemelték két ezer forintra. Wahrmann Pestre jövetele azonban elmaradt, 1833 legelején hajlandó volt ugyan atyja örökébe lépni, de a hitközség ez alkalommal már nem vette figyelembe ajánlatát.[2]

Időközben tekintélyes férfiak néhány kiválóbb rabbit ajánlottak a pestieknek, de egyik sem volt olyan, ki a hitközség követeléseinek mértékét elérte volna. Hogy minő papot óhajtottak a pestiek, erről tájékoztatást nyujt a helytartósághoz intézett beadványuk, melyben előadják, hogy két párt van a hitközségben, az egyik kívánsága, hogy a választandó rabbi a régi idők elveit vallja, a nagyobb és jobbik rész pedig azt óhajtja, hogy felvilágosodott rabbi hirdesse Isten igéjét, a ki a hitet összhangba tudja hozni az erkölcsesel, a ki német szónoklataival az ifjúságra és az erkölcsjavításra befolyást gyakorol. Ha Pest, hova vásárokkor a vidéki zsidóság tömegesen jár, oly rabbit választana, ki talmudi-kaldéus értekezéseivel meggyülölteti a reformot, elnyomja a sarjadó culturát, úgy ez a vidékre káros hatással lenne. Ha a vidéki zsidók művelt rabbi ajkáról hallanák az erkölcs és hit igéit, otthon is terjesztenék

[1] Htk. jkv.

[2] Pesti hitk. lev., Rb.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

mindama jót, mivel Pesten megismerkedtek. A hitközség kéri, hogy Anglia, Német- és Franciaország mintájára, hol áldásos befolyást gyakoroltak hitsorsosaikra a képzett rabbik, Pesten is felvilágosodott pap alkalmaztassék, a ki német hitszónoklatot *is* tartson és az istentiszteletet eredeti tisztaságába helyezze vissza, a korszellemhez alkalmazza. Érezzük, hangzik keserű vádjuk, «dass unsere Rabbinen denen es an Sinn und Plan mangelt, der Nation bereits viel Schaden zugefügt und uns bisher von der Gleichstellung und Genuss des Bürgerrechtes abgehalten».[1]

Oppenheimer Bernát eibenschützi és Chájesz Hirsch zolkievi rabbira, noha befolyásos ajánlóik voltak, valószinűleg az okból nem vetettek ügyet, mert az említett óhajok megvalósítására nem nyujtottak elég garanciát.[2]

A rabbiválasztás kérdésének megoldásához a hitközségi alapszabályok szentesítése (1833) után fogtak hozzá komolyan a pestiek. A hitközség megbízta Rosenthal Salamont, forduljon Zunz Lipóthoz, hogy ajánljon Pest számára a viszonyoknak megfelelő rabbikat. Rosenthal, ki a rabbiválasztásnak fontosságát és szükségét héber felszólításban ismertette a hivekkel, eleget tett a hitközség kívánságának. Megkérte a «Gottesdienstliche Vorträge» tudós szerzőjét nevezzen meg három jó hírű rabbit, kik nem küzdenek a teljes eman-

[1] Pesti hitk. lev., Zsp.

[2] A rabbiválasztási mozgalmakra vonatkozólag Büchler Sándor, A pesti zsidó hitközség multjából, M. Zs. Szemle VIII, 109—118.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

czipáczióért, istenfélők, műveltek, jeles német hitszónokok, bő zsidó ismeretek felett rendelkeznek. A magyar nyelv tudását nem követelte Rosenthal, mert még abban az időben egész Magyarországon nem volt hitközség, hol a magyar szó utat tört volna magának a zsinagógába. A magyar nyelvet az elemi iskolákba szorították, ahonnan nem terjeszkedhetett ki a hitközségi életbe, mert útját állotta a német nyelv hatalma, a német ismeretekhez való erős hajlandóság. Zunz válasza nem maradt ránk, nem tudjuk tehát, hogy kikre irányította a pestiek figyelmét. De nem lehetetlen, hogy Schvab Löv Oroszlán prossnitzi rabbit* ajánlotta, kinek a hitközség 1834 deczember havában Rosenthal közbenjárásával felajánlotta a rabbi hivatalt.

Schvabnak kiváncsian várt válasza január hó végén érkezett Pestre. Általános volt a hit, hogy a prossnitzi rabbi habozás nélkül nyujtja ki kezét a 2000 tagot számláló község után, de mily nagy volt a meglepetés, midőn remek héber levelében, melynek soraiból Schvab egész lénye, a tiszta jellem, hímezetlen szókimondás és az önérzetes férfiasság bontakozik ki, vonakodik az igent kimondani. Mielőtt a pestiek hizelgő ajánlatát elfogadná, tudni akarja, hogy egy szívvel-lélekkel kívánják-e rabbinak, mert tartózkodási helyén a békét óhajtja első feltételül. Továbbá felvilágosítást kér munkakörének terjedelméről és előre kijelenti, hogy visszautasítja a pestiek meghívását, ha tevékenysége csakis arra fog szorítkozni, hogy miként Horovitz bécsi rabbi, csupán vallási kérdésekben legyen döntő

* Életrajza: Ehrentheil M., Jüdische Charakterbilder.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

biró, a mire minden rabbitanácsos képes, vagy hogy a haladók ki legynek vonva hatásköre alól. Schvab működési köre határait pontosan kijelölve akarja maga előtt látni, de egyszersmind a maga képessége és tehetségének is világos képét nyujtja, hogy megitélhessék, valjon megfelel-e az igényeknek. A bécsi Mannheimer és a hamburgi Salomon Gotthold előadási modora, mely az ékesszólásnak pathoszszal kiszinezett foglalatába csakis bibliai verseket, menten minden talmudi mondástól illeszt, nem sajátja. Vallás-erkölcsi előadásait olyanoknak tünteti fel, melyek nem követik ugyan a rhetorika szabályait, de mindazonáltal meg van győződve, hogy a müvelt hallgatók izlésének is megtudnak felelni. A szemforgató, a szinlelt jámborságot nélkülözik beszédei, szintúgy az útszéli, a megalkuvó morált. Az irás és a bölcsek mondásainak magyarázatában mértéket tart, ellensége az erőltetett szellemeskedésnek, melylyel kartársainak nagy része az időben annyira rokonszenvezett.

Schvabnak ezen őszinte nyilatkozata, melyet Rosenthal az elöljáróságnak bemutatott, lelkes hatást szült. Rosenthal márczius 11-én értesíti Schvabot, hogy az elöljárók: Breisach Izsák, Ullmann Gábor, Kadisch Joachim, Rosenthal Izsák valamint az egész hitközség közakarattal őt jelölték rabbinak, hatásköre csak olyan lesz, mint más rabbié; hogy a pártok közti béke fennmaradjon, egyik hónapban a régi templomban fog előadást tartani német szavakkal kevert jargon nyelvjárással, a másik hónapban a haladók imaházában fog tiszta német nyelven szónokolni; fizetését — 1000 frt törzsfizetés, 200 frt lakbér, niszán és

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tisri hóban kétszeres díj — ha keveselné, megnagyobbítják és úgy intézkedjék, hogy bevonulása 1835 pünkösdje előtt megtörténhessék.

A józsefnapi vásár után összehivott nagygyülésen egyhangulag Schvabot választották meg, a ki időközben megfogadta a prossnitziaknak, hogy míg a megválasztásától számított öt év le nem telik, addig állomását nem fogja elhagyni. Ezenkívül a pesti vásárról hazatért hívei oly kuszáltaknak tüntették fel a pesti hitközség viszonyait, hogy Schvab szépen megköszönve a belé helyezett bizalmat, visszautasította a pestiek választását. Hasztalan nyugtatta meg Schvabot Ullman Gábor és Rosenthal Salamon, hogy csupa tisztességtudó emberrel lesz dolga és hogy Pest nem Ó-Buda, hol a nyilvános botrányok egymást érik az egész éven át, Schvab hajthatatlan maradt.

Három hónappal a történtek után Schvab Gans Mihály közvetítésével arról értesíti Rosenthalt, hogy egy közbejött esemény megváltoztatá elhatározását és kész engedelmeskedni a pestiek meghivásának. Öröm, lelkesedés járt e hír nyomában. Az augusztus 16-iki gyülés egyhangulag kiáltotta ki Schvabot rabbinak. Isten segítségében bízva — irja köszönő levelében — el akarom fogadni hitközségükben az oktató tisztet a vele kapcsolatos kötelességekkel és a hitközség java s becsületeért szeretettel s buzgalommal eltelt szívvel akarom csekély erőmet az Istentől számomra kijelölt szférában annak szentelni, hogy előmozditsam s terjeszszem a vallás-erkölcsi gondolkodást és cselekvési módot.

A választási okmányt Pollak Leon és Kassovitz J. H.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

vitte Prossnitzba, honnan szeptember 3-án értesítették a hitközséget tapasztalataikról. Személyes meggyőződésünk szerint — irják — egyénisége teljesen megfelel a közhírnek, egyszersmind mindazon szép tulajdonok felett rendelkezik, miket pályája és hivatása megkíván és a mikre mi mindig igényt tartottunk; szigorú vallásossága és erkölcsi elvei, kiterjedt ismeretei a zsidó theológiában és egyéb tudományokban, helyes pillantása az időkbe és egészséges itélete valami rendkivülivé emelik.

Miután a morva guberniumtól elnyerte a kivándorlási és a magyar helytartóságtól a letelepedési engedélyt, Schvab magyarországi útjára készült. 1836 január 17-én hagyta el Prossnitzot, hol 1831 óta működött. A mily nagy volt híveinek fájdalma távozása miatt, oly epedve s szeretettel várták őt jövendő működési helyén. Bécsben a pesti hitközség képviseletében Schvabot Rosenthal Zsigmond üdvözölte, ki elragadtatással tudósította a pestieket lelkipásztoruk vonzó egyéniségéről.

1836 január 28-án tartotta Schvab bevonulását Pestre. Első szónoklata, melyet a nagy zsinagógában, épügy a második, melyet a Cultustemplomban tartott, oly sikeres volt, hogy Rosenthal Salamon a pozsonyi és gyöngyösi rabbikhoz intézett levelében nem győzi eléggé magasztalni; érdemes messze földeket megjárni, hogy hallja az ember — irja az utóbbinak. Rosenthalnál még hivatottabb férfiú, Brill Sámuel Löv rabbitanácsos is rajongással szól Schvab beszédeiről, melyek közül csak néhány jelent meg nyomtatásban.* A kor-

* M. Zs. Szemle XVI, 130.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

szerű predikáczió törvényhozójának nevezi őt, kinek előadásában kellem, kifejezéseiben elevenség nyilatkozott meg, velük eszmebőség, felséges életbölcseség, a biblia és irodalmának meglepő és csodálatos magyarázata egyesült úgy, hogy sem elődei, sem korabeli utánzói nem tudták túlszárnyalni.

A pestiek ez időben méltán büszkélkedhettek, hogy sehol az országban nem tartatnak oly szép istentiszteletek, mint náluk. A mint az új rabbi, úgy a két zsinagóga kántorai is megtettek minden lehetőt, hogy áhitatot ébreszszenek a közönségben. A Cultustemplomban Denhof fejtette ki éneklőtehetségét, a régiben pedig a nagy hirű Strelitzky (Brody Dávid, meghalt 1848-ban), a zsidó egyházi dallamok mestere, kinek művészetét hiven jellemzi sirfelirata e szavakkal: Er hat es verstanten die gantze Leidensgeschichte des Judenthums in einem Ton zu erzählen.

Schvab működése jelentős befolyást gyakorolt a hitközség életére. Békés hajlama, vallásossága, mely a szélső orthodox és a tulzó reform iránytól egyformán távol állott, eltüntette a régi pártoskodásnak utolsó maradványát is. Az egyetértést, melyet 1830 óta Ullmann Gábor elnöksége alatt sikerült megszilárditani — a hitközség ekkor készült pecsétjére ez okból vésték a Concordia szót, alatta pedig a két egymást szorító kezet — Schvab soha se zavarta meg. A békés viszonyoknak áldásos hatása volt a vallási és culturális intézmények fejlődésére. De ajka nemcsak a vallásosságot, müveltséget terjesztette nemcsak a felekezeti öntudatot erősitette, hanem pártolta a hazafias törekvéseket is.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

A XVIII. század vége óta a pesti zsidók, a mennyire vagyonuk engedte, hitsorsosaik és más felekezetűek nyomorát enyhitették, védelmükbe vették az elhagyottat, üldözöttet,[1] árvamenhelyt tartottak fenn, előmozditottak közczélokat,[2] segélyeztek fontos országos intézményeket. Az új rabbi tevékenysége óta megnövekedett jólétükkel kibővült jótékonyságuk és áldozatkészségük is, melynek rugója sok esetben Schvab buzdító szava volt. A hitközség és a Chevra-kadisa bőkezűen gondoskodott szükölködők, betegek, árvák támogatásáról. Nagylelkü férfiak és nők alapitványai ágy- és ruhaneműekkel szerelték fel a jótékony intézetek legfontosabbikát, az emberszeretetet és az orvosi tudományt érdemesen szolgáló kórházat, gyámolitották a kórházból felgyógyultan távozókat, lehetővé tették szegény leányok férjhezmenetelét; felruháztak iskolás gyermekeket, jutalmakat tüztek ki a jó előmenetelü növendékek részére, egyetemi hallgatók s bábák kiképzésére módot nyujtottak. A jótékony cselekedetek terén főleg Hollitscher Farkas tette nevét emlékezetessé.[3]

Az iskolának és tanitóknak mindvégig jóakaró barátja volt Schvab. Mint az iskolaszék elnöke rajta volt, hogy a nevelésügyet felvirágoztassa. Ovodát állittatott, megszerezteté a fiúiskolának a királyi szabadalmat. Felkarolta azon eszmét, hogy a pesti hitközség tanitói

[1] Alexandersohn, Ehrenrettung (Frankfurt 1847).

[2] A nemzeti muzeum részére 4005 frtot gyüjtöttek, adományukat József nádor 1810 jul. 2. köszönte meg. Pest város lev. Intimata 9476.

[3] Reich, Beth-El I, 140—146.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

képző tanfolyamot nyithassanak és a cursus növendékeinek érvényes bizonyítványt adhassanak.

Egyénisége, tudománya, alkotásai miatt Schvab közkedveltségben részesült, csak Bach nem tudott vele rokonszenvezni. Mert a mióta Schvab a rabbihivatalt elfoglalta, Bach dicsősége alkonyodni kezdett. Az új főrabbi tudása s tekintélye egészen elnyomta. A közönség, mely eleinte nagyrabecsülte szónoki képességét, nem igen érdeklődött többé beszédei iránt, melyek Schvab gazdag tartalmú, ötletes predikációit távolról se közelítették meg. A szabadságharcz eseményei még növelték Bach elkeseredettségét. Babérját már régebben megtépdesték, a forradalom alatt pedig fizetését apasztották meg, 1500 frtról 600 forintra szállitották. A háttérbe szorított Bach 1851 deczember 10-én nyugdijaztatását kérte.[1] Visszalépését megrongált egészsége, erőtlensége és szembajával okolta meg. A hitközség elfogadta lemondását és junius hóban pályázatot hirdetett szónoki és hitoktatói állásra. A pályázók legkiválóbbika Meisel Farkas Alajos, a későbbi pesti rabbi volt, ki 1852 augusztus 27-iki levelében elmondja, hogy talmudi és tudományos ismereteit Hamburg, Berlin, Boroszló, Krotoschin és Kielben szerezte, kilencz évi stettini müködése alatt Gleiwitz, Schwerin a/W., Gross-Strelitz és Berlin ajánlotta neki a rabbi s hitszónoki állás elfoglalását.[2]

A pályázat szeptember elsején járt volna le. Időközben Bach visszavonta lemondását, a melyet a hitköz-

[1] Pesti hitk. lev. Rb.
[2] Pesti hitk. lev. Rb.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

ség már az okból is szivesen fogadott, mert komolyan készülődvén a dohány-utczai templom építéséhez, nem akarta háztartását a hitszónok választása s állásával járó költségekkel terhelni.

Örök nyugalomba, a halál birodalmába 1866 február 3-án vonult Bach. Életének alkonyatát a királyi kegy derítette fel, mely az aggastyán hasznos szolgálatait 1861-ben az arany érdemkereszttel jutalmazta meg.

VI. FEJEZET.

Schvab rabbi-tanácsosai. Brill Sámuel Löv, Wahrmann Juda. A pesti hitközség tekintélyének emelkedése. 1839/40. országgyűlés. Magyarosodási mozgalom, melyet Schvab pártfogol. Schvab védőirata. A türelmi adó eltörlése. Schvab hittana. Az 1847. országgyülés.

Schvab rabbi-tanácsában Brill Izrael és Oppenheimer halála után Brill Sámuel Löw és Wahrmann Juda foglaltak helyet.

Brill S. L. Pesten született 1814 szept. 25-én.* Atyjánál szerzett zsidó ismereteit Kis-Mártonban Perls Mózes, Pozsonyban Schreiber Mózes, Prágában Kauders Sámuel Löv vezetése mellett gyarapította. Atyjának, Brill Izrael felvilágosodottságáról tanuskodik, hogy az akkori nevelési módtól eltérőleg fiát nemcsak a zsidó tudomány, hanem az általános műveltség megszerzésére is szorította. Tanitót fogadott melléje, ki a gymnasiumi tárgyakra oktatta az eleven eszű fiut. Brill mint magántanuló eminens eredménynyel állta meg vizsgáit a pesti evangelikus gymnasiumban, úgyszintén a po-

* Saját közlése.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

zsonyi lyceumban, hol 1838 julius 1-én kapta meg az érettségi bizonyítványt.[1]

Már fiatalkorában szép jövőt jósoltak neki. Midőn Prágába utazott a pesti hitközség támogatta, mely megjegyezte róla: «von der Art gekannt wird, dass er die besten Hoffnungen darbietet, dass er sich zu einem gebildeten Rabbiner perfectioniren werde.»[2]

A «széles ismeretű» Brill — így nevezi Zunz Lipót[3] — 1842 október 5-én a berlini egyetemen iratkozott be, hol egy tanévet töltött, mialatt kiváló szorgalommal hallgatott bölcsészetet, görög, latin, arab irodalmat, történetet, természettant, theologiát, homiletikát.

Dr. Schönberg Sámuel Berlinben megtelepedett magyar orvos, kinek Rosenthal Salamon pártfogásába ajánlotta Brillt, úgy nyilatkozott felőle: «ha Magyarországunk számos ily derék fiatal embert terem, úgy községeink jövője a legszebb reményekkel kecsegtethet bennünket.»[4]

A hitközség beleegyezésével 1844 óta végezte atyja hivatalos teendőinek egy részét, atyja halála után pedig, 1851 febr. 23-án a hitközség véglegesen beválasztotta a rabbi-tanácsba, melynek díszére vált kiterjedt tudása s tiszteletreméltó jellemével. A rabbiszemináriumban ennek megnyitása óta (1877) tíz éven át tanitotta a talmudot, mint rendkívüli tanár. Noha roppant tudomány felett rendelkezett, irodalmilag nem

[1] M. Zs. Szemle XVI, 255—56.
[2] Hitk. jgyk. 1836 márcz. 20.
[3] M. Zs. Szemle XVI, 269.
[4] M. Zs. Szemle X, 478.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

működött; tanítójának Schreiber Mózes pozsonyi rabbinak méltatása — mely Izraelsohn név alatt jelent meg — volt az egyetlen, mi tőle napvilágot látott. Talmudhoz írt széljegyzetei még életében és néhány beszéde 1897-ben bekövetkezett halála után jelentek meg.

Wahrmann Juda (meghalt 1868) Izrael pesti rabbinak volt fia. Egyetemet végzett, széles látkörű, nagy olvasottságú férfiú volt, szerzője a «Máárechesz háhátókosz» munkának,* melyben a héber trópusokról értekezett. Ezen műve, valamint «Dász Jehúdó» német nyelvű hittankönyve felvilágosodottsága, műveltségének adja jelét. Wahrmann 1850 elején ajánlkozott, hogy a megvénült Brillt és Oppenheimert ingyen akarja helyettesíteni, a hitközség azonban csak Oppenheimer halála után 1851 febr. 9-én alkalmazta rabbi-tanácsosnak és gymnasiumi hitoktatónak.

A magyar zsidók sorsának intézésében, becsülete védelmében Schvab megválasztása óta jelentős szerep jutott a pesti hitközségnek. Sem az ó-budaiak, sem a pozsonyiak, kik régebben a hitközségek élén haladtak, nem tudtak oly döntő befolyást gyakorolni a zsidóság helyzetének javulására, mint a pesti. A hitközség tevékenységének sikerét a változott politikai viszonyoknak, tagjai értelmisége s vagyonának köszönhette.

Már a XVIII. század utolsó előtti évtizedében, mikor II. József a hadkötelezettséget a zsidók részére is elrendelte, a nagy vásárok idején a magyar zsidók tanácskozásaik színhelyéül választották Pestet. De ek-

* Buda 1831.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

kor, valamint még néhány évtizeden át a pesti hitközség alárendelt szerepet játszott ez összejöveteleken. Inkább szemlélő, mint résztvevő volt bennök.

Az ó-budai hitközség által összehívott törvényhatóságok zsidó képviselői Pesten szerkesztették meg 1807 november 6-án az országgyűléshez intézett folyamodványukat, melyben esedeznek, hogy «a velünk való szabados bánástól valahára az Ország Törvénye által felszabadittassunk és a Polgári Társaságnak jussaiban részesültetvén, azon Társaságban, mellyben élünk, a hasznos Polgároknak rendjekbe felemeltessünk, és így minden igazságos terh viselésére alkalmatosoknak tétessünk.» Ugyanezen év deczember 28-án készíti el a magyar zsidóság Pesten felségfolyamodványát, mely az 1807. országgyűléstől kiküldött országos bizottságnak a zsidókra vonatkozó törvényjavaslata egyes intézkedéseit czáfolgatja s kéri a királyt, hogy a míg az országgyűlés egybehivatnék, resolutióval rendezze a zsidók helyzetét.

1817 nov. 9-én a magyar zsidóság megint Pesten ülésez és itt bizza meg Rosenthal Salamon, Saphir Gottlieb, Stern Márkus, Abeles Nátán, Lemberger Ábrahám Hirsch, Ullmann Mózes tekintélyes férfiakat, hogy a zsidókra kirótt 160,000 frtnyi nyomasztó türelmi adó leszállítását kérjék a királytól. A következő esztendő márczius 16-án a józsefnapi vásáron ismét a türelmi adó miatt tart a zsidóság Pesten országos értekezletet; keresztül akarja vinni, hogy a türelmi adó felosztási kulcsát ne a helytartóság, hanem maga a zsidóság határozhassa meg.

1830-ban Pesten végzik el az ország zsidói, hogy

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

V. Ferdinand koronázásakor hódolatukat mutatják be; 1832 november 10. és 11. pedig nyolcz tekintélyes férfiut választanak, kiket megbíznak, hogy a zsidóság érdekeit képviseljék Pozsonyban, az országgyűlés helyszinén.

Mindezen gyűléseknél sokkalta fontosabb az 1839-ki, midőn a pesti hitközség tekintélyének tudatában a magyar hitközségek élére áll, hogy jogokat kérjen az országgyűléstől.

Az országgyűlés kihirdetése után dr. Jacobovics Fülöp, a zsidó kórház igazgatója 1839 április 21-én felhívta a pestieket, eszközöljék ki a helytartóságnál az engedélyt, hogy a hitközség felszólíthassa a törvényhatóságok zsidóit, hogy kivánataikat és sérelmeiket nyujtsák be illetékes vármegyéikhez, miáltal ezek erre vonatkozólag instructiót adhassanak követeiknek; egyszersmind nyerjék meg a pestiek a helytartóság beleegyezését arra nézve, hogy az ország zsidósága közös petitióval járulhasson az országgyülés elé helyzetének javítása és törvényes megállapítása végett. Az a kiváló állás, melyet a pesti a magyar zsidó hitközségekkel szemben elfoglal — irja dr. Jacobovics — kényszerítő kötelességévé teszi, hogy jelesen ezen nagyfontosságú alkalommal annál is inkább legyen útmutatójuk, mivel már maga a hely is megkönnyiti neki, hogy a haza jogtudóival és befolyásos embereivel a teendő lépések felett tanácskozzék s határozzon.*

Dr. Jacobovics indítványát a hitközség megszívlelte és csakhamar lázas agitácziót fejtenek ki a zsidók a fővárosban és a vidéken, hogy helyzetük javítását a vár-

* Pesti hitk. lev., Zsp. II.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

megyék felvegyék a követi utasításokba. A pesti hitközség által összehivott zsidó meghatalmazott követek 1839 nov 3. üléseztek Pesten. A pestiek befolyását rossz szemmel néző Pozsony, valamint Szatmár vármegye ellenzésével nem törődve elhatározták, hogy tizenkét férfiut küldenek Pozsonyba, a kik a zsidóság nevében nyujtsák be az országgyülésnek a Schvab rabbi által készitett folyamodványt és tőlük telhetőleg munkálkodjanak a zsidók érdekében.

A kort jellemzi, hogy a zsidók óhajai mellé pártfogókul szegődtek egyes keresztény templomok szószékei is. Török Pál pesti ref. lelkész 1839 Advent negyedik vasárnapján hirdette kivánataik jogos voltát, helyzetük megváltoztatásának szükségét.* Gondoljuk már el — e szavakkal mutatja be hiveinek a zsidókról meggyökeredzett rossz vélemény alaptalanságát — mi szentséges az eskü igaz izraeliták szemeiben, lelkeikben — s mi szerfölött ritkák körükben a részegség, bujaság bünei, — mi kegyesség uralkodik nagyrészint szerencsés házassági szövetségeikben, családaikban — mi mértékletesség éltök egész rendében? s kénytelenek leszünk elismerni s vallani, hogy illy nemes gyümölcsöket termő hitnek fája, nem öli el árnyékával az erény magvait s veteményeit, — illy erények a polgári rendszernek kivánatos, biztos egybefoglalói, a jóllétnek sükeres eszközei s gyámolai. Szükséges-e példáit hoznom fel az emberiség szent ügyeért tett áldozataiknak-, buzgalmuknak, a honnak, melly nekik polgári jogok reményeit mutogatá, erős-, hü védelmében, szükölkö-

* Mindnyájan egy vagyunk (Pest 1841).

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

dők s károsultak fölsegélésére, kölcsönös visszafizetésre számítás nélkül, jótéteményeiknek? midőn e szent hajléknak, melyben most istent dicsérjük, díszesen fölemelkedett boltozatai is, részben segedelmezési készségöknek tanúi!

Kopácsy József herczegprimás is meleg részvétet tanusitott sorsuk iránt. Midőn az esztergomi zsidók küldöttsége felkérte az ország főpapját, támogassa ügyüket, Kopácsy e szavakat intézte hozzájuk: «Ich werde meine Hand über euch ausbreiten».[1]

A szabadelvű országgyűlés tanácskozása a legszebb reményekre jogosította a zsidókat.

Pest vármegyének közgyűlése a pesti zsidók közbenjárására már 1839 junius 10-én iktatta a követi utasításokba: «miután a Magyar Nemzet a Sidókat az ország nem külön Nemzetének, hanem tsak különböző Polgárainak ismérí meg, s a Magyar polgárokat illető jogokba kész ingyen részesíteni a nélkül, hogy az eddigi tapasztalás által Status czéljával legkevesebbé is ellenkezőnek nem bizonyított, s ennélfogva a Törvényhozási intézkedés körén kivül eső vallások, s szertartásaik változtatását kivánná, azt, hogy magokat mind azon intézetnek és szabállyoknak, melyek a más vallású idegen ajkúak magyarosítására nézve eddig fennállanak, s ez után tétetni fognak, alá vessék, s arra törvény által is kötelezve legyenek, méltó joggal követelheti.»[2]

Az utasításhoz híven Pest vármegye követe Dubra-

[1] M. Zs. Szemle VII, 594.
[2] Pesti hitk. lev., Zsp. II.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

viczky Simon az 1840 márcz. 9. kerületi ülésen küldői nevében azon kivánságát fejezte ki, hogy a zsidó vallás a bevett vallások közé számittassék és követői az adózó polgárok valamennyi jogaival élhessenek, sőt, ha érdemesnek mutatkoznak, nemesi rangot nyerhetnek.

Az indítványt, melyért a pesti hitközség a pozsonyi országgyűlés eloszlása után szóval és irásban tolmácsolta köszönetét, az alsó tábla melegen pártfogolta. Törvényjavaslatában a türelmi adó eltörlését sürgette és ajánlotta, hogy a zsidók a nem nemesek minden polgári jogában részesüljenek. A főrendek méltányolták az alsó tábla nemes szándékát, ők is élénken óhajtották, hogy a zsidók viszonyaik kedvező átalakításával az állam- és alkotmányhoz szorosan hozzá fűződhessenek. Elvben egyetértettek tehát, csupán annak megvalósításában tértek el egymástól. A főrendek a fokozatos, gondos haladást tartották tanácsosnak, nem pedig azon radikális módot, melyet a rendek ajánlottak. Elegendőnek vélték, ha a türelmi adó eltöröltetik, a zsidók nemesi jószágokat haszonbérelhetnek, az ország minden részében letelepedhetnek, a czéhekbe s kereskedő társulatokba felvétetnek, nemcsak jobbágytelket, hanem még a sz. kir. és kiváltságos városokban polgártelket vásárolhatnak.

Az alsó tábla elfogadta a főrendek ajánlatát és ehhez képest idomitotta törvényjavaslatát.

Az országgyűlés szabadelvű törekvéseit azonban halomra döntötte a május 10-én kiadott kir. resolutio, mely a zsidók ellen áskálódó sz. kir. városok szellemében, nem hogy támogatta a rendek igyekezetét, hanem némileg még súlyosbitotta a zsidók helyzetét. A ren-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

dek nem tudtak belenyugodni a végzésbe. Feliratukban még egyszer megkérik a királyt, erősítse meg törvényjavaslatukat. De a sz. kir. városok gondoskodtak, hogy ne teljesedjék a rendek azon óhaja, hogy a király «az igazságnak és méltányosságnak a zsidók mellett tagadhatatlan erősséggel szóló szavait tekintetbe, és azoknak hazátlan s számüzött sorsát atyai szivére venni fogja.»

A rendek akarata és várakozása ellenére létesült az országgyűlés huszonkilenczedik törvényczikke, melyet Kossuth Lajos méltán nevezett: «nagy szavak parányi eredményének.»* A törvény nem váltotta be a zsidók vérmes reményét, az országgyűlés rokonszenve, jóakarata azonban várakozásukat is felülmulta. A rendek eme hajlandósága, pártfogása a zsidóságot a magyarosodás felé sodorta. Az országgyűlés feltárta, elismerte a zsidók erényeit, de egyszersmind gyöngéden figyelmeztette őket, hogy a nemzethez simuljanak. A zsidók megszivlelve a rendek intését, komolyan, nagy erőfeszitéssel hozzáláttak, hogy mulasztásukat helyrehozzák. Az iskolában ez idő óta nagy gondot fordítottak a magyar nyelv oktatására, Bloch Móricz leforditotta a bibliát magyarra, Rosenthal Móricz a zsoltárokat és az Atyák erkölcsi mondásait. Magyar olvasóegyletek alakultak egyes hitközségekben, a magyar nyelv, ruházkodás tért hódított a zsidók között. Hitközségek pecsétjeiken, aktáikban a magyar nyelvet kezdték használni, sőt néhány felvilágosodott rabbi még a templomba is bevitte a magyar szót.

* Pesti Hirlap 1841 ápr. 24.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A magyarosodás mozgalma a pesti hitközségben vált legkiterjedtebbé. Schvab 1840 ápr. 19-én Ferdinánd király születésnapján feltűnést keltett beszédben buzdította híveit a magyar nyelv elsajátítására. Lelkesítő szavai termékeny talajra találtuk a fiatal nemzedékben, melynek buzgalma, hazafias érzése alapította meg a Magyarító egyletet, e nagyhorderejű intézményt, mely feladatául tűzte ki a magyar nyelv terjesztését, a magyar irodalom és történet ismertetését a zsidók körében.

A mily meleg szeretettel támogatta Schvab ez időben a magyarosodást, oly bátran védelmezte felekezetét támadói ellen. Gasparich Kilit a Csarnok 1840 junius 7-iki számában Zsidók című czikkével a zsidók ellen rontott, epés kifakadásait Schvab czáfolta meg egy röpiratban, melyet Bloch Móricz fordított magyarra.

Azon lelkes tevékenységnek, melyet a pesti hitközség a negyvenes években a magyar zsidók érdekében kifejtett, legkiemelkedőbb eredménye a türelmi adó eltörlése.

Az 1839/40. országgyűlésen az alsó és felső tábla egyhanguan kárhoztatta a türelmi adót, vagy a hogy II. József óta nevezték: a kamarai taksát.* A király 1840 május 10-ki resolutiójában nem szüntette meg e megszégyenítő terhet, de kijelenté, hogy eltörlését a kormányszékek nyilatkozatától teszi függővé. Az országgyűlés bevégzése után a pesti hitközség illetékes helyen megkérdezte, mily lépéseket kell tennie, hogy

* 1787 szept. 16-án kelt helytartósági rendelet.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

levétessék a zsidók válláról e különös adó, melynek már puszta neve is arra emlékezteté őket, hogy csupán türt felekezetet képeznek, idegeneknek tekintetnek az országban, bárha az 1840. országgyűlés XXIX. törvényczikke az ország törvényes lakóinak ismerte el a zsidókat. «Sohasem tudnak Magyarország legalázatosabb izraelitái a nekik jutott kegynek vidám szívvel örvendeni — írják a magyar zsidók felségfolyamodványukban — sohasem képesek a legkegyelmesebb szándékok szerint magukat reczipiált honfiaknak tekinteni, soha szellemi és erkölcsi nemesitésükben kivánatos sikerrel előrehaladni, a mig ezen minden jobb törekvéseket akadályozó bilincs nem távolittatik el, a mig ezen szégyenletes és nyomasztó tehertől nem szabadittatnak meg.»*

A felvilágositó és bátorító válasz után a pesti hitközség rábirta a zsidóságot, hogy esedezzék a királynál a taksa eltörléseért. A király az országgyűlés hangulatának befolyása alatt kész volt elengedni a türelmi adót, de oly feltétellel, ha a zsidóság lefizeti évek hosszú sora óta hátralékos taksáját, mely 2.554,293 frt 4½ krra rugott. A zsidóság addig alkudozott, míg a király beleegyezett, hogy a nagy összeg helyett 1.200,000 frtot fogad el.

A pesti hitközség agitácziójára Magyarország és kapcsolt részeinek zsidó képviselete 1846 márcz. 4—14-én Pesten gyült össze, a hol Kunewalder Jónás elnöklete alatt elhatározta, hogy a türelmi adó örök időre való megváltásakép az 1.200,000 frtot öt év alatt fogja a

* Egykoru német nyelvü folyamodvány.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

kincstárnak lefizetni; az egyes törvényhatóságok hitközségeire eső törlesztési részletek pontos fizetésének felügyeletére s behajtására kezelő-bizottságot választott, melynek székhelyeül Pest tűzetett ki. A képviselet kívánságára és a helytartóság engedelmével a pesti hitközség vállalt a kincstárral szemben kezességet, hogy a magyar zsidóság a megváltási összeget idejében és hiánytalanul fogja beszolgáltatni.

Az egyezség megköttetvén, gróf Szécsen a kamara elnöke 1846 julius 2-án tudatta a kezelő-bizottsággal, hogy Ferdinand király junius 24-én örökre megszüntette a kamarai taksát. A nyomtatott értesítésre Szécsen gróf hivatalosan rájegyeztette: «Insbesondere aber um die Pester israel. Gemeinde zu verständigen, welcher das Verdienst der glücklichen Austragung dieser für die Israeliten des Landes höchst wichtigen Angelegenheit, zunächst gebührt.»*

A türelmi adó eltörlésének idejébe esik Schvab erkölcstanának megjelenése.

Az 1843/4. országgyűlésen és már azelőtt is hirlapi czikkekben nem egyszer hangzott fel az az oktalan vád, hogy a zsidók elvei nem egyeznek meg az állam érdekeivel, vallásuk alapja nem a tiszta morál. Gömör vármegye 1844. évi márcz. közgyűlésen elhatározta, hogy a zsidók országos választmány által kérdeztessenek meg, vajjon csakugyan szilárd akarattal kivánnak-e a magyar társadalmi élethez simulni és födözzék fel nyiltan, nincsenek-e hittanaik, szokásaik, törvényeikben olyasfélék, mik az állam czéljaival ellenkeznek. A negyvenes évek

* Pesti hitk. lev. Zsp.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

elején megjelentek ugyan Rockonstein Lipót szentesi tanító és Hirschfeld Fülöptől kiadott magyar nyelvű zsidó hit- és erkölcstanok, ezen férfiakat azonban a közvélemény nem tartotta elég illetékeseknek s e téren megbizhatóknak. Schvab már a paksi rabbigyűlésen (1844 aug.) indítványozta a zsidó hitelvek kiadását, de mint egyéb hasznos terveit, azt is elvetették kartársai.[1] Néhány év mulva azonban a pesti hitközség felkérésére[2] Schvab mégis összegyűjtötte a zsidó vallás és erkölcs főtételeit és Magyarország s kapcsolt részei zsidó képviselete jóváhagyása s támogatásával kiadta magyar és német nyelven.[3] A munka jó szolgálatot tett nemcsak az iparos ifjuságnak, melynek a pesti hitközség e hittant szánta, hanem magának a felekezetnek is, a mennyiben fegyverül használták azon gyakori szemrehányás megszüntetésére, hogy a zsidók titkolják hitelveiket és azok ellen, kik a zsidó vallásban és erkölcsében államellenes, a polgárok jólétét károsító tanokat sejtettek. A márczius hóban Pesten ülésező zsidó meghatalmazottak küldöttség útján fejezték ki köszönetüket Schvabnak megjelent dolgozatáért.[4] Midőn a kezelő-bizottság és a pesti hitközség 1847 a megyék s hirlapok figyelmébe ajánlja az eman-

[1] Löw Lipót, Der jüdische Congress, 199—208.

[2] Hitk. jkv. 1846 febr. 1.

[3] Emlékezés a vallásban nyert oktatásra az iskolából kilépő izraelita ifjuságnak ajándék gyanánt. Német czíme: Erinnerung an den erhaltenen Religionsunterricht.

[4] Protocoll der Generalversammlung der Repräsentanten sämmtlicher Israeliten Ungarns und Nebenländer. Angefangen am 4. März 1846.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

czipácziót, körleveléhez Schvab munkáját is hozzácsatolja, mint a zsidó hitvallás foglalatját.

Ugyancsak az egész felekezet becsületének tett Schvab jó szolgálatot, midőn a zsidóeskü, e középkorból fenmaradt szégyenfolt eltörléséért fejtett ki munkásságot. E téren vele küzdött dr. Rumy, ki már 1840-ben figyelemreméltó, jóindulatú czikket tett közzé a «Századunk»-ban,[1] melyben követeli, hogy a morejudaico eskü Magyarországon a szászországi kamarától jóváhagyott esküvel helyettesittessék. Kassovitz és Lövy Hermann, a pesti hitközség e két tekintélyes tagjának képezi érdemét, hogy a szabadságharcz esztendejében újra felszólaltak az eskünek ez elavult, sértő formájának megszüntetése végett.[2]

Az 1843/44-iki országgyülés kedvezőtlen hangulata az emanczipáczió ellen és ezzel szemben a király jóindulata, mely eltörölte a türelmi taksát, arra indította a pesti hitközséget és a kezelő-bizottságot, hogy a zsidók sorsának megjavitására a kormány pártfogását nyerje meg. Nemsokára azután, hogy V. Ferdinand előtt köszönetüket tolmácsolták a tolerantiális adó elengedése miatt, a pestiek a kezelő-bizottsággal együtt számos hitközség felhatalmazásával megint a trón elé járultak, könyörögvén, hogy államhivatalnokokból álló bizottság küldessék ki, mely a zsidóság viszás állapotát pontosan megvizsgálja «miveltségi állásának, foglalkozásmódjának, s a többi honpolgárokhozi csatlakozás iránti érzelmeinek» kitudója legyen és ennek alapján javas-

[1] 1840, 45. sz.

[2] Pesti hitk. lev. Zsp.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

latokat tegyen a zsidók erkölcsének emelése s helyzetük javítására nézve.* A király a kérelmet a nagyméltóságu helytartótanácshoz utasította. A helytartóság ez ügyben báró Vay Miklós koronaőr elnöklete alatt egy commissiót küldött ki, melynek a pesti hitközség és a kezelő-bizottság benyujtotta a megyék s sz. királyi városok zsidóinak kivánságait, sérelmeit.

Midőn a királyi levél 1847 november 7-ére országgyűlést hirdetett Pozsonyban, egyes hitközségek felkérték a pestit, rendelje Pestre a zsidóság képviselőit, hogy közös értekezleten megállapíthassák a diætához intézendő folyamodványt és jelöljék ki azokat, kik a zsidók érdekében Pozsonyban működjenek. A pesti hitközségnek azonban az volt a meggyőződése, hogy a kormány iránt bizalmatlanságot árulna el a zsidóság, ha be sem várva a helytartótanácstól kiküldött bizottság munkálatait, költséges és időfecsérlő értekezlet után az országgyűléshez fordulna segítségért. Úgy vélekedett, hogy ez eljárás igazolná a közhirt, hogy a zsidók pénzzel s befolyással támogatván a választásokat megmutatták, hogy elpártoltak a kormánytól. Ennélfogva a pesti hitközség és a kezelő-bizottság 1847 november 18-án elfogadta Kunewalder Jónás indítványát, hogy a zsidóság nem intéz az országgyűléshez peticziót, küldöttséget pedig a király, nádor s országgyűléshez csak az esetben meneszt, ha a diæta tárgyalása veszélyeztetné a zsidókérdés sikeres megoldását. De hogy a zsidóügy iránt meg legyen a kellő érdeklődés, erről a pesti hitközség és a kezelő-bizottság úgy gondoskodott, hogy a megyékhez és a hir-

* Pesti hitk. lev. Zsp. II.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

lapokhoz körlevelet bocsátott, melyben pártfogásukba ajánlotta a zsidóügyet.

A pesti hitközségnek ez volt utolsó működése, melyet hitsorsosai érdekében a szabadságharcz kitörése előtt kifejtett.

VII. FEJEZET.

A zsidók reformálásának sürgetése országos és megyei gyüléseken. Reformmozgalom a pesti hitközségben. A Magyarító egylet. Einhorn I. Az 1848 márczius 15. eseményeknek hatása. A hitközség szervezete és a vallás reformálásáért folytatott küzdelmek. Zsidók elleni zavargások. Országos zsidóértekezlet. A reformtársulat, rabbija Einhorn I. A reformtársulat elvei, érdemei, fogyatkozásai. A városi tanács a szabadságharcz után bezáratja a reformtársulat templomát. A hitközség áldozatkészsége, megsarczoltatása, pénzügyi zilálsága a forradalom alatt. A reformtársulat feloszlatása.

A márcziusi napok átalakító eseményei a pesti hitközségben is nagy változásokat okoztak. Mindannyi közt a reformtársulat képződése volt a legnevezetesebb.

A legszabadelvűbb magyar országgyülés, az 1839-iki alatt fogantatott ennek eszméje. Kilencz éven át hordta méhében a magyar zsidóság, 1848-nak hevében érlelődött tetté.

A magyar független kormány ringatta a reformtársulat bölcsőjét, az osztrák absolut kormány zárta le szemeit. Fegyvercsörgés, harczi lárma fogadta születésénél, félelmetes siri csend kisértett, midőn átadták az örök nyugalomnak.

Négy évet élt mindössze, de oly esztendőket, melyek öröme és szenvedése egy századnak is elég lett volna.

Az 1839/40-iki országgyülés volt az első, mely a magyar zsidóktól reformokat követelt. Kocsi Horváth

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Sámuel és Nagy Pál követek ekkor kivánták a szombatnak vasárnapra való áttételét. Sárközy Kázmér óhaja volt, hogy a zsidók állapota ne változzék, mig némely szertartásuktól el nem állnak. A kalocsai főkáptalan küldötte is Szathmáry Antal vallásuk átalakításhoz kötötte helyzetük javitását.

Ez országgyűlés óta ujságok és köztanácskozások állandóan sürgették, többnyire jóakarólag, a zsidó vallás reformjának szükségét.

Komárom vármegye 1843-ban követeinek utasitásul adta, hogy a zsidók «különczségei kisimíttassanak» a mennyiben vallásuk engedi. Győr vármegye ez év novemberi közgyülésén a városok rendezéséről szóló törvényjavaslat megvitatásánál kimondta, hogy a városokban a zsidók is lehessenek polgárok, de csak úgy, ha hitük elveinek ellentmondanak. Ugocsa megye 1844. márcziusi közgyülésén kijelenté, hogy a zsidók emancipálásába addig nem egyezik, mig vallásuk külsőségeiről nem faragják le «a czafrangokat», melyek a korral, polgári élettel, a különböző felekezetek összeolvadásának eszméjével nem férnek össze.

Ugyszólván az egész nemzet közkivánságát tolmácsolta Kossuth Lajos, midőn 1844-ben «Pesti Hirlap»-ban nélkülözhetetlennek tartja egy zsidó synhedrion összehivását, mely feladatául tűzné ki a zsidó vallás reformálását.*

A reform eszméje két táborra osztotta a magyar zsidóságot. Az egyik rajongott érte, nem azért, mintha halasztthatatlannak, égetően szükségesnek tartotta volna, ha-

* Május 6. szám.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nem mivel általa hitte elérhetőnek vágyát, az emancipácziót; a másik pedig irtózott tőle. Ugocsa megye zsidósága 1847 február 26. kijelentette a pesti hitközségnek, hogy inkább lemond a boldog jövőről, ha a zsidók állapotának megjavítása vallásuk legcsekélyebb változtatásától tétetnék függővé; még a szertartásos szokások közül sem akar valamit feláldozni.[1]

Az újítási szellemet néhány hitközség felkarolta ugyan, sőt Pozsonyban is, az orthodoxia bevehetetlennek tartott várában is akadtak barátai,[2] de az ország zsidóságának zöme Ugocsa merev álláspontjához ragaszkodott, a reformot ellenezte.

A rabbik közt egyedül Lőw Lipót volt a reform szószólója. «Zsidó valláselvek» czímű munkájában[3] az emancipáczió elnyerését elválaszthatatlannak tartotta a reformtörekvésektől.

Az ország egyetlen egy hitközségében sem lelkesedtek annyira és oly sokat a reformért, mint a pestiben. Az egyetemi hallgatók, tanítók, orvosok, kereskedők közül sorakoztak hivei. Az 1839/40. országgyűlés tanácskozásainak hatása alatt alakult «A honi izraeliták között magyar nyelvet terjesztő pesti egylet», röviden a «Ma-

[1] Pesti hitk. lev., Zsp. II. Wenn unsere Umständeverbesserung, auch nur von der mindesten Änderung unserer Religion, es sey die Fundal Gesetze oder die Ceremonial Gebräuche betreffend, abhängen soll; so thun wir Verzicht auf alle glücklichere Aussichten, und wollen lieber in unsern bisherigen Verfassungen bleiben.

[2] Allgemeine Zeitung des Judenthums III. évf. 49, IV. évf. 51, Magyar Zsidó Szemle VII, 534.

[3] Pápa 1848.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

gyarító egylet», mely a magyar nyelv-, érzés-, szellemnek a zsidók közt való terjesztését tüzte ki czéljául, képezte a pesti reformra hajló zsidók központját. Az egylet működése, a benne tartott felolvasások, előadások tükre volt tagjai s pártfogói ujító szellemének. Az 1848. év elején kiadott «Első Magyar Zsidó Naptár és Évkönyv»-ében a nagy közönségnek bemutatta, hogy tagjai nemcsak a magyar nyelvet s érzést akarják a ghettókba bevinni, hanem a zsidó vallás reformját is. Az egylet eme kiadványa Chorin Áron aradi rabbi arczképét és életrajzát is közli, annak a férfiúét, ki Magyarországon először hinté el a reform magvait.

A «Magyarító egylet» tagjai közt különösen Einhorn I., a későbbi Horn Ede volt az, ki a reformokért hevült. Törhetetlen buzgalommal szállt síkra hitsorsosai becsülete, emanczipácziójáért, de egyúttal szóval és írásban munkálkodott, hogy a reformmozgalomnak minél tágabb medret ásson.

Einhorn fogyatékos zsidó ismeretű, de nagy műveltségű, felvilágosodott rabbijelölt volt. Hozzá hasonló művelt embert keveset lehetett ez időben a magyar rabbik közt találni. Schiller, Steinhardt, Schvab, Brill S. L., Löv Lipóton kivül többre nem akadunk.

Szabad gondolkodása, reformhajlamainak már fiatalkori leveleiben adja jelét. Brill S. L. pesti rabbitanácsos barátjához intézett soraiban igy kiált fel: «Soha, de soha sem fogom eszemet bilincsekbe verni, szememet erőszakkal bekötni, nyakamat a papi hatalomvágy és az egyedül üdvözítő orthodoxia méltatlan járma alá hajtani. Amíg lélegzem, míg Isten életet és erőt ajándékoz nekem és míg az emberi értelem egy szikrája marad ben-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nem, addig kerülöm ezt a méltatlan társaságot és szabadságomat fentartani igyekszem, et si desunt vires, tamen laudanda est voluntas, a siker Istentől függ, kinek keze és oltalma alatt állunk mindnyájan».[1]

A fiatalság tüzes szenvedélye szól ugyan e szavakból, de a sors úgy gondoskodott, hogy Einhorn soha se legyen hűtelen azokhoz az elvekhez, melyeket fiatalos szívvel vallott.

Einhorn és társai óhaja, a zsidó vallás reformálása, a márczius 15-ét követő mámorító napokban teljesedett be, de nem az egész országban, hanem csupán Pesten, Aradon, Pécsett, Nagyváradon, Nagybecskereken.

Márczius 15-én, mikor a pesti «bátor izraelita tanuló ifjuság, mind a városok egyéb izraelita lakosai, első pillanattól fogva egybeforradtak az összes népességgel»[2] a zsidók örömrepesve értesültek, hogy a nemzet kivánságai közé felvették a törvény előtti egyenlőséget is polgári és vallási tekintet nélkül. Másként nem magyarázhatták e szavakat, mint hogy emanczipácziójukat is magukban foglalják. Hazánk már minket is kebelébe fogad — irja a türelmi adó kezelősége márczius 17. — és egyéb lakosaival egyenlősit; lám! a mire több mint félszázad előtt a törvényhozás szava csak kilátást nyitott, ime, Istennek hála valósággá lett.

Hogy egyenlőkké váltak a polgárokkal, erről bizonyossá tette őket az a körülmény, hogy egyesek az ideig-

[1] M. Zs. Szemle XVI, 266.

[2] Kunewalder körirata 1848 márczius 17, Pesti hitk. lev., Zsp. II., Dr. Bernstein Béla, Az 1848/49-iki magyar szabadságharcz és a zsidók, 39.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

lenes népválasztmány tagjai lettek, a kezelőség elnöke, Kunewalder Jónás pedig beválasztatott abba a küldöttségbe, mely a pozsonyi országgyűlés és V. Ferdinand király elébe terjesztette a Pesten történteket és a nemzet óhajait.

A nagylelkűségnek meghálálására kevésnek tartották, hogy a nemzetőrségbe állottak. Külön zászlóaljat képeztek, melyet Fekete orvosnövendék toborzott és Tancsics Mihály vezérelt.* Többet akartak ennél nyujtani: vallásuk reformálását.

Az ujítások hozatalára a kezelő-választmány adta az impulsust. A magyar zsidókhoz márczius 17. kibocsájtott körlevelében felszólítja a hitközségeket, hogy a pesti példáján indulva ne képezzenek többé zárt testületet, hanem csupán mint «cultus-előljáróságok» működjenek, minden elkülönzéstől tartózkodjanak, a zsidó csakis a templomban legyen zsidó, de azonkivül semmiképp se mutassa zsidó voltát.

Öt nap mulva a kezelőség elnöke Kunewalder Jónás újabb körlevelet intézett hitsorsosaihoz — csakhamar elpártolt tőlük, felvette a keresztséget — felhivta őket a leggyökeresebb reformok megkezdésére.

A pesti hitközség sérelmesnek tartotta, hogy a kezelő-választmány olyannak tüntette fel kiáltványában, mely csakis a márcziusi események következtében lépett ki zárkózottságából. Márczius 26. ülésén az előljáróság erélyesen tiltakozik e feltevés ellen, kijelenti, hogy a törvényeknek, hatóságoknak engedelmeskedve, király és hazaszeretettől eltelve mindig tisztán vallási ügyeket

* Bernstein i. m. 94—95.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tartott szem előtt és nem képezett politikai jogokat gyakorló zárt testületet.*

A Kunewalder ajánlotta gyökeres reformokat a «Magyarító egylet» hívei két irányban akarták létrehozni: a hitközség organizációjában és a vallás terén.

A vagyonosak, de nem éppen műveltek vitték eladdig a község ügyeit szorosan ragaszkodva azon szabályokhoz, melyeket az 1833-ban szentesített statutumok magukban foglaltak. A márcziusi napok szellemével sem az alapszabályok intézkedései nem fértek össze, sem pedig az, hogy kizárólag a gazdagok tartsák kezükben a hitközség kormányzatát. Az «egyenlőség» eszméjének ellenmondott, hogy az intelligenczia javarésze, a középsorsu iparosok s kereskedők nem gyakorolhattak befolyást a hitközség ügyeire.

A «Magyarító egylet»-től kiadott jelszó: a hitközségi és vallási reform, rokonszenves fogadtatásban részesült a hitközségben különösen az ifjuságnál, de maga az előljáróság eleinte tudni sem akart felőle.

Az ifjuság azonban, nagy hatalom a márcziusi napokban, legyőzte az akadályokat, melyek terveinek utját állták. Előljárósági ülés alkalmával behatolt a tanácskozási terembe, kigúnyolta és gyalázó szavakkal illette a hitközség vezetőit. Midőn ezek az alapszabályokra hivatkozva visszautasították az ujítók kivánságait, azzal érveltek, hogy az idő szentebb szerződéseket is megsemmisített és elavult intézményeknek el kell tünni a korszellem előtt.

Gyülést gyülés után tartva az ifjuság az előljárók és

* Hitk. jgyzk.

a meglevő rend ellen izgatta a népet. Az előljáróság aggódott, hogy az erőszakos, mindenre kész elemek, melyek veszíteni nem, csak nyerni tudtak, kicsavarják kezéből a vezetést, a városhoz fordult segítségért. A város azonban, mely a maga égetőbb dolgaival volt elfoglalva, megizente neki, hogy az előforduló rendetlenségekért a hitközséget teszi felelőssé.

Eme fejetlenséget a hitközség titkára, Barnay Ignácz [1] 1849-ben így jellemzi:

Az áldatlan romboló szellem, mely akkor a társadalom rendei s osztályaiban különösen a meggondolatlan ifjuságot kerítette hatalmába, a fanatikus balhit, hogy minden fennálló rossz, elavult, időszerütlen és elvetni, felforgatni kell azt, az idevaló évek óta nyugodtan és feddhetetlenül működő hitközséget se hagyta háborítlanul. Csakhamar itt is felléptek fölötte jelentéktelen, különösen műveltséget színlelő emberek, alárendelt magántanítók, tanulók és hasonló egyének, kik soha se voltak a hitközség tagjai, terheihez soha nem járultak, felbujtogatták a közönség egy részét a hitközség ellen, idevaló kétes jellemű, arczátlan, vakmerő lakókkal szövetkeztek és a hitközség előljáróságát féktelen vakmerőséggel, vad erőszakkal ostromolva kérték, hogy köszönjön le, a hitközség új organizácziójat engedje át nekik, mivel egyedül ők értenek hozzá.[2]

Mivel az előljáróság vonakodott a fiatalság óhajait teljesiteni, a «Magyarító egylet» kezdeményezésére bi-

[1] Életrajza: Reich, Beth-El, III, 135—143.

[2] Országos Lev., Israelitische Gemeinde und Cultus Angelegenheiten in Ungarn, 15. szám.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
UB
DFG

zottság alakult, mely magára vállalta a hitközség vezetését. A hitközségnek ekkép két kormányzata volt: a régi és az új, melyben minden foglalkozási osztály megbizottakkal képviseltette magát.

Az elöljáróság belátta, hogy a békét csakis engedékenysége tudja helyreállítani, meghajlott a kényszer előtt, tanácskozásaiban a fiatalok gárdájának is helyt engedett.

Az új, izgága elemekkel gyarapodott elöljáróságban a fiatalság akarata jutott mindig érvényre. A jó torok, az öblös hang előtt a józan észnek nem jutott szerep. A szóvirágok pedig, miket pazarul szórtak az izgatók, elbódították hallgatóikat.

A megerősödött elöljáróság első műve az volt, hogy megszüntette a húskrajczárt, melynek jövedelmét a hitközség előbb intézményei és hivatalnokai tartására fordította. Majd pedig a népiskolát akarta újjá szervezni. A szerinte czélszerűtlen, hazafiatlan, alkalmatlan iskolába a régiek helyébe új tanerőket kivánt alkalmazni csak azért, hogy jövedelmező állásba juttasson egyikmásik magántanitót, ki a fiatalság mozgalmában kivált.

A hitközség jövedelmi forrásának megapaszt sa után a vallási intézmények s szokások lefokozására került volna a sor. Erre vonatkozólag a tanuló ifjuság bizottsága utasításul adta a hitközség vezetésében helyet foglaló képviselőinek:

A mi a vallásreformot illeti, képviselőinknek szabályul állítjuk fel, hogy ne működjék ultraradikális uton, hanem a mennyire a korszellemmel összefér és a mennyire a magyar zsidóság mai körülményei engedik, egyesitőleg és engesztelőleg hasson. A tulajdonképpeni cul-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

tusreformban munkásságuk számára tág teret nyitunk.*

De ama bizottságban, melynek a vallás és istentisztelet javítása képezte feladatát, a régi előljáróság józan felfogásu, komoly elemei nem hagyták a «Magyaritó egylet» és az ifjuság romboló szándékait túlsúlyra vergődni. Hajlandók voltak reformokat hozni, de nem azokat, melyeket a radikális reform forró vérü bajnokai javasoltak.

A radikális vallásjavitók érezték, hogy a hitközség régi higgadt vezetői túlzott követeléseiket nem engedik teljesülni, elvégezték, hogy ha nem velük, ellenük hajtják végre terveiket. Elhatározták, hogy reform-társulatot alakitanak, olyat, minő Berlinben már 1845 május 8-án képződött, melynek rabbija a felvilágosodott Holdheim Sámuel volt.

Az elhatározást gyorsan követte a tett. A létesülő társulat számára tagokat toboroztak a kaszinók- s kávéházakban, hol a reform rajongóinak főhadiszállása volt. E helyeken izgattak a hitközség vezetői ellen, itt, füst és gőzben, állapitották meg azon elveket, melyekre társulatukat akarták alapitani.

Óhajaik tolmácsa a nyilvánosság előtt az Einhorn által április 15. megindított «Der ungarische Israelit» hetilap volt, mely az emanczipácziőért való küzdelem, a zsidók közt a magyar érzés s müveltség terjesztésén kivül, a vallásreformot foglalta programmjába.

Az alapitók a reformtársulatnak tág működési teret szerettek volna biztositani. Úgy tervezték, hogy köz-

* Pesti hitk. lev., Szv.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

ponti reformtársulattá alakítják, mely az országban elterjeszti a reformeszméket és az esetleg képződő vidéki társulatokat vezérli.

A vidéki hitközségekhez kibocsájtott felhivások nem jártak nagy sikerrel. Ungvárról nyilatkozatot küldenek be az alapitókhoz, hogy a hitközség többsége csatlakozik a Pesten alakuló társulathoz és határozatait kész előre is elfogadni. De az ungvári hitközség előljárósága május 5. kiábrándítva a pestieket értésükre adja, hogy náluk ne számitsanak pártra és a kik a nyilatkozatot az előljáróság tudta nélkül elküldték, jelentéktelen emberek.

A reform eszméje nemcsak a galicziai határ közelében nem volt képes hóditani, hanem egyáltalán az egész országban kevés helyet találunk, hol visszhangra talált. A mig Bereg megye zsidósága a márcziusi mozgalmaktól félti a zsidóságot és magyar levelében aggódva kérdi a pesti hitközséget «vallásunk valjon nem fog-e megsértődni ?», az alatt Kaposvárott Bergel József, a herczeg Eszterházy urodalom orvosa inditványozza, hogy a zsidóság, ha valamit nyerni óhajt az államtól, a korszellemhez képest alakuljon át, ezentúl ne mutatkozzék önzőnek, mely jogokat akar elérni, de sajátjából semmit se szándékozik feláldozni. Arad tudatja, hogy maguk a zsidók nagy ellenszenvvel látják elzárkozottságukat és ajánlja, hogy a hitközségek közakaratból változzanak időszerűvé. Szerém vármegye zsidósága pedig bevallja, hogy kész a reformálásra, mivel az emanczipáczió feltételez ujításokat, de csak ne érintsék a vallás sarkelveit; szükségesnek tartja egy zsinat egybehivását «die das Absonderungssistem mit den Nicht-

juden ausgleiche, um dem Vorwurf zu entgehen, wir versündigen uns wider die Menschheit und Vernunft».[1]

A vidéki zsidóság nagyfoku részvétlensége nem csüggesztette el a pesti fiatalokat. A berlini reform-társulat rabbijának tanácsai, bátorítása, a magyar lapok biztató és elismerő szózatától kisérve julius 8-án szombaton közgyülést tartottak, melyen «A magyar izraelita középponti reform-társulat» alakitását véglegesen elhatározták.

Az alapitók számitásból tűzték ki az alakuló közgyülést julius első hetére. Ekkor ülésezett Pesten, julius 5—10-ig, a magyar zsidók képviselete.

A magyar zsidók reményét, hogy a márczius 15-iki kiáltvány értelmében jogegyenlőségben részesülnek, tönkre tették a közbejött események. Az ország egyes vidékein a szabadság zászlaját arra használták, hogy a zsidókat verjék vele. A zsidó folt megelevenedett, nem a zsidók ruháján, hanem testén — az ütésektől.

A mit lehetetlennek hittek — irja Einhorn[2] április 10. — szemünk előtt történik meg; mit a népek legmerészebb képzelete csak hosszu küzdelmek után vélt elérhetőnek; néhány óra alatt érték el; csak a zsidó marad örökké — zsidó. Keresztény polgártársaink szabadságért bevülnek; és a fellobogó lángban — új bilincseket kovácsolnak a zsidó számára! Magasan lobogtatják az egyenlőség zászlaját és födözete alatt gyülekezeteket tartanak, hogy a zsidót újra a ghettóba zárják.

[1] Pesti hitk. lev., Zsp. II, 1848 márczius 31, április 12, junius 1-ről levelek.

[2] Zur Judenfrage in Ungarn, Buda 1848.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Egység és testvérülésért forgatják a megszentelt kardot; és ezen szent karddal elállják a zsidó előtt az utat, hogy a szabadság paradicsomába lépjen.

A miniszteri országos ideiglenes bizottmány tagjai Szemere Bertalan és Pulszky Ferencz a pesti hitközség elnökéhez intézett levelökben * április 3. sajnálatukat fejezték ki a zsidók ellen mutatkozó erőszakos mozgalom felett. Tudomására hozzák, hogy a miniszteri bizottmány közbenjárt ennek megszüntetésére, a mi sikerült is neki némely helyen és a hol ezentúl a zsidók személyét s vagyonát bántalmaznák, a nemzetőrség hivassék a védelemnyujtásra. Ajánlják az elnöknek, hogy a zsidók kerüljenek mindent, mi által ingerültséget idézhetnének elő. Ez irat nemcsak megnyugtatni s figyelmeztetni akarta a pesti hitközséget, hanem egyszersmind eloszlatta a zsidók szines reményeit. A bizottmány kijelenti, hogy a zsidók a legközelebbi országgyűlésen hozandó rendeletig semmiféle új jogot nem gyakorolhatnak, hanem meg kell elégedniök, hogy elnyert régi törvényes jogaikat háborítlanul élvezhessék.

A zsidók ellen irányuló zavargás Pestet se kimélte meg. Részben kalmárversengés volt ennek oka, de előmozdította a fiatal zsidó nemzetőrök magaviselete is, mely nem haladt a szerénység határai közt. Tancsics Mihály vezetőjüket a központi választmány tizenegy nappal a márcziusi események után őrizet alá tette, mert abban a gyanuban állott, hogy nagyobb mennyiségű pénzt fogadott el a zsidóktól. Április 17-én a fővárosi czéhek a velök versenyző, honossággal nem biró

* Pesti hitk. lev., Zsp. II.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

pesti zsidók kiüzését kérték Pest városától. E kivánságokat több más panasszal együtt Rottenbiller Lipót polgármester tolmácsolta a miniszterium előtt, mely megigérte, hogy összeiratja a zsidókat és ha lennének közöttük olyanok, kik jogtalanul telepedtek meg, úgy kiutasíttatja azokat.* Két nap mulva, a peszách ünnep második napján, éppen az időben, midőn a zsidó fiatalság leghevesebben munkálkodott, hogy reformjaival «beolvadjon» — a Muzeum-téren és a Vigadóban tanácskozó népgyülés megkövetelte az 1838 óta jogtalanul megtelepedett pesti zsidók kiüzését, a zsidók kiutasítását a nemzetőrségből, fegyvereik elvételét és Klein Hermann az «Ungar» szerkesztőjének megfenyitését. A népgyülésen felbujtogatott tömeg betört a zsidók üzleteibe, megtámadta a tulajdonosokat, elhordta a holmikat. Az ingerültséget növelte az a kósza hir, hogy a zsidók a Király-utczában kövekkel dobálják az arra járókat s forró olajat öntenek rájuk. A zavargásnak, mely nem öltött oly veszedelmes alakot, mint Pozsonyban és Vág-Ujhelyen, a katonaság beavatkozása vetett véget könnyü szerrel.

A zsidók ellen kitört harag megfékezése végett gróf Batthyány Lajos miniszterelnök megfenyegette a felbujtogatott népet, de másrészt engedményeket tett neki A zsidóknak nem szolgáltatott bár igazságot, de legalább békességet szerzett. A miniszterelnök április 22-én elrendelte, hogy a zsidókat a pesti hitközség saját kérelmére a csend helyreálltáig felmenti a nemzetőrségi szol-

* Palugyay i. m. 82, Dr. Weissburg Gyula: A Jövő II. évf. 16, 17. sz.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

gálat alól. Ez intézkedés az 1848: 22. törvényczikk első paragrafusába ütközött ugyan, mely a fegyveres szolgálatot az ország minden lakosa részére felekezeti különbség nélkül tette kötelezővé, gróf Batthyány azonban ezt azzal okolta meg, hogy Budapest izgatott állapota tette szükségessé eljárását. Továbbá vizsgálatot rendelt azon zsidók ellen, kik az 1839/40. országgyűlés határozatát kijátszva, jogtalanul telepedtek meg Pesten; a hatóságokat felszólítja, hogy utasítsa a közvádlót, indítson keresetet az «Ungar» szerkesztője, Klein Hermann ellen botrányos kikeléseért, a magánosok pedig, kiket megsértett, a bírósághoz forduljanak elégtételért. A miniszterelnök három nap mulva Rottenbiller Lipótot, a nemzetőrség főparancsnokát szólította fel, hogy szedje el a zsidóktól a fegyvereket.

Az ingerültség lecsillapítására a zsidó nemzetőrök a hitközség vezetőinek tanácsára s gr. Batthyány miniszterelnök rendelete értelmében ideiglenesen kiléptek a szolgálatból. Félszázaddal előbb a zsidók maguk kérték a felmentést a fegyverszolgálat alól, míg a szabadságharcz idején önként ragadtak fegyvert és csak kényszernek engedtek, hogy letegyék azt. Október hóban azonban a kirekesztett zsidókat megint befogadták a nemzetőrségbe.

A népgyűlés és több más város óhajainak megfelelően a belügyminiszter elrendelte, hogy Pesten és egyébütt vizsgáltassék meg, valjon törvényszerűen történt-e egyes zsidók letelepedése. Pesten mindössze 224 jogtalanul megtelepedett, kiutasítandó zsidót találtak.*

* Bernstein i. m., 81.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
UB
DFG

A felingerelt tömeg zendülése, melyet Petőfi Sándor és Vörösmarty Mihály a legjelesebb hazafiakkal együtt keményen elítéltek, annyira elkeserítette a zsidókat, hogy többen fölindulásukban az Amerikába való kivándorlásra gondoltak. Pesten és Pozsonyban kivándorlási egyletet alakitottak, melyek azonban hamar beszüntették működésüket. A zsidóság komolyabbjai a kiméletlen bántalmak, a prédálás ellen gyökeres orvoslást nem a kivándorlástól, hanem az emancipációtól várták. Úgy hitték, hogy a jogegyenlőségnek törvénybe iktatása lassankint megérteti a néppel, hogy a zsidó személye és vagyona nem szabad jószág, melyet kényekedve szerint bárki sérthet. Ez az eszme vezérelte a kezelőséget. midőn 1848 május 21-iki körlevelében Pestre tanácskozásra hivta a magyar zsidóságot.

A junius 4-én tartott ülés mindenekelőtt a kezelőség elnöki tisztségét töltötte be. A 31 törvényhatóság zsidó képviselői a kikeresztelkedett Kunewalder Jónás helyébe Holländer Leót választották meg. Ugyancsak Holländer elnöklete alatt tiz tagú ideiglenes bizottságot küldtek ki, melynek feladata lön, hogy az emancipáczió elnyerésének módja felől tanácskozzék. A bizottságot — a vallásügyeket kivéve — szabad rendelkezési joggal hatalmazták fel.*

A medárdi vásár idején választott ideiglenes bizottság julius első napjaira hivta össze Pestre a zsidóságot. Felhívásában megnyugtatja hitsorsosait, hogy működéséből nem esik kára a zsidóságnak, mert elve, hogy a vallási reform csak szabad meggyőződés, szabad elha-

* Pesti hitk. lev. Zsp. II.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main
UB
DFG

tározás és elfogulatlan akarat eredménye, melyet jószántából, de nem kényszerből hozhat a magyarországi zsidó felekezet, melynek bizottságától távol áll, hogy a hittel csereberéljen és ennek arán nyerjen el politikai jogokat.*

A reform-társulat tervezői szintén arra az időre határozták közgyűlésüket, midőn Magyarország zsidóinak képviselete összeült. Azt gondolták, hogy a zsidó követek közt akad majd egyik-másik, ki felkarolja ügyüket és befolyásával keresztül viszi, hogy a reform ne legyen helyhez kötve, hanem általánossá váljék az egész országban.

Reményük nem teljesedett, a reformot senki sem pártolta.

A tanácskozás egyik napján Bihar zsidóságának követe, Dr. Grosz Frigyes ama óhaját fejezte ki, hogy az állam hű zsidó fiait vallásuk és lelkiismereti szabadságuk sérelme nélkül fogja egyenjogusitani. A közgyülés ennek értelmében meghagyta, hogy «a magyarországi s hozzá kapcsolt tartományokbeli izraelita lakósok képviselői», — az a tiz tagú bizottság, melyre az emanczipácziót való agitálást rótta — hit dolgában még az esetben se tegyenek engedményeket, ha a törvényhozás csupán vallási áldozatok árán akarná az egyenjogusítást megadni. A zsidó hit — hirdeté önérzetesen a közgyülés — fennállása óta ezer éveken át elégségesen megmutatta, hogy nem tartalmaz államellenes dogmákat, erről meggyőzhet mindenkit a zsidó vallásnak főforrása: a biblia, mely nyitva áll mindenki előtt; a zsidók

* U. i.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Magyarországon és egyébütt mindig hű, engedelmes, békés, tevékeny, hasznos alattvalóknak bizonyultak; családi életük erényekkel teljes és a polgári életben megbízhatók. Az államnak ennélfogva nincs jogában a zsidó vallás törvényeinek megváltoztatásához kötni a politikai jogokban való részesülést.[1]

A közgyűlés minden kétséget kizárólag a reformok ellen nyilatkozott, az általa kiküldött képviselet azonban titkos támogatóihoz szegődött. Julius 26-iki értekezletén elhatározta, hogy tanácskozásaihoz Einhornt is meghívja, julius 31-iki köriratában pedig a hitközségek pártfogásába ajánlotta a reformok szószólóját «Der Ungarische Izraelit» hetilapot.[2]

Egy nappal azután, hogy a reform-társulat megalakult, választmánya a magyar zsidók központi reformtársulata közgyülésének nevében a történtekről kiáltványban értesítette a pesti hitközséget és kategorikusan megkövetelte tőle, hogy templomainak egyikét engedje át a vasárnap-szombati istentisztelet megtartására s fedezze költségeit.[3]

A hitközség mindenekelőtt vallási dogmáinak programmját és a költségvetést kérte. A társulat nevében Dr. Rózsay József nyujtotta át a programmot, melyet a hitközség Schvab rabbinak adott át véleményadás végett.

Időközben a magyar zsidók tiz tagú képviselete bátor, férfias peticzióban sürgette az országgyűlésnél az

[1] A gyűlés protocolluma. [2] Pesti hitk. lev. Zsp. II.

[3] A reform társulat történetére Orsz. Lev., Israelitische Gemeinde und Cultus Angelegenheiten in Ungarn, 15. sz.; pesti hitk. lev. Zsp. fasciculusok.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

emanczipácziót. Az országgyűlés azonban kivánatuk teljesítését elhalasztotta azon megjegyzéssel, hogy «a nyilvános és társadalmi életben annyira feltűnő, mivel káros elzárkózottság s kölcsönös idegenkedés okainak korszerű reform általi elhárítása végett, a miniszterium magát a zsidó-osztály értelmesebbjeivel értekezésbe tegye».

A reform-társulat felhasználván az alkalmat, erélyesen tiltakozott, hogy az állam a reformokat oly eszköznek tekintse, mely nélkül az emanczipácziót nem érheti el a zsidóság. A társulat e protestálással a mellett akart tanúskodni, hogy tagjaiban a reformvágyat nem melléktekintet, jobb jövőre való kilátás éleszti — a mint széltében rebesgették — hanem az önzetlen meggyőződés, a vallás zilált, tarthatatlan állapota. Szózatának hitelét azonban maga a társulat tette kétségessé megannyi ténykedéseivel, melyek főrugóját nem a vallás érdeke, hanem az emanczipácziő elnyerése képezte.

Schvab augusztus 11-én adta meg kiváncsian várt válaszát, mely nyomtatásban is megjelent «Gutachten an den israelitischen Gemeinde-Vorstand zu Pesth» czímen. Gúnyosan jegyzi meg benne, hogy a reformtársulat tagjainak kiáltványa nem más, mint irásbeli bizonyitéka annak, mit az egész világ már régen tudott felőlük. A társulat szerinte nem reformálni, hanem felforgatni akarja a zsidóságot. A reformtörekvések éles birálata után arra a meggyőződésre jut, hogy a társulat kivált Izrael gyülekezetéből és a mig programmját vissza nem vonja, zsidónak nem tekinthető és vallásos, felekezeti vonatkozású dologban sem az életben, sem a halálban vele közösség nem tartható.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A hitközség augusztus 15-én barátságos intőlevél kiséretében küldte meg a társulatnak Schvab véleményét. Mint Schvab, úgy a hitközség is elismerte a reformok szükségét, de nem oly önkényesen, subjectiv felfogású irányban akarta azokat végrehajtani, mint a társulat. Megigéri a megengedhető javításokat, de nem titkolja, hogy a reformot arra az időre szeretné halasztani, midőn a zsidóság sorsa dülőre jutott, mert nem akarja, hogy úgy látszassék, mintha a reform a zsidó állapot javulásának feltétele volna. A «középkori zelota»-nak — így nevezte a társulat Schvabot — itélete nem elégíthette ki a hevesvérű fiatal embereket. Buzdítva berlini pártfogójuk, Holdheimtól, ki Schvab kemény sententiáját taglalás alá vette,* elveikhez szívósan ragaszkodtak.

Szept. 23-án, tüntetőleg szombaton, a társulat irásban jelentette a hitközségnek, hogy akaratát tett követte és már rabbit is választott. Törekvéseink alapja és czélja — írja a hitközségnek — nem az üres hiúság, nem az uralkodó egyházzal való kaczérkodás, nem bűnös hajszolása kizárólagos földi kiváltságoknak, hanem az igazság és a lelkünk mélyéből eredő elutasíthatatlan vágy: vallásos szükségletünk csillapítása, öröklött vallásunk nemesítése, megőrzése.

A társulat rabbija nem volt más, mint Einhorn Ignácz. Megválasztása után a társulat Berlinbe küldte Einhornt, hogy az ottani reform-egylet intézményeit, szokásait tanulmányozza. Kitüntető szivélyességgel fo-

* Das Gutachten des Herrn L. Schvab, Rabbiners zu Pesth über die Reformgenossenschaft daselbst (Berlin, 1848).

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

gadtatva porosz elvbarátai körében, szept. 3-án vasárnapi istentisztelet alkalmával predikácziót [1] tartott a berlini reform-társulat templomában.

Messze vidékről, az önök előtt csupán nevéről ismert Magyarországból való lelkész áll önök előtt — hirdeté a szószékről — hitközsége, az imént alakult pesti reform-társulattól kiküldetve, hogy a maga szemével ismerje meg az eszközöket s utakat, miket czélja elérésére választott: tisztult, valóban áhitatkeltő istentiszteletet rendezni, visszahelyezni a zsidóságot sajátos egyszerűségébe s tisztaságába. Beszéde végén imában kért áldást Magyarországra és a pesti reform-társulatra.

A Berlinből visszaérkezett Einhorn a nagy ünnepek beköszöntésével kezdte meg papi működését. A zsidó újév előestéjén, szept. 27-én, felavatta a király-utczai Valero-házban elhelyezett reformtemplomot, melyet Barnay így jellemez: Es ist in demselben durchaus nicht der Typus einer jüdischen Kirche zu erkennen. Man ist hier wohl in keiner christlichen, aber auch in keiner jüdischen Kirche.[2]

Noha a reform-társulat álláspontja merőben ellenkezett az anyahitközségével, ennek előljárósága mégis arra törekedett, hogy a teljes szakítást megakadályozza. Ha semmi egyébben, legalább a jótékonyságban akarta vele az érintkezést fentartani. Kezdeményezésére az anyahitközség és a társulat tagjaiból álló commissiót biztak meg azzal a feladattal, hogy miként haladhatnának közösen a jótékonyság terén. Az október hóban tar-

[1] Mund und Herz, Predigt über 5. Buch Mose 30, 11—14. Berlin 1848. [2] Orsz. Lev. i. h.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tott bizottsági ülésen azonban a reformpártiak ellene voltak a közösségnek, végleges szakadást kívántak.

Ez idő óta vált el egymástól az anyahitközség és társulat.

A társulat önállóságra jutva, pecsétet készített «A pesti izraeliták Reform társulata» felirattal. Ügyeit az elnök, titkár, választmány és közgyűlés vezette. Az üléseket a templomban tartották. Elnöke kezdetben Dr. Rózsay József volt, titkára Dr. Schwarcz Lajos. Kiváló tagjaiként szerepeltek: Munk Mór, Reusz Károly, utóbb a Chevra-kadisa elnöke, Lackenbacher Jakab, Hürsch Károly, Schulhof Lipót, Waitzenkorn Károly, Ligeti József, Dr. Pollák Henrik. Tagokat részben az vonzott a társulathoz, hogy adója nem volt akkora, mint az anyahitköz-égé, másrészt pedig, hogy a vallási szokásokat, miket előbb némi lelkifurdalással hágtak át, kötelességszerűen szeghették meg.

A szakadást után állapította meg véglegesen a társulat programmját, melyet eladdig időnként változtatott. Az alapelveket 1848 nov. 10-én a társulatnak ajánlott füzetben* Einhorn határozta meg s fejtette ki könnyed, népszerű nyelven. Egyes része, így a zsidó vallás feladatának leírása oly vonzó, gyönyörű, hogy díszére válnék bármely zsidó hittankönyvnek. Eszméinek foglalatja, hogy csakis a zsidó vallás kinyilatkoztatott lényege, szelleme, az istenismeret és az ezzel kapcsolatos morál tarthat számot isteni tekintélyre, megingathatatlan állandóságra. Szükséges, hogy Isten fogalma, mely idők

* Grundprinzipien einer geläuterten Reform im Judenthum. Pest 1848.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

folyamán a zsidók nyomorúságának hatása alatt mindenféle balhittel keverődött, eredeti tisztaságába visszaállittassék. A vallás nem czélja az emberi életnek, hanem csupán eszköz, mely az élet megszentesitésére szolgál. Hogy a vallás lényege fenmaradjon, kárt ne szenvedjen, minél tágabb kört öleljen fel, mulaszthatatlan, hogy oly szertartások, szokások, melyek a változott viszonyok következtében idejüket multák és a kedélyt nem irányitják többé a vallás lényegéhez, átalakithatók, sőt kiküszöbölendők. A főelv, hogy a vallási intézmények módosítását, megszüntetését mindig az élet kormányozza.

A czeremóniák — úgy mondja Einhorn — nem képeznek önálló czélt, hanem eszközt egy magasabb czél elérésére. Mint ilyenek lehetetlen, hogy változhatatlanok legyenek, vagyis minden időben és körülmény között egy és ugyanazok maradjanak. A mi engem, mint gyermek, erősen megindított, férfi korombau hidegen hagyhat, vagy megfordítva. Ép úgy, a mi a müveletlenre hatástalan, a müveltben magasztos eszméket s érzelmeket kelthet. A mit az éretlen népnek intés és jelképek által szakadatlanul eszébe juttatni és bevésni kell, az a fejlődöttebb népben már oly mély gyökereket verhetett, hogy se a buzditásra, se a symbolumokra nincs többé szükség. Ezért a szertartásoknak természetük- és rendeltetésüknél fogva változniok kell, mert az emberek és népek, kikre ébresztőleg, serkentve, éltetve hatni a hivatásuk, folytonos átalakulás-, változásnak vannak alávetve; az új emberekre és új népre pedig a régi eszközök nem gyakorolhatják a kivánt hatást.

Ez alapelvek nyomán feleslegesnek nyilvánitja a

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tálisz, pászka használatát, az elsőszülött fiúgyermek kiváltását, a körülmetélést, a szombatot, az étkezési törvényeket, a kalapfeltevést istentisztelet alkalmával, sátoros ünnepen a sátort és a négy növényfajt, újévkor a kürtöt. Ez okból határozta el, hogy a nagy ünnepek — az újévet kivéve — egy napig tartsanak; peszách és szukosznak első és utolsó napja ünneplendő. Az ünnep kevés kivétellel ne a megelőző este kezdődjék, hanem nappal; ünnepeken a nélkülözhetetlen munkák végzése nem tilos; a böjtök eltöröltetnek, kivévé az egy jom-kipurimot. A körülmetélést confirmácziával pótoltatja, a szombatot vasárnapra helyezi, a szentirás teljes felolvasását három évhez köti és ennek megfelelően egyszer három évben tartatja a Szimchász tóra ünnepet.

Egyéb ujításai voltak, hogy a templomülések bérbe nem adhatók, meg nem vásárolhatók, mindenki oda ülhet a templomban, hol kedve tartja; az imákat közönség és előimádkozó felváltva mondja; a tórát, miután a héber szöveget felolvasták, magyar vagy német nyelvre fordítják; a hitszónoklat az istentisztelet kiegészítő része; ennek, úgyszintén az imák nyelve: a magyar és német.

A héber nyelvre nézve Einhorn álláspontja megegyezett Kovács Pál, a pest-budai katonai kerület iskolafelügyelőjének nézetével, ki 1850 aug. 5-én a kormány előtt azon elvet vallotta: Meg vagyok győződve, hogy a rabbik csupán elkülönzési vágyból sürgetik annyira, hogy a bibliát a laikusok is héber szövegből tanulják, mintha bizony jó orthodox fordításokból nem tanulhatnák meg ezt ép oly jól és mintha nélküle nem lehetnének oly vallásosak, mint a keresztény laikusok, a

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

kik nem fordulnak az evangeliumok eredeti szövegéhez.[1]

A héber nyelvet Einhorn szintén feleslegesnek tartotta a hitoktatásnál ép úgy, mint az imáknál, melyek közt csak egyes bibliából vett részek, melyek a zsidóság alapigazságait fejezték ki, mondattak templomában héber nyelven.

Tagadhatatlan, hogy Einhorn és a berlini reformegylet útmutatása szerint a társulat néhány czélszerű új intézményt, szokást tudott felmutatni, de másrészt elvitázhatatlan, hogy a bennük működő szellem a tagok erkölcsi érzésére nem hatott nemesítőleg. A jótékonyságot nem fejlesztette bennük, sokaknál meglazitotta a családi összetartást. A tagok könnyelmüen házasodtak és könnyelműen váltak. Az egylet ekkép rászolgált a támadásokra, miket ellene intéztek — az Allgemeine Zeitung des Judenthums támadásait . . . b . . . jel alatt Ellenberger Henrik írta[2] — de viszont méltán részesült a magyar lapok magasztalásaiban.

Nagy, méltánylandó érdemeket a hazafias érzés és a magyar nyelv terjesztése körül szerzett a társulat. Tagjai és rabbija toll s karddal kezükben buzgó harczosai voltak a forrodalomnak. A társulat temploma volt Pesten az első, hol zsidó egyházi beszéd magyar nyelven tartatott. 1849 május 27-én ünnepelte a reform-társulat Magyarország függetlenségét, Einhorn ekkor tartott predikációja «Kettős ünnep» czimen nyomtatásban is megjelent. Az anyahitközség szintén e napon ünnepelte

[1] Orsz. Lev., Israel. Cultus und Gemeinde-Angelegenheiten.
[2] Pesti hitk. lev., Rb.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

meg a haza függetlenségét. Schvabot az a lelkesítő szónoklat, melyet ez alkalommal híveihez intézett, juttatta az osztrák hadbiróság elé. Augusztus 17-én kisérték a hazafias papot az Újépületbe, hol harminczöt napot töltött vizsgálati fogságban. A hadbiróság enyhitő körülmények figyelembe vételével — közbeszéd szerint Haynau zsidó kedvesének befolyásával — szept. 21-én hat heti fogságra itélte Schvabot.

Részben hazafias működésének köszönhette a társulat, részben mivel a kormány szivesen látta a zsidók reformmozgalmát, okozta, hogy a magyar kormány jóváhagyta fennállását, elismerte önállóságát. Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi minister 1849 junius 24-iki rendeletével meghagyta a törvényhatóságoknak, hogy a reform-társulat bizonyitványait hiteleseknek ismerjék el és mint önálló testülettel közlekedhetnek vele.

A miért a társulat tulajdonképen küzdött, az emanczipácziót 1849 julius 28-án — az év kilenczediki bojt előnapján, szombaton — adta meg a zsidóknak a szegedi nemzetgyülés. A gyorsan letárgyalt és legott törvényerőre emelt egyenjogusitási törvényjavaslatban a reformpártiak teljesedve látták minden óhajukat. Elnyerték a polgárjogot, a belügyminiszterium pedig utasittatott, hogy zsidó papok s világiakból álló gyülekezetet hivjon egybe, mely tegyen vallást a hitágazatokról, illetőleg reformálja azokat és a zsidók egyeztessék meg a kor kivánalmaival jövő egyházi szerkezetüket. Nem hiányzott továbbá belőle a keresztény-zsidók közti házasság, melyet nemcsak Kossuth, hanem a reformpártiak is óhajtottak. Nem zsidók és zsidók közti házas-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ság tilalma — írja Einhorn alapelveiben — zsidó felfogás szerint csupán azon aggodalmon alapszik, hogy általa a zsidók ismét bálványimádásra csábittatnának, de ma, midőn nem zsidó szomszédaink is felhagytak a bálványimádással, melynek helyébe náluk a tiszta istenismeret lépett, természetesen ama aggodalommal együtt a rajta alapuló tilalomnak is meg kell szünni és az úgynevezett vegyes házasság megengedhető.

Két szomorú hetet élt az egyenjogusítási törvény. Világosnál bekövetkezett végórája, ugyanekkor kezdődött meg a pesti reform-társulat haldoklása.

Einhorn, ki jelen volt az egyenjogusitási törvény tárgyalásánál, Szegedről Komáromba menekült, a hol szept. 15-én mint tábori pap az evang. templomban istentiszteletet tartott a zsidó katonák részére.[1] Komárom feladása után kivándorolt, Németországban irta le a magyar zsidók sorsát a szabadságharcz idején.[2]

Az Einhorn emigrálásával megüresedett rabbihivatalt állitólag a nagy nevü Löw Lipót, Schvab veje akarta elfoglalni. Löwtekintélyét és becsületét kisebbitő munka közli e hitelesnek nem tartható hírt.[3]

A forrodalom terméke volt a reform-társulat, előre látható volt tehát, hogy az osztrák kormány eltörli egyhamar, mint mindazt, melyet a szabadságharcz vetett felszinre. Kiméletre azért se számithatott, mert hivei szabadelvü zsidók voltak, kikre volt oka haragudni. Az önkényuralomnak tudomása volt, hogy a forrodalom

[1] Egyetértés, 1899 szept. 27. sz.
[2] Die Revolution und die Juden in Ungarn. Lipcse, 1851.
[3] Hochmuth Ábrahám: Leopold Löw 226.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

zsidó lelkesültjei a haladással rokonszenvező fiatal nemzedék soraiból került ki, míg az orthodoxia — mint maga is bevallotta — távol tartotta magát a mozgalomtól.[1]

A forrodalom leveretése után Alkér Antal városi tanácsos közvetítésével a pesti anyahitközség felszólítást kapott, hogy adjon felvilágosítást a reform-társulat története, viszonyai s cultusáról. A hitközség október 3-án intézte válaszát a városi tanácshoz, mely még ugyanazon hóban tett jelentést felsőbb helyre. Mivel a császári kormány formailag még nem ismerte el a társulatot, Pest város tanácsa 1849 október 15. elhatározta, hogy a társulatot, mely «sem törvényes, sem türedelmezett vallási felekezet nem lévén, az ostromállapot — mellyben jelenleg e város létezik — természeténél fogva pedig nagyobb számban gyülekezést nem türvén» feloszlatja, templomát bezáratja.[2] Szentiványi Vincze kerületi főispán azonban nem találván kielégítőnek az okot és mivel a társulat ellen politikai tekintetben nem merült fel panasz, ujra felnyittattá.

A társulat felterjesztvén alapszabályait, fennállásának megerősítését és azt kérte, hogy törvényes erővel ruháztassanak fel szónokának funkcziói, mennyiben azok polgári viszonyokra vonatkoznak. Geringer báró, Magyarország polgári főbiztosa megengedte, hogy a míg végleges határozatát közli, kifogástalannak talált programmja alapján tovább folytatbatja működését. Minderről Koller tanácsos a pest-budai katonai kerület ministeri biztosa értesíti Terczy Konstantin polgármes-

[1] Hochmuth i. m. 222. [2] Pesti hitk. lev. Zsp.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tert, kinek meghagyja, hogy indítson vizsgálatot a társulat néhány tagja ellen, kik a forrodalom alatt rendezett istentiszteleten helytelenségeket követtek el, tartsa szemmel a társulatot és a szabálytalanságokról tegyen jelentést.

Az egylet ekkép tűrt, de el nem ismert intézmény volt. Az anyahitközség azonban gondoskodott, hogy még a türelmet is elvonja tőle. Irtó hadjáratában nem annyira a conservativ szellem, mint a pénzkérdés vezérelte.

A szabadságharcz két esztendeje teljesen kimeritette a hitközség teherviselési képességét. Az ország zsidóinak összesége nem hozott akkora pénzáldozatot, mint a pesti hitközség egymaga. Tagjai Schvab buzdítására a veszély idején vérükkel, tollukkal, de leginkább vagyonukkal szolgálták a hazát. Mialatt a pesti zsidó fiúk a csatamezőn szereztek érdemeket, az apák és anyák bőkezűségük, nemes szivükkel adták jelét honszeretetüknek.

Már a szabadságharcz első hónapjaiban a hitközség 50,000 frtot ad az államnak kamat nélküli kölcsönkép, templomai 856 latnyi ezüst ékszereit és a Chevrakadisa 1193 lat ezüstjét ajánlja fel a haza oltárára ajándékul, ugyancsak tagjai közt gyüjtést rendez, melyből 30,227 frt 30 kr kölcsönt, 7585 frt 30 kr készpénz és 405$^{3}/_{4}$ lat ezüst ajándékot küld a kincstárba.[1] Adományait azután se vonta meg a hazától. Adjusztálja az önkénytes hadseregbe lépő zsidó egyetemi hallgatókat s mesterembereket.[2] Élelmiszert, ruhaneműt, felszere-

[1] Hitk. jkv, és Bernstein i. m. 192—193. [2] Hitk. jkv.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

lést, pénzt határtalan áldozatkészséggel juttatnak a pesti hitközség zsidói a magyar tábornak. A haza java előtt háttérbe szorult a hitközség érdeke. Az 1848 okt. 26-iki gyűlés határozata értelmében hivatalnokai egy részét elbocsátja, vagy fizetésüket — még Bach hitszónokét is — csökkenti.[1] Iskoláját, melybe a háborús időben amúgy is kevés növendék iratkozott, megfosztja három osztálytól és négy kiváló tanerőtől. A népes gyülekezet képtelen volt intézményeit s hivatalnokait illően fentartani, mert tagjai közül a háború többet károsított és juttatott koldusbotra, sem mint meggazdagított; a 3 krnyi húsadót már 1848 márczius havában egy krajczárra kellett leszállítani a szegényebb néposztály keresetcsökkenése miatt, az adó nem folyt be rendesen, jövedelmének egy részét megapasztotta a reform-társulat. 1848 decz. 21-én pedig a városi hatóság elrendeli, hogy azontúl se közvetlen, se közvetett adót nem vethet ki, szükségleteit csakis önkénytes adományokból fedezheti.[2]

A válságos pénzügyi helyzetet még súlyosbította az ellenség sarczolása.

Miután az osztrák seregek megszállták a fővárost, Windischgrätz Alfréd herczeg, a császáriak fővezére megkövetelte a türelmi adó hátralék 1848 május és november 15-én esedékessé vált ötödik és hatodik részletét, osztrák pénzben 109,090 frt 54½ krt. A kezelőség pesti tagjait kétségbe ejtette a fizetési parancs. A magyar pénzügyminiszter 1848 ápr. 7-én felfüggesztette a türelmi adó megváltási összegének fizetését,

[1] Hitk. jkv. [2] Pesti hitk. lev., Szv.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

az országgyűlés pedig később helybenhagyván ez intézkedést, a vidéki hitközségek nem fizették be részleteiket. Időközben a türelmiadóváltság-alapjának a Pesti kereskedelmi bankban elhelyezett tartalék tőkéje is megfogyatkozott, mert az 1848 julius havában tartott országos zsidó közgyűlés határozata szerint ebből fizették a tiz tagú képviselőség költségeit. A kezelőség, melynek elnöke az 1848 julius havi közgyűlés óta Kassovitz J. H. volt, hogy a pénzt gyorsan előteremtse, a 111,400 frtnyi tartaléktőke folyósítását kérte a banktól, ez azonban csakis Kossuth bankókban akarta a pénzt kifizetni. A kezelőség kénytelen volt keresetet inditani ellene, hogy oly pénzben adja ki tőkéjét, minőben elhelyezte, osztrák értékben, egyszersmind tudtul adta Windischgrätznek, hogy legjobb szándéka mellett se tudja az összeget beszolgáltatni. Windischgrätz hajthatatlan maradt. Havas József, Pest kir. biztosa által 1849 febr. 24-én megparancsolta, hogy február 26-án reggeli kilencz óráig haladéktalanul kell a tartozást leróni. A kezelő választmány pesti tagjai hiába könyörögtek a határidő meghosszabbításáért, kegyelmet nem kaptak. A pesti hitközség, a türelmi adóhátralék főkezese, remegve, hogy rajta veszik meg a nagy összeget, elhatározta, hogy küldöttség által fogja Windischgrätzet meglágyitani. A terhes feladatot Boskovitz J. L., Fleischl D. és Barnay titkárból álló deputatióra bizta, mely febr. 26 án csikorgó hidegben, Gyöngyösön kereste fel Windischgrätzet, kitől hosszas rimánkodás után két heti moratoriumot eszközölt ki. Windischgrätz azzal a fenyegetéssel bocsátotta el a küldöttséget, hogy a pesti hitközség tizenkét jótállóját vasra veretí, ha a kezelőség

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

márcz. 13-ig nem tenne eleget fizetési kötelezettségének. A pestiekre csakhamar újabb kellemetlenség várakozott. A törvényszék a kereskedelmi bank javára ítélt, a pesti hitközség tagjait arra kötelezte, hogy Kossuth-pénzben fogadja el tartaléktőkéjét. A kezelőség kelletlenül felveszi az összeget, de épen akkor, midőn azon fáradozik, hogy osztrák pénzre váltsa, az osztrák kormány érvénytelennek nyilvánítja és a forgalomból kitiltja a Kossuth-pénzt. A nem remélt csapás daczára a kezelőség márczius 13-án mégis lefizeti a türelmi adó részleteket; a pesti hitközség tagjainak áldozatkészsége tette egyedül lehetővé, hogy a határidőt betartsa. A hetedik részletet azonban, miután a tartaléktőke egészen elfogyott, a főkezesnek, a pesti hitközségnek kellett befizetni.[1] Még márczius hóban Windischgrätz újabb eret vágott a pesti hitközség vagyonán.

Az osztrák seregek fővezére proklamácziójában megintette a budapesti zsidókat, hogy húszezer forintra ítéli közülük ama gyülekezetet, melynek tagjai továbbra is összeköttetésben állanak a magyarokkal, tudósításokat és árúkat szállítanak nekik, állítólagos győzelmeikről hamis hireket terjesztenek. Fenyegetéseit, melyet szóbelileg is közöltetett a budapesti zsidókkal, Windischgrätz irgalmatlanul beváltotta.[2]

Az osztrákok két pesti zsidót rajta értek, hogy felszereléseket szállítanak a magyar tábornak. A hadbíróság kötélhalálra ítélte a két szállítót, de Windischgrätz márczius 28. megkegyelmezett nekik, 10—12 évi vasban töltendő sánczmunkára ítélte őket, egyúttal meghagyta

[1] Pesti hitk. lev., Zsp. [2] U. i.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a pesti hitközségnek, hogy a két rabért 40,000 frt birságot fizessen. A hitközség hasztalan mentegetődzött, hogy egyes tagjai tetteiért a testület nem vállalhat felelősséget, két nap alatt könyörtelenül kellett lefizetni a birságot. Hasonló sorsban részesült május hóban az ó-budai hitközség, melyet egy szállító kihágásáért 20,000 frtra ítéltek.[1]

A megpróbáltatás igazán csak akkor nehezedett a hitközségre, midőn Brescia hiénája, Haynau bevonult Pestre. 1849 julius 19. exemplárisan óhajtotta megbüntetni a pesti és ó-budai zsidókat, mivel a szabadságharcz mozgalmát lelkesen támogatták; fölötte súlyos hadisarczot vetett ki rájuk. Szigorúan meghagyta nekik, hogy az egészségügyi csapat részére négy nap alatt 100 lovat, 196 igát, 32 pár lószerszámot, 55 nyerget kötelesek szállítani, hat hónapnyi időn belül pedig egy havi, majd 14 napi közökben az ó-budai felszerelési bizottságnak a következő czikkeket szolgáltassák be:[2]

40,000	gyalogsági köpeny	60,000	darab ing
8,000	lovassági köpeny	60,000	darab gatya
40,000	gyalogsági pantalon	20,000	nyakravaló
16,000	lovassági kék pantalon	16,000	nyakkötő, valamennyi készen
8,000	lovassági sötétzöld pantalon	16,000	röf hamuszin posztó
12,000	lovassági félnadrág	30,000	röf fehér posztó
60,000	pár német czipő	800	mázsa talpbőr
20,000	pár magyar topán	400	mázsa felbőr
15,000	pár félcsizma	300	mázsa talpbélés

[1] Pesti hitk. lev., Zsp. V, Bernstein i. m. 270.

[2] Pesti hitk. lev., Zsp. IV, Bernstein i. m. 279.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Megfenyíti a hitközségeket, hogy a határidő betartásának elmulasztásáért naponkénti 50 frttal és a makacs késedelemért naponkénti 500 frttal bünteti őket.

Az ó-budai hitközség az elviselhetetlen sarcz kevesbítését kéri, de elutasitása után se fizet néhány ezer forintnál többet, a pesti ellenben megfeszíti erejét és 61098 frt 33 kr. értékben csakhamar beszolgáltatja az első részletet. A többit azonban már képtelen a terminusig előteremteni. Néhány hitközségi tag, kinél a pénz nagyobb szerepet játszott mint a vallás, a szerencsétlenség napjaiban hűtlenül elhagyta hitét, csakhogy megszabadúljon a sarcz fizetése alól. A hadügyminiszterium belátván, hogy a két gyülekezet vagyoni romlása nélkül lehetetlen a katonai felszereléseket a kitüzött időben beszolgáltatni, megengedte, hogy a «compromittált hitközségek» a pesti, ó-budai, kecskeméti, czeglédi, nagy-kőrösi és irsai 2.300,000 forinttal váltsák meg sorsukat.

Bár a katonai hatóságok keményen, fenyegetésekkel szoritják a pesti és ó-budai hitközséget, ezek nem akarnak, mert nem tudnak fizetni. A bécsi miniszteriumtanács, melyhez a hitközség nevében Spitzer Gerzson és Schlesinger L. H. kegyelemért fordúlt, végre a császár helybenhagyásával úgy döntött, hogy tekintettel a magyarországi zsidók legnagyobb részének a forrodalmat támogató közreműködésére a 2.300,000 hadisarczot — a loyalis Pozsonyt és Temesvárt kivéve — az összes magyar hitközségek fizessék, melyekért a pesti köteles a kezességet elvállalni.

Kassovitz J. H. a tűrelmi adó kezelőségének tagjaival hozzá is fogott, hogy a vett rendelet értelmében a

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

türelmi adó törlesztési arányában vesse ki a hitközségekre a hadisarczot, ennek befizetése azonban nem történt meg. A Pestről Bécsbe küldött számos deputáczió kérelmére a császár 1850 szept. 20-án elengedte a hadisarczot, de a pesti hitközség ajánlatára meghagyta, hogy az ország zsidósága kivétel nélkül legalább is egy millió forintnyi iskolaalapot teremtsen két év alatt. A kegyelmes rendelet leérkezése után a pesti és ó-budai hitközség megkéri a császárt, hogy beszolgáltatott hadisarczuk téritessék meg akkép, hogy ennek összege vonassék le azon-részből, mely az iskolaalap befizetésénél őket megilleti, becsületük sérelmét, megbélyegzésüket látják abban, ha büntetésüknek nyoma nem töröltetnék el ily módon. A császár elutasitotta a folyamodókat.*

Az itt vázolt kétségbeejtő pénzügyi állapotban leli magyarázatát, hogy az anyahitközség magához csatolni, beolvasztani akarja a társulatot, mely adófizetőinek egy részét elvonta tőle.

Az anyahitközség kérelmére Geringer báró 1851-ben megparancsolta ugyan a társulat tagjainak, hogy a hitközség terheihez kötelesek hozzájárulni. A társulat nem kapitulált, tagjai fizettek, de nem oly mértékben, mint a minőre a hitközségnek szüksége volt.

Az anyahitközség örömére rabbik és világiakból álló gyülekezet segitette megtörni a társulat önállóságát.

A kormány a zsidó felekezeti ügyek tárgyalása végett bizottságot hivott össze Budára, mely 1851 szept. és

* Pesti hitk. lev., Zsp. IV, Bernstein i. h.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nov. hónapjaiban ülésezett Sacher helytartósági tanácsos elnöklete alatt. Schvab pesti, Lőw szegedi, Zipser székesfehérvári, Freyer győri rabbi és dr. Loeblin budai iskolatanácsos, Kassovitz J. H., dr. Schvimmer, Barnay voltak a tagjai. A bizottság tanácskozásain a reform-társulat is szóba került. Szektának nyilvánították ezt, valamint a chaszidismust. Utóbbi eltörlését nem javallották, mert meggyőződésük volt, hogy más, mint az idővel terjedő műveltség nem szakítja meg életfonalát; de a reform-társulat felett azonnal kimondták a halálítéletet, melyet Lőw Lipót, kire a magyar zsidók egyházi szervezete statutumainak kidolgozását bizták, alapszabály-tervezetének 245. §-ba foglalt be. A nevezett pont szövege:

Egyesületek alakulása, felügyelete és tanácskozásaira vonatkozólag az ide vágó törvényes rendelkezések szigorúan betartandók. Mint szekták, nevezetesen oly egyletek vagy társulatok nem tűrhetők, melyek közös istentiszteletre szövetkeznek, liturgiájukban a typikus templomi imákat (Tefillath chova) mellőzik, vagy általában az úgynevezett reform-társulatok módjára végzik ájtatoskodásukat.*

Eleinte úgy tervezték, hogy Lőw munkálata a császár helybenhagyása után pátens alakjában fog megjelenni, de noha a legfelsőbb jóváhagyást nem nyerte el, a reform-társulatra vonatkozó határozata mégis végrehajtatott. A kultusminiszter feloszlatta a társulatot a bizottság tanácskozásaihoz és a Lőw által készített statutum 245. §-hoz híven, de különösen befolyásoltatva

* Löw, Der jüdische Congress.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Schvab rabbinak a helytartósághoz intézett beadványától, mely elkeseredetten támadta a társulatot, Einhorn Ignácz «journalista» rabbit és ennek utódját. A miniszter rendeletét Friedrich helytartótanácsos 1852 okt. 25-én közölte a pesti polgármesterrel.[1]

A társulat előljárósága még a császártól remélt segítséget. A helytartóságot megkérte, hogy a míg a legfelsőbb rendelet leérkezik nyittassék ki temploma. Kívánságát azonban se a helytartóság, se a császár nem teljesítette.[2] A hivek, miután a működési teret elvonták tőlük, becsülettel akarták abbanhagyni szereplésüket, melynek végső jelenetét a «Liquidations-Comite der ehemaligen Pester Genossenschaft für Reform im Judenthum» kiküldetése képezte. E bizottság a társulat szerződéseit, kötelezettségeit üzletszerűen bonyolította le. 1852 nov. 10-én adattak át Schvab rabbinak a társulat születési és házassági anyakönyvei. Az első 62 születési esetet tartalmazott, az utóbbi mindössze öt esküvést. A hivatalos iratokkal együtt a forrodalom alatt elpártolt tagjait is visszanyerte az anyahitközség. A megtérteket ünnepélyes ülésen fogadta vissza a hitközség, melynek nevében Boskovitz J. L., kit a kormány az ostromállapot alatt Kassovitz J. H.-val együtt nevezett ki elnöknek, intézett hozzájuk üdvözlő, kibékítő beszédet.

A társulatnak második és utolsó rabbija a bajor származású dr. Einhorn Dávid volt. Schwerinből—

[1] Löw i. m. 186—187.

[2] Pest város lev., A pest-budai kerület főispánjának leirata 1852 decz. 15.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Mecklenburg tartomány főrabbi tisztét töltötte itt beköltözött Pestre, hol 1852 január 29-én tette le az osztrák állampolgári esküt. A társulat megszüntetése után egy darabig még Pesten tartózkodott, itt írta meg Das Princip des Mosaismus munkáját;[1] majd Amerikába költözött, hol tisztelettől környezve élte végeig lelkes szószólója volt a zsidó reformnak.

A társulat feloszlatása után a hitközség teljesen visszanyervén jómódú adófizető tagjait, újult erővel foghatott intézményei tökéletesitéséhez. Az önkényuralom alatt 1854-ben Weiss M. A. elnöksége idején kezdte meg a dohány-utczai templom épitését, alapította hivatalnokai és alkalmazottai nyugdíjintézetét,[2] a vele járó gondok mellett kiváló gondot fordított tanintézetei fejlesztésére. 1851-ben megnyitotta leányiskoláját, régi állapotába visszahelyezte a forrodalom alatt megcsonkúlt fiúiskolát, melyben a IV. osztály két évfolyama rövid időn át nyilvános alreáliskolaként szerepelt. Az iskola hagyományához hiven a germanizáló Bach korszakban is erős várát képezte a magyar szellem s hazaszeretetnek, melynek egyik lelkes ébrentartója az irodalom terén működött Reich Ignácz tanító volt.

[1] Lipcse 1854.

[2] Rosenberg Lipót, Jahrbuch I. évf.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

VIII. FEJEZET.

Schvab halála. Rabbiválasztási mozgalom. Dr. Meisel rabbinak választatik. A dohány-utczai templom építésének története. Magyarosodási mozgalom a hitközségben. Izraelita magyar egylet. Schossberger elnök lemondása. Országos zsidó értekezlet. Dr. Hirschler Ignácz elnöknek választatik. Hirschler működése és elmozdittatása. Meisel memoranduma. Mozgalom magyar hitszónok választása ügyében. Dr. Kohn Sámuel hitszónoknak választatik. Az emancipáczió. Meisel halála. Meisel jellemzése. Nőegylet. Talmud tóra.

Húsz napi betegség után 1857 április 3-án szenderült Schvab jobb létre. A nagy rabbi koporsóját megszomorodott hivei, keresztény főpapok, katonai méltóságok, küldöttségek kisérték a temetőbe. Ravatalánál veje Löw Lipót szegedi, Löffler Lipót zsámbéki, Klein Elkán szolnoki rabbi, Bach József, Brill Sámuel Löv[1] és az elhunyt fia dr. Schvab Dávid búcsúztatták. A pesti hitközség felszólitására nemcsak Magyarország, hanem a külföld nagy hitközségei is — Boroszló, Fürth, Pádua, Velencze — requiemet rendeztek, melyen kegyelettel méltatták érdemeit és lelkiüdvéért imákat mondtak. Lesujtott hitközsége junius 14-én tartott érte gyászistentiszteletet, melyen a magyar zsidóság fájdalmát, veszteségét Löffler Lipót zsámbéki rabbi tolmácsolta.

[1] Magyar Zsidó Szemle XVI. évf. 128—135. A Schvab fölött tartott emlékbeszédek közül nyomtatásban megjelent Fassel Hirsch B. nagy-kanizsai rabbi, Trauerrede über das Hinscheiden des ehrw. w. Oberrabbiners zu Pest וצ"ל Herrn Löw Schvab (Nagy-Kanizsa 1857); Dr. Zipser M. székesfehérvári rabbié: das Leben הספד und Sterben des Frommen (Pest, 1857). Goldstein Dávid pedig Eine Gedächtnissfeier czimü füzetet irt tiszteletére (Pest 1858).

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Emlékét még ma is tisztelettel őrzi hitközsége és Buda, hol 1837 márczius hava óta viselte a rabbihivatalt.

A hitközség nem akarta sokáig árván hagyni a rabbihivatalt, melynek Schvab annyi fényt s tiszteletet szerzett működésével. Már julius hóban megbizatott az előljáróság Weisz M. A., Kern Jakab, dr. Hauser József, Landau L. R., Spitzer Gerzson, Bach József hitszónok, Ziltz Móricz vallástanító, később segédhitszónok, hogy a rabbiszék betöltése felett tanácskozzanak.

A szeptember 16-án tartott gyűlésen felvetették a kérdést, vajjon Schvab helyébe rabbi választassék-e vagy hitszónok. A gyülés a rabbiválasztás mellett döntött. Ugyanekkor határozott alakba foglalták, hogy mily rabbit kíván a hitközség. Tökéletes talmudi ismeretekkel theológiai és filozófiai képzettség egyesüljön benne — ez volt az óhaj — tudjon a régiek szájaizének megfelelő zsinagógiai előadást (derósót) tartani, e mellett korszerű hitszónok, jelleme kifogástalan, vallásossága mély, politikai magatartása korrekt, testileg egészséges legyen és az 50. évet túl ne haladja.

Október 19-én kimondották, hogy pályázatot nem írnak ki, mert ezen eljárás összeférhetetlen a rabbi állással és tekintélyes, rátartós ember, minőt kivánnak, nem lép pályázat utjára; hanem e helyett felszólítják Európa jeles rabbijait s tudósait, hogy ajánljanak alkalmas embereket. Ajánlókul kijelöltettek: dr. Philippson az Allgemeine Zeitung des Judenthums szerkesztője Magdeburgban, dr. Frankl Boroszló, Rapoport Prága, Mannheimer és Jellinek Bécs, Luzzatto Pádua, Cahen

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

az Archives Israelites szerkesztője Párizsban, Stern főrabbi Hamburg; ezeken kívül még Geigerhez Boroszlóba és dr. Salomon hamburgi hitszónokhoz is írt a hitközség, hogy jelöljenek részére a pestiek követeléseinek megfelelő rabbit.*

1858 márczius 4-én hetven községi tag hivatott gyülésre — népesebb ülés tartását a rendőrség nem engedte meg — a bizottság ezeknek kijelentette, hogy a megkérdezettek legnagyobb része, valamint pesti szakemberek összesen tizenhét rabbit ajánlottak.

A boroszlói Frankl dr. Feilchenfeld düsseldorfi rabbit, a prágai Rapoport a Berlinben működő dr. Sachs Mihályt, Jellinek dr. Schmiedl Ábrahám prossnitzi, dr. Friedmann nakeli (Posen tart.) és dr. Landau drezdai rabbit tolta előtérbe. Luzzatto Ehrenreich Mózes Lévi modenai és dr. Igel Lázár Éliás bukovinai tartományrabbit, Mannheimer szintén dr. Sachsot ajánlotta és Hirsch Sámson Rafaelt, de utóbbit — bár nagyra becsülte — még se tartotta alkalmasnak, mert aggódott, hogy egyenetlenséget támaszt a hitközségben theológiai felfogásának egyoldalúsága, bizonyos elkeseredettsége és türelmetlensége által, mely újabban szállta meg és egyáltalán izolált álláspontja következtében.

A tizenkét ajánlott közül dr. Sachs Mihályt, dr. Landaut és Mayer hannoverai főrabbit tartotta a hitközség közgyülése meghívásra legméltóbbnek. Az 1858 ápr. 6-iki közgyülés megbizta Weiss M. A. hitközségi elnök, dr. Hauser, Brill S. L. urakat, hogy utazzanak Ber-

* A rabbiválasztási mozgalomra Pesti hitk. lev. Rb.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

linbe és ott személyesen ismerjék meg a tudós és ritka szónoki tehetséggel megáldott Sachsot, de egyúttal Mayer és Landau felől is szerezzenek alapos informácziókat.

A hitközség Magyarországon is találhatott volna Schvabhoz méltó rabbit, Löw Lipót szegedi rabbi személyében, de a magyar papok ezen legkiválóbbját szándékosan mellőzte. Hazafias érzéséről fényes próbát tett a szabadságharczban, tudták felőle, hogy magyar nyelven ir és beszél, közismert volt műveltsége és theológiai képzettsége, melylyel még a külföldön is bámulókat szerzett és emellett önérzetes, bátor szókimondó ember volt. Utóbbi erényei, melyek az előljáróság szemében hibák gyanánt tüntek fel, akadályozták meg Pestre való jövetelét.

Miután a bizottság eredménytelenül tért vissza németországi útjáról, a hitközség 1859 febr. 23-án dr. Meisel Farkas Alajos stettini rabbit * szólitotta fel, hogy pályázzék a pesti állásra. Meiselnek hirnevét «Zechusz óvósz, Homilien über die Sprüche der Väter» czimü vaskos munkája (Stettin 1855) alapitotta meg. Meiselnek öt nap múlva irt válasza arra vall, hogy a pestiek eljárása bántotta némileg önérzetét. Sachs Mihálynak küldöttség útján ajánlották fel a főrabbi hivatalt, őt pedig csak sikeres próbabeszéd megtartása után voltak hajlandók megválasztani. Noha sértette hiúságát, hogy Sachsot előnyben részesitették, még se utasitotta vissza a tiszteletteljes meghivást. Próbaszónoklat tartását azonban csupán oly

* Életrajza: Dr. Kayserling M., Dr. W. A. Meisel, Lipcse, 1891.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

feltétellel akarta elfogadni, ha előbb tudatják vele versenytársait és nyiltan feltárják előtte van-e kilátása a győzelemre? Állásban levő hitszónoknak nemcsak hírnevén esik kár, hanem híveinek bizalmát is megingatja, ha pályázat alkalmával vereséget szenved, Meisel tehát óvatosan el akarta kerülni a kudarczot, melyben amúgy is része volt nemrég, midőn 1856-ban a bécsi hitszónoki állás elnyeréséért törekedvén, a Lipcsén működött Jellineket választották meg.

Az udvarias, megnyugtató értesítése után Meisel készségesen vállalkozott arra, hogy a pestiek meghódítására indúljon. Az a nagy izgatottság azonban, melyet hitközségében pályázatának híre keltett, csakhamar megapasztotta bátorságát. Aggodalommal gondolt az eshetőségre, hogy beszédével nem tud hatást elérni. Félt, hogy megint hiábavalónak bizonyúl próbálkozása, mint már három ízben. Negyedszer nem merte koczkára tenni hívei szeretetét és bizalmát. Lelki küzdelméről tanúskodik a pestiekhez márczius 11-én intézett levele, melyben arra kéri őket, hogy előbb hívják meg kiszemelt versenytársait, ha egyikük tetszést arat, válaszszák meg azt, az ő beszédére pedig csak akkor szorítkozzanak, ha versenytársai nem tudnák a pestieket kielégíteni.*

Miután a hitközség lecsillapította töprenkedéseit, Meisel ápr. 30-án megtartotta próbabeszédét. Szónoklata és egyénisége feléje hajlította a pestiek rokonszenvét. A hitközség java része Meisel megválasztatásáért rajongott, de voltak elegen, kik Schmiedl A. prossnitzi rabbi, a

* Meisel levelei, pesti hitk. lev. Rb.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

«Sansinnim» predikáczió gyűjtemény * szerzőjéért lelkesedtek, kinek népszerű, szellemes próbabeszéde eltörölhetetlen hatást kellett a gyülekezetben.

A választás előtt öt tag beadványt intézett a hitközséghez, melyben azon kívánságukat fejezték ki, hogy Schmiedl, ki mellett az öregek foglaltak állást, nyerje el a rabbiszéket. Kívánságukat azzal okolják meg, hogy Schmiedl magyar származású, vallásossága ellen kétség nem merült fel, több jeles rabbitól van képesítése és ha nem is tartozik a talmud-tekintélyek közé «legalább be van avatva a talmud-tanulás módszerébe», Meisel pedig már azért sem felelhet meg, mert organuma gyönge, szavai nélkülözik az erőt, hatalmat.

Schmiedl pártja kicsinynek bizonyult. 1859 május 11-én tizenhét szavazattal öt ellenében Meiselt választották meg rabbinak, kit a hitközség abban a jelentésben, melyben a helytartóságnak tudtul adta a választást igy jellemzett: «ein Mann in seinen besten Jahren, von ausgezeichneter Gelehrsamkeit, sowohl in rabbinischer wie in wissenschaftlicher Beziehung, der sich in Bezug auf Charakter, Religiosität, Sittenreinheit, und Berufseifer, des besten Rufes erfreuet, und durch mehre veröffentlichte Werke seine hohe Geistesbildung und heilsame Berufswirksamkeit bekundet.»

A helytartóság tudomásul vette a választást, mire Meisel Pestre költözött, hol augusztus 13-án tartotta meg székfoglaló beszédét, melyet vetélytársa, a pesti főrabbi állásra aspiráló Löw lapjában a «Ben Cha-

* Prága 1859.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nanja»-ban megjelent rosszakaratú támadás és ennek czáfolata tett nevezetessé.[1] Néhány hét mulva Meisel Pesten való letelepedése után fejeződött be az 1854-ben megkezdett dohány-utczai templom építése.

A telek, melyen e hatalmas, méreteivel és díszes voltával imponáló templom felépült báró Baldácsy Antalnak képezte valaha tulajdonát. A rajta levő házat a hozzá tartozó kerttel a báró 1837 május 14-én harminczkét esztendőre adta bérbe a hitközségnek, mely ugyanekkor 47,000 pengő forintot és 50 cs. kir. aranyat tábláztatott rá. A zsidók örök áron szerették volna megvásárolni, de ennek meggátlója az volt, hogy egyes sz. kir. városokban, köztük Pesten, a zsidók abban az időben tulajdonjogilag még nem szerezhettek ingatlanokat. A pestiek szigora következtében a zsidóknak bérházakban, nagy költség fejében kellett vallási és culturális intézményeiket elhelyezni. Hiába folyamodtak 1812-ben, hogy engedtessék meg nekik zsinagóga, iskola építésére szolgáló terület megvásárlása, kérésüket elutasították. Hasonló próbálkozásuk 1825-ben ugyancsak sikertelenséggel járt.[2]

E tilalom csak szokáson, de nem törvényen alapult és nem tartották be mindenütt. Arad, Szabadka, Szeged, Temesvár a zsidóknak megengedté a telekvásárlást,

[1] Kayserling i. m. 63. Recensentenwirthschaft oder Bemerkungen eines Laien über den im eilften Hefte des diesjährigen «Ben Chananja» erschienenen Artikel: Würdigung der Antrittsrede des Herrn Oberrabbiners Dr. W. A. Meisel in Pest, von Dr. J. M. Jost (Pest 1859); Löw Lipót, Der jüdische Congress 167—170.

[2] A folyamodványt közli Reich, Beth-El II, 525—28.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

sőt az Ujvidék részére 1828-ban kiadott határozatában még a helytartóság se ellenezte, hogy a zsidók birtokosok legyenek.*

A telekszerzési jog megtagadása bátorítás volt a bérbeadóknak, hogy a hitközség elé egyre nagyobb követelésekkel lépjenek. 1829-ben, midőn az Orczy-házat átalakították, a báró család ügyvéde figyelmezteté a hitközséget, hogy felmondja neki a templomot és lakásokká változtatja, ha a meghosszabbítandó első, vagy az építendő új második emeleten nem bérel újabb termeket. A hitközség inkább bérbe vette a második emelet egy részét is, női karzat számára, semhogy templomot változtasson. Mivel a templom kibővítésével a bérletösszeg magasra szállott, a hitközség e súlyos teher viselésére a lengyel zsinagóga híveit is felszólította, ajánlván nekik, hogy oszlassák fel külön templomukat és ezután a restaurált nagy templomban foglaljanak helyet. A tervet helyesléssel fogadták és 1829 szept. 20-án a nagy és a lengyel zsinagóga bizottságot küldött ki, melynek az egyesülés módozatainak kidolgozása volt a feladata. A régi, másként nagy, német zsinagógát (Alte, Grosse, Deutsche Synagoge) Koppel Gerzson, Kadisch Joachim, Austerlitzer Dávid, Abeles Farkas, Lasky Izsák képviselte, a lengyel másként új zsinagógát pedig Rosenthal Izsák, Schindler József, Hirsch Károly, Weisz Bóruch, Baumann Joachim. A deputáczió eleinte a balassa-gyarmati, veszprémi, aszódi rabbikból álló pártatlan bíróságra akarta az egyesítést bizni, de utóbb elállott a tervtől. Az óhajtott

* Pesti hitk. lev. Zsp. II.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

beolvadás megtörtént oly módon, hogy a lengyel zsinagóga hívei megfelelő számú ülések fejében átadták templomi vagyonukat, adósságaikat s felszereléseiket a nagy zsinagógának.

1830 augusztus havában fejeződött be a nagy templom átalakítása. Az előbbi szegényes, egészségtelen helyiség díszesebb, tágasabb lett. A női karzat mellett a második emeleten volt a hitközség tanácskozó terme. A nagy templommal egy időben készült el az Orczy-házban felépített, a hitközség kezelése alá került Cultustemplom is.

A két templom nemsokára szűknek bizonyult a hívek befogadására. A hitközség 1830 óta hatóság útján betiltatta a sok botrányra, rendetlenségre alkalmat adott magánistentiszteletek tartását és szigorúan őrködött, hogy semmiféle ürügy alatt új templomegyletek ne alakuljanak. De ez intézkedésnek, mely rendet, békességet és egységet teremtett a hitközségben, az volt a következménye, hogy a kik előbb a zúgzsinagógákban végezték istentiszteletüket, nem fértek be mindnyájan az Orczy-ház templomaiba. Ez a körülmény, a bérösszeg emelkedése, de az a tudat is, hogy az áhitat helye nem illik oly házba, hol szombat és ünnepnapokon se szünetel az élénk kereskedelmi forgalom, sarkalta a hitközséget arra, hogy szerencsét próbáljon a telekvásárlási engedély kieszközlésével.

1837 május 10-én a hitközség megint a trón elé lép könyörögvén, hogy a mint a bécsi zsidóknak, úgy neki is adassék meg a templom, iskola, kórházhoz szükséges telekszerzési jog. V. Ferdinand csupán kórház építésére való birtok vásárlását engedte meg neki. A hit-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

község e kis eredménynyel is boldog volt; felhasználta a királyi kegyet, megalkotta a gyár-utczai új kórházát, melynek alapkövét József nádor jelenlétében 1841 szept. 21-én tették le.

A polgári telkek vásárlásának tilalma zsidók részére az 1839/40. országgyűlés befejezése óta kezdett lassanként megszünni a szabad kir. városokban, így Pesten is. A kórháztelek volt a legelső, mely telekkönyvileg zsidó tulajdonosra, a hitközségre iratott. Boskovitz J. L. nagykereskedő volt a második, kinek a király 1841-ben megengedte, hogy nyilvános árverésen vett házát a maga nevére jegyeztesse. A pesti választott polgárság ellene volt ugyan, hogy e jogot megkapja, de a tanács tekintettel Boskovitz kiváló személyes tulajdonaira, a hazai ipar és kereskedelem körül szerzett érdemeire kivételesen pártolólag terjesztette fel a királynak. A város oly férfiunak nyujtá kegyét, ki méltó volt a kitüntetésre. Míg tönkre nem jutott vezérférfia volt a pesti hitközségnek, szívén viselte felekezete érdekeit; az absolutismus korában, mint Kern Jakab, ő is szószólója volt a zsidó iskolaügy javításának.*

A hitközség a rég óhajtott joggal élve 1841-ben tizezer pengő forintért megveszi a Síp-utczában levő 368. számú házat, az ezzel határos és a Dohány-utczába nyuló Baldácsy telek s ház pedig királyi engedelemmel 1844-ben iratott a hitközség nevére azon kikötéssel, hogy kizárólag iskola s templom építésére használható.

* Orsz. Lev., Israelitische Gemeinde und Cultus-Angelegenheiten in Ungarn 15. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

A fiu- és leányiskola, valamint az ovoda mindjárt a forrodalom lezajlása után a síp-utczai földszintes épület alkalmatlan termeibe jutott; e czélszerűtlen hajlékból 1869-ben költözött át mai helyére. A templom azonban nem került oly gyorsan a hitközség új birtokára, mint a tanintézetek. Egyrészt, mivel a hivek monumentális alkotást akartak a dohány-utczai vonalon emeltetni, ez pedig a hitközségtől s tagjaitól rengeteg áldozatot követelt, másrészt, mert a templom ritusának megállapítása felett nem tudtak a pártok megegyezni. Ott, hol műveltség és elmaradottság, vakbuzgóság és a legnagyobb fokú vallástalanság elegyedett egymással, hol még az ötvenes években is fentartandónak, nélkülözhetetlennek nyilvánították a szombati zsinórt, míg ellenben sokan voltak, kik a zsidóságot felforgatni szerették volna, természetes, hogy ily hitközségben nem volt közömbös és nagy vitákra szolgáltatot alkalmat az istentisztelet formája, a templom berendezése. A hivek többsége a Cultustemplom istentiszteletét s szokásait akarta az új templomba bevinni, a kisebbség pedig a régi ritust, melyet nem érintett a reform. A különböző óhajokat a kiküldött templomépítési bizottság 1845 szept. 3-án Schvab és a rabbitanácsosok hozzájárulásával sikeresen egyeztette össze,* elhatározta, hogy az orgona és a kórus kiséretében végzendő istentisztelet keretét a hagyományos ritus töltse be.

A keleti stílben épült templom Förster Lajos tanár bécsi műépitő tervezete alapján készült. Az épités ve-

* Pesti hitk. lev., Tp.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

zetésénél Försteren kívül Wechselmann Ignácz és Hild József, a neves pesti műépítő szereztek érdemeket. A művészek és kézművesek közt elenyészően kevés zsidó volt.[1] A főváros díszes középületét, a dohányutczai templomot, mely a pesti zsidók áldozatkészségének emlékezetes diadaljele, 1859 szept. 6-án avatta fel Meisel.

Kohn Bistritz Méir, Jeiteles Leó aradi tanár és a kikeresztelkedett Kohlmann Károly hymnusokban dicsőítették a napot, melyen az ország legszebb és legnagyobb zsinagógája szent rendeltetésének átadatott és költészet ragyogásával teljes az a gyönyörű beszéd, melylyel Meisel ez alkalommal elbüvölte a pesti zsidó és keresztény közönséget.[2] Azt a mélységes áhitatot, melyet Meisel virágos nyelvezetű predikácziói a dohányutczai templom látogatóiban mindannyiszor felkeltettek, fokozta az országos hirű Friedmann Mór (szül. 1826. Hrabóczon, megh. 1894), az 1857-ben megválasztott főkántor lélekemelő előadása, melyben a hang hatalmával zsidó érzés és finom zenei képzettség egyesült.

Mozgalmas időben foglalta el Meisel hivatalát.

A villafrancai békére következett néhány hónap alatt nagy változás történt a nemzet közéletében. E néhány hónap a nemzeti önérzet ébredésének korszaka.[3]

[1] Illustrirtes Unterhaltungs-Buch für Israeliten (Pest, 1866) I, 1—7, 125. Ugyanitt a templom képe.

[2] Kohn: Festgedicht zur Einweihung des neuen israelitischen Cultus-Tempels in Pest (Bécs 1859), héber czíme: קול רנה Pesti hitk. lev., Szv., Rosenberg Lipót, Jahrbuch I, 339; Meisel, Die Himmelstochter und ihre Freier (Pest 1859).

[3] Kossuth Lajos: Irataim az emigrácziából II, 57.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

A szerencsétlen olasz háború nyomán keletkezett események sorozata, a szabadon nyilvánuló közszellem, a zsidók felett se haladt el nyomtalanul. Emancipáltatásuk reményé feléledt, magyar nyelv s érzést terjesztő egyesületek alakulnak mindenfelé, egyes zsinagógák szószékéről magyar beszédek hangzanak, a magyar lapokat felkarolják, magyar ruházkodás járja divatját a zsidók közt. A hitközségek elmozdítják az absolut kormányzattól föléjük rendelt vezetőket és külső beavatkozás nélkül oly előljárókat választanak, kikben magyar érzéssel, műveltség, felvilágosodottság, tettvágy egyesül. A mi hihetetlennek látszott megtörtént: még a loyális pozsonyiak is megemberelik magukat, hogy eltávolitsák az abolutismus eszközét a mindenható Pappenheim elnököt képviselőtestületével együtt, a régi vaskalapos rendszer e merev híveit, kik elhanyagolták a hitk. jótékony intézeteit, rendetlenséget, visszásságokat engedtek bennök felburjánzani, megakadályozták az ifjúság korszerű nevelését, oktatását, elutasitották a kormánytól Pozsony részére felajánlott mintafőiskolát.*

A hazafias érzés Pesten is felbuzdult, ébrentartója és támogatója a fiatal nemzedék volt, mely a forrodalom alatt megszünt Magyarító egyletet Izraelita magyar egylet néven támasztotta fel halottaiból. Tagjai a negyvenes évek tradiczióihoz hiven tűzzel és minden akadályt leküzdeni tudó kitartással küzdöttek a magyar nyelv s a zsidóság jogáért. Kiméletlen irtó háborút inditottak a német nyelv és szellem ellen.

* Pesti hitk. lev., Htk.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

Nekik köszönhető, hogy a hitközség iskoláiban és a középiskolai zsidó növendékek hitoktatásánál, valamint a szép számú zsidó fiu- és leánymagánintézetben a magyar kiszorítani kezdte a német nyelvet, hogy a templomban magyar énekeket honosított meg a hitközség, a melyeket megzenésítve Friedmann főkántor adott ki «Izraelita vallásos énekek» címen. A nemzeti ügy érdekében személyeket, mint intézményeket válogatás nélkül támadtak. Utóbbiak közé tartozott az országos iskolaalapból szubvenczionált Minta főtanoda, mely a hitközségtől nagy költségen vásárolt házban, a Lázár-utcza és a Hermina-tér sarkán 1857 óta állott fenn; belőle fejlődött 1859 okt. 24-ik óta az országos izr. tanítóképzőintézet.* Nehezteltek rá — bár Lederer Ábrahám vezetése alatt sikeresen felelt meg feladatának — mert a magyarság tekintetében rossz lábon állott, ami nem volt csoda, mert hisz a kormány keze nehezedett reá. A fiatalság, mely kivitte, hogy szerte az országban Széchenyi elhunyta alkalmával a zsinagógákban gyászistentisztelet rendeztessék, izgatásaival Pesten mind élénkebbé tette az óhajt oly vezetők után, kik nem a hatóság gyámkodása, hanem a hitközség szabad akaratának köszönték bizalmi állásukat.

Az előljáróság nem hagyhatta figyelmen kívül az egyre erősbödő agitácziót. 1860 deczember 10-én Schossberger S. W. elnök és két előljárótársa Weiss M. A., Herz J. beadványt intézett a helytartósághoz, hogy rendelje el a pesti hitközség új képviseletének válasz-

* Története: Bánóczi József, Az országos izr. tanítóképzőintézet története. Budapest 1897; Mezei Mór, Az izraelita-magyar-egylet története és czélja, az egylet 186½. évkönyvében.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

tását, «miután az új események beálltával az ország csaknem minden községében új szervezési és választási vágyak nyilvánulnak.»[1]

A helytartóság a városi hatóságot bizta meg, hogy a dologban eljárjon és a történtekről jelentést tegyen, a városi hatóság pedig Gräffl Ferencz városbirót delegálta a hitközségi választás vezetésére. A választási szabályzat kidolgozása előbb ötven, majd nyolczvan tagu bizottságra ruháztatott. A hosszasan elkészült módozat alapján a tagok élénk érdeklődése mellett történt a választás, mely dr. Hirschler Ignáczot állitotta a hitközség élére 1861 szept. 1-én. Pest város tanácsa az alapszabályokat, valamint az azok értelmében tett választásokat 1861 okt. 20. helyhatósági jogánál fogva helybenhagyta és kijelenté, mikép a pesti zsidók, autonom egyházközségük meglévén alakítva «jövőre úgy egyházi belszervezetük, mint egyéb tisztán vallásközségi folyó ügyek tekintetében — a hatósági törvényes felügyelési jog fentartásával, minden hatósági befolyás mellőzésével járhatnak el».[2]

Mielőtt a választás megtörtént, nevezetes tanácskozásnak volt színhelye a pesti hitközség. Még előbb, hogy a császár elnöklete alatt 1859-ben megtartott miniszteri tanácskozáson szóba jött: az izraeliták állása időszerű módon, de a hely- és tartománybeli állapotok tekintetbe vételével rendeztessék[3] — a nagykárolyi Fisch Ábrahám 1859 augusztus 8-án figyelmezteti a pesti hitközséget, hogy helyes volna a zürichi béke-

[1] Pesti hitk. lev., Szv. [2] Pesti hitk. lev., Szv.
[3] Kónyi Manó, Deák Ferencz beszédei II, 225

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

alkudozásoknál a magyar zsidók állapotának javítását is megpendíteni; úgy véli, hogy a Rothschild-házat és a párizsi Fouldot kellene felkérni, hogy járjanak közbe magyar hitsorsosaikért.[1] Ennél mérsékeltebb követeléssel lépett elő a pápai hitközség,[2] mely 1860 decz. 19-én azt ajánlja, hogy a zsidóság, mint a többi hitfelekezet, a cancellériában egy referendárius által képviseltessék, Pesten a magyar zsidóságnak központi bizottsága székeljen, melynek feladatát képezze a zsidók javának előmozdítása, a községi ügyek rendezése. Más hitközségek megelégedtek azzal a kívánsággal, hogy a pesti országos értekezletet hivjon egybe, mely az emancipáczió elnyerése végett tanusítandó magatartás felett tanácskozzék.

A felszólításoknak engedve a pesti hitközség 1861 márczius 24-én küldte szét meghívó leveleit, melyek rokonszenves fogadtatásban részesültek mindenfelé, Moson, Arad, Miskolcz, Nagy-Becskerek és több más gyülekezet kivételével, melyek feleslegesnek véltek mindennemű értekezletet, mert meg voltak győződve, hogy az emancipáczió a zsidók beavatkozása nélkül is győzelmet arat az ápr. 2-án megnyilt országgyűlésen.

A magyar zsidó hitközségek meghatalmazott képviselői április 16-án gyültek össze a fővárosban. A gyűlés Meisel és ellenfelét Löw Lipótot kivéve csupa világiakból állott. A három napon át tartó értekezlet Meiselt választotta meg elnökének. A gyűlés egyhangulag elhatározta,[3] hogy a zsidóság önérzetével

[1] Pesti hitk. lev., Htk. [2] U. i. Zsp. III.
[3] A gyűlés német nyelvű jegyzőkönyve.

összeférhetetlennek tartja az emánczipáczióért való peticzionálást. Esedezés útján elérve kegyelem színében tünnék az fel, holott tulajdonképpen az állam java az egyenjogusítás, ennélfogva a zsidóság az országgyűlés belátásában bizik, hogy tudni fogja kötelességét vele szemben.

Nem az országgyűlésen mult, melynek felirati és határozati pártja szószólója volt az egyenjogusításnak, hogy a zsidóknak még évekig kellett várni, míg különállásuk megszünt.

Hirschler és gárdája erélylyel és lelkesedéssel fáradozott a hitközség ügyeinek javításán, a hitélet felfrissitésén. Rendezte a hitközség zilált háztartását, gondoskodott az alapitványok czélszerü kezeléséről, újjászervezte a Chevra-kadisát, új felszerelésekkel gazdagította a kórházat, tágította a jótékonyság medrét, rendeztette az archivumot. Hogy a közönség minden rétegében figyelmet keltsen a hitközség vezetése és ügyei iránt kinyomatott jelentésben, mely ujdonsága és tartalmánál fogva nagy feltünést keltett mindenfelé, számolt be a nevezetes eseményekről.

Mint az ország legnagyobb hitközségének elnöke, Hischler kötelességének tartotta, hogy körén túl a magyar zsidóság jogos érdekei felett is őrködjék. 1862-ben emlékiratot intézett Forgách Antal gróf canczellárhoz,* melyben kifejti, hogy az iskolaalap felett való intézkedési jog a magyar zsidóságot illeti meg, ennélfogva kéri a canczellárt, hogy mielőbb hivja értekez-

* Mezei Mór, Az izraelita orsz. iskolai pénzalap. Pest 1862.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

letre a magyar zsidóságot, mely az iskolaalap czélszerű hovafordításáról tanácskozzék.

A szabadelvű, nagy befolyású Hischler buzgó törekvései és áldásos tevékenységének gyorsan útját állotta az ármánykodás. A visszalépett elnök tábora nem tudta elfelejteni, hogy akarata ellenére, a közvélemény unszolására kellett állásától megválni. Fondorlatai sikerének a Hirschlertől rettegő orthodoxia munkálkodása és a megváltozott politikai viszonyok is kedveztek, melyek újra felszínre hozták az előbb elejtett embereket.

Krászonyi József pesti polgármester 1863 márczius 21-én értesítette tornyai Schossberger S. W.-t, hogy a helytartóság elvitatván a hitközség képviseletétől a törvényességet, mivel választása hatóságilag jóvá nem hagyott alapszabályok révén történt, ennélfogva a jelenlegi és az 1860. előljáróságból álló bizottságot küld ki, mely az alapszabályokat revideálja, vagy a régieket a körülményekhez képest idomítsa, vagy pedig egészen újakat alkosson. Meghagyja a helytartóság, hogy a míg a hitközség administraczionális testülete újjáalakittatnék, a meglevő előljáróság és képviselet maradjon állásában azon feltétellel, hogy működésével szigorúan csak saját községi belügyeire szorítkozzék, a zsidóság országos ügyeire, vagy más izraelita hitközség dolgaiba való avatkozástól és e szerint helyi hatáskörén való túlterjeszkedéstől óvakodjék.*

Az önérzetében megsértett előljáróság és választmány márczius 26-án törvényes voltának igazolására férfias hangon szólalt fel Pálffy Móricz gróf helytartó

* Pesti hitk. lev., Szv.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

előtt. Bevallja, hogy a hitközség alapszabályai tényleg nélkülözik a felsőbb jóváhagyást, de kijelenti, hogy ez nem a hitközség mulasztásából eredt. Az előljáróság működésének kezdetén szabályszerűen a városi hatóság elé terjesztette statutumait, ez pedig megígérte, hogy a helytartósághoz juttatja azokat. A város beváltotta szavát, ennélfogva a hiba csakis a helytartóságot terheli. Hirschler egyúttal tudtára adja Pálffynak, hogy az előljáróság és választmány nem akarja állását az új választásig megtartani, hanem lelkiismereti kötelességének tartja, hogy leköszönjön, miután a helytartóság megvonta tőle az erkölcsi alapot, a tekintélyt, mely nélkül lehetetlen a hitközség jövedelmét behajtani, a hivatalnokok felett fegyelmet gyakorolni, a kiknek a kihágásra «egy oly oldalról adtak példát, a honnan legkevésbé se volt várható».*

Hirschler e szavakkal Meisel memorandumára czélzott. Hat nappal azután, hogy Hirschler nagy tetszéssel fogadott beszámolóját a hitközség közgyűlésén, 1863 január 6-án megtartotta, Meisel a helytartósághoz magánjellegü memorandumot intézett, mely a nélkül, hogy rászolgált volna, országos botránynyra adott okot. Az emlékiratot a pesti főrabbi Pálffy helytartó bizalmas felszólítására készítette, a ki áttekintést óhajtott nyerni a magyar zsidók vallási és nevelési viszonyairól. A hogy az emlékirat hire a nyilvánosság elé jutott, Meisel tömérdek gyűlölője mint a förgeteg támadt a rabbi ellen. Tettetett elszörnyülködésükben Izrael árulója, meggyalázójának bélyegezték.

* Hochmuth: Leopold Löw, 208—213.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

Az elfogulatlan itélő a memorandum tartalmát vizsgálva érthetetlennek tartja, hogy a benne foglalt megczáfolhatatlan igazságok és törekvések miért keltettek oly éktelen zajt Pesten és az ország többi hitközségében. De Meisel üldözőinek eljárását megmagyarázza félelmük. Attól tartottak, hogy a helytartóság pártfogásával megnövekszik a becsvágyó Meisel tekintélye és befolyása, a melyet pedig azok, kik mindenáron háttérbe akarták szorítani, nem láttak volna szivesen.

A hatvanas évek áldatlan, sok viszályt okozó szelleme nyilatkozott meg abban a türelmetlenségben, mely a rabbival szemben mutatkozott. Az ország sok hitközségében a hatalmaskodó elnökök maguk részére akarták ekkor a tiszteletet monopolisálni. Féltékenyen vigyáztak, hogy a rabbik szerephez ne jussanak. Úgy viselkedtek, mint fölebbvalóik, kiknek a rabbiméltóság és hatásköre alá van vetve. A vallásosság nagy kárára korlátozták a rabbi cselekvési terét, leszállították tisztsége előkelőségét, hogy annál inkább megnöveljék a maguk becsülését, de az elhódított tiszteletet nem viszonozták azzal, hogy a hitközségben követésre méltó jó példát nyújtsanak zsidó szellemű vallásos életükkel s tetteikkel.

Az emlékiratból lehetetlen egyebet kiolvasni, mint hogy Meisel komolyan vette hivatását. Ha bűn az államhatalom közbenjárásával az erkölcsöt javítani, a békességet a pap és hivei közt megszilárdítani, a vallásosságot és műveltséget fejleszteni, mint a hogy a pesti főrabbi akarta, ez esetben Meisel valóban vétket követett el. A kik pedig Meisel eljárását azért hibáztatták — és ezek közé tartozott Hirschler is — mivel a

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

főrabbi a hitközség megkerülésével és beleegyezése nélkül tett a helytartónak jelentést, azok nem akartak arra gondolni, hogy Hirschler is a nélkül, hogy az ország zsidóságától megbizást kapott volna, 1862-ben az egész felekezetet érdeklő folyamodványt inézett a canczelláriához. Ha a pesti hitközség elnökének szabad volt az ország zsidóinak megkérdezése nélkül ügyükben eljárni, úgy a pesti főrabbi se érdemelhetett megrovást, ha a zsidó hit és erkölcsi érdek miatt szólalt fel. A pesti előljáróság szerette volna, ha a rabbi engedelmet kér tőle, mielőtt nagy fontosságú lépését megteszi, de Meisel elég bátor volt megmutatni, hogy a rabbi önállóan cselekedhetik hitéletbe vágó kérdésekben.

A memorandum * őszintén feltárja a helytartó előtt, hogy a ledér élet a zsidók közt is elharapódzik, a családi erények csökkenése az alsó néposztályban aggodalmat keltő. A vidéki hitközségekben áldatlan állapotok uralkodnak, a békétlenség rabbikat zavar ki állásukból, a papi hivatalba érdemetlen emberek tolakodnak. A hitoktatás parlagon hever, a rabbik nagy része müveletlen. Az erkölcsi érzés hanyatlását a vallástalanság és iskolakerülés okozza, de a missionárusok pesti iskolája is szaporitja a züllötteket, mert azon szegény zsidó gyermekekből, kik ide járnak, kiölik a zsidó érzést a nélkül, hogy azt mással pótolnák.

A papok és hitközségek közt a torzsalkodást az idézi elő, hogy a pap kötelességei nincsenek meghatározva. Szükséges volna, ha az állam jelölné ki, hogy kinek

* Löw Lipót, Ben Chananja VIII, 494—503.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

és miért felelős a rabbi és mily függés létezik az egyes hitközségek közt. A papi tekintélyt az államnak kellene támogatni és előmozdítani, hogy a hitoktatás intenziven és lelkiismeretesen végeztessék oly tanerők által, kik jó példát mutatnak és oly könyvekkel, melyeket az illetékes hatóság jóváhagyott. A tanidő a tanintézetekben úgy osztassék be, hogy szombaton szüneteljen az előadás, miáltal a zsidó fiatalság megszentelhetné ünnepét és látogathatná a templomot. A pesti szegénysorsú leányokat az elzülléstől egy alapítandó zsidó nőegylet menthetné meg, melynek alapszabályait ez alkalommal terjeszti a helytartó elé. Szerinte a művelt rabbik számának gyarapítása csakis rabbiképző intézettől várható, melyet a pesti Talmud-tórából lehetne kifejleszteni azon esetben, ha a helytartóság megadja neki a nyilvánossági jogot és az iskolaalapból szubvenczionálja. Végül ajánlja, hogy a hitközségekben dúló viszályok lecsendesítése rabbik és világiakból álló consistoriális bizottság körébe tartozzék, mely évente az ország különböző nagyobb városaiban tartsa üléseit, a rabbik és a hitközségek viszonyát pedig a helytartóság szabályozza.

A memorandum nyomán keletkezett izgatottságot Meisel azzal óhajtotta lecsendesíteni, hogy emlékiratát visszakérte Pálffytól, ez azonban megtagadta kiadását, a mivel meggyőzni akarta a pestieket, hogy Meisel felterjesztésének privát és nem nyilvános jelleget tulajdonít. A főrabbi kibékíteni akarván a féltékeny előljáróságot, mely bosszankodva látta, hogy Meisel nem engedi magát általa járszallagon vezettetni, megalázkodott. 1863 február 24-én ünnepélyesen megfogadta

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

az előljáróságnak, hogy ezentúl, ha hivatalos utbaigazítást kérnek tőle, mindig a képviselettel való tanácskozás után fogja válaszát megadni, a helytartóságot pedig megkövette, hogy a hitközség és ne az ő véleményét kérje ki, ha a memorandum alapján valamely rendszabályt szándékozik hozni.[1]

Meisel meghátrált, az előljáróság pedig megbukott. Hirschler elmozdítását a memorandum következményének tekintették.[2]

Összefüggés volt ugyan a kettő közt, de Hirschler állását nemcsak a Meisel ügye tette lehetetlenné, hanem a politikai viszonyok és különösen a régi előljáróság befolyása.

A pesti tanács meghagyta ugyan, hogy Hirschler az új választásig felelősség terhe alatt köteles tisztében megmaradni, de Hirschler gúnyos, bátor válaszából a helytartóság és a város meggyőződött, hogy sem ő, sem társai nem akarják többé betölteni azon helyet, melyből kitúrattak.

Véglegesen április 20-án mentette fel a helytartóság Hirschlert.

A jelentős esemény után a hitközség kormányzása ideiglenes képviselet kezébe került, mely a hitközség autonómiáját megnyirbáló alapszabályokat dolgozott ki. Az 1865 márczius 18. jóváhagyott statutumok alapján történt restaurácziót ismét dr. Hirschler Ignáczot akarta a hitközség élére állítani, de mivel ez megrongált egészségére való hivatkozással a megtiszteltetést

[1] Pesti hitk. lev., Rb.
[2] Kayserling i. m. 77.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nem fogadta el, Lányi Jakab került az elnöki székbe 1865 október 1-én.

Lányi működése alatt a legkiemelkedőbb esemény a magyar szó térfoglalása a zsinagóga szószékén.

Már 1860-ban agitáczió folyt a hitközségben, hogy Isten igéjét magyarúl is hirdessék. Az előljáróság ügyet vetve a fiatalság mozgalmára, egy harmadik rabbitanácsos s magyar hitszónoki állás betöltésére hirdetett pályázatot. Hogy mily szűk volt ama rabbik köre, kik képesek voltak magyar nyelven predikálni, megvilágítja, hogy mindössze négyen kínálkoztak a hivatalt elfoglalni: Fischer Sámuel állás nélküli rabbi, Stern Albert lengyeltótii rabbi, ki Ujpesten Szterényi néven vált híressé, a kalandos dr. Josefi Vilmos körmendi tanító és Natonek József jászberényi rabbi. A választás ügyében kiküldött bizottság 1861 január havi ülésén Fischer Sámuelt elejtette, mert rabbioklevelét nem találta rendben, Natoneket is mellőzte «ismert nyugtalan természete miatt». Meghivásra alkalmasnak ennélfogva csak Josefi és Stern találtatott. A jövő mutatta meg, hogy a hitközség mily előrelátó volt, midőn e két jelöltet nem ajándékozta meg bizalmával.

A lakosság növekedésével fokozódó teendők végzése kimerítette a főrabbi erejét. Wahrmann Juda előrehaladott koránál fogva munkaképtelenné vált, Brill S. L.-től pedig Meisel, mivel nem rokonszenvezett vele, a mennyire lehetett megvonta a működési teret. Meisel maga is óhajtotta, hogy gondoskodjanak helyettesítőjéről. A Hirschler-regime alatt megint szó volt arról, hogy harmadik rabbitanácsost választanak, ki mint német és magyar hitszónok egyaránt meg-

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

állja helyét. A terv megvalósulását Hirschler távozása elodázta.

A kiegyezés előtti esztendőben magyar hitszónok után már nagyobb és őszintébb volt a vágy mint annakelőtte. Bár ekkor is még elég hitközségi tag volt, ki teljes erővel védekezett, hogy a magyar szót távol tartsa. A közfelfogás Meiselt tartotta a magyar predikáczió ellenesei vezérének.*

Az 1866. elnöki jelentésben Lányi halaszthatatlannak nyilvánította a magyar hitszónok alkalmazását. Nem szabad figyelmen kívül hagyni — szól az elnöki jelentés — azon kötelességünket, melylyel mint a drága hazának bennszülött vagy meghonosodott gyermekei tartozunk, első sorba kell helyeznünk, hogy a hitszónoklat magyar nyelven tartassék. Ez ama nyelv, melyen mindnyájunktól szeretett uralkodónk a nemzethez szól, ez törvényhozásunk, valamennyi hatóságunk nyelve, de egyszersmind a tanuló ifjúság oktatási és hitközségünk tagjai tekintélyes részének társalgási nyelve; a külső tanintézetek majd valamennyi növendékeit ezen nyelven oktatják vallásunkra, végül ez templomunkban az egyes imák és hitközségünk jegyzőkönyveinek s okmányainak nyelve, miért ne legyen tehát felváltva a hitszónoklat nyelve is hitközségünk ama részének és magyar nevelésű ifjúságunk kielégítésére, mely élénken érzi annak szükségét? Ki vezesse a magyar hitoktatást hitközségünk iskoláiban és azokon kívül, ki tartson felette felügyeletet? Mily gyakran áll be az a sürgető szükség, hogy fontos

* Pesti hitk. lev., Rb.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

értekezletekre, deputációkhoz és magyar beszédek tartására papot delegáljunk?*

Így okolja meg Lányi, hogy miért határozta el a választmány rabbitanácsosságra alkalmas hitszónok választását.

Nemsokára már egy bizottság működik, mely a hitszónoki választással foglalkozik. A commissió 1866 márczius 6-iki ülésén dr. Beck B., dr. Hirschler Ignácz, dr. Pollák Henrik ellenzik, hogy az állás pályázat útján töltessék be, mert szerintük ez eljárás a hivatal méltóságával összeférhetetlen és e miatt sokan tartózkodni fognak az ajánlkozástól, míg tornyai Schossberger S. W., Fuchs M. R., dr. Rózsay és még többen pályázat hirdetését kivánták. Ugyanekkor egy szükebb bizottságot küldtek ki, melynek feladata lön, hogy a hitszónok alkalmazásra vonatkozó módot tizennégy nap alatt dolgozza ki és mutassa be a nagy bizottságnak. A szükebb bizottság dr. Hirschler, dr. Pollák, dr. Beck, Deutsch Sámuel és Mezei Mór tagokból állott.

A szükebb bizottság április 2-án jelentette, hogy a nyilvános pályázatot nem tartja czélszerűnek, e helyett öt tagot bizzanak meg, kik hirlapi czikkekben közöljék a pesti hitközség szándékát és egyik-másik ajánlkozóval levél útján érintkezzenek.

Hosszabb vita után elfogadták az indítványt és a szükebb bizottság azonnal megkezdte tevékenységét. Az Allgemeine Zeitung des Judenthums, a Ben Cha-

* Budget der Pester israel. Religions-Gemeinde für das Jahr 1866. Pest 1866.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

nanja és Neuzeit felekezeti lapokban értesitette az érdeklődőket, hogy a pestiek magyar hitszónokot akarnak alkalmazni, egyszersmind Magyarország és a külföld tekintélyes szakférfiait megkérte, hogy nevezzenek meg olyanokat, kik az állást betölthetnék.

A hitszónok teendőire és választására nézve a bizottság megállapitotta, hogy havonként és kettős ünnepeken egy magyar és egy német beszédet tartson, országos ünnepeken szintén magyarul és németül méltassa a jelentős eseményt; a mily nyelven tartatik a beszéd, olyan nyelvű legyen a templomi ének és az imarész. Függőben hagyja a bizottság, hogy a hitszónok az ifjúsághoz magyar exhortácziót intézzen. Jellemző az a határozata, hogy a jelölt a próbabeszéd után magyar clausura feladatot készitsen.

A nagybizottság május 14-iki ülésén dr. Pollák Henrik a szükebb bizottság nevében az ajánlkozók közül különösen dr. Kohn Sámuel és dr. Nascherre irányítja a figyelmet és felolvassa dr. Kohnnak a bizottsághoz intézett magyar levelét, mely közmegelégedésre s tetszésre talált. E gyűlésen határozták el, hogy dr. Kohnt haladéktalanúl meghívják próbaszónoklat tartására.

Kohn elfogadta a meghivást. 1866 junius 2, Bá-hálószchó szombatja az a nevezetes nap, melyen a dohány-utczai templom szószékéről először hangzott magyarul Isten igéje.

A boroszlói rabbijelölt beszéde osztatlan hatást keltett. A közönség és hirlapok elragadtatással nyilatkoztak a huszonnégy éves fiatal ember ékesszólásáról.

A bizottság junius 6-iki ülésén Lányi elnök felvetette

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

a kérdést, hogy kívánnak-e még dr. Kohntól egy próbabeszédet, vagy pedig meghívjanak másokat is az ajánlkozók közűl és felkérte dr. Meiselt, hogy adjon véleményt Kohn felől.

Dr. Meisel szakvéleményéről a bizottság következő magyar jelentése számolt be:

Dr. Meisel főrabbi úr a felszólításnak megfelelve oda nyilatkozott, hogy ő ugyan a tartott magyar hitszónoklatot meg nem bírálhatja, és e tekintetben az itéletet azon bizottmányi tagoknak átengedi, kik a hazai nyelvben jártasok, de dr. Kohn többi tehetségei és tulajdonai iránt őtet a betöltendő állomásra legalkalmatosabbnak tartja, mivel nemes és tudós családból származván, az egész előéletében kitünő erkölcsiséget és vallásosságot tanúsított, a leghíresebb Boroszlói szemináriumban alapos tudományt szerzett és a tudorokmányt megnyerte, mi által tökéletesen képes mint Rabbinatusi ülnök működhetni, és mivel társalgásában főrabbi úrral, kitünő tehetséget és képzettséget mint hitszónok, főleg mint német hitszónok fényesen bebizonyította — ennélfogva főrabbi úr dr. Kohn Samu urat minden további próba és vizsgálat mellőzésével, a betöltendő magyar hitszónoki állomásra minden tekintetben legalkalmatosabbnak tartván, őtet egyszersmind mint sokoldalúlag művelt, tudós, szerény jellemű, és tiszta erkölcsű férfiút legmelegebben ajánlja és nagy szivességgel őtet, ha megválasztatik, segédhivatalnokának elfogadandja.*

Meisel kedvező nyilatkozatát dr. Rózsay toldotta

* Pesti hitk. lev., Rb.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

meg magasztalásával, melylyel dr. Kohn beszéde s személyének adózott. A tökéletesen kielégítő és tiszta magyar kiejtéssel, válogatott nyelven előadott beszédnek tartalma — úgy monda — «igen elmedús és időszerűnek találtatott és ezen szónoktól a legüdvösebb befolyás a hitközség nemcsak magyarosítására, hanem annak szellemi és lelki emelkedésére várható».

A nagy lelkesedésnek nem lehetett más eredménye, mint hogy e bizottsági ülés dr. Kohn haladéktalan megválasztását ajánlotta a hitközség választmányának. A választmány már másnap, a közgyűlés pedig junius 17— támuz 4— választotta meg egyhangúlag dr. Kohnt. A választási okmányban kimondták, hogy állása független, nincs a főrabbinak alávetve.

Kohn megválasztásáról a königrätzi csata napján értesítette a hitközség előljárósága dr. Frankl Zácháriást. A boroszlói rabbiszeminarium igazgatója válaszában örömének s elismerésnek ad kifejezést, hogy vannak még hitközségek, melyekben kegyeletesen őrzik az ősi erényt, hogy rabbi és hitszónok választásánál, mint a hogy a pesti tette, csupán az érdemet, a jót tartják szem előtt minden mellékteketintet nélkül. Nem fojthatom el azon örömérzelmemet — írja Frankl — hogy az itteni rabbiszemináriumnak rendelte a sors, hogy oly férfiut képezzen ki, ki méltónak találtatott az állás betöltésére. De nem csupán a szeminárium sikere ez; dr. Kohn úr az értelem s szív legszebb erényeit hozta magával; rendkívüli szerénységével s igénytelenségével, melyet — bár tudás bősége ékesíti — épségben megtartott, tanítói és társai tiszteletét szerezte meg; és bizonyára ezen erényekkel

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg
Frankfurt am Main

igazi vallásosságával kapcsolatban a hitközség minden pártja s árnyalatának becsültjévé válik és Isten segítségével üdvökre fog válni.[1]

Az alkotmány visszaállitását már magyar prédikációs istentiszteleten üdvözölték a dohány-utczai templomban, 1867 február 23-án. A magyar zsidók szép reménye, édes várakozása, melyről dr. Kohn ünnepi beszédében megemlékezett, hamarosan beteljesedett.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter a pesti hitközséget tüntette ki ama bizalmas felszólítással, hogy adjon felvilágosítást a magyar zsidók kivánságáról. Eötvös báróhoz a hitközség április hóban intézte válaszát emlékirat alakjában,[2] melyben első sorban arra utal, hogy a zsidóság feleslegesnek tartja az emancipácziót kérni, mert «az ország és nemzet ügye az, ennek java fog a haladás ezen elutasithatlan igényének teljesitése által előmozdittatni.» De rámutatva a hitközségekben elharapódzott tarthatatlan, szégyenletes állapotokra, felhivja a miniszter figyelmét, hogy szükséges volna megállapitani a hitközségeknek az államhatóságokhoz, a hitközségi tisztviselőknek hitközségükhöz való viszonyát, valamint, hogy az egyes tagok mily mértékben folyhatnak be a hitközségi ügyekbe, az előljárók választásába.

Az országgyülés peticziónálás nélkül is megadta a

[1] Pesti hitk. lev., Rb.

[2] A magyar országgyülés mélyen tisztelt képviselőházához intézett emlékirata az izraelita egyetemes gyülés bizottságának. Pest, 1871.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

zsidóknak az emancipácziót. A miniszter pedig figyelemre méltatván a pesti hitközség emlékiratának tartalmát az ország zsidói közül bizalmi férfiakat hívott össze, kik 1868 február havában Lányi elnöklete alatt a pesti hitközség tanácskozó termében tartván üléseiket, a hitközségi szervezet és az iskolaügyekre vonatkozó szabályzatot dolgoztak ki, melynek megvitatása a királynak 1868 julius 30-án Laxenburgban kelt elhatározása következtében a Pestre rendelt zsidó kongresszusnak képezte tárgyát. A februári konferenczia által alkotott választási szabályzat alapján kiküldött zsidó képviselők 1868 decz. 14-étől 1869 febr. 23-ig izgatottan bírálták, változtatták a bizalmi férfiak munkáját. Tanácskozásuknak nem volt meg a várt eredménye. Rend helyett elkeseredett küzdelmet, viszályt, szakadást teremtett a zsidó hitközségekben.

A felekezet erejét gyengitő, becsületét kevesbítő harczoknak Meisel nem lehetett szemtanuja.

1867 november 30-án szombaton — kiszlév 3. — a szent irás ama elbeszélésének kapcsán, mely Izsák három kutjáról szól, a nemes szándékú és a rosszakaratú küzdelemről predikált az Orczy-ház zsinagógájában.

Beszédjében * kegyelettel adózott a néhány héttel előbb meghalt Rapoport J. L. prágai rabbi emlékének, rá alkalmazván a próféta szavait: A pap ajkai megőrzik az ismeretet és tanítást kivánnak szájából, mert a seregek Urának követe ő.

* Die Brunnen Isak's. Pest 1867. Német s héber nyelven kiadta Bacher Simon, fia Bacher Vilmos segitségével.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Ő, a ki békét szerez magasságaiban, ő áldja meg népét is békével — e szavakkal fejezte be predikációját, az utolsót életében, mely még az nap végződött be.

Néhány percz mulva, hogy elhagyta a szószéket, összerogyott; agyszélhüdés érte. Megrémült hivei a templomból egy szabónak közelfekvő lakására vitték, a hol hat órakor este meghalt. Temetése nagy részvét mellett decz. 3-án történt. Reggeli kilencztől délután háromig tartott a gyászszertartás, mely idő alatt zárva voltak a zsidó üzletek. Ravatalánál dr. Kohn Sámuel, dr. Jellinek bécsi hitszónok,[1] Hirsch ó-budai, Steinhardt aradi, Treuenfels stettini rabbi,[2] Friedmann Mór főkántor[3] és Vasváry Kovács méltatták érdemeit.

Csupa forrongás volt az a néhány esztendő, mialatt Meisel a pestiek hitéletét vezette. A lenyügzött nemzeti szellem feléledése, a legsötétebb zsidó fanatizmus és a szabadelvű haladás versengése a düledező ghettóban — mindannyi összeesküdött, hogy Meisel állását megnehezítse. Ily körülmények közt nem lehetett irigylendő helyzete. Egyetlen pesti rabbit se keserítettek el annyira, mint Meiselt. Még alantasai is kellemetlenséget okoztak neki, ha alkalom kinálkozott.

Alig volt cselekedete, melyet meg nem támadtak, melynek értékét alá ne szállitották volna. A fiatal ma-

[1] Trauer-Rede. Gehalten vor dem Sarge des verewigten Dr. W. A. Meisel. Pest 1867.

[2] Trauer-Rede, gehalten am Sarge Sr. Hochwürden weiland Dr. W. A. Meisel. Pest 1867.

[3] Nachruf, gesprochen am Grabe Sr. Hochwürden weiland Dr. W. A. Meisel. Pest 1867.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

gyar érzelmű nemzedék neheztelt rá, mert azt szerette volna, ha a cseh származású és minden izében német szellemű Meisel egy csapással olyanná változik, ki magyarúl érez, gondolkodik, szól. Az öregek pedig kétségbe vonták jámborságát. Abban a korszakban, midőn Szikszón átok alá helyezték a kórus-templomokat s látogatóikat, Nagy-Mihályon a jargon egyedül üdvözítő uralmát hirdették, nem tudták elhinni, hogy egyetemet végzett, doktor czímet nyert pap őszintén vallásos legyen. Hit és tudományt összeférhetetlennek tartottak még akkor. De a míg az egyik párt szemében megbizhatatlan volt vallásossága, a másik túlbuzgónak tartotta, mert nem dobta halomra a régi zsidó szokásokat.

A támadások nem törték meg Meisel buzgalmát, tettvágyát, melynek végső czélja volt: hitközségében emelni a vallásos és erkölcsi érzést, terjeszteni a zsidó tudományt, megnövelni a jótékonyságot.

Kötelessége volt minden második héten predikálni. Meisel azonban többet tett, mint a mennyit kivántak tőle. A mi korában ritkaság volt, beszélt minden szombaton a nélkül, hogy unalmassá vált volna. Nem volt Magyarországon rabbi, kinek beszédei az előadás szépsége, pathosz, előkelő nyelvezet és tartalom tekintetében predikációival versenyezhettek volna. Egyik birálója,* nem helyezi ugyan az elsőrangú szónokok közé, de az elfogulatlanok és a kik a szépet becsülni tudják, elismerik, hogy a poéta tehetséggel megáldott Meisel, ki költői ügyességéről «Prinz und Derwisch» és «Der

* Hochmuth Ábrahám: Leopold Löw 47.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Prüfstein» című munkáiban[1] tett bizonyságot, nemcsak Magyarországon, hanem azon kívül is a legkitünőbb hitszónokok közé tartozott, kinek szava gyujtott, megrázott, alkotásoknak adott életet.

Gyönyörü és hatásos hitszónoklatai mögött maradtak a nagy és bünbánó szombaton tartott talmudelőadásai, melyekben sem neki, sem hitközsége legnagyobb részének nem tellett kedve. Kiérezték belőlük, hogy talmudi tudása felületes és nélkülözi a szőrszálhasogató képességet, mely nélkül a talmudi problemakat megoldani lehetetlen.

Meisel érdemei közt a legkiválóbb az izr. nőegylet teremtése[2] és a Talmud-tóra újjászervezése.

A nőegylet alapításánál azon igyekezet vezette, hogy általa az alsó néposztály családi életére nemesítőleg hasson, szegénysorsú leányokat tisztességes keresethez való segélyezéssel megóvjon a becstelenségtől. Rendkívül sok áldást várok tőle — jelenti Pálffy Mór helytartónak, kihez az egylet alapszabályait 1863 január 12-én jóváhagyás végett felterjesztette. A mintaszerü intézmény széleskörü jótékonysága igazolta, hogy Meisel nem csalódott reményében. Az egylet, melynek első elnöke Gottesmann Miklósné volt, és alelnöke a nemeslelkű Bischitz Dávidné, 1866-ban kezdte meg áldásos működését.

A következő év október 6-án avatta fel Meisel a nő-

[1] Prinz und Derwisch II. átdolgozott kiadása, Pest, 1860; Der Prüfstein-t (Pest 1878) a szerző halála után a Meisel nevét viselő jótékony egylet adta ki Pesten.

[2] Forrai Gábor, A pesti izr nőegylet 1866—1891.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

egylet leányárvaházát, mely a Damjanich-utcza 26. számu épületben nyert helyet.

A Talmud-tóra már Wahrmann Izrael idejében alakult, de halála után feloszlott. A hitközség segélyezésével 1836-ban megint feltámadt és szabályzatát a rá következő évben Schvab készítette el.* Meisel szánalmas állapotban találta a Talmud-tórát Pestre jövetelekor. Növendékei nem voltak, csak tanitói, a kik mindenhez értettek, de nem az oktatáshoz. Meisel buzgalmának köszönhető, hogy ismét életre kelt az intézmény, mely a zsidó tudomány ápolását tűzte ki céljául. Fentartására adományokat gyüjtött, könyvtárt szerzett, képzett, müvelt tanitókkal — köztük a legderekabb Deutsch Henrik volt — helyettesité a régieket, kik hivatásuknak nem tudtak megfelelni. Maga Meisel is az előadók sorába lépett, a vallásbölcsészet tanitását vállalta magára.

A tanitók és tanulóknak jóakaró pártfogója volt mindig. A pesti zsidó tanitókkal együtt alakitotta meg az izraelita magyar tanitóegyesületet, fáradozása hozta létre a levesintézetet (Suppen-Anstalt) a Talmud-tóra és a præparandia növendékei számára.

A leányok vallásos érzületének megerősitésére akarta a konfirmácziót bevezetni. Először és utoljára 1860 április 14-én végezte e szertartást.

Meisel halála idején, az emanczipácziő törvénybeiktatásának nevezetes esztendejében, a pesti hitközség felett képződése óta nyolczvanhárom esztendő haladt el. Megpróbáltatásokban és eredményekben gaz-

* Pesti hitk. lev. Tn.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

dag két emberöltő volt ez, mely alatt a pesti zsidóság szakadatlanul munkálkodott a főváros fejlesztésén, a hitélet felvirágoztatásáért, de megannyi gondja közt se feledkezett meg az egész felekezet javáról, az ország hitközségeinek érdekéről, melyek közt a legelső helyet nemcsak tagjainak számával foglalta el, hanem rászolgált erre fáradhatatlanúl gyarapitott érdemeivel is.

UB | Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

RÉGI BUDAI ZSIDÓ STATUTUMOK ÉS SZOKÁSOK.

A szokások forrásai.

ורגלים לדבר שעיר בזדון יע"א הם אשכנזים ונמשכים אחר סברת בעלי התוס' והראש.[1]

וביותר שאנו פה נמשכים אחר מנהג האשכנזים.[2]

שמאו ומקדם שהיו קטטות ומריבות בהק"ק בעניני הפסקים ומצאתי כתוב בפנקס הק"ק תקנת קדמונים שקבלו עליהם כמה רבנים והתנו ביניהם שלא יפסקו שום פסק ע"פ תשו' ופסקים הן מראשונים הן מאחרונים אם לא מה שמבואר בטור וכ"י ושלחנו הטהור עם הכרעת בעל המפה ומפרשיהם האחרונים ולא ע"פ שום פוסק אחר ואף שיוצא לפעמים בספרים אחרים ממה שיהיה נגד הפוסקים הנ"ל אזי לא יזיק כלום להפסקים ע"פ ספרים הנז'.[3]

וביותר עתה בזמננו זה שוכינו לרבני הרב הגדול בעל המפה ז"ל ונהגו כמותו בכל תפוצות אשכנז ופולוניא ובודין מכללם[4]

גלוי פה הק"ק שאינם חשים כלל להפוסקים שאינם מפורסמים[5]

[1] Istrósa Dániel dvt. מגן גבורים (Szaloniki) 73 sz.

[2] Kohén Efrájim dvt. שער אפרים (Lemberg 1886) 108. sz.

[3] Kohén Efr. i. m. 113. sz.

[4] Áskenázi Czevi dvt. חכם צבי (Fürth 1767) 61. sz.

[5] Kohén Efr. 112. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Ünnep.

נם אני ראיתי חתונה בשושן פורים באוב"ן.[1]

Étkezés.

ואמר הכם אחד כי נמצא כיוצא בזה באונגרי"א[2] שהיה נקב בכרס אבל לא היה מפולש כי הקרום מגין ושהסכימו ואמרו כל העומד לינקב כנקוב דמי[3]

וראיתי בני בודין שמנקרים חלב וה אך אינם מנקרין אלא עד חצי רחבו ואיפשר שטעמם משום דליכא למימר בי' דבהמה אפרוקי מיפרקא אלא עד חציו.[4]

ק"ק אשר בסופיאה אשכנזים ורומאנוטים וספרדים יע"א היושבים ראשונה פה העיר אשר תחת ממשלת מלך תוגרמה יר"ה היו נוהגין במנהג לאכול בשר עפ"י הפוסקים המובהקים והמפורסמים כמו הרי"ף ז"ל והרמב"ם ז"ל והרמב"ן והרשב"א הרא"ש ובעל הטורים ז"ל וכאשר כבש המלך יר"ה למלכות אונגריאה באו היהודים אשר שם שהביאם המלך יר"ה וקבעו דירתם קהל רב בעיר סופיאה

[1] Tur, Órách chájim 696. fej. דרכי משה régi közlés alapján.

[2] אונגרה = Magyarország, Medina Sámuel dvt. Chósen hámispot 66. sz.; עם ההנריאים = magyarok, Lublini Méir dvt. מנהיר עיני חכמים 50. sz.; הנריים = török, Cantarini Izsák פחד יצחק és Chájim Sábátáj dvt. תורת חיים I. köt. 13. sz. כי חק להם ללועזים בארץ לינורנה כמו שיש פה בארץ ההנרים.

[3] Muszáfia Chájim Izsák dvt. חיים וחסד 92a. 1509. évből származó döntések közt.

[4] Tur, Jóre déó בית יוסף 64. f. V. ö. Kálái Sámuel dvt. משפטי שמואל 26. sz.

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG

הגז׳ ונהגו בענין הבריקה מנהגים זרים לא שערום אבותינו הקדושים וחומרות יתרות לא נמצאו בפוסקים הנהוגים הגז׳ גם קולות אשר לא עלו על דעתם וכאשר רבו האונגארום התחילו לנהוג כמנהג׳ בארצם וכאשר הלכו להם אלו האונגארום הגז׳ לעיר קאבאלי׳ נשארו המנהגים ההם בעיר וחכמי ק״ק ספרדים הבאים אחריהם בעיר הואת ונם אנשי העיר התושבים מקדם לא ערערו נגד המנהג של האונגארום וזה לפי שבאותם הזמנים לא היה קצב ישראל אלא שהבודק ישראל היה הולך למקולין של תונרמים ומביא בשר לשובע כי היו מניחים ליהודים לשחוט בסבר פנים יפות ועכשיו באלו הזמנים הבשר בדוחק ובצער ואין התונרמים מניחין ליהודים ליקח בשר ליהודים מפחד החומרות ועכשיו רבו הספרדים בפרט רובם עוברים ושבים וראו כי אין להם מה לאכול ואם אין בשר אין דבר אחר ועמדו על נפשם לראות אם יש להם תקנה לאכול בשר עפ״י מנהג הראשון המסודר עפ״י פוסקים הגז׳ למעלה אם לאו כיון שכבר יש ימים רבים שנהגו עפ״י חומרות האונגרוס ואת״ל שאפש׳ לחזור ממנהג הראשון שואלין שנם במנהגם הראשון לא היו עושין נפיחה עתה שהשעה דחוקה אם יש מקום להתיר לאכול הנפיחה[1]

Eljegyés.

היתה הסכמה בחרם שלא לקדש שום אשה בפחות מי׳ ונם אני שמעתי קצת אומרים שהחרימו בתוכה שנם העדים לא ילכו להמצא בעת הקדושין ובשריפה שהיתה זה י״א שנים נשרפה הסכמה הנז׳[2]

[1] Medina Sámuel dvt. (Lemberg, 1862), Jóre déó 40. sz., Kohén Salamon dvt. I. köt, (Szaloniki, 1586) 178. sz.

[2] Almosnino József dvt. עדות ביהוסף II. köt. 20.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

יש תקנה קדומה שלא להשיא שום קטנה אף שאינה מן היתומות ומכ"ש היתומות וולת שתהיה מי"א שנה ולמעלה ואף שבאמת עוברים על התקנה זו מטעם שראשי וממוני פרנסי הק"ק מעלימים עיניהם באשר שלפעמים יש להם צדדים וקרובים בתוך ראשי וממוני הק"ק ולפעמים שאר טעמים כמו בכמה קהלות שמתעצלים לאשר ולקיים התקנות שלהם ומעלימים עיניהם.[1]

ועוד שמעידים כל אנשי הארץ הדויא שמיום הותם בארץ הדויא מעולם לא נשמע דבר כזה שתמאן קטנה וזה להם חדש ממש שנראה שמנהג בעיר (בודון) שלא למאן בארץ הדויא[2]

כבר העיד הרב המובהק כמה"ר אברהם (הררי) נר"ו שהעידו בפניו מתושבי עיר בודון נשואי וקטנות הוא דבר הוה ורגיל וכל אנשי הארץ מעידים שלא נמצא קטנה ממאנת בבעלה היא ראיה גמורה שקבלו הוראת רבני אשכנז שהחרימו שלא למאן[3]

וכנהוג פה הק"ק שלנו שנותנים המשורכים כתב ידם זה לזה ועם זה נומרין השידוכין[4]

וכדי לחזק הדבר עשו הב' צדדים הנזכרים שטרי חובות בסך הנזכר ובערבים מספיקים וכל אחד מסר את שטרו זה לזה כמנהג פה בודון[5]

ואברהם חמיו השיב לו שלא משום שלא עשה הנשואין בזמנו הוא מחוייב בת"ק נסים שמנהג העיר הוא שאף

[1] Kohén Efr. dvt. 113.

[2] Peráchjó-Kohén Áron ben Chájim Ábrahám dvt. פרח מטה אהרן (Amsterdam 1703) I. köt. 98 és Kohén Efr. dvt. 112. sz.

[3] Peráchjó u. i.

[4] Kohén Efr. dvt. 72. sz.

[5] Istrósa Dániel i. m. 73. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

העוברים ואינן עושים הנשואין לזמן הכתוב בתנאים לאו משום הכי משלמים הקנס הכתוב בשטר.[1]

כי האונגרוש נוהגים לחוש עם האשכנזים (לסבלונות)[2]

דהא באו מאונגריאה יותר מס' בתים בבת אחת כפלים מתושבי העיר ולא קבלו עליהם החומרא הדיא וראיה לדבר שאירע ביניהם כמה מעשים כאלו כפי מה שאו' מגידי אמת בהוות' נוהגים ג"כ כמו הספרדים לשלוח הסבלונות לכלה קודם הקדו' ונתבטלו אח"כ ולא חשו לסבלונות והיה ביניהם אנשים רשומים חכמים ורבנים ולא עשו מעשה לחומרא ואותם האונגארוש עמדו בעיר ג' או ד' שנים ובעמדם שם באו הספרדים ונגררו אחריהם ומעולם לא קבלו עליהם חשש סבלונות ולפי' לא עשו מעשה לחומרא.[3]

ושם בסופיאה ק"ק ספרדים נפרדות מהרומאניאוטיש ומאשכנזים ומאונגרוש ועל זה פסקתי כי הסבלונות אפי' שהרומאניטיש והשאר עמהם יחושו להם מ"מ כיון שהספרדים קהל בפני עצמם והם לא חשו פעמים אחרו' אין לחוש[4]

ראובן נשא אשה והבניסה לו בנדוניא י"ג אלפים לבנים בין הכל והוא הוסיף וכתב לה בכתובתה מאתים זקוקים כי כך מנהג אונגריא לכתוב לשון זקוקים... עוד יש לדעת כי בכתובה אינו כתוב כמנהג הספרדים מטלטלי אנב מקרקעי אלא אנשי אונגריא כותבין בין נכסי דאית להון אחריות ובין נכסי דלית להון אחריות כלהון יהון אחראין וערבאין.[5]

איך אמת שהוספתי לזונתי מרת יטל הנו' על עיקר

[1] Istrósa Dániel i. m. 73. sz.
[2] Medina i. m. Even hoózer 15. sz.
[3] Medina Even hoózer 15. sz.
[4] Medina Even hoózer 14. sz.
[5] Medina Even hoózer 187. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

כתובתה שיש לה ממני כמנהגנו פה עיר אובן הוספתי לה עוד כל נכסי שיש לי בעולם.[1]

Válás.

פה נויאשטט אנו נוהגין לכתוב כל שום וחניכה על פי הגדולים הקדמונים פה אף על פי שכבל אושטרייך ובכל ארץ הגר לא היו כותבים כל שכן ברוטנבור"ק דגזירת רינום איהו וכל מדינת ורנ"ק.[2]

שאנו האשכנזים (בבודון) נוהגים כמהר"ף שהביא הסמ"ק בהל' גירושין והטוא"ה סי' קמא ושאר פוסקים ראשונים ואחרונים ברין שליחות קבלת הגט . . . שלא תעשה אשה שליח לקבלה שאין אדם יכול לצאת י"ח.[3]

Örökösödés.

ומעשים בכל יום בבודין דכי בעיא למינבי כתובה אע"ג דאיתנהו למאני דעיילת ליה אפי"ה משתבעית וגביא אלא ודאי כיון דלא נביא מאי דעיילא ליה דההוא מתנה בעלמא הוא היכא דשביק בנין תו לא נכסיה מיקרו[4]

ומנהג עיר בודון שאם תמות האשה בלי וש"ק חוזר הכל לנותני הנדוניא ואין הבעל יורש כלום ונותנין וחותמין שטר על זה קודם חופה ונקרא שטר עידור[5] עוד ספק שמנהג האונגרוש כתקנת שו"ם שאם האשה נעדרת ומתה בשנה ראשונה אז ישיב הבעל כל הנדוניא

[1] Medina Even hoózer 114., az 1569. esztendőből.

[2] Áskenázi Iszerlein (Velencze 1546) פסקים וכתבים 8. és 142. sz.

[3] Kohén Ef. 108.

[4] Almosnino József dvt. עדות ביהוסף II. k. 29.

[5] Gáon Sámuel dvt. משפטים ישרים 68. sz. (Szaloniki).

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ליורשיה ואם בשני יחלוקו הבעל ויורשיה ובנ' דין תורה הבעל יורש את אשתו.[1]

ומחמת העידור וחזרה יתקנו בשטר כתוב וחתום בעדים כשרים קודם החופה שמשמעותו יהא עד ז"ק משני צדדים כמנהג עיר בודון.[2]

ראובן מתושבי עיר בודון נשא אשה אלמנה שם... והם אשכנזים ומנהגם דשם הוא משונה ממנהג האשכנזים של שאר מקומות כי בשאר מקומות האשכנזים כותבים בתנאים כתובה באופן זה שאח"כ יעדר הוא כו' היינו תקנת שו"ם אך שם בעיר בודון הנ"ל אין להם שום תקנה קבועה על דבר העידור אלא כל א' וא' משם עד"ר עד"ר לבדו דהיינו מקצתם מתנים וכותבים בשטר תנאים בזה הלשון ומחמת העידור וחזרה יתקנו בשטר כתוב וחתום קודם החופה כתקנת ק"ק שו"ם וכן עושים שכותבים קודם החופה, ומי שאינו כותב וגם אין לו עדים כשרים שק"ק א"ם קודם החופה איהו דאפסיד אנפשיה לעת מצ"וא כי מסתמא מחיל ליה ויש מן המהדרי"ן שאין מזכירין תקנת שו"ם כלל רק מתנים ומוסיפים מנין שנים כאשר יטיב בעיניהם, ומהדרין מן המהדרין אין מזכירין מנין שנים כלל אלא מתנים וכותבים באיזה זמן שתעדרי בלי ז"ק יחזור הכל, וכל זה איננו רק אם העדרי היא אבל אם יעדר הוא אפילו בלי ז"ק אינו חוזר לה אפילו פרוטה מנדונייתה אלא נוטלת כתובתה הקבועה לשם לא יותר כלל, כי כל נדונייתה נכלל בכלל מנה ומאתים של הכתובה אפילו שהכניסה לו מאה מנה כר העיד בפסקי הגאון בדורו מהר"ר נפתלי וצ"ל שמנהג האשכנזים הוא כך שהכל נכלל.[3]

[1] Medina, Even hoózer 187. sz.

[2] Istrósa Dániel dvt. מגן גבורים 73. sz.

[3] Sason Áron ben József dvt. תורת אמת (Velencze 1626)

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

בודון דמתקריא אובן שנת תמ"ו לפ"ק. שאלה. ראובן נשא אשה בבודון ושם אין נוהגין תקנת שו"ם ולא תקנת שוליטולי אלא כותבין שטר חזרה וקורין אותו שטר עידור וזה נוסחו בפניני עח"מ בא פב"פ וא"ל הוו עלי עדים כשרים כו' וכתבו לשון של זכות ויפוי כח ובאופן המועיל ואף התמו ותנו ליד וזנתי מרת פב"פ להיות בידה וביד ב"כ לזכות ולעדות ולראיה מהמת שרציתי מרצון נפשי שלא באונס והכרה כלל כ"א בלב שלם ובנפש חפצה ובדעה מיושבת והנני מודה בפניכם היום איך אמת ויציב הוא שאם ח"ו אעדר אני או תעדר וזנתי הנז' ולא ישאר ממנו זש"ק הרי אני וב"כ מחוייבים להחזיר לזונתי הנז' וליורשיה כל מה שהכניסה לי בגדוניא דהיינו סך כך וכך ואם ח"ו אעדר אני או תעדר וזנתי וישאר ממנו זש"ק אז הדין חוזר לסיני שהבעל יורש את אשתו כו' והכל דלא כאסמכתא כו' וקניינא מן פב"פ על מאי דכתוב ומפורש כו' ומנהג פשוט בבודון שאפילו הכותבין שטר זה אינם מחזירין נ"מ שלה כיון שאינו מוכר בשטר, וראובן הנז' נתנו לו מתנה הגונה כדי שיתרצה לכתוב אף הנ"מ של אשתו בשטר הנז' . . . מנהג (בבודון) שכל שלא חי הולד אחרי אמו כ"ד שעות צריך להחזיר הכל.[1]

Ima.

ונם בהגר ושטייא"ר מאר"ק אומרים אין כאלהינו נם בחול.[2]

54. sz. (erre vonatkozik u. i. még az 55. és 56. sz., utóbbi Lévi Salamontól való).

[1] Áskenázi Czevi חכם צבי 61. sz. Magyarra fordította és magyarázta Dr. Kohn, Héber kutforrások, 128—129.

[2] Nagyszombati Izsák ספר המנהגים (Varsó 1872) bevezetés.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ואומרים פרקים בהגר ובפולין מפסח עד ראש השנה
וברכי נפשי משבת בראשית עד שבת הגדול [1]

Rabbiválasztás.

ק״ק בודון יע״א יש להם הסכמה מהרבנים הקדמונים
וגם לרבות פסקים מהרבנים שקבלו עליהם בשבועה
ובח״ח ובנאמנות להרבנים שכל היוצא מפיהם כן יקום
ולתוך השלום ביניהם כפי ראות עיני הרבנים ה״י ויצא
פסק דין הראשון ע״י הפצרתם מהרב המופלא הדיין
המצויין כמוהר״ר אורי שרגא נר״ו שלא לקבל שום רב
ומורה שיהיה לו איזה קורבה בקהלה כי הוא אמר שראה
בעין השכל שהוא טובת הכלל והוא מצב הקהלה שלא
להרכות במחלוקת וגזר בחרם ב״ן ובמנודה ב״ב עולמות
ובכל הקללות כתובות בתורה ובחרם ושמתא דשמתיה
ברק למרוז ובנידוי שהחרים רב יחזקאל לעבדיה ובקללות
שקלל יהושע את ירחו ובחרם רבותיו הגאונים וכל תומרות
שבעולם שלא יעלה על לב שום אדם בעולם מבני
הקהלה לתת דעתו בקבלת הרב לקבל איזה שיש לו
צד או נגיעה וע״ז הסכימו חכמי ק״ק בילונראדי וסופיאה
ואחר כך החכמים והרבנים ר״מ ור״י בקהל קדוש בודון
שהיו אחריו . . . והוסיף כל אחד נופך משלו כדי שלא
יהיה נדר נפרץ והעמידו קנס גדול כדי שלא לעבור, וגם
שלחו בני הקהלה והרבנים לקהל קדוש ווינא וגם הם
חכמי רבני ווינא הסכימו על כל תוקף הענין וחזקו
את הכל [2]

[1] U. i. 7. l.

[2] Peráchjó-Kobén dvt. פרח משה אהרן I. köt. 44. sz. Kohén Efrájim dvt. 67 és 68. sz. Mózes ben Chájim Sábátáj dvt. תורת משה Chósen hámispot 14. sz. Áskenázi Gerzson dvt. עבודת הגרשוני 2. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

Adóslevél.

ובפרט שיש תקנה בינינו כתוב וחתום בחומר ועונש חזק שאינו רשאי לא שום רב ואב"ד וראשי וטובי הק"ק יצ"ו לטעון ולפצות פה נגד שום שטר שנכתב ונחתם עם שני עדים כשרים [1]

הן אמת שאם נהגו בבודון ששטר שאינו חתום הלוה אין מגבין בו נראה שאע"פ שיש עדים מעידים אין כאן חוב [2]

Jótékony egylet.

והמנהג בין החברה הקדושה הנ"ל הוא שנים קדמונים שהנבאים דהחברה הנז' הנקראים קאב"ד באשי"ז ממנים אחרים תחתיהם הג הפסח בכל שנה תמידין כסדרן וג"כ ממנים שני נאמנים דהיינו השני נאמנים הנז' יש בידם כל כלי הקדש של החברה הנז' וגם כל דמי ההקדש המשכנות ושאר צרכי החברה ודהיינו ביד א' התיבה סגור ומסוגר וביד השני המפתח מן התיבה [3]

אחר שהעידו וקני העיר על הנהגת חברה קדישא ביקור חולים והלבשת ערומים דק"ק אובן שטאט שזה כמה שנים יותר מארבעים שנה שתמיד נוהגים בני החברה הנ"ל ביום השבת נחמו ובשבת הנוכה דורש א' מן החברה דהיינו הרב שבהם ומספר בשבח ומעלות הצדקות הנז' של ביקור הולים [והלוית המת] ומלביש ערומים ואח"כ מתנדבים העם מקטן ועד גדול לצורך הלבשת ערומים כל א' לפי נדבת לבו ואף שהיה תמיד הרב ואב"ד קבוע פה בקהלה יצ"ו כגון הגאונים מוהר"ר חת ואחריו מוהר"ר

[1] Sason Áron id. dvt. 54. sz.
[2] Almosnino József id. dvt. II, 9.
[3] Kohén Efr. 122. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

ישׁשכר בערמן ז״ל אעפ״כ לא דרש הרב הקבוע כ״א הרב שבתוך החברה הנז׳ שכבדו אותו הגבאים מן החברה ולא הכניסו ראשם שום אב״ד ומנהיגי קהלה לבטל דבר אך חדשים מקרוב באו שלשה אנשים בנובה אפם וזדון לבם ובטלו בכח כבוד החברה הנ״ל וכבוד הס״ת בשנה דאשתקד והנה עשו שלא כהוגן לעשות מעשה כזה אחר שכבר החזיקו באותו מצוה חברה קדישא הנ״ל הדין פשוט דלא כמינייהו לשאר בני הקהלה לבטל דבר זה ולטרדת הדרך לא רציתי להאריך בראיות על זה מן הפוסקים בכן גזרתינו בגזירת נח״ש ובכל קללות הכתובים בספר התורה שלא יגרע כח החברה הנז׳ מן היום והלאה לשנות להם דבר רק על פי ההנהגה ראשונה כן יקום והרב מן החברת הנז׳ ידרוש תמיד בלי שום מונע והמסרב לגנד דברינו יהיה מנודה בשני עולמות ועונשו יהיה כקרח ועדתו ולא יאבה ה׳ סלוח לו. כה דברי הרודף שלום ולעשות היזוק לרודפי צדקה וחסד חבורה הנז׳ אשר נתחברו לעשות חסד בגופם וממונם. נאום אור שרגא ווייבש יכונה חותם פה ק״ק אובן ע״פ בקשת המנהיגים דק״ק הנז׳ לדון ביניהם ולתקן כל הפירצות דקהלתם יצ״ו. היום יום א׳ כ״ב סיון דרך עוברו לארץ קדוש״ה לפ״ק.*

Birtokjog.

יש קצה שנים שהסכימו ותקנו כל פרנסי וטובי וחכמי העיר וצוו להכריז בב״ה שכל מי שיש לו חזקה יברר אותה ויקח עליה כתב ויכריז עליה בב״ה, וכן מי שיש לו כבי שטר חזקה יביאהו ג״כ לפני חכמי הק״ק והם יכתבו עליה שהכריזו בתוך שלשה שנים ומי שלא יקח עתה כתב מהחכמים על חזקתו ויכריזה בב״ה וכן אפי׳ מי שיש

* Kohén Efr. 63. sz.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

לו כבר כתב חוקה ולא יביאהו לחכמים שיכתבו עליו למטה ויעידו שהבריזה אזי מעתה יהיה חוקתו בטלה, וכן הביאו לפני החכמים כל שטרי החוקות ומי שלא היה לו שטר עשו לו אחר שבירר חזקתו כדין ונם כתבו על השטר חוקות הראשונים וכן נם הבריזו כל החזקות.[1]

תקנת הקדמונים הוא מחכמי סלוניקי וקוסטאנדינה ... שאם יניח המחזיק הבית או החנות מעצמו או שישליכהו ממנו העכום אם כבר עברו ג' שנים מיום יציאתו באיזה אופן שיהיה כבר נאבד חזקתו והמחזיק אח"כ הוי מוחזק ... א"כ מאחר שבפנקס הק"ק לא נמצא שום הסכמה ותקנה על החזקות ובפרט נגד נדולי העולם הנ"ל בודאי אחר תקנותיהם בחזקות היינו נוררים נם אנחנו מאחר שהשרש יצא מאותם נדולי עולם בחזקות ובפרט שאין מנהג פשוט בכל המדינה נגדם.[2]

מאחר שזה חמשים שנה שבקום' וסאלוניקי עיידות נדולות לאלהים כך מפורש להם וכל שאר המדינות שבמלכות נגררו אחריהם בסתם נם בבודון שהוא בקצה הגבול מסתמא אחריהם נגררים בהסכמתם.[3]

Hitközségi szervezet.

יש להם תקנת מקדמונים בחומרות ובשבועות שלא יוכל לחלק הקהל ולעשות ב' קהלות.[4]

Vásárlás.

כי בדעתה לקנותו ואחר שתקנה היא רוצה לכבד הנשים במיני פיורות.[5]

[1] Tráni József dvt. II. köt. (Fürth 1768) 30. sz.
[2] U. i.
[3] U. i.
[4] Chájim Sábátáj dvt. II. köt. 39.
[5] U. i. I. köt. 28.

Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main

TARTALOM.

	Lap
Előszó	1—6
Első rész. A budai hitközség története.	
I—XII. fejezet	9—266
Második rész. Az ó-budai hitközség története.	
I—IV. fejezet	269—328
Harmadik rész. A pesti hitközség története.	
I—VIII. fejezet	331—511
Függelék. Régi budai zsidó statutumok és szokások	512—523

121/20

UB Universitätsbibliothek Johann Christian Senckenberg Frankfurt am Main DFG